

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ

колективна монографія

Дніпропетровськ
МОНОЛИТ
2012

УДК 94(477) «19/20»
ББК 63.3(4Укр)6
I-90

**Обласна редакційна колегія по підготовці
й виданню тематичної серії книг
«Реабілітовані історією»:**

М.І. Пустова (*голова*),
В.В. Іваненко (*заступник голови*),
О.Г. Бажан, А.Г. Болебрух, Є.І. Бородін,
Н.І. Капустіна, Н.В. Киструська, Г.Б. Мегега,
Н.Г. Першина, Л.Л. Прокопенко, С.І. Світленко,
Р.К. Терещенко, Н.М. Тітова, В.В. Ченцов,
Г.Г. Четверик, Г.К. Швидько, Ю.Е. Яворський

Авторський колектив:

С. І. Світленко, проф. — керівник авторського
колективу, науковий редактор; вступне слово,
розділи 6, 9, післяслово;
Є. І. Бородін, проф. — розділ 8;
В. В. Іваненко, проф. — розділи 1—3;
О. В. Іщенко, доц. — розділ 6;
М. Е. Кавун, доц. — розділ 1;
О. В. Кайнова — розділ 8;
В. Д. Мирончук, доц. — розділ 7;
О. Ф. Нікілев, проф. — розділ 5;
Л. Л. Прокопенко, проф. — розділи 3, 7;
Ю. В. Пшеничний — розділ 8;
О. А. Репан, доц. — вступне слово;
Н. Р. Романець, доц. — розділ 2;
В. В. Стецкевич, проф. — розділ 4;
Р. К. Терещенко, доц. — розділ 3;
Г. Г. Кривчик, проф. — розділ 7

Рецензенти:

О. В. Михайлюк — д-р іст. наук, проф.;
В. В. Ченцов — д-р іст. наук, проф.;
О. Б. Шляхов — д-р іст. наук, проф.

ISBN 978-966-2252-67-5

© Дніпроперовська обласна редколегія
по підготовці й виданню тематичної
серії книг «Реабілітовані історією», 2012

ВСТУПНЕ СЛОВО

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРАХ

Минуле країни, нації, окремого регіону зберігається й карбовується в історичній пам'яті сучасників та їхніх нащадків. Тим самим підтримується безперервність історичного досвіду, який передається від покоління до покоління. Отже, виняткова важливість історичної пам'яті, яка функціонально підтримує усвідомлення сутності та особливостей історичного процесу загалом, усіх його структурних і змістових складників, зокрема подій, персоналій, фактів, явищ тощо цілком очевидна.

Історична пам'ять значною мірою залежить від перебігу самого історичного процесу, адже численні війни, повстання, неврожаї й голодні роки, хвороби та епідемії, землетруси, демографічні, соціально-економічні та суспільно-політичні кризи — всі ці історичні обставини негативно впливали на збереження історичної пам'яті, призводили до її деформування, фрагментаризації, а часом і до помітного згасання. Водночас прогрес суспільства у різних сферах — соціально-економічній, суспільно-політичній, духовно-релігійній, етно-культурній — позитивно впливав на процес збереження історичної пам'яті, її матеріальних і духовних джерел, які знаходяться в архівосховищах, музейних, бібліотечних, освітніх та наукових установах, у пам'ятках монументального мистецтва та архітектури, у приватних зібраннях і колекціях [1, с.133].

Поряд із цим історична пам'ять суб'єктна і залежить від її носія — людини, зокрема від її віку, статі, етнічного та національного походження, соціального статусу, релігійно-конфесійної приналежності, виховання, освіти, мови, культури, ідеологічних переконань та політичних уподобань, сімейного стану, життєвого досвіду тощо. Уся ця сукупність чинників впливає на «фільтри пам'яті», кажучи словами німецького дослідника Р. Козеллека [4, с. 293—297].

Звичайно, збереження і функціонування історичної пам'яті в українських землях значною мірою зумовлювались особливостями вітчизняного історичного процесу. Його розвиток від сивої давнини відбувався за складних умов і загалом несприятливих геостратегічних обставин. Адже Південна Русь,

а згодом Україна опинилась на перехресті численних інтересів по лінії Схід — Захід і Північ — Південь, відіграла роль Великого кордону, порубіжжя між Лісом і Степом. Не витримавши багатовекторного негативного тиску, русичі-українці втратили власну державність і самоусвідомлення цілісності соціуму, політикуму, духовно-культурного життя та свого минулого.

За часів владарювання кількох держав на цих землях український історичний процес втрачав свою динаміку, самодостатність, зазнаючи впливу з боку народів кочового Степу, Золотої Орди, Кримського ханства, Турецької імперії зі Сходу, Королівства Польського, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Королівства Угорського, Австрійської імперії, згодом Австро-Угорщини із Заходу. Особливий євразійський феномен впливу представляло Московське царство, а згодом — Російська імперія [6, с. 118].

У XIV—XVI ст., за умов відсутності власної держави, місцевих університетських та академічних центрів, перманентної втрати внаслідок численних військових конфліктів, пожеж та вивозу за межі українських земель першоджерел з архівів, бібліотек і музеїв, інших духовних та культурних цінностей, процес осмислення українцями свого історичного минулого й сьогодення зазнав суттєвих деформацій, ускладнився й уповільнився в порівнянні з низкою інших європейських народів. Впливи політично й культурно домінуючих народів-націй були настільки сильними, що навіть цілі періоди української історії наздобули такі назви, як «литовський період», «польський період», «імперський період», «радянський період» [6, с. 119].

Цілком реальним став той факт, що українці фактично втрачали власну історію, яка поступово «розчинялася» в історіях сусідів, котрі активно формувались як великі національні наративи. Вони не могли не продукувати такі історичні пам'яті, свідомість і традицію, які б закріплювали в поглядах багатьох поколінь українців усвідомлення історичного процесу крізь призму не свого, власного, а чужого, іноземного бачення минулого. Відтак український історичний процес та його осмислення слід розглядати як явища, що розвивалися не однолінійно по висхідній, а як нелінійні і складні за своїм змістом.

За історичних обставин XVII—XVIII ст. серед українського суспільства активно впроваджувалися ментальні феномени подвійної, а інколи й потрійної лояльності, взаємовиключних

ідентичностей. З одного боку, українці визнавали свою належність до великої вітчизни — Речі Посполитої, Московії (Росії), а з іншого, — виокремлювали свою малу батьківщину — Україну. В нових історичних умовах кінця XVIII — початку XX ст. цей феномен продовжував діяти, щоправда тепер стосовно Австрійської імперії Габсбургів (Австро-Угорщини) серед західних українців та в Російській імперії Романових — у наддніпрянців. Його дієвість виявилася в тому, що до 1917 р. в історіософському й суспільно-політичному світосприйнятті більшості українських інтелектуалів домінувала федералістсько-автономістська, а не незалежна історична перспектива України. Одна з причин цього явища, на наш погляд, полягала в тому, що історична пам'ять навіть у свідомості молодшої модерної української еліти була значною мірою мозаїчною, фрагментарною, а не цілісною. За цих умов політичному проводу нашої нації бракувало усвідомлення самодостатності своєї країни [6, с.124].

Суттєві деформації історичної пам'яті були притаманні молодій українській нації загалом, адже впродовж віків світогляд багатьох поколінь українців формувався під впливом чужоземних історичних міфів про власне минуле, які постійно поширювалися й утверджувалися у свідомості через навчальні підручники, наукові праці, матеріали преси, усні перекази на побутовому рівні тощо. Уся ця міфотворчість сприяла вкоріненню чужої ідентичності в українському етнонаціональному просторі, розвитку різноманітних комплексів, зокрема меншовартості, провінційності в ментальності українців. Це неминуче призводило до ідейного розколу української еліти, до зневіри, громадської пасивності серед мас українців, які втрачали власну ідентичність [6, с.123].

Не перебільшуючи значення фактора історичної пам'яті, поряд з яким активно діяли чинники релігійно-конфесійні, освітньо-наукові, економічні, соціальні, державно-політичні тощо, все ж зробимо досить вірогідне припущення і про його роль у тому, що українське суспільство неодноразово втрачало свою еліту. Так, за часів пізнього Середньовіччя стара українська аристократія стала служити польському королю. У ранньомодерні часи на службу московським царям та російським імператорам перейшли представники колишньої української козацької старшини та шляхетства. Важливо пам'ятати, що колишня українська еліта зробила вагомий внесок у творення могутності сусідніх політично домінуючих націй. Нова ж демократична українська елітарна верства різночинського похо-

дження, що ставала помітним чинником творення своєї модерної нації від кінця XVIII ст. до початку XX ст., була нечисленною, організаційно й ідейно розпорошеною і не мала значної соціальної підтримки в масах. Саме звідси її непослідовність, нерішучість, схильність до системної поступовості [6, с.124].

Радянська епоха, особливо за часів сталінізму та неосталінізму, сприяла збереженню й розвитку багатьох стереотипів історичної пам'яті та свідомості імперського періоду, які були пристосовані й модернізовані до вимог марксистсько-ленінського вчення. Розпад Радянського Союзу спричинив швидку руйнацію старих суспільних цінностей, обумовив загострення кризи радянсько-комуністичної історичної пам'яті та свідомості. Проте нова українська історична свідомість, як самоусвідомлення модерної суверенної нації, не могла опанувати суспільством водночас. Це обумовило небезпечний вакуум, який заповнили бездуховність і аморальність, конформізм і нігілізм, політична корупція і цинізм. На цьому тлі можна зафіксувати неодноразові інерційні спроби реанімувати радянську історичну пам'ять та свідомість у незалежній Україні на основі застарілих ідеологічних, політичних та теоретико-методологічних підходів [6, с.126].

Однією з причин такого стану є саме відсутність цілісної, повної, самодостатньої й недеформованої історичної пам'яті, що є наслідком постгеноцидного й посттоталітарного суспільства, яким є сучасне українське. Досвід рубежу XX—XXI ст. засвідчив, що спроби використати «криві дзеркала» історичної пам'яті не мають перспективи, хоча суттєво заважають консолідації сучасного суспільства, гальмують процес утвердження української модерної нації. Запізніле націотворення стало однією з фундаментальних причин того, що незалежна Україна не може впродовж понад 20 років остаточно подолати наслідки глибокої суспільно-політичної, соціально-економічної та духовно-культурної кризи [5, с. 61].

У цьому зв'язку актуальним для українського суспільства залишається системне відродження і збереження історичної пам'яті, а на цій основі наукове осягнення сутності та особливостей історичного процесу в українських землях, утвердження сучасного розуміння концептів історичного часу й історичного простору, творення й поширення в широких масах наших громадян сучасної історичної свідомості та історичного мислення. Все це дасть можливість залікувати «провали» історичної пам'яті, «заблокувати» численні історичні міфи, комплекс-

си, синдроми та стереотипи, які впроваджувалися на міфологічному, релігійному й науковому рівнях суспільної свідомості впродовж століть і продовжують впливати не тільки на систему поглядів, а й на життєвий вибір, громадянську позицію мільйонів громадян України [5, с. 60]. У цьому контексті цілком можна погодитися з видатним українським філософом, істориком і дипломатом В'ячеславом Липинським, який зазначав: «Світогляд, який посилається на неправду про минуле життя, мусить завжди вести своїх визнаців до помилок і катастроф у житті сучаснім» [7, с. 123].

Історична пам'ять має складну внутрішню структуру. На наш погляд, її можна диференціювати за такими критеріями, як внутрішньо-змістовий, за своєю сутністю проблемно-тематичний, історико-хронологічний, історико-персоналістичний, історико-географічний. Звичайно, в науковому дослідженні всі ці структури застосовуються комплексно і спільно працюють на розкриття теми. Так, вивчаючи певний регіон, у даному випадку Дніпропетровщину, не можна не розглядати історичну пам'ять, що формувалася і зберігалася на цій території, поза загальнонаціональним контекстом.

Сам термін «історична пам'ять Дніпропетровщини» є доволі умовним. Очевидно, що не можна вести мову про Дніпропетровщину як історичний регіон, вона радше є адміністративно-територіальним утворенням, яке навіть протягом ХХ ст. неодноразово змінювало назву та межі. Більша частина області належить до ширшого історико-географічного регіону Степової України. Якщо вести мову про історичне районування, то тривалий час землі Дніпропетровської області входили до Вольностей Війська Запорозького Низового, а згодом — до Катеринославської губернії. Водночас північне Лівобережжя області було частиною Полтавського полку Гетьманщини, згодом — Полтавської губернії. З іншого боку, територія Дніпропетровщини була тісно інтегрована в загальноукраїнські історичні події і твердити про якусь своєрідну, власне дніпропетровську історичну пам'ять, напевно, немає підстав.

Не можна вести мову і про єдність історичної пам'яті Дніпропетровщини з огляду на існування тут доволі різних «пам'ятей», адже мешканці області не є однорідною спільнотою з точки зору соціального, етнонаціонального, релігійно-конфесійного чинників тощо. Водночас така відносність визначення «історична пам'ять Дніпропетровщини» не означає, що відсутні певні характеристики-маркери, які властиві історичній пам'яті наших мешканців загалом чи певним їх групам.

Від козацького періоду терени Дніпровського Надпорожжя, тобто сучасної Дніпропетровщини, відігравали особливу роль у розвитку свободолобства, демократичних і самоврядних засад життя. З середини XVI ст. Запорозька Січ поступово перетворилася на потужну воєнну силу, що набрала ранньонаціональних (українських) і православних рис, стала зародком демократичних і республіканських традицій українського народу. Територія сучасної Дніпропетровщини була центром земель Війська Запорозького. У нашому краї, на території нинішнього Нікопольського району, з восьми Запорозьких Січей періоду XVI—XVIII ст. розташовувалося п'ять: Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька та Підпільненська.

Вже у середині XVII ст. Запорозька Січ стала тим центром, звідки розпочалася національно-визвольна війна українського народу. Після багатьох невдач і поразок козацько-селянських повстань попереднього періоду перша значна перемога національно-визвольної армії гетьмана Б. Хмельницького була здобута у травні 1648 р. у битві під Жовтими Водами, на території сучасної Дніпропетровщини. Саме ця козацька «вікторія» надала багатьом тодішнім українцям животворну внутрішню силу та історичну впевненість у власних можливостях.

Відтоді Військо Запорозьке перетворюється на своєрідне козацьке утворення державного типу, яке реально мало політичну владу на цілком певній території з населенням, політико-адміністративний устрій, суд і судочинство, правову, фінансову й податкову системи, військо, проводило активну міжнародну політику. Молода козацька держава ранньомодерного типу, що сформувалась як демократична християнська республіка, повела боротьбу за соціальне і національно-релігійне визволення українського народу, за юридичне міжнародне визнання. Згодом Вольності Війська Запорозького Низового були поділені на паланки: Кодацьку, Самарську, Інгульську, Кальміуську та Бугогардівську тощо. В межах паланок об'єднувалися містечка, слободи, села та хутори.

Історична пам'ять про козацький період минувшини Дніпровського Надпорожжя впродовж імперського й радянського періодів не мала офіційної державної підтримки, що пояснюється насамперед державно-політичними, ідеологічними та теоретико-методологічними впливами минулого. Історія української державності та самоврядування козацьких часів через цілком зрозумілі причини не була і не могла бути пріоритетним напрямом у політиці історичної пам'яті російського імпер-

ського й радянського періодів, хоча, попри всі обмеження, закарбувалась у свідомості мешканців Дніпровського Надпорожжя.

Така ж доля спіткала й історію державних та самоврядних регіональних і місцевих структур імперського часу в радянський період, коли на перший план висунулися проблеми класової боротьби, минуле робітничого класу та селянства, а не збереження в історичній пам'яті минулого самодержавства, дворянства та буржуазії. Зазначене породжувало одностороннє формування і збереження образів епохи кінця XVIII — початку XX ст., а відтак фрагментарне сприйняття й розкриття історичного процесу. Водночас зазначене призводило до «вимивання» з історичної пам'яті цілих груп історичних персоналій, оскільки системне висвітлення життя та діяльності постатей минувшини за умов одновимірного, «чорнобілого» сприйняття історії, крізь призму партійно-класового поділу на «друзів» і «ворогів» народу, вважалося недоцільним.

Проте імперський період минулого нашого краю є досить важливим у контексті відродження і збереження історичної пам'яті. Адже скасування кріпосництва та царські реформи Олександра II 60—70-х рр. XIX ст. відкрили нову епоху в історії краю, характерними прикметами якої стали: зародження нових демократичних традицій, бурхливі процеси розвитку промисловості, ринкових відносин, містобудування, поступ освітянської галузі та ін. У перші пореформені десятиліття в губернії активізувалося суспільне життя, що знайшло вияв у розвитку установ земського і міського самоврядування, діяльності прихильників земського руху, українського народолюбства, російського народництва та народовольства. Все це свідчило про зародження паростків громадянського суспільства, попри обмеженість, половинчастість та непослідовність реформаторського курсу самодержавства.

Із 80-х рр. XIX ст. Катеринославщина активно втягується у промисловий «бум», чому сприяло насамперед відкриття на Криворіжжі високоякісних залізних руд, у Донбасі — величезних родовищ вугілля, а також введення в експлуатацію Катерининської залізниці. За декілька років Придніпров'я перетворилося на основний вугільно-металургійний регіон Російської імперії, провідний центр базових галузей важкої промисловості: гірничої, металургійної, машинобудівної, паливної та хімічної. Це супроводжувалося стрімкими урбаністичними процесами, формуванням таких індустріальних міст, як Катеринослав, Кривий Ріг, Кам'янське. Швидка індустріалі-

зація, розвиток ринкових відносин, нагромадження капіталів супроводжувались ускладненням і загостренням соціальних відносин. В останні десятиліття XIX — на початку XX ст. Придніпров'я стало ареною активного страйкового руху робітників, соціального протесту селян, полем діяльності різноманітних політичних партій загальноросійського, українського та єврейського спрямування.

Третім в історичній пам'яті мешканців Дніпропетровщини є новітній період, який розпочинається подіями революційного процесу 1917—1921 рр. Основні віхи історії Придніпров'я 20—30-х рр. XX ст. — це етапи суперечливого поступу Радянської України у складі СРСР. У той період неодноразово змінювались адміністративно-територіальні межі нашого краю. У лютому 1932 р. позачергова сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету ухвалила постанову «Про утворення обласних виконавчих комітетів на території УСРР» від 9 лютого 1932 р. про новий адміністративно-територіальний поділ УСРР, який передбачав скасування округів і заснування п'яти областей — Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Одеської, Харківської. Внаслідок цього 27 лютого того ж року була утворена Дніпропетровська область з обласним центром у Дніпропетровську у складі 60 районів. До 1939 р. до складу Дніпропетровської області входила також територія сучасної Запорізької, частини Кіровоградської та Миколаївської областей. Згодом кількість районів області неодноразово змінювалася.

Розвиток області в довоєнний період, звичайно, визначався загальними тенденціями в суспільно-політичному та соціально-економічному поступі країни. На початку 1930-х рр. керівництво СРСР, відмовившись від непу, остаточно перейшло до політики комуністичного штурму, який проводився під гаслом «наступу соціалізму по всьому фронту». Важливими складовими цього курсу стали форсована соціалістична індустріалізація та примусова колективізація на селі. Невід'ємними складовими цієї політики стали жажливий Голодомор 1932—1933 рр., припинення українізації і «культурна революція» з розстріляним відродженням. Не можна не згадати й масові політичні репресії періоду великого сталінського терору, жертвами якого за офіційними даними стали 29 521 особа, тобто кожний 115-й мешканець Дніпропетровської області [2, с. 29].

Звичайно, ці непривабливі сторони «соціалістичної модернізації» країни рад, у тому числі й Дніпропетровської області, комуністична влада безуспішно намагалася викреслити

з історичної пам'яті кількох поколінь. Проте правда історії не була забута. Водночас неприпустимо викреслювати з пам'яті самовідданий трудовий ентузіазм сотень тисяч трудящих, які вірили у можливість швидкої побудови якісно нового суспільства і перетворювали область на індустріально розвинутий, урбанізований регіон з високим рівнем розвитку промисловості, освіти, науки і культури.

Небачені випробування випали на долю Дніпропетровщини в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр. Під час окупації, яка тривала 2 роки і 6 місяців, німецько-фашистські загарбники знищили понад 295 000 мирних радянських громадян та 30 000 тис. військовополонених, бійців та командирів Червоної армії [3, с. 63]. Проти поневолювачів розгорнувся рух опору. Визволення області Радянською армією тривало з початку вересня 1943 р. до початку березня 1944 р. Найжахливіша в історії людства війна залишила на теренах Дніпропетровщини зруйновані міста і села, виведені з ладу заводи і фабрики, мости, затоплені шахти, знищені будівлі лікарень, шкіл, вищих навчальних закладів. Правда про трагедію війни ніколи не буде забута.

Повоєнний період вимагав від жителів області, і насамперед від її керівництва, концентрації величезних зусиль для відбудови зруйнованого війною народного господарства та налагодження мирного життя. За повоєнне десятиліття було повністю відновлено і значно перевищено рівень довоєнного розвитку області. Особлива увага при цьому приділялась важкій промисловості.

Після смерті Й. В. Сталіна в 1953 р. у країні почалася лібералізація суспільного життя, процес реабілітації безвинних жертв сталінізму. В умовах «відлиги» з'явилися небайдужі люди, які не бажали миритися з недоліками системи, намагаючись (без радикальної зміни її підвалин) домогтися впровадження в життя загальнодемократичних засад. Саме в такому оновленому морально-психологічному й духовному середовищі виник дисидентський рух, який став помітним чинником суспільно-політичного життя країни в 1960—1980-х рр.

У повоєнний період Дніпропетровщина перетворилася на один із найпотужніших регіонів Радянського Союзу, стала найбільшим в Україні і одним з найважливіших районів залізорудної і марганцевої промисловості та чорної металургії СРСР з розвинутим машинобудуванням, хімічною, харчовою промисловістю і виробництвом будівельних матеріалів. Індустріальний комплекс області базувався на великих місцевих по-

кладах залізної та марганцевої руд, донецькому та місцевому вугіллі, електроенергії системи «Дніпроенерго» тощо. Область була і однією з найбільш урбанізованих територій України. Значних успіхів у цей період досягли і науковці регіону. Гордістю України і всього СРСР був Південмаш — центр космічної техніки світового рівня.

За роки повоєнної відбудови й модернізації в області відбулося чимало позитивних змін, було створено потужну індустрію, накопичено значний культурний та інтелектуальний потенціал. Згадаємо також, що область у цей час стала кузницею кадрів і для всієї держави. Заслуги трудящих області в розвитку економіки, соціокультурної сфери в цей період були високо оцінені керівництвом республіки, країни загалом. У 1958 та у 1970 р. область отримала дві нагороди — ордени Леніна.

Проте період із середини 1960-х до середини 1980-х рр. в історії нашого краю, як і всієї країни, був досить суперечливим. Темпи промислового й аграрного зростання з часом уповільнилися. Причини цього слід шукати у вадах командно-адміністративної системи, за якої планова економіка розвивалася головним чином екстенсивним шляхом. Модернізація виробництва відбувалася формально й низькими темпами. Продукція багатьох заводів та фабрик, особливо тих, що виробляли товари широко народного вжитку, вирізнялася досить низькою якістю. Тож чимало підприємств ставали нерентабельними, фактично працювали на склади.

Гальмом для суспільно-політичного розвитку Дніпропетровщини в той час була вся суспільно-політична система країни — однопартійна, надцентралізована, бюрократична, вкрай неефективна, відірвана від інтересів населення. Відсутність економічної й політичної конкуренції призводила до занепаду суспільства. Тогочасна модель соціалізму все більше виявляла свою неконкурентоспроможність, спричиняючи застійні явища у всіх сферах життя суспільства. Потрібні були нові шляхи суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку з урахуванням усього позитивного світового досвіду.

На середину 1980-х рр., коли керівництвом СРСР було взято курс на перебудову економічного і суспільно-політичного життя в державі, Дніпропетровська область залишалась однією з найбільш розвинених областей як Української РСР, так і всього Союзу. За часів перебудови область долучилась до процесів пошуку нових форм організації та управління виробництвом. Важливими проявами змін стали процеси демократизації і гласності.

Якісно новий етап у житті Дніпропетровщини розпочався із проголошенням незалежності України у 1991 р. Зазначимо, що на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. 90,36 % громадян — мешканців регіону — висловилися на підтримку створення суверенної держави Україна.

Проголошення незалежності України відкрило можливості для розгортання процесів демократизації, створення дієвих механізмів громадянського суспільства. На порядок денний також стали народногосподарські проблеми — демонополізація і приватизація державної власності, розгортання підприємництва, створення цілісної інфраструктури для вільного обігу товарів, капіталів і праці, переведення економіки на ринкові рейки. Водночас на розвитку молодій державі суттєво позначалися певні негативні тенденції, запозичені з минулого, — сильні впливи традиціоналізму, авторитаризму та чиновницької бюрократії. За останнє двадцятиріччя Дніпропетровщина у складі незалежної України пройшла досить складний та суперечливий шлях свого розвитку.

За цей період відбулися серйозні перетворення соціально-економічного характеру, структурна перебудова економіки. Зрештою, в нашому регіоні знайшли своє повноцінне втілення економічні реформи. А отже, в області органічно поєднується розвинута промисловість та електроенергетична база з потужним аграрним сектором, залізничним, автомобільним та іншими видами транспорту. Останнім часом вдалося реалізувати цілу низку важливих в економічному та соціальному плані проектів, що дозволяє досить оптимістично оцінювати майбутнє рідного краю. У свою чергу, динамічний розвиток Дніпропетровщини сприятиме прогресу національної економіки загалом, розвитку українського соціуму, утвердженню нових стандартів життя та культурному поступу України, зміцненню її позицій на міжнародній арені.

Вищезазначене свідчить, що розвиток нашого краю від козацьких часів до сучасності є предметом історичної пам'яті, причому поступ історії постійно розширює її хронологічні межі. Водночас змістові межі історичної пам'яті звужувалися не тільки через вплив державно-політико-ідеологічних чинників, а й гносеологічних, зумовлених серйозними втратами джерельної бази з даної тематики, що відбулися за останнє століття, насичене двома революціями, громадянською та двома світовими війнами. В результаті життя та діяльність цілих груп діячів державної влади та самоврядування, цілих соціальних станів-класів, верств населення в нашому краї, наприклад,

дворян, буржуазії, священнослужителів, представників етнічних та церковно-конфесійних меншин тощо, були значною мірою призабуті, а інколи й викреслені з історичної пам'яті та свідомості. Лише процес демократизації українського суспільства на рубежі ХХ—ХХІ ст. відкрив можливості позбутися старих теоретико-методологічних догм і стереотипів та розпочати більш об'єктивне та всебічне вивчення зазначеної тематики на основі суттєвої корекції політики історичної пам'яті.

В уявленнях дніпропетровців про минуле, на наш погляд, співвідносяться два види історичної пам'яті, які умовно можна назвати «книжною» та «живою». «Книжна» пам'ять поширюється за допомогою освіти, літератури, мистецтва, ЗМІ тощо. За царських та радянських часів вона зазнавала обмежень через теоретико-методологічні, ідеологічні, суспільно-політичні та цензурні обставини. За часів незалежної України «книжна» пам'ять розвивається за умов зміни пізнавального монізму на плюралістичне бачення минувшини. Це призводить до конкуренції різних поглядів на минуле.

«Жива» пам'ять, як це видно із самого визначення, передбачає передання певного опису минулого та оцінок історичних подій у межах усної традиції від старших поколінь до молодших. Тут ідеться не тільки про трансляцію історичного досвіду у межах родини (хоча саме такий варіант є найбільш поширеним), а й про спілкування поза родинним колом. Така інформація дуже впливає на формування того чи іншого ставлення до події, адже мовець проговорює власний досвід. Власне, досить важко з'ясувати, де певні уявлення людини про минуле сформовані усною традицією, а де — «книжною». Більш чітко різні впливи простежуються тоді, коли «жива» та «книжна» пам'ять конфліктують у свідомості людини.

В історичній пам'яті досить активно представлені періоди, які умовно можна назвати козацьким, імперським та новітнім українським періодом ХХ — початку ХХІ ст. Період ХХ ст., на відміну від попередніх, можна розподілити на кілька внутрішніх, які чітко вирізняються в уяві дніпропетровців. Козацький та імперський періоди натомість постають як певні цілісності. Очевидно, що це пояснюється досить великою часовою віддаленістю імперського і, тим більше, козацького періодів.

Козацький період в історичній пам'яті дніпропетровців уявляється переважно на основі «книжної» інформації. Відповідно до пануючого суспільного стереотипу цей образ є пе-

реважно героїчним, опитування підкреслюють значення козацтва для захисту України від ворогів, їхні заслуги у визволенні християн з татарського полону тощо. Специфікою нашого регіону є те, що значна кількість населених пунктів починає свою історію саме з козацького часу. Уявлення про козаків як «батьків-засновників» присутнє навіть у тих селах, які не були засновані козаками. Проте в такому випадку в генетичній легенді фігурує козацький зимівник, з якого і постає село. Вкрай слабко, з певними застереженнями, але фіксується і «жива» пам'ять про козацтво. Іноді це може бути прямий родинний переказ про козацьке походження.

Найбільш поширеною усною інформацією про козацтво, яка досі побутує в селах Дніпропетровської області, є легенди про запорожців і назви річок, балок, сільських кутків від козацького минулого. Однак, особливо у випадках з легендами та переказами, існує небезпека зіткнутися з «книжною» пам'яттю, яка сприймається людьми як «жива». Діяльність Д. Яворницького, Я. Новицького та інших ентузіастів збирання козацьких переказів призвела до появи досить великої кількості видань із текстами, записаними фахівцями в другій половині ХІХ ст. З того часу вони активно популяризуються, зокрема і серед сільських вчителів. Відповідно, такі перекази могли в реальності не побутувати в певній місцевості, проте через школу поширюватися і з часом сприйматися як автентичні. Водночас досить глибокий і реальний слід залишила козацька доба в топоніміці. Так, у Дніпропетровську активно функціонують топоніми козацького часу Нові Кайдаки, Діївка, Сухачівка, Мандриківка тощо.

Досить загальними та переважно сформованими «книжною» інформацією є уявлення дніпропетровців про імперський період історії. Цікавим є ставлення до постаті Катерини ІІ. Мешканці самого Дніпропетровська переважно поділяють ідеологему, яка пропагувалася ще безпосередньо у катерининський час, про велику роль імператриці в освоєнні Дикого поля. Ця теза дивним чином поєднується з позитивним образом запорозького козацтва. Позитивний образ імператриці посилюється через щорічне святкування дня міста, відповідні журналістські матеріали тощо. Надзвичайно цікаво, що таке сприйняття історичної постаті витіснило цілком інший підхід, який залишили запорозькі козаки. Запорожці, що цілком зрозуміло, у своїх піснях вкрай негативно поставилися до ліквідації Січі. Проте в сучасній «живій» пам'яті відголоски такого ставлення фіксуються надто рідко. На відміну від Дніп-

ропетровська, у сільській місцевості образ Катерини II як людини, завдяки якій до нашого краю прийшла цивілізація, не є поширеним. На наш погляд, це пов'язано з тим, що у переважній більшості сільського населення роль «батьків-засновників», як уже зазначалося, виконують козаки.

На рівні «живої» пам'яті спогади про імперський період є доволі фрагментарними, хоча, зрозуміло, більш поширеними, аніж про козацьку. Перш за все, такі спогади зберігаються у тих нечисленних родинах, які мають певний зв'язок із дворянством. Фрагментарними є спогади про імперський час на селі. Переважно імена панів-землевласників забулися, проте в тих місцевостях, де поміщик був налаштований на співпрацю з громадою, добра пам'ять про них зберігається. Такому збереженню пам'яті сприяє використання колишніх панських споруд для потреб сільської громади. Іноді можна зафіксувати не тільки позитивний образ пана загалом (як, наприклад, Бродського у Вишневому П'ятихатського району, Гуревих у Гуляйполі Криничанського району, графів Ностіців у Василівці Новомосковського району тощо), але і родинні перекази. Зокрема, можна натрапити на згадку про те, як пан допоміг прадіду побудувати хату (с. Бородаївка Верхньодніпровського району). Проте такі спогади непоширені.

Значно складніше вести мову про ХХ ст. Пам'ять про нього більшою мірою є «живою». Відповідно, образ і оцінка тих чи інших подій залежать від того, як саме вони відобразилися на долях тих чи інших людей. Неоднозначний слід залишили різні політичні сили, які змагалися за владу в Україні у 1917—1921 рр. Це стосується не тільки основних діючих осіб (червоних, білих, УНР), але і місцевих отаманів, які постають то в образі захисників селянства, то в образі ватажків кримінальних банд. Більш позитивним (хоча і не без винятків) є образ махновського руху. Сам Н. Махно часто є героєм місцевих легенд.

Історична пам'ять радянського періоду у свідомості мешканців краю не вирізнялася цілісністю. Адже, з одного боку, комуністично-радянська модель історичної пам'яті ставила на меті закарбувати насамперед героїку тодішнього часу — триумфальну ходу радянської влади в період революції та громадянської війни, реконструкцію народного господарства, успіхи в індустріалізації, колективізації сільського господарства, культурній революції. При цьому негативні процеси і явища радянської епохи, зокрема, такі як насильницький характер колективізації, трагічні сторінки Голодомору 1932—1933 рр.,

масових політичних репресій 1930-х рр., розстріляного відродження тощо упродовж тривалого часу інтерпретувалися в душі теорії класової боротьби. За цих обставин їх справжній зміст деформувався, фальсифікувався й замовчувався.

Інше бачення радянського минулого закарбувалося у свідомості ідейних опонентів більшовиків та безпідставно репресованих членів їхніх сімей, які часто належали до послідовників більшовизму. Хрущовська «відлига» 1953—1964 рр. мала важливе значення для десталінізації історичної пам'яті. Проте офіційна відмова від культу особи Й. Сталіна не принесла повного очищення історичної свідомості в осягненні минулого, адже система, яка породила сталінізм, продовжувала функціонувати. За цих обставин у постсталінський період у суспільстві, яке щойно пережило жахи сталінщини, продовжував панувати страх. Стан морально-психологічної пригніченості, несвободи призводив до життєвого конформізму, байдужості, подвійних стандартів, до прагнення за будь-яку ціну забути драматичні та трагічні сторінки минулого. Значна частина суспільства, вихована в обстановці культу особи, продовжувала свято вірити в безгрішність вождя, як і раніше, шукала «ворогів народу», хоча загальна суспільна атмосфера змінилася. Втім лише незначна меншість правозахисників, дисидентів дозволяла собі думати інакше, не зупиняючись перед складними й суперечливими сюжетами минувшини, прагнучи не на словах, а на ділі наблизитися до правди історії. Політика горбачовської гласності й демократизації сприяла першим реальним крокам на шляху до повномасштабного відродження історичної пам'яті, хоча цей процес відбувався досить повільно, в постійному протистоянні з традиційними комуністичними підходами, які утвердилися в радянському суспільстві. Лише в період незалежності України історична пам'ять мешканців Дніпропетровщини, як і країни взагалом, стала наповнюватися новим змістом, а відтак позбавлятися «білих плям».

Про складність процесу відродження історичної пам'яті свідчить чимало проблем історії України та ріднокраю. Однією з них є минуле Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Слід зазначити, що актуалізація ретроспекції подій цієї війни в масовій свідомості громадян була пов'язана з відзначенням 20-річчя Великої Перемоги. Головна особливість радянської історичної пам'яті, особливо книжкової, про війну полягала в тому, що в образах тих подій переважала героїка подвигу радянського солдата, партизана, підпільника, пра-

цівника тилу. В період незалежної України ці героїчні барви пам'яті втрачали яскравість. На перше місце вийшли ті сюжети, про які раніше не любили згадувати. Це, зокрема, драматичні сюжети воєнних поразок Червоної армії і масового полону червоноармійців початкового періоду війни, факт націоналістичного руху опору, саме визнання наявності якого підривало монополію радянсько-комуністичного чинника у боротьбі проти нацизму. Відтак деякі праці сучасної української історіографії, що розглядали події 1941—1945 рр. з позицій українського історичного процесу, з погляду перспектив української незалежності входили в суперечність з традиційними образами війни радянсько-комуністичного зразка, а водночас іноді породжували нові міфологеми, які не наближали до правди історії.

Досить складно формувалась історична пам'ять про повенний період. З одного боку, вона перебувала під сильним впливом офіційної пропаганди, яка всіма засобами, через систему освіти, науки, книгодрукування, преси, радіо і телебачення, літератури і мистецтва прагнула закарбувати позитивний історичний досвід країни, і Дніпропетровщини, зокрема, періоду «розгорнутого будівництва комунізму», «розвинутого соціалізму» тощо. Критичний погляд на соціалістичне будівництво міг бути лише частковим, спрямованим на боротьбу з окремими недоліками, а не з системою загалом. Водночас у рамках цієї спочатку досить обмеженої критики зародилося й набуло розвитку дисидентство, яке в часовому вимірі випередило ідейний плюралізм періоду горбачовської «перебудови». Втім, саме доба 1985—1991 рр. стала основою системного очищення історичної пам'яті від численних міфологем попереднього періоду, завдяки активному залученню до процесу деміфологізації «книжної» пам'яті й емансипації «живої».

Історична пам'ять періоду незалежної України перебуває на стадії активного формування. Особливість цього процесу полягає в тому, що його розвиток відбувається в межах утвердження молодій незалежній державі Україна, хоча, на жаль, на державному рівні ще не вироблена чітка сучасна модель відродження і збереження історичної пам'яті, розрахована на тривалу перспективу. За цих обставин формування історичної пам'яті відбувається досить стихійно й контрверсійно, на рівні державно-політичних структур і науково-освітньої й культурної громадськості та аматорського загалу.

Суттєво, що сучасна історична пам'ять має більш тривалу історичну ретроспекцію, охоплюючи козацький, імперський,

радянський і український незалежний періоди. За умов теоретико-методологічного й суспільно-політичного плюралізму модерна історична пам'ять є більш панорамною й багатовимірною. Проте сучасні образи й інтерпретації минулого не позбавлені впливів міфологем і стереотипів, які перейшли в наш історичний час і простір із системи минулих цивілізаційних координат. Однак сучасних історичних умов існує реальна небезпека творення й циркуляції новітніх історичних міфологем, теж далеких від правди історії, як і старі.

Проблема відродження історичної пам'яті на Дніпропетровщині вже порушувалася в історіографії. Достатньо згадати спеціально присвячену їй книгу нарисів «Відроджена пам'ять», що вийшла в світ у рамках програми «реабілітовані історією» в 1999 р. [2]. Проте, як бачимо, складний і суперечливий процес відродження і збереження історичної пам'яті заслуговує на подальше спеціальне наукове вивчення, чому присвячена підготовлена монографія. Представлене дослідження має на меті розкрити феномен історичної пам'яті, особливості її відродження і збереження на прикладі Дніпропетровщини.

Структурно колективна монографія підрозділяється на вступну статтю «Історична пам'ять Дніпропетровщини в національному та регіональному вимірах» і дев'ять розділів. У центрі уваги авторів опинилася новітня епоха ХХ — початку ХХІ ст., тобто значною мірою той період, коли утворилася і функціонувала Дніпропетровська область.

У вступній статті проф. С. І. Світленко назвав чинники формування, критерії структури, етапи, особливості функціонування, відродження і збереження історичної пам'яті в національному й регіональному контекстах упродовж історичного розвитку України і нашого регіону, а доц. О. А. Репан акцентував на співвідношенні «книжної» і «живої» історичної пам'яті в різні історичні періоди.

Три перші розділи — «Індустріальна модернізація Дніпропетровщини та історична пам'ять» (проф. В. В. Іваненко, доц. М. Е. Кавун), «Великий перелом» на селі в контексті проблеми регіональної історичної пам'яті» (проф. В. В. Іваненко, доц. Н. Р. Романець) та «Масові політичні репресії на Придніпров'ї в пам'яті нащадків» (проф. В. В. Іваненко, доц. Р. К. Терещенко, проф. Л. Л. Прокопенко) — розкрили суперечливий історичний поступ краю передвоєнних часів і віддзеркалення цього історичного досвіду в історичній пам'яті. Драматичний період війни показано в розділі 4 «Дніпропетровщина в роки лихоліття (1941—1944 рр.)», написаному проф. В. В. Стецке-

вичем, за участю проф. С. І. Світленко, який показав основні віхи визволення Дніпропетровщини від німецько-фашистських окупантів. Наступні три розділи, зокрема 5-й — «Повоєнна економіка Дніпропетровської області: від руїн Другої світової до космічних технологій (проф. О. Ф. Нікілев), 6-й — «Зміни у суспільній свідомості жителів Дніпропетровщини: від культу особи Сталіна до інакодумства і гласності» (доц. О. В. Іщенко, проф. С. І. Світленко) та 7-й — «Радянська освіта, наука, культура у Дніпропетровській області повоєнного періоду (1945—1991 рр.)» (проф. Л. Л. Прокопенко, проф. Г. Г. Кривчик, доц. В. Д. Мирончук) — стосувалися непростих змін в економіці, суспільній свідомості, освіті, науці та культурі області в контексті проблеми історичної пам'яті. Багатомірний процес відродження і збереження історичної пам'яті на сучасному етапі розвитку Дніпропетровщини віддзеркалено у 8-му й 9-му розділах книги: «Пам'ятні дати Придніпров'я: досвід відзначення у період незалежності України» (проф. Є. І. Бородін, Ю. В. Пшеничний, О. В. Каїнова) та «Відродження і збереження історичної пам'яті в історико-краєзнавчих дослідженнях на Дніпропетровщині періоду незалежності України (1991—2012 рр.)» (проф. С. І. Світленко).

Зазначені сюжетні лінії розроблялися авторами на основі вивчення не тільки опублікованих першоджерел та літератури, а й архівних матеріалів. Це дало можливість помітно розширити конкретно-історичні знання, зробити оригінальні узагальнення й висновки. Втім, цілком зрозуміло, що дана монографія лише окреслює напрями подальшої роботи з вивчення проблеми історичної пам'яті у всіх її аспектах. Автори сподіваються, що їхня праця зацікавить не тільки професійних істориків, а й широкий загал тих, хто вивчає і любить минувшину рідного краю.

РОЗДІЛ 1

ІНДУСТРІАЛЬНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Двадцяті — тридцяті роки ХХ ст. стали часом революційних соціально-економічних, політичних та культурних змін в українському суспільстві. Водночас це була унікальна епоха в плані докорінних трансформацій та зміни механізмів трансляції історичної пам'яті народу. Більшовицька економічна, політична та культурно-ціннісна революція стала для мешканців тих часів рубежем, який відділяв старе, «приречене на загибель» суспільство, від нового, світлого, комуністичного майбутнього. Відповідно до цієї доктрини вже у 1920-х рр. швидко поширилося й запанувало нігілістичне ставлення щодо збереження культурно-ціннісного досвіду попередніх історичних епох.

На регіональному рівні Придніпров'я зміни історичної пам'яті загалом відповідали загальноукраїнським та загальносоюзним тенденціям. Радикальні зміни як у «змісті» життя, так і в його «формі» не могли, зокрема, не відобразитися на трансформаціях історичної пам'яті. Утвердження радянської державно-політичної системи та впровадження на практиці нових ідеологічних норм протягом 1920—1930-х рр. радикально змінило державну політику історичної пам'яті та інструменти її адаптації.

Структури історичної пам'яті доцільно розглядати в трьох іпостасях:

1) речові структури — історичні пам'ятки (будівлі, пам'ятники) як безпосередні речові й візуальні зберігачі та ретранслятори історичної пам'яті;

2) інтелектуально-інституційні структури — інформаційні зберігачі та ретранслятори історичної пам'яті;

3) масові структури історичної свідомості та пам'яті — зберігачі та ретранслятори історичної пам'яті на масовому рівні.

Можна виділити основні особливості трансформацій історичної пам'яті на Дніпропетровщині 1920—1930-х рр.:

1) «одержавлення» історичної пам'яті — варіант регіональної адаптації процесів оформлення загальнодержавної політики історичної пам'яті в СРСР;

2) соціальна сепарація історичної пам'яті — акцентуація з усього масиву історичного досвіду соціуму колишньої Російської імперії історичних конотацій, пов'язаних передусім із пролетаріатом та селянством, і, навпаки, поступове вимивання з історичної пам'яті (принаймні на державному та ідеологічному рівнях) пластів, пов'язаних із дворянством, чиновництвом, купецтвом та іншими так званими «експлуаторськими класами»;

3) «українізація» історичної пам'яті — поступове акцентування національних складових історичної пам'яті регіону, в даному випадку — як продовження аналогічних процесів українізації у Радянській Україні, але у визначально заданих «межах дозволеного». Утім, у даний період національне начало в державній ідеології поступалося інтернаціональному. Тому після демонтажу історичного пантеону Російської імперії його місце не змінив якийсь український історичний пантеон, у чому не була зацікавлена тогочасна державна та партійна влада. На регіональному рівні Придніпров'я ця тенденція проявилась у тім, що у 1920—1930-х рр. не вдалося створити цілісний регіональний історичний пантеон, навіть виходячи з визначальних для регіону символів Запорозької Січі та козацького феномена, оскільки ще були пам'ятні часи отаманщини в добу революції, і це, вірогідно, загрожувало небезпечними аналогіями.

Характерно, що діяльність Д. І. Яворницького, який побудував свою наукову та організаторську роботу, виходячи щонайменше із необхідності реконструкції саме феномена запорозького козацтва, у цей період заходить практично у глухий кут. Учений майже не публікувався, а його діяльність на посаді директора історичного музею поступово сходила нанівець, явно не корелюючи з новими вимогами до збирання експонатів, побудови експозицій та ідеологічними настановами. Врешті-решт, цей перманентний конфлікт завершився у 1933 р. звільненням Яворницького з музею та його смертю у 1940 р.

На речовому та візуальному рівнях трансформація історичної пам'яті регіону у 1920—1930-х рр. відобразилася не так помітно, як, скажімо, згодом Велика Вітчизняна війна 1941—1945 рр., але зрушення можна визначити як дуже суттєві, порівняно з попереднім історичним етапом кінця XIX — початку XX ст.

Візуальні маркери історичної пам'яті на даному етапі зазнали суттєвих змін, у першу чергу, за двома компонентами:

1) «соціалістична реконструкція» передусім міського простору, із впровадженням нових архітектурних стилів та принципів містоустрою, практично не пов'язаних із попереднім історичним досвідом; 2) «символічна революція» — фактично повна заміна системи історико-меморіальних пам'яток та символічного наповнення життєвого простору населених пунктів, перш за все міст, дещо меншою мірою — сіл.

Зауважимо, що у період, який ми розглядаємо, можна виділити внутрішню періодизацію візуальних трансформацій історичної пам'яті. У 1920-і рр. трансформацій зазнав насамперед меморіально-історичний складник (вилучення з міського простору пам'ятників діячам Російської імперії), а основна міська забудова практично повністю зберігалася. Протягом 1930-х рр., навпаки, внаслідок процесів «соціалістичної реконструкції» суттєвих перетворень зазнав весь міський та сільський простір, відбулася заміна стилів, пов'язаних з «буржуазною культурою», на такі, що крокували до «пролетарської культури» та «нової естетики», повністю пориваючи з імперською історією та культурою.

Упродовж 1920-х рр. візуально населені пункти регіону ще досить мало змінилися. Основний масив забудови, який належить до часів Російської імперії (в першу чергу, до кінця XIX — початку XX ст.), демонстрував основні архітектурні стилі колишніх «правлячих класів» — еkleктику, неокласицизм, модерн та ін. Відповідно повсякденне споглядання центральної частини міст не могло не пробуджувати численні історичні асоціації, що аж ніяк не асоціювалися з радянською владою. Проте на цьому етапі влада лише змінила вивіски на більшості споруд й частково — призначення центральних будівель. Наприклад, у колишньому палаці Потьомкіна — Дворянському зібранні м. Катеринослава було влаштовано санаторій металургів ім. Ілліча. Натомість значна частина центральних будівель Катеринослава—Дніпропетровська зберегла колишнє призначення. Можна навести конкретні приклади: будинок Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку став конторою Державного банку (нині тут знаходиться обласне управління Нацбанку); будинок окружного суду став місцем розміщення обласної прокуратури; будинок міської думи Катеринослава вмістив у себе міську раду та міськвиконком тощо.

«Соціалістична модернізація», яка стала ключовою ідеєю розвитку країни та регіону в 1930-х рр., за уявленнями того часу, повинна була мати революційний характер і вимагала

майже повного розриву з попереднім історичним етапом, у тому числі на рівні історичної пам'яті. Найбільше ці тенденції торкнулися «міста чавуну та сталі». У 1934 р. на IV міській партконференції пролунав заклик: «Більшовики Дніпропетровська! Перетворюйте Дніпропетровськ на зразкове, культурне, соціалістичне місто!» [19], що означало, крім усього іншого, вектор до подальших трансформацій історичної пам'яті. Період середини 1930-х рр., коли ідея перебудови Дніпропетровська на соціалістичних засадах «запрацювала» на повні оберти, став своєрідним рубіконом, відколи поступово починає заміщуватись історична пам'ять Катеринослава. Цей висновок можна застосувати й до інших потужних міських центрів регіону.

Звичайно, «соціалістична модернізація» країни виявилася не тільки в реконструкції економічного підґрунтя розвитку міст і сіл, вона докорінно змінила саме міське та сільське життя, наповнивши його якісно новим змістом. Неодмінною ознакою перетворень стали зміни в зовнішньому вигляді населених пунктів (передусім міст), реконструкція старих та будівництво нових районів, оригінальне архітектурне та просторове вирішення питань «нового соціалістичного міста» та «нового села», як прийнято було тоді визначати в ЗМІ та офіційній документації.

Ці притаманні добі тенденції якнайкраще проявилися на прикладі центру регіону — Дніпропетровська. У 1934 р. було видано єдиний номер спеціальної газети «За реконструкцію міста чавуну та сталі», під заголовком «Зробимо Дніпропетровськ зразковим соціалістичним містом». У тексті наведено висновок, що «індустріальний центр — місто чавуну та сталі під керівництвом партії перетворюється на передове соціалістичне місто» [15]. Серед усього іншого це означало курс на рішучу відмову від історико-містобудівної спадщини Катеринослава.

Старий Катеринослав з його колоритом швидко відходив у минуле. Саме протягом 1920—1930-х рр. змінилася структурна конфігурація міста, коли до правобережного Катеринослава було приєднано великий масив Амур-Нижньодніпровська. За п'ятнадцять років, з 1917 р., уже відчувалися зміни в характері розвитку міста, що викликало потребу кардинальної перебудови композиційно-просторового вирішення міста загалом та його частин. Зокрема, стало нагальним об'єднання в єдине ціле центру, розташованого на правому березі та нещодавно приєднаних до міста кількох робітничих селищ Лівобе-

режжя з хаотичною забудовою [10, с. 59]. Масштабне промислове будівництво, необхідність раціональної забудови території та низка інших чинників спричинили прийняття у 1933 р. першого радянського генерального плану Дніпропетровська, за яким забудова рівномірно обіймала територію по обидва боки Дніпра [10, с. 61]. Ріка Дніпро ставала природним центром міста, відповідно значення головної міської магістралі обіймала запроєктована дніпровська набережна. Характерно, що основним містоформуючим фактором було визначене зростання промислових потужностей [10, с. 62—63].

Окрім подальшого благоустрою міст і сіл регіону, у 1920—1930-х рр. було запропоновано програму кардинальної перебудови населених пунктів, в якій центральне місце відводилося будівництву громадських та житлових будівель, що відображали нову радянську реальність. Ці зміни позначалися навіть на рівні типології та номенклатури будівель. У минуле назавжди відійшли такі типи будівель, як дворянська садиба, палац, особняк, прибутковий будинок, скетинг-ринк тощо. Навпаки, з'явилися зовсім нові типи споруд, які не мали нічого спільного з попереднім історичним етапом — палаци культури, багатоквартирні житлові будинки і т. ін.

Проте ейфорійним прагненням до зміни архітектурно-містобудівного каркасу населених пунктів якісно новими спорудами в міжвоєнний період не судилося збутись повною мірою. І ця теза теж яскраво проявилася на прикладі столиці регіону. Річ у тім, що програма щодо швидкої «соціалістичної реконструкції» Дніпропетровська мала серйозні внутрішні протиріччя й відзначалася відвертою ейфоричністю, спільною для всіх проектів побудови нового суспільства в межах СРСР. За зразком інших великих міст Радянського Союзу, передусім Москви, здійснювали спроби модернізації центральної частини Дніпропетровська. Характерним прикладом є перша спроба утворення дніпропетровської Набережної. Окрім суто технологічного боку, це був доволі значущий фактор «поривання з минулим», адже історичний Катеринослав узагалі не мав жодного натяку на існування Набережної. Прибережна територія являла собою нагромадження промислових підприємств, пристаней і торговельних приміщень із хаотичною забудовою.

Проте ще за першими генеральними планами кінця XVIII — початку XIX ст. передбачалося впорядкування й регулярна забудова цієї придніпровської території. Катеринослав будувався за класичною схемою як «відкрите» місто, у т.ч. щодо річки

Дніпро. Тепер же було вирішено надати майже всьому місту (в його правобережній частині) кардинально новий фасад. У січні 1934 р. IV міська партійна конференція нарешті прийняла рішення про будівництво Набережної на правому березі Дніпра. Вже 7 січня 1934 р. у газеті «Зоря» з'явилася стаття з описом майбутнього Дніпропетровська, де, зокрема, зазначалося: «В районі Коцюбинської та Ленінградської вулиць уже тепер розпочато спорудження найкрасивішої частини міста. Гранітної набережної, що захищатиме Дніпропетровськ від поводі. Вздовж нової набережної розмістяться квартали нових громадських споруд оригінальної архітектури — будинок Червоної армії, Радіотеатр, Аероклуб і т. інш.» [19]. Набережна мала охопити берег Дніпра в районі виходів трьох вулиць — Московської, Залізної (Миронова), Харківської. На алеях, навпроти сходів-спусків, що ведуть до води, передбачалось улаштувати фонтани.

Однак будівництво головної міської набережної в середині 1930-х рр. не вдалося зрушити з місця через низку причин, насамперед через недостатнє фінансування [5, арк. 63 зв.]. З усього запланованого в цей час була зведена лише облицьована гранітом підпірна стінка, а у 1937 р. роботи припинилися. Відновилися ж вони у 1940 р., у районі між вулицями Харківською (нині в цьому місці знаходиться частина Нового мосту) та Леніна, але цього разу їх завершенню завадив початок війни. Цілісна міська набережна — гордість Дніпропетровська — з'явилася тільки у 1960—1970-х рр. із частковим використанням довоєнної будови.

У 1934 р. було розроблено проект нового залізничного вокзалу в Дніпропетровську, який розробив харківський архітектор Лимарьов і який «в основному прийняла міськрада» [21]. Старий вокзал, побудований у 1884 р., уже не задовольняв потреби міста. Щодооби станція Дніпропетровськ приймала, відправляла й перепускала 30 пасажирських потягів, через вокзал проходили пересічно 10 000 пасажирів. Проект будівництва воістину грандіозної споруди у стилі конструктивізму мав займати територію привокзальної площі від тогочасного вокзалу до трамвайної «петлі». Будівля повинна вмщувати вестибюль чекання, зали матері й дітини, чекальні зали для червоноармійців і віадук обслуговування. Над коліями планувалося збудувати великий ресторан. Але проект гігантського вокзалу в Дніпропетровську залишився нереалізованим. Така ж доля спіткала проекти й інших споруд (будинки Червоної армії, держустанов тощо), які мали здебільшого пропаганди-

стське значення, лишившись пафосом «соціалістичної реконструкції» 1930-х рр. Нагадаємо, що новий вокзал Дніпропетровськ отримав уже після війни, у 1951 р.

Суттєво трансформується архітектурне обличчя міст і сіл регіону. По-перше, збільшується етажність будівель. По-друге, і це найважливіше, змінюється естетичне вирішення міського простору. У даний період на зміну еkleктиці та модерну, оголошених «безсмаковими», прийшли конструктивізм та радянська неокласика, яка пізніше еволюціонувала в так званий «сталінський ампір».

Яскравими прикладами стилю конструктивізм у забудові Дніпропетровська стали громадські та навчальні споруди. За естетикою вони були зовсім не схожі на будівлі імперського періоду як за загальними об'ємно-просторовими характеристиками, так і за оздобленням фасадів. Справжнім взірцем споруди в дусі конструктивізму і своєрідним символом епохи можна визнати збудований протягом 1927—1932 рр. Палац праці для металургів заводу ім. Петровського (пізніше — Палац культури металургів ім. Ілліча), автором проекту якого є найвизначніший архітектор міста того часу О. Л. Красносельський. Ознакою доби стали також великі комплекси новозаснованих вищих навчальних закладів, збудовані в стилі конструктивізм. У 1930 р. за проектом архітектора Г.Л. Швецько-Вінецького спорудили навчальний корпус Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту, а у 1934 р. за його ж проектом був зведений навчальний корпус хіміко-технологічного інституту. У першій половині 1930-х рр. (1931—1935 рр.) за проектом архітекторів М. Барща, Б. Соколова, К. Щукіна на південній околиці міста з'явився збудований повністю у стилі конструктивізму навчальний комплекс ДІІТу — інститут інженерів транспорту, який сістив кілька навчальних корпусів та гуртожитків.

Серед житлових будинків цього стилю можна виділити Будинок спеціалістів, споруджений у 1930-х рр. за проектом Г. Л. Швецько-Вінецького, а також житловий будинок для колишніх політкаторжан, збудований у 1930 р. у районі парку Шевченка (праворуч від входу) за проектом В. В. Самодриги. Однак у 1930-х рр. стиль конструктивізм опинився під негласною забороною, а основна увага архітектурного середовища була спрямована на впровадження радянського неокласичного стилю. Ця доба в Дніпропетровську та інших містах позначилася будівництвом оригінальних адміністративних, громадських, навчальних, торговельних споруд, які тяжіли

до класичних форм будівель античності та російського класицизму XVIII—XIX ст., але водночас кардинально змінили силует модерного Катеринослава кінця Російської імперії.

Показова з точки зору візуальних трансформацій поява двох найбільших у Дніпропетровську універмагів на місці колишніх торговельних рядів, які склалися з одно-двоповерхових лавок та лабазів. Місто на Дніпрі нарешті отримало просторі торговельні приміщення. 26 грудня 1938 р. завершилося будівництво одного з найбільших в Україні універмагів Наркомторгу СРСР. Він був споруджений за проектом архітектора О. Л. Красносельського на просп. К. Маркса й відкритий для відвідування в переддень Нового року. У новому магазині було 26 відділів, які обслуговували близько 150 продавців (до того в найбільшому з існуючих дніпропетровських магазинів працювали максимум 40 продавців). Загальний об'єм універмагу склав 35 тисяч кубічних метрів, а площа торговельних залів — 3 600 квадратних метрів [7]. І сьогодні у цій будівлі (після кількох реконструкцій) розташовується Центральний універсальний магазин Дніпропетровська — ЦУМ. 26 липня наступного, 1939 р., на просп. К. Маркса відкрився універсальний магазин «Дитячий світ» [45, с. 14], будівлю якого збудовано також за проектом О. Л. Красносельського (капітально реконструйований наприкінці 1980-х рр. і знесений навесні 2008 р.).

Протягом 1930-х рр. у центральній частині Дніпропетровська з'явилася низка представницьких будинків адміністративного та громадського призначення, які збагатили архітектурне обличчя міста, надали йому нового колориту. Так, у 1935 р. на розі вулиць Короленка і Базарної (Чкалова) було закінчено будівництво п'ятиповерхового будинку за проектом В. В. Самодриги, призначеного для обласних управлінь НКВС, міліції й відділу карного розшуку (нині — будинок обласних управлінь СБУ та МВС).

Багатою на зведення капітальних міських об'єктів, які дотепер служать городянам, виявилася друга половина 1930-х рр. Цікаво, що, реформуючи історичну пам'ять, влада вважала за доцільне реконструювати в дусі зовнішньої перебудови принаймні декілька головних міських споруд, чим мала бути підкреслена зміна естетичних архітектурних смаків. Виконувати ці доручення випало відомому архітекторові О. Л. Красносельському. Зокрема, у 1935 р. була проведена капітальна реконструкція будинку колишнього Комерційного училища, яке займав тоді облвиконком (просп. Кірова, 2, нині — буди-

нок облради). В цей же час О. Л. Красносельський та його учень В. В. Самодрига розробили й дещо пізніше (до 1937 р.) втілили проект реконструкції будинку колишнього 1-го реального училища, розташованого на просп. К. Маркса, де знаходився згодом корпус державного університету (нині 2-й корпус ДНУ). За проектом архітектора О. Л. Красносельського була проведена реконструкція театру ім. Горького із будівлі Зимового театру (збудована в 1906—1907 рр.), причому роботи завершилися перед самим початком воєнних дій.

На зміну особнякам та прибутковим будинкам в усіх містах прийшло будівництво багатопверхівок. У 1935 р. у Дніпропетровську на розі проспекту К. Маркса та вул. Мостової звели житловий будинок за проектом архітектора В. Самодриги. Ця споруда була однією із перших, зведених у місті в неокласичному стилі. Наприкінці тридцятих років також велося інтенсивне будівництво: у 1936 р. на розі вулиць Короленка та Базарної (Чкалова) збудували п'ятиповерховий житловий будинок з колонами за проектом архітектора О. Л. Красносельського, а у 1940 р. на розі вул. Короленка та Челюскіна за проектом того ж архітектора збудували великий житловий будинок з колонами на третьому і четвертому поверхах.

У тридцятих роках ХХ ст. прикметою міст Радянського Союзу стали також споруди шкіл, збудовані за типовими проектами в стилі неокласики. У Дніпропетровську серед них вирізнялася середня школа № 23 на 880 місць, збудована у 1940 р. на Жовтневій площі в неокласичному стилі за проектом архітектора І. Шиманського. Прив'язку проекту для Жовтневої площі виконав архітектор В. В. Самодрига. Тривалий час архітектурне вирішення цієї шкільної споруди вважалося зразковим [10, с. 69].

Аналізуючи трансформації візуально-естетичного сегмента історичної пам'яті Дніпропетровська, все ж відзначимо, що напередодні Великої Вітчизняної війни місто ще зберігало систему архітектурних домінант, успадковану від Катеринослава. І стосувалося це, перш за все, культових споруд, які займали домінуюче місце в міській забудові аж до періоду впровадження багатопверхівок (1950—1970-ті рр.).

Особливою прикметою періоду «соціалістичної модернізації» став курс на викорінення цілого сегмента історичної пам'яті, пов'язаного із духовно-релігійним складником. Це позначилося однаковою мірою як на міських, так і на сільських поселеннях. Але найбільше постраждали історичні міста, такі як Катеринослав—Дніпропетровськ.

Реконструкція міста на Дніпрі 1920—1930-х рр. найболючіше зачепила культовий сектор забудови, що виявилось у закритті й майже цілковитому знищенні споруд духовного призначення — православних соборів та церков, єврейських синагог, караїмської кенаси, мусульманської мечеті тощо. Згідно із статистичними даними на 1 вересня 1933 р., у місті нараховувалося 10 православних церков та один монастир (Тихвинський), «польський» костюл, лютеранська кірха та 7 синагог. Серед православних храмів на той час продовжували діяти Троїцька, Успенська, Вознесенська (Казанська) та інші церкви старого Катеринослава [4, арк. 1]. Досить повну картину нівелювання духовно-культурного середовища старого міста змальовує цікавий документ — «Відомості про ліквідовані молитовні будинки по м. Дніпропетровську та району», датований 29 вересня 1933 р. У 1920 р. Катеринослав мав 36 церковних споруд різних конфесій, із них «закрито за звітний період» — 25, і на 1933 р. ще залишалось «церков різних» — 11. Зі спеціальної таблиці ми дізнаємося про хронологію закриття культових споруд. До 1924 р. були закриті всі домові православні церкви у значних державних та громадських спорудах. Згодом, у 1924—1928 рр. дійшла черга до головних церков Тихвинського жіночого монастиря та мусульманської мечеті на Херсонській вулиці. Протягом 1929 р. така ж участь спіткала Брянську й ще 2 православні церкви та єврейську хоральну синагогу. У 1931 р. перестав діяти головний кафедральний Спасо-Преображенський собор, а у 1932—1933 рр. виявилися закритими ще 8 православних церков [4, арк. 4—5].

Час поцадив й залишив у майже незмінному вигляді лише кілька православних храмів та лютеранську кірху. Водночас зазначимо, що з історичної пам'яті міста все ж таки не вдалося витравити духовно-релігійний компонент. На відміну від багатьох міст колишнього Радянського Союзу велика частина культових архітектурних пам'яток дивом залишилася. Зокрема, вдалося зберегти п'ять головних православних храмів Катеринослава — Спасо-Преображенський, Троїцький та Успенський собори (останній у реконструйованому вигляді), Благовіщенську та Брянську (Миколаївську) церкви. Зі споруд інших конфесій збереглися майже у незмінному вигляді лютеранська кірха, у перебудованому вигляді — хоральна синагога, католицький костел, мусульманська мечеть.

Однією з ознак поступового «вимивання» історичної пам'яті попередніх епох у період «соціалістичної модернізації»

суспільства може слугувати сумна доля більшості некрополів старого Катеринослава. Вони були примусово ліквідовані за розпорядженням владних органів. У ті часи старі некрополи не влаштовували більшовиків з кількох причин: по-перше, як живе нагадування про старе суспільство з його ієрархією та смаками, по-друге, як згадка про десятки історичних персон зі «старого» суспільства, і, нарешті, як стара естетика, котру прагнули щосили позбутися будівничі «нового суспільства». Тому під ніж «соціалістичної реконструкції» потрапили поряд із культовими спорудами й некрополи старого міста.

Ліквідація кладовищ була одразу замаскована під акцію санітарного характеру та вимоги благоустрою. Цікаву ілюстрацію антирелігійних настроїв на рубежі 1920—1930-х рр. дає замітка «Замість кладовищ — крематорії»: «Приклад Москви мусить наслідувати інші міста. Громадськість Дніпропетровська має розпочати боротьбу за спорудження трупоспалювальної камери — крематорія у нас в місті. Крематорії... приходять на зміну червивим кладовищам. Жалюгідними у порівнянні з крематоріями здаються замшілі могили кладовища з хрестами, що покосилися, та пам'ятниками, що наполовину пішли під землю. Воюючи з усім старим, ми й на цій ділянці повинні боротися за заміну кладовищ крематоріями. Воюючи з усім старим, на антирелігійному фронті, ми повинні розпочати боротьбу за зведення крематоріїв» [1].

Однак крематорій так і не було побудовано в Дніпропетровську, немає його й досі. У 1930-ті рр. було ліквідовано найбільший некрополь Катеринослава — міське кладовище (займало ділянку в квадраті сучасних вулиць Щорса — Короленка — Светлова та Херсонської). На місці західної частини кладовища у липні 1936 р. було відкрито стадіон «Сталь» [51, с. 76] (пізніше — «Металург», у 2008 р. на його місці відкрито «Дніпро-арену»). Ліквідація величезного некрополя розтягнулася на тривалий період, друга частина кладовища була ліквідована вже у 1950—1960-ті рр. Напередодні Великої Вітчизняної війни, у 1941 р., міська влада прийняла рішення про закриття Севастопольського кладовища — третього за хронологією кладовища Катеринослава (ліквідоване вже у більш пізній період, у 1954—1955 рр.).

Величезне значення в контексті трансформацій історичної пам'яті Дніпропетровська та Придніпров'я загалом мала акція із затоплення Дніпрових порогів та будівництва Дніпрогесу (1927—1932 рр.). Ця акція вже сама по собі подавалась як наочний візуальний символ зникнення «старого світу» в

процесі побудови нового суспільства. В результаті її здійснення назавжди кардинально змінився зовнішній вигляд русла Дніпра від Кам'янського (Дніпродзержинськ) до Запоріжжя (колишній Олександрівськ). Рівень води в районі Дніпропетровська підвищився на 6—8 метрів. Пороги, які бачили скіфів, сарматів, гунів, готів, русичів, візантійців, печенігів, половців, зникли назавжди. Візуальне зникнення порогів стало своєрідним реквієм за історією Запорозької Січі. Д. І. Яворницький спромігся організувати спеціальну Дніпрогесівську експедицію Наркомпросу УРСР, яка детально дослідила територію, що планувалася до затоплення, давши багато цінних археологічних знахідок.

Силует Дніпра із затопленими порогами та численними островами (у межах Дніпропетровська, наприклад, було затоплено гігантський Воронцовський острів завдовжки 2 км) назавжди став візуальною межею, яка відділила період «соціалістичної модернізації» від попередніх історичних епох у житті регіону.

Особливий фактор політики історичної пам'яті 1920—1930-х рр.— формування радянського пантеону, котрий відповідав комуністичній доктрині з властивою їй ієрархією цінностей. Неабияку роль в утвердженні у суспільстві нових авторитетів покликане було відіграти монументальне мистецтво. Після 1917 р. згідно із розпорядженнями нової влади з вулиць міст і сіл були вилучені пам'ятники та пам'ятні знаки «на честь царів та їхніх слуг». У розвитку монументального мистецтва протягом 1930-х рр. виразно позначаються ідеологічна заданість, спрямованість на пропаганду нових форм суспільного устрою. На зміну пам'ятників царям (зокрема, в місті на Дніпрі — Катерині II) прийшли меморіали видатним діячам революційного руху, конкретним дійовим особам будівництва соціалістичного суспільства.

Цікавою виявилася доля пам'ятника Катерині II. Статую в березні 1917 р. скинув із постаменту революційно налаштований натовп. Досить дивно переплелись долі пам'ятника Катерини II та Д. І. Яворницького — головного оборонця історичних пам'яток Придніпров'я. Статуя Катерини II була врятована все тим же Д. І. Яворницьким, який незадовго до того ініціював її перенесення на проспект. Разом зі своїми студентами він зумів таємно закопати її на подвір'ї історичного музею [53, с. 164]. У 1925 р. статуя Катерини II була викопана з-під землі. Місцева влада дала дозвіл на експонування статуї імператриці як музейного експоната [44, с. 27]. Д. І. Яворни-

цькому вдалося виставити статую Катерини II у дворі Крайового історико-археологічного музею серед колекції кам'яних баб з таким обґрунтуванням: щоб екскурсанти краще розуміли еволюцію форм світового мистецтва — від примітивних форм до вишуканих зразків нового часу. До початку війни численні городяни та туристи полюбляли фотографуватися «з царицею Катериною». У 1942 р., під час окупації міста, статуя Катерини II зникла. Пошуки цього унікального витвору мистецтва та пам'ятника історії до сьогодні не дали жодних результатів. Цікаво, що постамент пам'ятника Катерині II зберігся й п'ятдесят чотири роки простояв порожнім на бульварі проспекту К. Маркса (у 1971 р. на ньому було встановлено статую М. В. Ломоносова).

Першою історико-меморіальною пам'яткою Катеринослава, пов'язаною з формуванням революційного пантеону, слід вважати меморіальний міський цвинтар на Соборній (Жовтневій) площі. Братський цвинтар у Катеринославі — своєрідний «революційний некрополь» — формувався за аналогічним прикладом Петрограда та Москви. Уперше на території колишньої Російської імперії подібні поховання були зроблені 23 березня 1917 р. на Марсовому полі в Петрограді. Тоді одна з парадних площ імперської столиці перетворилася на великий меморіал із масовими, більшою мірою братськими, похованнями. А «еталоном» подібних меморіалів назавжди став некрополь на Красній площі в Москві.

У Катеринославі для розташування меморіального цвинтаря обрали північно-західну ділянку Соборної площі, яка широко використовувалася в той час для різноманітних маніфестацій. Більшовики успадкували та розвинули цю функцію. Тепер колони маніфестантів, рухаючись з боку проспекту, щоб потрапити в центр площі, мали обов'язково пройти перед братськими могилами та віддати шану загиблим. Перші поховання на Соборній площі відбулися 3 січня 1918 р. Тоді тут провели в останню путь 14 катеринославських червоногвардійців та 10 військовиків регулярних червоних частин, які загинули при встановленні радянської влади в місті Катеринославі 27—29 грудня 1917 р. Незабаром на новому цвинтарі були проведені нові братські поховання: 30 січня 1919 р. — червоноармійці і радянські працівники (37 осіб), які загинули при звільненні міста від петлюрівських військ [2, с. 87—88]; 14 травня 1919 р. — червоноармійці (кількість невідома), які загинули при звільненні Катеринослава від військ отамана Григор'єва.

Труднощі громадянської війни не дали можливості встановити на братських могилах постійні пам'ятники. На могилах споруджувалися невеличкі тимчасові дерев'яні обеліски, пофарбовані в червоний колір. Ділянку цвинтаря огородили і побудували ажурну дерев'яну арку. Архітектор О. Л. Красносельський для братського цвинтаря виконав проект пам'ятника «Звільнена праця», але його не встигли спорудити. 1 травня 1919 р. на братських могилах був відкритий тимчасовий пам'ятник (художник А. І. Страхов, скульптор Г. С. Теннер). Цей монумент мав змістовне ідеологічне навантаження й оригінальний естетичний задум. 25-метровий обеліск Героям, увінчаний червоною зіркою, був установлений на квадратній башті. На гранях башти розміщувалися барельєфи на теми барикадних боїв паризьких комунарів та взяття Зимового палацу в Петрограді, а також барельєф «Союз робочих и крестьян». На передньому плані останнього барельєфу був викарбуваний напис у лавровому вінку: «Героям революции». Позаду обеліску розташувалася діорама «Один боец упал — миллион идет на смену», виконана А. І. Страховим у багряно-золотистій кольоровій гаммі. На зворотній стороні пам'ятника був викарбуваний напис: «Сооружен 1 мая 1919 года в память павших героев Октябрьской революции» [46; 47, с. 67—69]. За висловом художника А. І. Страхова, «это было первое народное строительство в Екатеринославе при Советской власти» [47, с. 68]. Цей пам'ятник проіснував всього місяць — у кінці червня 1919 р. його зруйнували війська генерала Шкуро. Після остаточного утвердження радянської влади в Катеринославі на місці масових поховань встановили перший постійний пам'ятник. У «Записках очевидца» А. Ф. Стародубова згадано, що 30 квітня 1920 р. «над могилой большевиков поставили памятник» [50, с. 68].

Більшість осіб, похованих на цвинтарі в часи революції та громадянської війни, так і залишилися невідомими. На гранітних плитах надгробків сьогодні вміщені лише сухі написи: «Пролетарии Екатеринослава, павшие в борьбе за власть Советов в 1917 году»; «Герои, отдавшие свою жизнь в боях за освобождение Екатеринослава в годы гражданской войны»; «Герои, павшие в боях с деникинцами и махновцами»; «Комиссары железной дороги Дубина, Костючек, Завадский, Белостоцкий 1919». Три одиночні могили мають напис: «Неизвестный герой гражданской войны». Наступний етап поховань на міському цвинтарі належить до тридцятих років ХХ ст. У цей час тут були поховані декілька так званих «старих біль-

шовиків», тобто тих, хто вступив до лав партії ще до революції 1917 р., та низка «радянських працівників». Найбільше поховань на міському меморіальному цвинтарі здійснено в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

Протягом 1920—1930-х рр. у центральній частині міст регіону починають з'являтися величні монументи на честь вождів комуністичної держави. Центральна постать для увічнення — В. І. Ленін.

Перший пам'ятник В. І. Леніну в Катеринославі було відкрито в 1925 р., до першої річниці з дня смерті цього державного діяча. Він являв собою бюст на високому постаменті й розташовувався в центрі площі перед міським садом (сучасна площа Горького). Автор пам'ятника — місцевий скульптор Г. С. Теннер [47, с. 8].

Характерним прикладом монументальної пропаганди 1930-х рр. може слугувати спроба встановити в центральній частині Дніпропетровська грандіозний пам'ятник В. І. Леніну. Восени 1933 р. бюро обласного комітету КП(б)У визнало необхідним на ознаменування 10-ї річниці з дня смерті В. І. Леніна «спорудити в м. Дніпропетровську фундаментальний пам'ятник» [3, арк. 29]. У 1933 р. був оголошений закритий всесоюзний конкурс на кращий проект пам'ятника, причому програмою передбачалося збудувати «не тільки постать Леніна, але й відбити революційний рух, керований великим проводирем» [24]. У конкурсі взяли участь «найкращі майстри монументального мистецтва СРСР», були відібрані 6 проєктів: А. Страхова; Яковлева; Л. Муравіна та Лисенка; К. Бульдіна, А. Дарагана та Р. Клим; групи скульпторів та арх. П. Фролова; академіка Щусєва [26]. 1 травня 1934 р. у Дніпропетровську відкрилася виставка цих проєктів «для широкого ознайомлення з ними трудящих» [25]. «Комітет громадського сприяння будівництву пам'ятника В. І. Леніну в Дніпропетровську» ухвалив поставити його на проспекті К. Маркса, напроти гірничого інституту [25]. В усіх поданих проєктах пам'ятник Леніну завершував складну архітектурно-скульптурну композицію баштового типу, й, у разі спорудження, ставав би новою домінантою нагірної частини міста. Але грандіозний пам'ятник В. І. Леніну так і не був зведений.

Наступного разу питання реанімували у 1938—1939 рр. На початку 1939 р. Раднарком УРСР задовольнив «клопотання трудящих і громадськості Дніпропетровська» про спорудження пам'ятника В.І. Леніну. Пам'ятник, заввишки 20—25 метрів, планували звести «на території Жовтневої площі

або в парку проти будинку обкому КП(б)У і облвиконкому». Орієнтовна вартість його визначалася у понад один мільйон карбованців. Намічалось відкрити цей пам'ятник до ХХІІ річниці Жовтневої революції [38]. Проте й цього разу амбіційні задуми не здійснилися, величний пам'ятник Леніну в нашому місті встановити не вдалося. Причини й донині не до кінця зрозумілі. Щоправда, напрашується аналогія з грандіозним будівництвом у Москві саме в цей час Палацу Рад, що мав завершуватися гігантською скульптурою Леніна й стати найвеличнішою спорудою міста. У 1930-х рр. встигли звести лише кілька його поверхів, будівництву перешкодив початок війни, внаслідок чого і Палац Рад так і не постав у центрі радянської столиці.

Цікавий випадок радянської «монументальної пропаганди» стався на Дніпропетровщині, коли у пам'ятнику було вшановано не комуністичного вождя, а міфологічну постать, яка одночасно уособлювала революційний поштовх. Мається на увазі пам'ятник Прометей у Кам'янському (нині — Дніпродзержинськ). Він був відкритий 6 листопада 1922 р. до 5-ї річниці Жовтневої революції й увічнював борців за встановлення влади Рад у місті. У підґрунті пам'ятника теж знаходилася братська могила революціонерів Кам'янського. Високу колону вінчала статуя Прометея (заввишки 3,82 м), який розриває ланцюги й дарує людям вогонь — символ знань, праці та впевненості у майбутньому. Загальна висота пам'ятника — 22 м. Його автор — начальник цеху Дніпровського заводу О. Я. Сокол, статую відлив С. В. Гречнев. Власне, з пам'ятника Прометей розпочалася історія українського післяреволюційного монументального мистецтва.

У 1920—1930-х рр. поступово набирає сили тенденція до фіксації та увічнення місця революційних подій і життя видатних революціонерів, пов'язаних із містами та селами регіону. Передусім це стосувалося Дніпропетровська (колишнього Катеринослава) — відомого центру революційного руху. У 1927 р., до 10-х роковин Великого Жовтня, було встановлено меморіальну дошку на фасаді колишнього будинку губернатора, де в 1917 р. знаходилася Катеринославська Рада робітничих та солдатських депутатів (будівля також відома як «Катеринославський Смольний»). У 1930 р. були встановлені дві меморіальні дошки на будинку пожежної частини (вул. Савченка, 2), де розташовувалась 2-га поліцейська дільниця й у 1902 р. перебував в ув'язненні І. В. Бабушкін, а в 1909 р. була вчинена розправа з учасниками Горлівського повстання

1905 р. У листопаді 1932 р. біля Палацу культури металургів ім. Ілліча на вічну стоянку була встановлена «Бронеплатформа», побудована робітниками Брянського заводу в роки громадянської війни. В листопаді 1940 р. на просп. Калініна, на місці, де в жовтні 1905 року відбувалися барикадні бої, був установлений пам'ятний обеліск. У січні 1941 р. меморіальні дошки з'явилися в місцях перебування І. В. Бабушкіна в Катеринославі, зокрема, по вул. Леваневського (кол. Керосина), 3-а, де в 1899—1900 рр. мешкав революціонер.

Протягом 1920—1930-х рр. відбулися кардинальні, справді революційні зміни в інтелектуальному секторі зберігання й трансляції історичної пам'яті. І цей процес під свій контроль взяли радянські державні та партійні структури. Відповідно, практично повністю зникли різноманітні громадські інституції (товариства, комісії), які в дореволюційний час вели бурхливу діяльність з вивчення і популяризації пам'яток історії та культури регіону. Ще однією рисою епохи було масове падіння інтересу до вивчення історичного минулого, ставитися до історико-культурних пам'яток. Вважалося, що в процесі будівництва «нового суспільства» та на шляху до світової революції треба дуже критично відноситися до історико-культурної спадщини. На практиці це виявлялося в сепарації фактів історичного процесу, формуванні нових ідеологічних схем, в яких особливе місце відводилося революційному рухові та його діячам, зникненню з історичної палітри цілих верств дореволюційного суспільства: дворянства, духовенства, чиновництва та ін.

Відомо двадцяті—тридцяті роки ХХ ст. — це час становлення системи вищої освіти Дніпропетровщини, в тому числі історичної. 1930-ті роки були вкрай насиченими в історії Дніпропетровського університету, реорганізованого у 1920 р. в Інститут народної освіти (ІНО). У 1930 р. ІНО був структурно розділений на три галузевих інститути: фізико-хіміко-математичний, інститут соціального виховання та інститут професійної освіти. Нарешті, 10 березня 1933 р. прийнято постанову про відновлення функціонування на Україні державних університетів. 1 жовтня 1933 р. у Дніпропетровську на базі створених у 1930 р. галузевих інститутів ІНО знову відкрився державний університет з шістьма факультетами: фізичним, хімічним, математичним, геологічним, біологічним, історико-економічним [40, с. 82]. Деяко пізніше останній був ліквідований. Водночас у 1937 р. відкрився географічний факультет, у 1938-му — філологічний, а в 1939-му відновлений історичний.

Історичний факультет Дніпропетровського університету сформувався саме в 1920—1930-ті рр. як єдина в області науково-освітня установа історичного профілю, відповідальна за акумулювання та поширення загальноісторичної інформації. Біля витоків факультету стояли такі відомі вчені, як Д. І. Яворницький, М. К. Любавський, М. Ф. Злотников та ін. Слід, однак, зазначити, що тотальне підпорядкування освітніх установ державі в цей час (тобто їх «одержавлення») на практиці призводило до подальшої схематизації історичної освіти, вилучення багатьох історичних подій та персоналій з навчальних програм. Вкрай негативно на розвитку історичної науки та освіти, як і загалом вітчизняного освітньо-наукового простору, відбилися репресії другої половини 1930-х рр., у безжалісних жорнах яких був фактично перемелений інтелектуальний цвіт української нації.

У передвоєнний час у Дніпропетровську сформувалась розгалужена мережа установ культури: бібліотеки, кінотеатри, музеї, клуби і палаци культури. У 1933 р. в місті працювали п'ять театрів (опери та балету, український ім. Т. Шевченка, російський ім. Горького, театр юного глядача, театр санітарної культури) та чотири музеї (історичний, революції, художній, антирелігійний). Віддаючи належне ідеологічному спрямуванню діяльності цих закладів, заради справедливості слід все ж таки зазначити, що планомірне стимулювання культурно-освітньої роботи за короткий строк спромоглося суттєво підвищити середній культурний рівень населення міста, у тому числі щодо історичних знань.

Музейна справа в Дніпропетровську протягом 1920—1930-х рр. поступово розвивалася, хоч і зазнала у своєму розвитку певних ухилів. Загальновідомо, що 1920—1930-ті рр. в історії вітчизняної культури стали часом нищення тисяч храмових споруд, садибних комплексів, передачі за кордон скарбів з музейних сховищ. У 1920—1930-х рр. набула сили тенденція — шукати у минулому в першу чергу приклади революційної боротьби, фіксувати передвісників майбутніх революційних перетворень. З таких позицій й слід тлумачити факти реконструкції у 1920—1930-рр. старих музейних зібрань та виникнення нових на засадах радянської ідеологічної доктрини.

У середині 1930-х рр. кардинальних змін у своїй діяльності зазнав Краєвий музей, який тривалий період очолював Д. І. Яворницький. У 1933 р. академік за надуманим звинуваченням був усунений від керівництва музеєм. Що сталося потім, яскраво свідчить замітка, опублікована у квітні 1934 р.

у газеті «Зоря» під назвою «Назустріч першому травню»: «В нашому краєвому музеї, що вже існує понад 20 років, зосереджено чимало цікавих історичних й археологічних експонатів. Свого часу націоналісти, чужі люди, що керували роботою музею, використовували їх по-своєму, перекручуючи історичні факти. Після довгої перерви роботу музею цілком перебудовано. Створено новий відділ — «Історія Дніпробуду», поновому організовано відділ ХІХ—ХХ віків і т.д. Удвоє збільшено пропускну спроможність музею. Кількість відвідувачів сягатиме до 120 000 чол. на рік. 1 травня музей відкриють для масового відвідування» [22]. Концепція та принципи роботи крайового музею, закладені й утілювані в життя Д. І. Яворницьким, не витримали викликів «соціалістичного будівництва», особливо перенесення в гуманітарну сферу методів і принципів роботи промислової сфери («пропускна спроможність»!).

Суперечливою за своїм характером зміною в житті музею стала перебудова експозиції виключно за історичним принципом. Предмети палеонтологічної колекції, флори і фауни були передані до Дніпропетровського державного університету і поповнили зоологічний музей. Геологічна колекція була передана гірничому інституту, поклавши початок музею мінералогії, що був відкритий у 1936 р.

Суттєвих перетворень у цей період зазнала експозиція дніпропетровського Художнього музею. Газета «Зоря» у червні 1933 р. повідомляла, що музей «почав перебудову всіх своїх відділів на основі марксо-ленінської методології образотворчого мистецтва. Усі відділи музею значно розширюються, причому, звертається особлива увага на розширення відділу радянського мистецтва за рахунок кращих творів українських та російських радянських митців, що відбивають пафос соціалістичного будівництва» [18].

Для більш повної характеристики перемін в естетичних уявленнях сталінської доби, зокрема, зростання ваги стилю «соціалістичний реалізм» у мистецтві, процитуємо цікаву замітку «Нові картини в художньому музеї», опубліковану в місцевій пресі у 1934 р. «Дніпропетровський художній музей поповнюється новими експонатами,— йшлося в ній. Музей закупив на московській виставці «15 років РСЧА» нову картину «Червоноармійський суботник на Путиловському заводі», а також картину відомого художника Пшенішнікова «Комсклад на відпочинку» й інші картини з військової, фізкультурної та ін. сучасної тематики. З трьох відділів художнього му-

зею: західноєвропейського, російського дореволюційного і радянського останній найбільше виріс і посів зараз одне з перших місць у музеї. Відділ за останній час поповнено низкою цінних творів талановитих художників. Тут є картини Комарова — «Складання соцдоговору на заводі ім. Петровського», Соколова — «Комбайнери за роботою» та інші. Наприкінці березня музей одержує порядком обміну з київським і московським художніми музеями низку цінних картин художників: Боровиковського, Левицького, Гольпейна, Врубеля, Орловського та інш.» [20].

Першого березня 1936 р. до Дніпропетровська завітав уродженець Катеринославської губернії, заслужений діяч мистецтв, відомий радянський художник І. І. Бродський. У подарунок обласному художньому музею він передав колекцію картин, яка налічувала 400 експонатів [32; 13, с. 235]. У 1937 р. музей розмістився у спеціально для нього переобладнаному чотириповерховому будинку по вул. Шевченка, № 21 (де він знаходиться й зараз). Того ж року йому було надане ім'я художника І. І. Бродського.

Найхарактерніша тенденція 1930-х рр. — влаштувати музеї та агітаційні виставки у закритих напередодні «за вимогою трудящих» церковних спорудах. В історії Дніпропетровська теж знайдеться чимало таких прикладів. У 1929 р. ухвалено рішення про розміщення в будинку Брянської церкви на Челівці Промислового музею. У 1931 р. у закритій будівлі головного храму міста — Спасо-Преображенському соборі — розгорнута науково-атеїстична виставка. 1 травня 1934 р. (дата невідповідна) в колишньому Спасо-Преображенському соборі на базі антирелігійної виставки відкритий Антирелігійний обласний музей [25]. Зауважимо, що музей релігії та атеїзму проіснував у будівлі Преображенського собору до 1991 р., коли споруду передали Дніпропетровській єпархії Української православної церкви.

Епоха «соціалістичної модернізації» — це своєрідний «бунт мас», формування радянської масової культури. Ця доба висунула нагальну необхідність формування масової історичної культури населення СРСР та України, яке збільшувалося дуже швидкими темпами. При цьому слід враховувати таку важливу особливість: якщо за часів Російської імперії державна політика історичної пам'яті охоплювала передусім верхівку суспільства, то в Радянському Союзі всі без винятку члени суспільства були охоплені розгалуженою системою історичної пропаганди та поширення історичних знань.

У 1926 р. Дніпропетровськ мав 237 тис. [48, с. 8], у 1928 р.— 262 тис. [6, арк. 82], у 1932 р.— 320 тис. мешканців [12, с. 72], а на 1 січня 1933 р.— 382200 мешканців [11, с. 44]. На 1939 р. у місті проживало 528 тисяч осіб, тобто у порівнянні з 1926 р. населення зросло більш ніж удвічі [39, с. 117—118]. Дніпропетровськ увійшов у перші півтора десятка найбільших міст СРСР. Протягом 1920—1930-х рр. відбулося стрімке територіальне розширення Дніпропетровська. До його складу увійшла лівобережна частина із селищами Амур та Нижньодніпровськ. У 1930-х рр. розширилися межі й правобережної частини міста за рахунок селищ Діївка-1, Діївка-2, Сухачівка та ін. Напередодні Великої Вітчизняної війни у Дніпропетровську було чотири адміністративних райони на правому березі (Ленінський, Червоногвардійський, Кіровський і Жовтневий) і один на лівому березі (Амур-Нижньодніпровський).

Слід також зазначити, що в цей насичений час стрімкого збільшення території та населення міст постала низка історико-культурологічних проблем: нові хвилі населення, переважно сільського за походженням, приносили з собою іншу культуру, в тому числі історичну. А територіальне збільшення міст, включення до їхнього складу давніх поселень — слобод, сіл та містечок зумовило появу однієї проблеми, пов'язаної з необхідністю гармонізації взаємовідносин історичної пам'яті центру та околиць. Таким чином, у Дніпропетровську катеринославський пласт історичної культури поступово почав розмиватися, на його місце приходила нова історична культура Дніпропетровська, створена на базі конвергенції різних історико-культурних символів, притаманних різним соціальним та національним громадам.

1930-ті рр., що характеризувалися стабілізацією радянської соціально-політичної системи, засвідчили також оформлення нової радянської системи відзнак. Нова епоха створила кардинально відмінну від попередньої систему суспільних вимог та заохочень. Впроваджується якісно нове розуміння поняття «геройзм», безпосередньо пов'язане із курсом на побудову соціалістичного та комуністичного суспільства. 16 квітня 1934 р. ЦВК СРСР видав постанову про встановлення звання Героя Радянського Союзу, вищого ступеня відзнаки за заслуги перед державою на рівні здійснення героїського подвигу. З присвоєнням цього звання вручалися орден Леніна і Грамота Президії Верховної Ради СРСР. 27 грудня 1938 р. встановлено звання «Герой Соціалістичної Праці». 1 серпня 1939 р. була заснована також медаль «Золота зірка» (худ.

І.І. Дубасов), котра далі вручалася при наданні звання Героя Радянського Союзу. Вже 20 квітня 1934 р. відбулося перше присудження звання Героя Радянського Союзу льотчикам, котрі брали участь у пошуку і порятунку експедиції на пароплаві «Челюскін» у лютому 1934 р. А вже 10 липня 1934 р. у Дніпропетровськ прибула група челюскінців, серед яких був і наш земляк, вихованець університету П. П. Ширшов [27].

1 квітня 1935 р. Дніпропетровськ знову відвідали челюскінці — заступник начальника табору О. Ю. Шмідта І. Л. Баєвський та моторист «Челюскіна» А. Іванов. «Ми прибули, — сказав І. Баєвський, — не тільки для організаційного оформлення шефства Дніпропетровська над островом Діксон, але й для популяризації в масах ідеї допомоги соціалістичній будові, що розгортається в далекій Арктиці. Для цього ми проведемо в місті ряд доповідей» [29].

8 квітня 1938 р. П. П. Ширшов — учасник походу на пароплаві «Челюскін» (1933—1934) і першої полярної експедиції (1937—1938) вдруге прибув до Дніпропетровська. Місто влаштувало йому справді грандіозний прийом. Постаті Ширшова були присвячені одразу кілька номерів місцевих газет. Він відвідав більшість великих промислових підприємств, навчальні заклади, Палац піонерів, на його честь влаштували збори партійного та радянського активу Дніпропетровська в театрі опери та балету [37]. За самовіддану роботу на дрейфуючій станції «Північний полюс-І» П. П. Ширшову 22 березня 1938 р. було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, першому з уродженців Дніпропетровської області [17, с. 373]. Отже, П. П. Ширшов відкрив галерею нових історичних героїв для міста й регіону.

А головним офіційним історичним героєм для Дніпропетровська в цей час був Г. І. Петровський (1878—1958), у 1919—1938 рр. — голова ВУЦВК (Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету), тобто номінальний лідер Радянської України. Незважаючи на суперечливий характер, значення цієї постаті в політичному просторі Радянської України вагомиме. Григорій Іванович Петровський був знаною і шанованою людиною в Дніпропетровську, де він розпочинав свій трудовий та політичний шлях. Навіть пізніше, коли в 1938 р. Петровського призначили на технічну посаду — заступника Голови Президії Верховної Ради СРСР, а з 1939 р. відправили на почесне заслання на посаду заступника директора Музею революції в Москві, він неодноразово відвідував місто на Дніпрі, назване його ім'ям.

У квітні 1934 р., наприклад, Г. І. Петровський вітав у Дніпропетровську обласний з'їзд тваринників [23]. На початку січня 1936 р. як голова ЦВК СРСР і ЦВК УРСР відвідав завод свого імені та завод ім. К. Лібкнехта, депо Вузол-Нижньодніпровськ, побував у Палаці піонерів, на зборах комсомольського активу міста [31; 13, с. 234]. 18 травня 1937 р. Григорій Іванович, будучи заступником голови Президії Верховної Ради СРСР, взяв участь у III облпартконференції, а також оглянув щойно відкриту Малу Сталінську (дитячу) залізницю, залишивши у Книзі почесних гостей запис, а ввечері надіслав лист юним залізничникам такого змісту: «Начальникові Малої Сталінської залізниці, начальникові депо, начальникам станцій і всім юним транспортникам. 18 травня, ознайомившись з вашою залізницею, усіма її дільницями і службами, знайшов усе в повному порядку і хорошій організованості. Під час супроводження мене по полотну залізниці і під час поїздки по залізниці я мав можливість переконатись, що всі юні транспортники виконують свої обов'язки точно, акуратно і з повним знанням своєї справи. За час перебування на залізниці я дістав велику насолоду, бачачи, як молоде покоління Радянської країни радіє, вчиться і готується керувати транспортом великого СРСР. У цьому бажаю вам найкращих успіхів і завжди готовий вам допомагати. Будьте готові до великого будівництва справи комунізму, справи Леніна — Сталіна!» [35].

Тридцять років ХХ ст. позначилися в житті України та регіону жахливими трагедіями Голодомору та масовими репресіями. А одним із їх наслідків стало фактичне вилучення з обігу цілого сегмента історичної пам'яті. Оскільки трагічні події, зокрема початку 1930-х рр., найбільш чітко вразили українське село, то фізичне знищення сотень тисяч мешканців регіону призвело до нищівного удару по колективній пам'яті насамперед селянства. Влада примусово вдалася до втручання у традиційні, усталені механізми самовідтворення народної пам'яті українців, намагаючись таким чином якщо не знищити, то хоча б максимально ослабити історичну пам'ять, пов'язану із волелюбним духом українців, генетичними спогадами про власні державні утворення, про опір агресивним прагненням сусідніх держав по заволодінню українською територією тощо.

В умовах тотальної інформаційної блокади про трагічні події 1930-х рр. та замовчування цих явищ в офіційній історіографії історичні перипетії нерідко відтворювалися в історичній па-

м'яті шляхом закарбування в місцевому фольклорі. Так, одним із засобів стали сатиричні пісні — співанки та частівки [16, с. 114—115]. Набули поширення короткі, але влучні співанки, на кшталт: «Нема хліба, нема сала — все комунія забрала»; «Ні корови, ні свині — тільки Сталін на стіні» і т. ін.

Звернемо увагу і на такий ганебний історичний факт: поховання жертв Голодомору та масових політичних репресій на Дніпропетровщині, як і в Україні загалом, замовчувалися в офіційних джерелах інформації аж до кінця 1980-х рр.

До сьогодні, наприклад, у Дніпропетровську ідентифіковано тільки одне місце поховання жертв Голодомору 1932—1933 рр. Це — Севастопольський парк, колишнє Севастопольське цивільне кладовище. Виявити поховання тут вдалося тільки в 2008 р. за результатами досліджень документів із фондів Державного архіву Дніпропетровської області. Зокрема, встановлено, що на початок 1933 р. Севастопольське кладовище Дніпропетровська поповнилося більш ніж двома тисячами жертв Голодомору, які направлялися сюди з Центральної Промколонії та Будинку попереднього ув'язнення, а також із «Радлікарні» (1-ша міська лікарня) [42].

Масові репресії 1930-х рр., як уже зазначалося, значно зачепили інтелектуальну еліту, а серед неї — видатних істориків та краєзнавців, професійною місією яких є саме ретрансляція історичної пам'яті. Яскравим прикладом таких тенденцій у регіональному контексті є постать академіка Д.І. Яворницького (1855—1940), якого восени 1933 р. звільнили з посади директора історичного музею (після смерті вченого, з 1940 р., музей став носити його ім'я), а до цього не один рік стежили за ним. Так, у 1928 р. у доповідній записці окружного відділу ДПУ про політичний стан Дніпропетровського округу, скерованій до окркомітету партії, зазначалося: «Вища шовіністична інтелігенція — професура, співчуваючи селянству через тяжкі удари, які випадають йому від радвлдади, знаходила втіху в тому, що політика радвлдади тероризує селянство, чим, зрештою, дискредитується в його очах, що є найбільш сприятливим моментом для ідеологічного впливу на українські маси, щоб відірвати їх від радвлдади, організувавши українську самостійну республіку. Яскравим прикладом такого настрою є бесіда професорів Д. Яворницького і В. Пархоменка з Г. Євреїновим. Обговорюючи поточні події, Яворницький висловився начебто так: «Недовго залишилося панувати радвлдаді. Скоро Україна визволиться від ярма кацапів. Ми повинні пояснити селянству, хто його друг і хто ворог, і

тоді воно з дрючками і сокирами піде проти неї. Треба тільки, щоб еміграція і кращі українські сини зрозуміли теперішню ситуацію і момент. Тоді перемога українського народу забезпечена» [52, с. 79—80].

Крім Д. І. Яворницького, під маховик репресій потрапили й інші визначні історики, зокрема, професори Дніпропетровського державного університету М. Ф. Злотников та В. О. Пархоменко. Дослідник російської історії М. Ф. Злотников (1890—1942), випускник Санкт-Петербурзького університету, як уже згадувалося, з 1918 р. працював професором, завідувачем кафедри і проректором Катеринославського університету. У 1932 р. його звинуватили в тому, що «своїм викладанням не озброює студентів революційною теорією, а лише копається в історичному архіві» й протягує «буржуазну контрбанду» в курсі історії СРСР. Фахівця було звільнено, після чого він працював у наукових установах Москви та Ленінграда, помер від голоду в блокадному Ленінграді [49, с. 177].

Професор В. О. Пархоменко (1880—1942), дослідник історії Давньої Русі та православної церкви, у 1925—1929 рр. працював у Дніпропетровському інституті народної освіти. 30 вересня 1929 р. був заарештований і обвинувачений за справою «Спілки визволення України». Засуджений до 10 років таборів, відбував заслання у Карелії, у 1933 р. звільнений достроково як інвалід. У подальшому працював у наукових установах Ленінграда, де і помер під час війни [49, с. 359—361].

Період 1920—1930-х рр. ознаменувався справжньою революцією у важливому секторі масової історичної пам'яті — топоніміці. Було замінено декілька назв міст регіону, нові назви отримали тисячі вулиць, провулків, проспектів, площ, парків, скверів і т. ін. у різних населених пунктах області.

Формальною зовнішньою ознакою «топонімічної революції» на Придніпров'ї стала заміна назви центру регіону — Катеринослава на Дніпропетровськ. Зауважимо, що пошуки нової назви розпочались уже з початку 1920-х рр. Назва Катеринослава здавалась архаїчною й такою, що прославляла діяльність монархії. 14 червня 1923 р. міська рада ухвалила оголосити конкурс на перейменування міста із застосуванням «кращих сил». Першою «напівофіційною» новою назвою міста стало Краснодарівськ. У січні 1924 р. 8-й губернський з'їзд Рад прийняв постанову про перейменування Катеринослава на Краснодарівськ, а губернії — в Краснодарівську. Однак, як виявилось, місцеві органи влади де-юре не мали права вирішувати такі питання, а лише клопотати перед центральною

владою. Центр же не погодився з таким варіантом назви, а тому ця ініціатива була відхилена. Водночас пропонувались альтернативні назви — Ленінославі, Металіст, Красснорурськ (за аналогією з Руром — гірничопромисловим районом у Німеччині, «синонімом» Донбасу та Кривбасу).

Тим часом сусідні великі міста регіону почали стрімко змінювати назви. У 1924 р. Єлісаветград трансформувався у Зінов'євськ, а коли цей партійний діяч вийшов із фавору, місто перейменували на Кіровоград (1934 р.). Робітниче селище Юзівка, яке швидко переростало у велике місто, в 1924 р. отримало назву Сталіно (з 1961 р. — Донецьк).

У 1926 р. й місто на Дніпрі нарешті отримало нове «складне» ім'я — з назви річки Дніпро та прізвища «старого більшовика» Г. І. Петровського, який розпочинав трудову діяльність та політичну кар'єру саме в Катеринославі. Катеринославський окружний з'їзд Рад ухвалив рішення про перейменування Катеринослава на Дніпропетровськ. Згодом це рішення затвердила Президія ВУЦВК (Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету), а 20 липня 1926 р. — і Центральний Виконавчий Комітет СРСР. Цікаво відзначити, що перша книга, видана вже у Дніпропетровську, — збірка віршів поета Марка Шехтера з промовистою назвою «Конец Екатеринослава».

Нова назва міста на Дніпрі доволі повільно входила у повсякденний вжиток, аж ніяк не корелюючи із історичною пам'яттю мешканців. Українською мовою перший варіант назви виглядав як «місто Дніпро-Петровське», тобто середнього роду. Саме в такому вигляді ця назва відображалася в офіційній документації до початку 1930-х рр. Згодом паралельно став використовуватися варіант написання «Дніпропетровське». І тільки з середини 1930-х рр. назва міста усталилася обома мовами у варіанті «Дніпропетровськ».

У 1936 р. змінив своє ім'я ще один потужний міський центр області — Кам'янське. 1 лютого 1936 р. «на прохання трудящих» місто отримало нову назву — Дніпродзержинськ, на честь одного з більшовицьких вождів, чекіста № 1 — Ф. Е. Дзержинського [39, с. 240].

Вагомий штрих: крім двох промислових центрів Дніпропетровської області, інші відносно великі міста дивом зберегли свої первісні назви — Кривий Ріг, Новомосковськ, Верхньодніпровськ, Павлоград, Нікополь та ін. Але, на жаль, цього не можна сказати про десятки населених пунктів сільського типу. Саме у 1930-ті рр. на карті області з'явилося багато

топонімів на честь В. І. Леніна, С. М. Кірова, М. І. Калініна та інших діячів Комуністичної партії і Радянської держави, а також радянських свят (1 Травня та ін.). Наприклад, Обухівка у 1934 р. отримала назву Кіровське, Божедарівка у 1939 р. — Щорськ та ін.

Цікавою сторінкою доби «соціалістичної модернізації» Дніпропетровщини є реконструкція топонімічної системи міст і сіл — заміна старих назв вулиць, площ, садів, заводів та інших об'єктів. Нагадаємо, що найбільш радикальними змінами назв позначилися перші післяреволюційні роки — від 1919-го до середини 1920-х рр. Майже всі вулиці в центральній частині міст (у першу чергу Катеринослава) тоді змінили старі, «буржуазні», назви на радянські. У назвах вулиць та площ увічнювалися видатні події та прізвиська, пов'язані з революційною боротьбою, що стали частиною нового радянського пантеону. Зокрема, 1 травня 1919 р. у Катеринославі були перейменовані Катерининський проспект — на честь Карла Маркса, а Соборна площа — на честь 1 Травня (з 1922 р. стала називатися площею Жовтневої революції, пізніше усталився варіант — Жовтнева площа). У серпні 1923 р. єдиним списком були перейменовані близько 60 об'єктів — вулиць та провулків у центральній частині міста. Таким чином, з історичної пам'яті мешканців було вилучено практично весь пласт історичної топонімії Катеринослава, який охоплював історію міста з кінця XVIII до початку XX ст.

У 1930-х рр. продовжувалася практика заміни назв «за клопотанням трудящих». Окремою сторінкою є перейменування вулиць міста на честь героїв — челюскінців та папанівців. У 1934 р. вулиця Гімнастична була названа ім'ям керівника експедиції на пароплаві «Челюскін» О. Ю. Шмідта [28]. 12 березня 1938 р. газета «Зоря» повідомила, що президія міськради перейменувала вулиці: Нову на вул. Папаніна (нині — Щербицького), Провіантську — на Кренкеля (нині — Пастера), Фабричну — на Федорова (нині — Столярова). Колишній Торговій вулиці було надане ім'я «нашого відважного земляка-папанінця, депутата Верховної Ради СРСР від трудящих Дніпропетровська — Петра Петровича Ширшова». Ім'я П.П. Ширшова отримав також колишній Олексіївський острів на Дніпрі [36]. Проте нові назви так і не прижилися, до сьогодні збереглася назва тільки вул. Ширшова.

Після вбивства С. М. Кірова він був майже канонізований сталінським режимом, відповідно, на його честь перейменовувались безліч об'єктів на теренах Радянського Союзу. Кіров

був убитий ввечері 1 грудня 1934 р. А вже 2 грудня з'явилася постанова президії Дніпропетровської міськради, де його ім'я надавалося вагоноремонтному заводу, Центрально-Нагірному району міста та вулиці Полтавській [43, с. 81—82] (з 2003 р. вул. Кірова змінила назву на вул. Олеся Гончара). В жовтні 1934 р. президія міськради перейменувала вулицю Широку на вул. Горького [43, с. 81]. В січні 1936 р. були перейменовані вулиці: Черногорська — на вул. імені Е. Тельмана; Сербська — на вул. ім. Постишева; Слов'янська — на вул. ім. Димитрова [30]. У червні 1936 р., у зв'язку із смертю Максима Горького, його ім'я «привласнено найбільшій площі міста чавуну й сталі, що розташована біля парку ім. Хатаєвича» [33]. Цього ж року кінотеатр «Вулкан» отримав ім'я Г. І. Петровського. У 1937 р. у місті урочисто відзначалася 100-та річниця з дня смерті О. С. Пушкіна. На сторінках місцевої преси працівники колгоспу «Перемога», розташованого в селі Мандриківка, де в травні 1820 р. деякий час перебував поет, просили назвати поселення його ім'ям [34]. У січні 1939 р. Центральний парк культури і відпочинку (колишній ім. Хатаєвича) отримав ім'я льотчика Валерія Чкалова, котрий трагічно загинув у грудні 1938 р. при випробуванні літака [38]. Була також перейменована вул. Базарна на вул. Чкалова. У 1939 р. вулиця Садова перейменована у вулицю Серова на честь льотчика А. К. Серова (1910—1938), Героя Радянського Союзу, який загинув в Іспанії. І, нарешті, в січні 1941 р. виконком міськради вирішив увічнити пам'ять видатного революціонера І.В. Бабушкіна у зв'язку із 35-річчям його загибелі. Ім'я Бабушкіна отримала вулиця 2-га Чечелівка.

Протягом 1920—1930-х рр. поступово розвивалася туристично-екскурсійна галузь. Цей процес був тісно пов'язаний із удосконаленням форм та методів поширення історико-культурної інформації в необхідному для влади руслі.

Надзвичайного поштовху для розвитку туристичної інфраструктури надало спорудження Дніпрогесу та відкриття вільної навігації по Дніпру в 1932 р. А водний туризм був тоді одним з найбільш улюблених. Особливої популярності набули екскурсії Дніпром, перш за все, на грандіозне будівництво Дніпрогесу (Дніпрельстану) у 1927—1932 рр. У 1927 р. подавалася така інформація про зростання туристичної галузі: «В культвідділ ОРПС [Округова Рада профспілок. — Авт.] надходить безліч заявок від професійних осередків щодо організації екскурсій на Дніпрельстан. За приблизними підрахунками, кількість екскурсантів проти минулого року збільшиться

втричі (було понад 4 тисячі чоловік). Збільшенню кількості екскурсантів значною мірою сприятиме відкриття автобусного руху Дніпропетровськ — Дніпрельстан... [41, с. 8].

Учень Д. І. Яворницького — П. А. Козар — видав у 1927 р. один із перших путівників для м. Дніпропетровська та області «На Дніпрельстан через пороги». Він складався із стислого огляду історії та культурної спадщини усього району Дніпра від Дніпропетровська до Запоріжжя. У цій книзі присвячено чимало місця нашому місту. «Календарний план огляду міста Дніпропетровського, культурно-історичних місць та заводів» був розрахований на два дні. Серед найголовніших об'єктів, що їх мали оглянути екскурсанти, визначені крайовий історично-археологічний та художній музеї, Марксів проспект, Преображенський собор та Потьомкінський палац, два міських парки — Шевченківський та міський із могилою запорожця Глоби, царська тюрма, де розстрілювали революціонерів, заводи ім. Петровського, ім. Леніна, ім. Карла Маркса, ім. Карла Лібкнехта, ім. Комінтерну, вагонні майстерні Катерининської залізниці тощо [41, с. 41—45].

Дніпропетровський обласний комітет комсомолу в 1929 р. влаштував для молоді екскурсії з метою ознайомлення з українською культурою. Були розроблені спеціальні туристичні маршрути: Дніпропетровськ — Пороги — Дніпрельстан (5 днів); Дніпропетровськ — могила Шевченка — Київ — Чернігів (12); Дніпропетровськ — Пороги — Дніпрельстан — Каховка — Чаплі — Асканія-Нова (10) та ін. У нашому місті туристів запрошували оглянути Крайовий історико-археологічний музей (зокрема, відділ, що знайомив з історією та побутом запорозького козацтва), пам'ятник запорожцю Глобі, колишній будинок Хренникова («приміщення цікаве тим, що воно єдине в Дніпропетровську, бо збудоване в польсько-українському стилі», відзначалося у проспекті) [14, с. 164].

У 1939 р. Українське туристсько-екскурсійне управління заснувало новий туристський маршрут по Дніпру Київ — Херсон із зупинками в містах Трипілля, Каневі, Черкасах, Кременчуці, Дніпропетровську, Запоріжжі, Херсоні, розрахований на 22 дні. Для цієї мети був спеціально орендований пароплав «Сталінська Конституція». У Дніпропетровську екскурсанти мали перебувати за графіком два дні, відвідати тут головні музеї й парки [8]. 8 червня 1940 р. газета «Дніпровська правда» повідомляла, що трудівники міста й області по путівках, придбаних у Дніпропетровському туристсько-екскурсійному бюро, побували в Криму і на Кавказі, у Москві,

відвідали Всесоюзну сільськогосподарську виставку (майбутнюВДНГ) [9].

Отже, період 1920—1930-х рр., особливо етап «соціалістичної модернізації» (з кінця 1920-х рр.), позначені стрімкими, дійсно революційними трансформаціями історичної пам'яті Дніпропетровщини. Ці зміни здійснювалися, як правило, «зверху», віддзеркалюючи один з важливих елементів політики «одержавлення» усіх сфер життя тогочасного суспільства.

На зміну імперській політиці історичної пам'яті прийшла радянська державна політика пам'яті, яка базувалася на майже есхатологічному уявленні про побудову «нового суспільства» та майже повній відмові від артефактів старого суспільства, «приреченого на загибель». Відповідно до цього, ці окреслені два десятиліття — період фізичної загибелі багатьох пам'яток архітектури (здебільшого культової), історії та монументального мистецтва. На зміну їм шляхом «соціалістичної реконструкції» приходила нова естетика міського та сільського простору, яка лише мінімально враховувала історико-культурну спадщину попередніх століть.

В інтелектуальному плані двадцяті-тридцяті роки ХХ ст. також стали періодом «одержавлення» історичної освіти та науки, супроводжуючись зникненням багатьох громадських інтелектуальних інституцій, фізичним знищенням цілої плеяди видатних фахівців-істориків. В результаті на руїнах імперської історіографії та історичної культури почала формуватися власне радянська історична культура (в українському варіанті) з властивою їй схемою історичного процесу, ієрархією цінностей, пантеоном героїв. Остаточна «кристалізація» цього феномена належить вже до повоєнного періоду.

РОЗДІЛ 2

«ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ» НА СЕЛІ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Тема сталінської модернізації аграрного сектора кінця 20-х — початку 30-х рр. ХХ ст. не втрачає своєї актуальності впродовж багатьох десятиліть. Особлива увага до цієї проблеми не лише науковців, але й широких кіл української громадськості зумовлена тим, що, за виразом дослідника В. Нолла, «колективізацію в УРСР можна класифікувати як один із найбільших злочинів проти людства у ХХ столітті» [64, с. 17]. Відповідно, мова йде не лише про реконструкцію подій минулого, але й про відновлення історичної справедливості щодо сотень тисяч жертв соціалістичного експерименту.

Процес відродження історичної пам'яті про події суцільної колективізації на Дніпропетровщині має складний і суперечливий характер уже з огляду на те, що протягом 30—80-х рр. ХХ ст. партійні ідеологи доклали багато зусиль для формування у суспільства «правильної картинки» «великого перелому». Оскільки жертвами останнього стали сотні тисяч українських селян, більшість яких украй важко було зарахувати до «класово ворожих» елементів, а отже, й виправдати «революційною доцільністю», Кремль жорстко контролював, щоб наукові розвідки з історії колгоспного руху здійснювалися за схемою, викладеною в сталінському «Короткому курсі історії ВКП(б)» [55]. Згідно з нею колективізація розглядалась як одна із складових частин «ленінського плану побудови соціалізму в СРСР», як революція, здійснена «зверху» з ініціативи нової влади й за підтримки «знизу», селянськими масами.

В офіційній історії колективізації стверджувалося, що в 1929 р. у свідомості селянства відбувся «корінний перелом» на користь «колгоспної» модернізації села, а всі прояви селянського невдоволення кваліфікувалися як куркульські й декларувалося, що проти колективізації виступали лише окремі класово-несвідомі або класово-ворожі елементи. Змушені були мовчати про події 1928—1933 рр. й жертви сталінського «великого стрибка», яким пощастило пережити голодомор або повернутися із місць заслання чи в'язниць, оскільки поширення будь-якої правдивої інформації про розкурку-

лення, репресії, справжні умови життя у колгоспах загрожувало звинуваченням у контрреволюційній агітації з притягненням до кримінальної відповідальності за сумнозвісною статтею 54—10 Кримінального кодексу УРСР.

Тому перші кроки на шляху відтворення справжньої історії «великого перелому» були зроблені лише в постсталінську добу. Розвінчання культу особи Сталіна, лібералізація суспільно-політичного життя країни в умовах «хрущовської відлиги» дали можливість дослідникам відійти від деяких стереотипів офіційної концепції історії колективізації і тим самим бодай наблизитися до правдивого відтворення низки суперечливих чи заплутаних історичних сюжетів. Завдяки цьому в означений період з'явилися регіональні дослідження, зокрема, присвячені історії колективізації на Дніпропетровщині. Серед них виокремимо роботи А. Я. Пащенко [67] і І. М. Шарлая [88].

Новий етап у дослідженні теми розпочався з середини 80-х рр. і триває до наших днів. Підґрунтя для повномасштабних досліджень сталінської модернізації аграрного сектора створила «архівна революція» 90-х рр. ХХ ст., унаслідок якої науковці отримали доступ до раніше засекречених архівних документів. У результаті відбувся справжній історіографічний прорив, що підтверджує вже поява перших наукових розвідок, в яких висвітлювалися маловідомі аспекти «великого перелому» на Дніпропетровщині. Так, у статтях І. Єлінова досліджувався процес розкуркулення [45], у серії публікацій Н. Романець і В. Ченцова аналізувалася роль карально-репресивних заходів у здійсненні аграрної політики більшовиків наприкінці 20-х — початку 30-х рр. та рух селянського опору [71].

Репресивна складова «великого перелому» на Дніпропетровщині досліджувалася і в рамках реалізації проекту «Реабілітовані історією». Своєрідним підсумком роботи дніпропетровських науковців став вихід з-під пера В. Іваненка та Н. Романець низки науково-популярних видань «Голодомор 1932—1933 років на Дніпропетровщині та Запоріжчині» [52], «Опір селян насильницькій колективізації та Голодомору. Дніпропетровщина» [54], а також монографії «Дніпропетровщина і «великий перелом» на селі кінця 1920-х — початку 30-х років» [53].

Важливу роль у відновленні історичної пам'яті про сталінську модернізацію аграрного сектора відіграла й публікація спогадів очевидців тих трагічних подій, яка наочно засвідчила, що, незважаючи на тотальність радянської пропаганди, постійне звеличчування значущості суцільної колективізації

для побудови основ соціалістичного суспільства, селяни, які пережили розкуркулення, голодомор, продовжували вважати їх справжньою катастрофою українського села, свідченням жорстокості та підступності влади. Одним із перших в Україні організував за допомогою студентів Дніпропетровського та інших університетів збір свідчень очевидців, тих, кому довелося пережити жахи національної трагедії 1932—1933 рр., професор Ю. А. Мицик, який видав їх за своєю редакцією у фундаментальному семитомнику «Український голокост 1932—1933» [75]. Значний внесок у цю справу зробила також громадська фундація — Асоціація дослідників голодоморів в Україні, заснована у 1992 р. з ініціативи українських патріотів, подружжя — письменника В. Маняка і журналістки Л. Коваленко-Маняк. Зусиллями дніпропетровського журналіста Ф. Сухоноса була впорядкована й видана збірка «Не підлягає забуттю: Голодомор-геноцид українського народу 1932—1933 рр.», в якій подано чимало оригінальних свідчень сучасників, публіцистичні та літературні твори митців з України і діаспори [63].

Одночасно на Дніпропетровщині розпочалася публікація розсекречених архівних документів, у яких висвітлювалися події сталінської «революції згори». Вже у 1993 р. вийшов у світ збірник документів та матеріалів про голод 1932—1933 рр. «Народна трагедія», підготовлений науковцями Дніпропетровського університету переважно на основі місцевих архівів [62]. У свою чергу, криворізький дослідник О. Мельник опублікував документи, присвячені подіям голоду 1921—1923, 1932—1933 років на Криворіжжі [6]. Результатом фундаментальної роботи науковців Дніпропетровського обласного державного архіву стало видання збірки документів: «Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1928—1933 роки)» [69].

Вазначимо принагідно, що тривале приховування фактів масового терору проти селянства породило феномен української історичної амнезії, коли нащадки репресованих відмовляються вірити новітнім історичним дослідженням, вважаючи їх фальсифікаціями історії, а самих науковців звинувачують у слідуванні політичній кон'юктурі та різноманітних «ізмах». На превеликий жаль, прошарок тих, хто продовжує жити й мислити в координатах «Короткого курсу історії ВКП(б)», у нашому суспільстві залишається значним, що негативно впливає на процес відродження історичної пам'яті про події сталінського «великого перелому».

Початок протистоянню більшовицької влади і селянства Дніпропетровщини був покладений хлібозаготівельною кризою 1927/28 р., яка стала приводом для згорання непу, відмови від ринкових відносин і застосування «надзвичайних заходів» щодо селянства. Як відомо, криза виникла внаслідок «ножиць цін» на сільськогосподарську та промислову продукцію. Реакцією селянства на монополю високих цін на промислові товари стала відмова продавати зерно державі за низькими заготівельними цінами, що призвело до зростання ринкових цін на хліб. В Україні, наприклад, ринкова ціна за центнер пшениці збільшилася до 10 крб. 89 коп., при державній — 7 крб. 06 коп. [60, с. 18].

Щоб примусити селянство здавати хліб, держава вдалася до силових методів. Юридично їх підготували ще у 1926 р., коли Кримінальний кодекс РСФРР доповнили статтею 107, яка передбачала позбавлення волі на строк до трьох років з повною або частковою кофіскацією майна осіб, винних «у злочинному підвищенні цін на товари шляхом скуповування, приховування або невипуску таких на ринок». Одночасно ВУЦВК прийняв аналогічну статтю Кримінального кодексу УСРР [9, с.51]. Таким чином, невивіз селянами на ринок власної продукції почав кваліфікуватися як дія, що підпадає під кримінальну відповідальність.

У 1928 р. рамки використання 127 статті Кримінального кодексу значно розширилися. Згідно з рішеннями ЦК районам та селам встановлювалися планові завдання з продажу зерна заготівельним органам, тому цю статтю почали застосовувати щодо селян, які відмовлялися продавати лишки хліба державі. Зауважимо, що дозвіл на використання «надзвичайних заходів» місцеві органи влади тлумачили досить вільно. Так, у Дніпропетровському окрузі за рішенням окружної трійки 127 статтю Кримінального кодексу застосовували щодо тих осіб, у кого виявили більше 150 пудів зерна, а також тих, хто приховував його незалежно від кількості. Директивою передбачалося відраховувати 25 % конфіскованого хліба на користь інформаторів, які повідомляли про приховування. Прийняття цього рішення призвело до масштабних конфіскацій в окрузі. Лише за 20 днів травня 1928 р. за статтями 127 і 54 Кримінального кодексу УСРР було притягнуто до відповідальності 100 куркулів [27, 11]. З 12 по 28 травня у заможних селян виявили і вилучили 20 354 пуди зерна [24, 91].

Але від голів райвиконкомів Дніпропетровщини вимагали більш наполегливої роботи. На їхню адресу надіслали листи,

в яких стверджувалося, що у кожній сільраді (а їх налічувалося 330) є 3—4 куркулі, які приховують хліб, і їх потрібно покарати [4, с. 114]. Простий арифметичний підрахунок засвідчує, що до вже виявлених 100 куркулів на вимогу окрвиконкому необхідно було знайти ще принаймні 1 000 чоловік. Не викликає сумніву, що виконати цю настанову можна було не інакше, як шляхом зарахування до розряду куркульських середняцьких, а то й бідняцьких господарств. Як свідчать документи, тоді така практика ставала поширеним явищем.

Усього ж під час хлібозаготівельної кампанії 1927/28 р. завдяки застосуванню «надзвичайних заходів» в Україні було заготовлено 260,8 млн. пудів хліба, тобто 98 % планового завдання [72, с. 79]. У Дніпропетровському окрузі селяни здали понад 22,1 млн. пудів різних культур. Причому значну частину хліба у одноосібників Дніпропетровщини вилучили адміністративними методами: тільки протягом січня—березня 1928 р. 42, 5 тис. пудів зерна [72, с. 77]. За весь період кампанії в окрузі було притягнуто до відповідальності 1 184 особи. Судові органи розглянули 814 справ і винесли 700 вироків, з яких 605 були обвинувачувальними.

У зв'язку з тим, що «надзвичайщина» проголошувалася тимчасовим заходом, обумовленим гострим дефіцитом зерна, необхідного для забезпечення потреб міста й експорту за кордон, 15 липня 1928 р. використовувати «особливі методи» впливу на селянство було заборонено. Проте під час хлібозаготівель 1928/29 р. ситуація повторилася. Внаслідок загибелі 5 млн. гектарів озимих посівів (у степовій зоні втрати сягали 85,6 %) товарні можливості сільського господарства України суттєво погіршилися [72, с. 80]. Та незважаючи на неврожай і тяжкий стан з продовольством, центральне керівництво знову стало на шлях вилучення зерна у селян. Для проведення хлібозаготівель у районах були створені спеціальні комісії, які контролювали хід кампанії. Змінився механізм доведення хлібозаготівельних планів. Тепер план попередньо обговорювали на зборах бідноти та КНС за участю активу середняків, де поіменно визначали твердоздатчиків і кількість хліба, який вони мали здати державі. Лише після цього план виносили на загальні збори селян, які «мали право» його прийняти. Отже, селянам фактично відводилася роль статистів, спроможних лише затверджувати рішення «соціально близьких партій прошарків села».

До тих селян, які відмовлялися виконувати рішення земгромад, застосовували заходи громадського бойкоту. Показо-

во, що вони нагадують заходи, які практикувалися під час сумнозвісних хлібозаготівель 1932/33 р. Зокрема, селянам-нездатчикам заборонялося відпускати в крамниці товари, надавати кредити. Заборгованості та кредити стягувалися з них достроково. Їхні імена заносилися на «чорну дошку», а самих селян цькували у місцевій пресі: писали фейлетони, малювали карикатури [23, 76]. Як бачимо, економічні та адміністративні заходи щодо саботажників поєднувалися з психологічним тиском Одночасно, як і під час попередніх заготівель, злісних нездатчиків хліба притягували до судової відповідальності. У Дніпропетровському окрузі карні справи були порушенні проти 1 439 осіб, з яких 1 270 оштрафували, 114 — засудили до позбавлення волі, 55 — до примусових робіт [22, 29]. Зрештою, за допомогою репресивних заходів темпи заготівель вдалося посилити, що дозволило вилучити у селянства Дніпропетровщини близько 3,6 млн. пудів хліба [22, 29].

У 1929 р. «надзвичайні заходи», задекларовані раніше як тимчасові, були, по суті, узаконені. По-перше, встановили обов'язкові планові завдання хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладання кожного селянського господарства. По-друге, відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 29 липня 1929 р. «Про організаційно-партійну роботу в зв'язку з новою хлібозаготівельною кампанією» партійні, радянські та інші владні структури на селі офіційно дістали право брати участь у хлібозаготівлях разом із заготівельними організаціями. По-третє, зберігався класовий принцип розподілу завдань хлібоздачі: згідно з рішенням економічної наради УСРР від 14 травня 1929 р. 75 % хлібозаготівельного плану мали виконати за рахунок заможної частини села, яка складала 15 % від загальної кількості селянських дворів [24, 91]. І, нарешті, для безпосереднього здійснення цих планів при сільрадах утворювалися спеціальні комісії. Таким чином, система хлібозаготівель формувалася за класовим принципом і використовувалася для додаткового економічного тиску на заможне селянство.

Застосування «назвичайних заходів» під час хлібозаготівель 1927—1929 рр. супроводжувалося масовими порушеннями елементарних норм навіть так званої «революційної законності». Відсутність чіткої законодавчої бази, яка б регламентувала права та обов'язки різних ланок влади, політичний та економічний курс партії, спрямований проти заможних верств села, створювали сприятливі умови для зловживань з боку місцевих керівників, призводили до численних прецеден-

нтів здійснення хлібозаготівель «особливими», «силовими» методами. Зокрема, досить часто практикувалися «реквізиції хліба без судового розгляду та використання 127 статті Кримінального кодексу УСРР, іноді навіть дрібними партіями», заборонялася вільна торгівля, проводилися подворові обшуки, арешти [79, 42 зв.].

У ході хлібозаготівель мали місце й випадки фізичних знущань над одноосібниками. Серед них — справа так званої «ініціативної групи» Тарасо-Шевченківської сільради Магдалинівського району, члени якої (комуністи, комсомольці, радянські працівники) використовували такі методи впливу на саботажників, як побиття, незаконні арешти, утримання під вартою протягом кількох днів, погрози. «Ініціативна група» навіть створила спеціальні пересильні пункти, де утримували селян, які відмовилися дати підписку на здачу хліба. Майже всім заарештованим заборонялося передавати їжу, над ними тривалий час знущалися, а одному селянинові навіть загнали голки під нігті [26, 12]. Такі випадки на Дніпропетровщині були непоодинокими. Під час хлібозаготівельної кампанії 1927/28 р. в окрузі їх було зафіксовано 75 [26, 3]. З кожним роком кількість подібних зловживань зростала.

Факти порушень революційної законності визнали й московські можновладці. Квітневий і липневий (1928 р.) пленуми ЦК ВКП(б) рішуче засудили будь-які прояви перегинів проти середняка й зажадали від місцевої влади вжити невідкладні заходи щодо усунення всіх перекручень класової лінії. Виконуючи ці вказівки, Наркомат юстиції УСРР 20 липня 1928 р. надіслав до всіх округів республіки директиву про негайне припинення судових справ, порушених проти середняків і бідняків у період хлібозаготівель. Верховний суд УСРР та окружні суди переглянули вироки за статтею 127 і скасували майже третину їх, а по 20 % пом'якшили вироки [46, с. 112]. Проведена робота хоча й привела до відновлення справедливості щодо безвинно засуджених селян, але суттєво вплинути на стан законності на селі не могла. Застосування «надзвичайних заходів» під час здійснення сільськогосподарських кампаній обернулося тим, що насильство стало нормою у стосунках держави з селянством.

Загалом напередодні колективізації була остаточно оформлена система хлібозаготівель, механізм якої являв собою своєрідну копію продрозкладки. Законодавче закріплення «надзвичайних заходів» означало відмову держави від ринкових відносин у взаєминах із селянством, оскільки фактично ска-

совувало право власності селян на вироблену ними продукцію.

Курс на примусове створення колгоспів був проголошений листопадним (1929 р.) пленумом ЦК ВКП(б), який у своїй резолюції «Про підсумки та подальші завдання колгоспного будівництва» констатував, що колективізація здійснюється небувалими темпами в умовах посилення класової боротьби, у зв'язку з чим у площину практичних дій ставилося питання «ліквідації куркульства як класу» [56, с. 221, 228]. Необхідність форсованого створення колгоспів Сталін обґрунтовував тим, що у колгоспному русі відбувся «великий перелом»: селянство, усвідомивши переваги колективного ведення господарства, почало масово вступати до колгоспів.

Важко сказати, в якому з регіонів СРСР «великий перелом» мав місце. Аналіз статистичних даних по Дніпропетровському округу, наприклад, засвідчує протилежну ситуацію: на 1 жовтня 1929 р. колгоспи об'єднували лише 10,2 % селянських дворів і 12,9 % земельної площі [25, 414]. І це, незважаючи на систему пільг, які надавалися колгоспам протягом усього періоду непу, активну практично-пропагандистську діяльність партійних органів, а також надзвичайні заходи, що практикувалися в українському селі протягом 1928—1929 рр. До того ж, за соціальним складом колективні об'єднання Дніпропетровщини були переважно батрацько-бідняцькими. На 1 листопада 1929 р. середняків у колгоспах налічувалось лише 25,3 % від загальної кількості членів, у той час як бідняків з наймитами було 74 % [25, 414].

Незamoжницький склад колгоспів зумовлював їхню низьку ефективність: колективні об'єднання Дніпропетровщини не давали товарної продукції, а селяни розглядали вступ до колективу як тимчасовий захід з метою покращити своє матеріальне становище за рахунок пільг та кредитів, наданих державою. Тому у колоб'єднаннях значною була плинність кадрів: у комунах вона становила у 1927 р. — 82 %; в артілях відповідно 91,4 % [72, с. 44].

І, нарешті, зростання колгоспного сектора Дніпропетровщини відбувалося за рахунок найпростіших колективних об'єднань: тсозів, артілей з найменшим рівнем усупільнення засобів виробництва, що суперечило сталінській ідеї комунізації села. У Дніпропетровському окрузі, наприклад, із 485 колективних об'єднань, що існували на 1 жовтня 1928 р., комун було лише 26, тоді як артілей — 51, тсозів — 245, машинно-тракторних товариств — 163 [21, 50].

До перспектив майбутньої колективізації досить реалістично у 1928—1929 рр. ставилося і партійне керівництво. За рішеннями II конференції КП(б)У, що відбулась у квітні 1929 р., на Дніпропетровщині планувалося охопити колгоспами до весни 1933 р. близько 47,2 % селянського населення і 39,4 % земельних площ [47]. Але курс на суцільну колективізацію, проголошений листопадним (1929 р.) пленумом ЦК ВКП(б), дезавував, по суті, це попереднє рішення.

Темпи колективізації були визначені спеціальною постановою ЦК ВКП(б), виданою 5 січня 1930 р. Згідно з нею Північний Кавказ, Нижня та Середня Волга мали в основному закінчити колективізацію восени 1930 р. або, у крайньому випадку навесні 1931 р., інші зернові райони — восени 1931 р. або навесні 1932 р. Постанова відкрито проголошувала про перехід від політики обмеження експлуаторських тенденцій куркульства до політики його ліквідації як класу [56, с. 258].

Поняття «суцільна колективізація» роз'яснювалось у директивному листі ЦК КП(б)У від 27 грудня 1929 р. У ньому наголошувалося, що районами і округами суцільної колективізації слід вважати тільки ті, де в колгоспи вступили близько половини селянських дворів і де створені умови для залучення до колективізації решти селян. Зауважимо, що на той час такої «планки» досягли лише 18,5 % районів республіки [74, с. 52]. Щодо Дніпропетровського округу, то тут із 18 районів у 4 рівень колективізації був менше 15 %, у 10 — 15—30 %, у 4 — 30—50 %, тобто, по суті, у жодному районі округу суцільна колективізація не могла здійснюватись. Аналогічно була ситуація і в Криворізькому окрузі. Але це не зупиняло місцевих можновладців, які розуміли справжній зміст розпоряджень кремлівської верхівки. Тому мабуть бюро Дніпропетровського окружкому КП(б)У 10 січня 1930 р. й проголосило регіон зоною суцільної колективізації і звернулося до ЦК КП(б)У з проханням затвердити ухвалене рішення [69, с. 38].

Привертає увагу той факт, що планові завдання, встановлені партійним штабом Дніпропетровщини, перевищували директивні завдання ЦК ВКП(б). Таємна інструкція окружкому від 10 січня 1930 р. націлювала районних керівників на охоплення колективізацією 52, 6 % земельних площ під час весняної посівної кампанії і до 70 % восени того ж року. Закінчити ж її в окрузі планувалося навесні 1931 р. Окружком зобов'язав райпарткоми, фракції окрвиконкому і коопе-

ративних організацій негайно довести плани до районів, а потім — до сіл та окремих колгоспів [69, с. 39]. Для забезпечення «пролетарського проводу» у колгоспах передбачалося здійснити чистку управлінської ланки, збільшивши в ній представництво батраків до 20 %.

Дніпропетровський окружком вимагав також від місцевого керівництва максимального усупільнення худоби в колективних об'єднаннях: 100 % усіх її видів в артілях і комунах, а в ТСОЗах — стільки ж робочої, 60 % великої рогатої худоби і 75 % свиней та овець. При цьому формування колгоспного стада відбувалося за відсутності потрібних помешкань і коштів на їхнє будівництво. Тому планувалося повністю задіяти існуючі «селянські будівлі з відповідним їх пристосуванням» [69, с. 38]. Через те що селяни Дніпропетровщини, як і інших регіонів, почали масово вирізати худобу, виступивши з гаслом: «З голими руками до СОЗу», окружком установив додатковий вступний внесок для тих, хто знищує худобу, у розмірі її вартості.

Показово й те, що форсована колективізація на Дніпропетровщині розгорталася за умов невирішеності центрального питання перебудови села — ефективної організації праці і справедливого розподілу наслідків господарювання в колективних господарствах. Як свідчать документи, селян неабияк турбувало забезпечення непрацездатних членів сім'ї (дітей, інвалідів, стариків), особливо у великих родинах з одним-двома працюючими. Мешканці села резонно заявляли, що на свої трудовні не зможуть прогодувати сім'ю, а тому до артілі вступати не збираються.

Основним інструментом форсованої колективізації на Дніпропетровщині, як і в Україні загалом, стало розкуркулення, механізм якого був чітко визначений низкою партійних директив та нормативно-правових актів, виданих на початку 1930 р., зокрема, постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». В організації цієї кампанії на Дніпропетровщині можна виділити такі етапи. По-перше, підготовчий, протягом якого серед селянства проводилася відповідна агітаційна робота: скликалися партійні збори, сходи колгоспників, бідноти, партизан, молоді, жінок. На них уповноважені пояснювали присутнім необхідність боротьби з куркулем у рамках реалізації нового аграрного курсу держави.

Наступним етапом стало проведення так званої «приговорчої кампанії», у ході якої затверджувалися списки куркулів

і здійснювалася експропріація їх майна. Для проведення безпосередньої процедури розкуркулення на місця виїхали бригади Дніпропетровського окружного КП(б)У під керівництвом членів бюро. Всього у їхньому складі було 65 осіб. Потурбувалися в окрузі і про висвітлення кампанії у місцевій пресі, для чого тільки до двох районів суцільної колективізації Карло-Марксіівського та Васильківського, були направлені журналісти газет «Зоря» і «Майбутня зміна» [69, с. 46].

До категорії куркулів, у першу чергу, зараховували так звані «експертників»*, але оскільки їх чисельності явно не вистачало для забезпечення встановлених рознарядок, під прес репресій потрапляли й середняки, бідняки, сільські священики, а також ті, хто нібито мав зв'язки із закордоном, передусім із сусідніми Польщею та Румунією, тобто на ґрунті «шпигунства».

Особливістю розкуркулення було й те, що відбувалося воно в стислі строки, позбавляючи селян можливості оскаржити неправомірні дії місцевої влади. Так, Новомосковська надзвичайна трійка з ліквідації куркульства 6 лютого 1930 р. зобов'язала уповноважених РПК надати списки куркулів уже на 12-ту годину наступного дня, а 8 лютого надіслати їх безпосереднім виконавцям — ДПУ [69, с. 43]. Як наслідок — самі чекісти змушені були визнавати факти «численних перекручень революційної законності». Зокрема, у директивному листі ДПУ УСРР «Про дефекти в слідчій роботі» зазначалося, що місцеві органи влади «вносили до списків на висилку, а в окремих випадках пропонували застосувати тривалі строки ув'язнення в концтаборах або навіть найвищу міру соціального захисту щодо стариків 60—70 років, калік і повністю хворих людей, що знаходилися у такому стані, який виключав можливість не тільки ізоляції, але і пересування» [28, 89—90]. Тут же йшлося про те, що більшість документів і довідок, складених сільрадами на заарештованих та розкуркулених селян, не відповідали дійсності і досить часто були продиктовані особистими рахунками. Іноді несправедливо розкур-

* Експертниками називали селян, які, згідно з законом про єдиний сільгосподаток 1928—1929 рр., оподатковувалися не у звичайному, а в індивідуальному порядку. Індивідуальне (експертне) оподаткування мало поширюватися лише на куркульські господарства. При визначенні розміру сільськогосподарського податку для експертників фінансові органи враховували не лише економічні ознаки господарства (площа посіву, кількість робочої худоби і т.д.) , а весь комплекс відомостей про прибутки куркуля, які надавалися сільськими податковими комісіями. Запроваджуючи індивідуальне оподаткування, більшовицьке керівництво прагнуло вилучити у куркулів так звані «нетрудові прибутки».

кулених повертали додому після фільтрації на пунктах депортації. У Дніпропетровському окрузі так «пощастило» 27 родинам [69, с. 65]. Але траплялося це нечасто. Як правило, скарги розкуркулених не розглядали, і їх відправляли до місць заслання, залишивши без будь-якої відповіді.

На Дніпропетровщині розкуркулення почалося ще до прийняття постанови від 30 січня 1930 р. У Криворізькому окрузі, скажімо, наприкінці січня протягом кількох днів розкуркулили близько 4 тисяч селянських господарств. За повідомленнями з місць, ці акції здійснювались справді по-більшовицьки, надударними темпами. Так, у Долинському районі «експропріація селянських господарств» була проведена всього за одну добу: заможних селян почали розкуркулювати о першій годині ночі й закінчили о 12-й дня [72, с. 199]. У Петриківському районі за два дні спромоглися розкуркулити 435 господарств, експропріювавши у них 400 житлових будинків, 700 коней, 10 тисяч пудів хліба, велику кількість сільськогосподарських машин [72, с. 188]. Усього у Криворізькому окрузі станом на 27 лютого 1930 р. було розкуркулено 4 243 господарства, у яких вилучили 4 149 коней, 2 134 корів, 1 187 свиней, 1 472 молодняка, 1 455 овець, 488 молотарок, 139 894 пудів борошна, 20 моторів, 9 679 одиниць сільськогосподарського реманенту [82, 14, 35, 59].

Оскільки куркулі «другої категорії» підлягали депортації за межі республіки на Північ, операція з їх виселення «із районів суцільної колективізації» була проведена на Дніпропетровщині з 18 лютого до 9 березня 1930 р. Із Криворізького округу виселили 1 163 сім'ї чисельністю 5 747 осіб, із Дніпропетровського — 743 сім'ї у складі 3 544 осіб. При цьому, що план з депортації вказані регіони перевиконали, бо із Криворіжжя передбачалося виселити 1 147 куркульських сімей, а з Дніпропетровщини — 701 [1, с. 211]. Комфракція президії Дніпропетровського окрвиконкому на своєму засіданні 28 квітня 1930 р. констатувала, що процедура виселення куркульських господарств пройшла задовільно, план виконано [4, с. 115].

Натомість, як свідчать документи, організація висилки здійснювалася з численними порушеннями. Вагонів не вистачало, тому у теплушках замість встановлених нормою 40 осіб розміщували по 50 та ще й з ручним багажем. Міліціонери поводитися грубо. Перед відправкою розкуркулених не завжди попереджали, що вагони зачиняють, і тому вони залишалися без питної води та продовольства. Частина депортова-

них були погано одягнені (їм навіть не дозволяли взяти з собою кожухи), а у деяких взагалі був відсутній ручний багаж. На Варварівському станційному пункті прямо під час відправки у однієї жінки почалися пологи [69, с. 50]. Зрозуміло, що за такого безладдя шанси доїхати до пункту призначення були не у всіх.

Проте більшість розкуркулених все ж таки залишилися на території Дніпропетровщини. Родини куркулів «третьої категорії» переселяли до спеціальних куркульських поселень, розташованих на «відведених для них за межами колгоспівських господарств ділянках». Організовували куркульські виселки з 10—20 господарств так, щоб у майбутньому не заважати «проведенню землеврядування МТС, радгоспів і колгоспів» [82, 4]. На Дніпропетровщині виселки утворили практично в усіх районах, де проводилося масове розкуркулення. Так, у Нікопольському районі виникло 5 виселків на 105 дворів, Долинському — 8 на 127 дворів і т. д. [82, 14, 59]. Ділянки для розкуркулених відводилися біля сільрад, «сталих у політичному відношенні» [69, с. 68].

Умови проживання селян на виселках були такими. Житло й господарські будівлі споруджувалися за рахунок коштів самих розкуркулених або дозволялося переносити туди надані їм бідняцькі будівлі. Кожній розкуркуленій сім'ї надавалася ділянка землі, малоцінні засоби виробництва, фураж із розрахунку можливої обробки землі та посівні матеріали при обов'язковому засіві й залежно від норми завдання. Населення куркульських виселок було позбавлене виборчих прав, самоврядування та керувалося уповноваженими.

Але більшість селян відмовлялися переселятися до цих своєрідних резервацій. Зокрема, у Долинському районі з 8 виселків було заселено тільки 5, до яких замість запланованих 81 двору переїхало 28. А у Лозівському районі до них не переселилося жодного куркульського господарства [82, 35]. Як правило, розкуркулені «3-ї категорії», очікуючи на нові репресії, переїздили до міст, вербувалися на новобудови або зовсім залишали межі республіки. Робили вони це таємно, без дозволу сільрад, а тому їхня подальша доля місцевому керівництву була невідома. Тільки у Лозівському районі з 240 куркульських родин, які залишилися у районі з правом землекористування, 161 родина, за повідомленням Наркомзему УСРР, зникла з сіл відразу після розкуркулення.

Крім розкуркулення, на Дніпропетровщині використовувались й інші методи впливу на небажаючих вступати до колгоспів:

— позбавлення середняків виборчих прав (Дніпропетровський округ);

— незаконні арешти та утримання під вартою (Олександрівська сільрада Близнюківського району Дніпропетровського округу);

— погрози бойкоту та заборона відпуску товарів із кооперації (село Єлизаветівка Дніпропетровського округу) [28, 50, 51];

— безперервне, по декілька днів, проведення зборів (Криворізький округ) [81, арк. 7 зв.] тощо.

Зрештою, репресивний тиск на селянство протягом січня—березня 1930 р. дав потрібні владі наслідки: на Дніпропетровщині почалося форсоване створення колгоспів. Так, у Межівському районі комуна ім. Фрунзе протягом кількох днів зросла з 90 господарств мало не до 300 [83, 64]. За даними Новомосковського земвідділу, на 20 лютого 1930 р. у районі було колективізовано 71 % селянських господарств і 72 % землі, причому тільки за 25 днів рівень колективізації по району «зріс» на 40 %. Та найбільших «успіхів» досяг Криворізький округ, де на 22 лютого 1930 р. було усупільнено 98 % господарств, 97 % площі, 98 % тягової сили і 100,3 % насіння [68, с. 86], тобто за місяць колективізація була практично завершена. Не дивно, що представник ЦК ВКП(б) Г. Орджонікідзе, інформуючи Й. Сталіна і С. Косіора про ситуацію в Долинському районі (Криворіжжя), прямо говорив: «Тут закручено по-звірячому: колективізовано 100 відсотків» [61, с. 40].

В умовах постійного «підхльостування» колективізації центральним керівництвом не лише криворізькі можновладці намагалися перевиконати «процентні рознарядки», що спустилися «зверху». Доходило до змагання цілих районів, як це було тоді, коли Дніпропетровський і Карло-Марксовський райкоми КП(б)У уклали між собою договір «щодо найшвидшого завершення колективізації» [67, с. 33]. Ті ж керівники, які не могли забезпечити «шалених» темпів колективізації, фальсифікували дані. У селі Карнаухівка Кам'янського району уповноважений райкому і керівники села, прагнучи будь-що зайняти перше місце в районі, повідомили райком партії про 100 % -ву колективізацію. Але невдовзі з'ясувалося, що в селі не було колективізовано й 35 % селянських господарств [67, с. 34].

Здійснення тотальної колективізації та розкуркулення викликало масовий опір селянства, що знайшло відображен-

ня в збільшенні «терористичних актів» (убивств партійного, колгоспного активу, уповноважених), волинках, які охопили села Магдалинівського, Криворізького, Нікопольського, Межівського, Солонянського та інших районів. Найбільша волинка відбулась у селі Спаське Новомосковського району, де вона тривала з 3 по 9 березня 1930 р. У ній взяли участь близько 1 200 селян, яким вдалося захопити сільраду, переобрати її склад, визволити заарештованих і вигнати з села активістів. Цей виступ був придушений лише за допомогою спеціальних загонів міліції та ДПУ [28, 41]. Характерно, що подібні виступи пройшли і в інших селах Новомосковського району, зокрема таких, як Водяне, Орлівщина, Миколаївка, Лиманське, Підпільне, Дерезувате, Кулебівка [25, 372 зв.].

Про масштабність селянських хвилювань свідчить той факт, що тільки з 20 лютого по 12 березня тут було затримано 172 учасника «заколотів» [25, 372 зв.]. Усього ж у Дніпропетровському окрузі з 20 лютого до 2 квітня 1930 р. відбувся 81 масовий селянський виступ, у Криворізькому — 44 [1, с. 251]. Апогеєм селянського спротиву колективізації стало Павлоградське повстання (5—6 квітня 1930 р.), яке охопило три райони: Петропавлівський, Близнюківський, Павлоградський, і було придушено регулярними частинами міліції і загонами ДПУ [3].

Опір селянства примусовій колективізації зумовив певні зміни в аграрній політиці більшовицької партії. Зрозуміло, що про відмову від ідеї суцільної колективізації не йшлося, однак тиск на селянство був тимчасово послаблений. Сталінське керівництво у постанові ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. визнало, що під час суцільної колективізації мали місце «викривлення партлінії в колгоспному русі», які полягали в огульному розкуркуленні та порушенні принципу добровільності при створенні колгоспів. Щоправда, вся провина за насильницькі дії перекладалась на виконавців — «окремих низових працівників» [58, с. 395], котрі до того ж, як указувалося у постанові, стали «жертвами провокацій» з боку «контрреволюційних елементів». Насправді ж подібне пояснення не відповідало дійсності, хоча й відкривало можливість покарання найбільш активних колективізаторів, дії яких відрізнялися особливою жорстокістю. У Дніпропетровському окрузі, скажімо, по дев'яти районах до відповідальності «за викривлення партлінії» було притягнуто 281 особу, у тому числі до судової — 56 осіб [72, с. 211]. До Новомосковського і Петриківського районів, де випадки «порушення революційної закон-

ності» були наймасовішими, окружком направив парткомісії [69, с. 66].

Березнева постанова ЦК ВКП(б) частково зняла напругу на селі. Розпочалися масові виходи селян з колгоспів. Тому у більшості районів Дніпропетровщини колективні об'єднання почали «розпадатися» буквально на очах. У Межівському, Солонянському, Павлоградському, Петропавлівському, Царичанському, Синельниківському районах спеціально створені при райвиконкомах та сільрадах комісії за годину виключали з колгоспів від 1 500 до 2 500 селян [80, 36]. Особливо широкого розмаху виходи з колгоспів набули у тих районах, де рівень колективізації був найвищим. До таких належав і Криворізький округ, в якому на 10 квітня 1930 р. з колгоспів вийшла майже половина селян [72, с. 205]. Аналіз соціального складу селян-відхідників показує, що до індивідуального ведення господарства поверталися не тільки середняки, але й бідняки та наймити. Так, у Кам'янському районі з колгоспів було виключено 5,5 % батраків, 38,7 % бідняків, 55,8 % середняків [80, 36].

Фактично темпи виходу з колгоспів співпадали з темпами колективізації у перші місяці 1930 р. Намагаючись зупинити такий перебіг подій, Дніпропетровський окружком КП(б)У 3 квітня 1930 р. звернувся до секретарів райкомів із секретною директивою, в якій вимагав від них за будь-яку ціну добитися не тільки збереження, а й закріплення колгоспів, діючи у даному напрямі цілеспрямовано, оперативно, гнучко. Місцеве керівництво, виконуючи цю директиву, стало на шлях своєрідного «саботажу»: тривалий час не розглядало і всіляко затримувало заяви колгоспників на вихід з колгоспів, поширюючи щодо них різні плітки, чутки, а то й відверту нісенітницю, засаджуючи на селі атмосферу ворожнечі. Їх шантажували, засякували, тероризували. В окремих випадках керівники сільської ланки не зупинялися і перед вбивствами, як це сталося у селі Миколаївка Новомосковського району, коли вбили ходока до Наркомзему СРСР. Цей терористичний акт скоїв голова сільради [80, 36].

У відповідь на протидію місцевого керівництва селянським виходам з колгоспів Дніпропетровщиною прокотилася нова хвиля волинок. Їх учасники вимагали повернення усупільненого реманенту, насіння, худоби, виділення землі. Масові селянські заворушення відбулись у березні 1930 р. у селах Аули, Новоселівка, Карнаухівка, Василівка, Миколаївка, Теплівка та ін. Зокрема, у селі Мар'ївка Межівського району жінки

провели демонстрацію з вимогами повернення усупільненого реманенту та худоби, після чого в тсозі було розібрано 35 коней та деякий реманент [25, 301 зв.— 302 зв.]. Аналіз архівних джерел дозволяє дійти висновку, що саме у цей період (середина березня — початок вересня 1930 р.) було зафіксовано найбільшу кількість волинок на території області.

Новий етап у розвитку колгоспного руху розпочався після ухвалення на грудневому (1930 р.) пленумі ЦК КП(б)У спеціальної резолюції, в якій ставилося завдання подвоїти на весну 1931 р. існуючий рівень колективізації і закінчити її в основному до кінця року у степовій зоні України. Важелі, використані при створенні колгоспів у цей період, були майже тожні тим, що пройшли апробацію у перші місяці 1931 р.: «ліквідація куркуля в районах суцільної колективізації, переселення розкуркулених за межі села, хлібозаготівлі, фінансові заходи тощо» [59, с. 709].

Розкуркулення й депортація у 1931 р. здійснювалися відповідно до постанови ЦВК та РНК СРСР від 1 лютого 1931 р., яка надала облвиконкомам та урядам автономних республік право виселення куркулів за межі районів суцільної колективізації. За підрахунками дослідників, із 54 районів Дніпропетровської області у 1931 р. було вислано 25 тис. осіб [45, с. 161].

Значну роль у посиленні колгоспного руху в цей час відіграли спеціальні буксирні бригади сприяння колективізації із місцевого активу з уповноваженим райкому або центру на чолі. Завдяки їхній роботі в окремих районах рівень колективізації вдалося підняти до 80—90 %. Так, у Новопокровській сільраді Солонянського району протягом п'яти днів роботи уповноважених і буксирної бригади «колективізація зросла з 49 до 84 % », а в Бутовичівській сільраді — до 90 % [84, 215]. Селян примушували вступати до колгоспів, застосовуючи й заходи економічного тиску. Було запроваджено нову систему оподаткування, хлібозаготівель, які значно посилити фінансовий тягар для одноосібників. Особливістю нового етапу колективізації було лише те, що селян примушували вступати до артілей, а не до комун, як це було на початковій стадії її проведення.

Застосування таких методів забезпечило необхідний вплив селян до колгоспів, а у підсумку це дозволило завершити суцільну колективізацію в основних зернових районах. У постанові від 2 серпня 1931 р. «Про темпи подальшої колективізації і завдання щодо зміцнення колгоспів» ЦК ВКП(б)

визнав «в основному закінченою колективізацію на Нижній і Середній Волзі, в Молдавії, на Уралі (зернові райони), в Криму і на Україні (Степ і Лівобережжя)» [56, с. 399]. На Дніпропетровщині на 1 серпня 1931 р. було колективізовано 75 % землі і 68 % селянських господарств. Серед районів, які найбільш успішно справились з планом колективізації, були Криворізький, Нікопольський, Апостолівський, Новомосковський, Межівський [85, 7].

Загалом здійснення суцільної колективізації мало для аграрного сектора Дніпропетровщини негативні наслідки: масовим розкуркуленням було ліквідовано десятки тисяч міцних селянських господарств — основних виробників товарного зерна, відбулося значне скорочення посівних площ і майже на 60 % зменшилося поголів'я худоби. В результаті у Степу сформувався масив земель, які через брак робочих рук, тягла і сільськогосподарської техніки не оброблялися з 1928—1929 рр., перетворившись на розсадник бур'янів. Лише в Магдалинівському районі Дніпропетровської області кинутих радгоспних і колгоспних земель налічувалося 6 000 га [16, 15].

У першу чергу, запустіння переживали регіони, де напередодні суцільної колективізації домінувала хутірська форма землеволодіння, оскільки саме власники хуторів першими потрапили під прес розкуркулення. Наприклад, на території Єгоровської сільради Покровського району Дніпропетровської області до 1930 р. було розташовано 6 хуторів, де проживало 69 заможних господарств. Під час суцільної колективізації їх розкуркулили і вислали. Незважаючи на те, що сільраді й новоутвореному колгоспу відійшли конфісковані у куркулів добротні будинки і реманент, через декілька років хутори перетворилися на справжню пустку. Будинки руйнувалися, а фруктові сади площею 3—4 гектари заростали бур'янами [17, 151—152].

Проте тим партійно-радянське керівництво держави вважало, що створення колгоспно-радгоспної системи дозволило вирішити заготівельну проблему, а саме: збільшити вилучення сільськогосподарської продукції в українському селі для забезпечення потреб індустріалізації. У промові секретаря ЦК КП(б)У В. Чернявського на липневій (1931 р.) нараді з питань хлібозаготівель стверджувалося, що «завдяки величезному збільшенню соціалістичного сектора товарність нашого сільськогосподарства значно збільшилась, вихід товарного хліба значно більший, ніж у попередні роки» [86, 10].

Зазначимо, що реальні можливості аграрного сектора, дезорганізованого «соціалістичною перебудовою», до уваги не

бралися. У таємній директиві ЦК КП(б)У від 20 жовтня 1931 р. прямо вказувалося, що «інтереси держави мають бути забезпечені за будь-яких умов». Одночасно селянам давали зрозуміти, що виконання значно збільшених хлібозаготівельних планів призведе до зменшення їх споживання, а тому їм слід звикати до життя впроголодь: «Колгоспники повинні усвідомити, що міра забезпечення їх хлібом залежить від розмірів врожаю. Низький врожай у колгоспі зумовлює зниження споживання» [11, 9].

В результаті одним із наслідків сталінської реконструкції аграрного сектора стало те, що на довгі роки голод перетворився на жахливу буденність у житті колективізованого українського села. Перші повідомлення про випадки голодування почали надходити від селян з моменту застосування надзвичайних заходів під час заготівельних кампаній наприкінці 20-х рр. У новоутворених колективних об'єднаннях без продуктів залишалися колгоспники, з якими не розраховувалися за трудовні. Жахливим апофеозом голодної трагедії українського села стали події 1933 р. Спогади очевидців тих подій спростовують тезу, поширену серед сучасних неосталіністів, що нібито голодомор був спричинений неврожаєм:

Варвара Наумівна Бабенко (село Карайкове Солонянського району): «Врожай зібрали гарний»;

Віра Вікторівна Пающик (село Висвятка Межівського району): «У 1932—1933 рр. урожай був непоганий, незважаючи на посуху»;

Ольга Яківна Васик (станція Божедарівка): «Врожай тоді був добрий» і т.д.

На відсутність природних факторів трагедії 1932—1933 рр. вказує і виступ на одній з обласних нарад із питань хлібозаготівель першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У В. І. Чернявського, який стверджував: «Ми маємо урожай такий, як і в минулому році. Окремі райони мають навіть більший ... наприклад, колишня Криворізька округа» [53, с. 131].

Документи свідчать, що головною причиною жахливого голоду стало тотальне вилучення у селян не лише зерна, але й всіх їстівних припасів, здійснене владою під час хлібозаготівель 1932/33 рр. Заготівельний план, який отримала Дніпропетровщина у 1932 р., був явно «непідйомним» для колективного та індивідуального сектора області. Згідно з постановою РНК УСРР від 22 липня 1932 р. «Про план заготівель по селянському сектору» Дніпропетровщина мала здати державі

1 441, 5 тис. т зерна (88 млн. пудів) [48]. Опосередковано це доводить і той факт, що навіть партійно-радянське керівництво держави, яке вимагало безумовного виконання «першої заповіді», було змушене погодитися на його корегування: 28 серпня обласний план зменшили до 84 млн. пудів, 30 жовтня — до 73 млн. пудів, 14 січня 1933 р.— ще на 12 млн. пудів, тобто до 61 млн. пудів [5, с. 332]. Проте план так і не був виконаний: на 1 лютого 1933 р. за селянсько-колгоспним сектором область здала державі лише 55,8 млн. пудів [13, 42].

Зведення про перебіг хлібозаготівель 1932/33 рр. засвідчують, що Дніпропетровщина хронічно, з місяця в місяць не виконувала заготівельні плани. І відбувалося це на тлі застосування різних методів впливу, до яких вдавалося центральне, республіканське й місцеве керівництво, широко практикуючи, перш за все, давно апробовані кадрові зміни. У жовтні 1932 р. на посаду першого секретаря обкому партії замість В. Чернявського призначили В. Строганова (до цього другий секретар ЦК КП(б)У). Але і він довго не протримався, бо рішенням ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. був звільнений з посади і відправлений у розпорядження ЦК. Відтоді партійним лідером області став М. Хатаєвич [66, с. 51].

З метою «підхльостування» регіональних керівників щодо безумовного виконання планових завдань із хлібозаготівель центр спорядив на місця спецкомісії з надзвичайними повноваженнями. Так, наприкінці жовтня 1932 р. для «забезпечення» партійної лінії політбюро ЦК КП(б)У відрядило на Дніпропетровщину В. Чубаря і М. Скрипника, а через два місяці С. Косіора і П. Постишева. А здійснювалися ці «вояжі» за прямим дорученням надзвичайної кремлівської місії на чолі з головою РНК СРСР В. Молотовим, яка з'явилась у Харкові за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) 29 жовтня [57, с. 35].

Однак головну роль у здійсненні заготівель відіграли репресії, які набули масового, тотального характеру. Репресивні дії влади у цей час були спрямовані на вирішення таких завдань. По-перше, на забезпечення виконання хлібозаготівельних планів за рахунок так званих «невидимих припасів хліба», тобто вилучення у селян «розкраденого, незаконно розданого і прихованого» зерна [87, 164]. Партійне керівництво республіки протягом усієї заготівельної кампанії вважало, що в «чорних коморах» селян приховані тисячі тонн хліба. Ще будучи секретарем ЦК КП(б)У, М. Хатаєвич стверджував, що у 1932 р. приховуванням зерна займалися від 85 до 90 % колгоспників [5, с. 308]. При цьому партійні очільники про-

довжували перебувати у полоні міфу про «підземне пшеничне місто» навіть у розпал голоду, пропонуючи надавати допомогу голодуючим селянам за рахунок нових експропріацій зерна у їхніх односельців [19, 14]. Проте інформаційні зведення ОДПУ доводять, що кількість зерна, вилученого із «чорних комор» селян, насправді була незначною — 0,1—0,2 % заготівельного плану [10, с. 21].

Іншим напрямком репресивної політики стало виявлення і покарання «найбільш злісних саботажників хлібозаготівель» — «контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементів, що активно протидіяли і зривали основні заходи радянської влади на селі» [70, с. 511—512]. З аналізу документів ДПУ УСРР, що регламентували спецоперацію з ліквідації сільської «контрреволюції», випливає, що центральне й республіканське партійне керівництво пояснювало невиконання державних заготівельних планів «існуванням на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, пов'язаного із закордоном та іноземними розвідками, головним чином з польським главштабом» [70, с. 511]. Саме міфічне «контрреволюційне повстанське підпілля» виступало у ролі організатора саботажу хлібозаготівель.

Виходячи з цілей репресивної кампанії, провідним напрямком у діяльності органів юстиції і ДПУ республіки стала боротьба з «розкраданням, розбазарюванням і приховуванням хліба», яку «простимулював» одіозний «закон про п'ять колосків» — постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності». Прирівнявши майно колгоспів і кооперативів до державного, закон від 7 серпня 1932 р. остаточно розвіяв ілюзії тих селян, які вважали, що «колгосп — не частина соціалістичного сектора», «а лише селянське об'єднання, яке цілком самостійно встановлює свої взаємовідносини з державою» [73, с. 135].

Після виходу вказаного закону на Дніпропетровщині відразу розгорнулася кампанія по боротьбі з розкрадачами колгоспного майна. Сторінки обласної газети «Зоря» рясніли назвами: «Гуляйпільським куркулям по заслугі», «Розкрадачам колгоспного майна немає милості», «Покласти край розкраданню хліба» [49]. Справи «розкрадачів» у прискореному порядку розглядалися виїзними сесіями обласного, транспортного і народного судів за місцем скоєння злочину. При цьому всіх селян, навіть колгоспників, які потрапляли під прес цього закону, називали куркулями. Тільки за перші два мі-

сяці його застосування у Дніпропетровській області за крадіжки хліба було засуджено 2 887 осіб, з них 90 — до розстрілу, 149 — до 10 років позбавлення волі. Найбільша кількість таких справ припадала на Новомосковський (105) і Криворізький (110) райони [30, 109].

Стосовно «саботажників» широко застосовувалися заходи економічного тиску. Постанова та інструкція Раднаркому УСРР від 11 листопада 1932 р. «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі» санкціонували застосування грошових штрафів «розмірами ринкової вартості незданого хліба (без звільнення від зобов'язання здати хліб)» до одноосібників, «що злісно не виконують плану хлібозаготівель та по яких сільраді відомо, що вони продавали хліб за спекулятивними цінами на ринку». Штрафи мали накладатися й стягуватися «за постановами сільради та уповноваженого райвиконкому з наступним затвердженням райвиконкому» [7, с. 384]. Постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи з посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р., продубльована через два дні Раднаркомом республіки, запровадила вже натуральні штрафи для колгоспів і одноосібників розміром 15-місячної норми здавання м'яса.

Згідно з даними Наркомату юстиції УСРР, до 5 грудня 1932 р. у Дніпропетровській області оштрафували 3 394 господарства, з них 1 928 — у грошовій формі, 760 — м'ясом, 706 — картоплею [87, 7]. 20 грудня 1932 р. кількість оштрафованих на Дніпропетровщині одноосібників досягла 5 910 господарств. Середній розмір штрафу, накладеного на куркульські господарства, становив: 4,7 ц картоплі, 1 ц м'яса, 800 крб. Відняцько-середняцькі господарства мали здати 3 центнери картоплі, 0,5 центнера м'яса й сплатити 900 крб. [87, 138]. Зрозуміло, що подібні розміри штрафів були для селян «непідійнятими». Тому з куркульських господарств Дніпропетровщини вдалося стягти лише 614 ц картоплі (50 % від нарахованого), м'яса — 211 ц (68%), грошей — 459 000 крб. (33 %) [87, 140]. Щодо штрафування колгоспів, то, згідно з даними Наркомзему УСРР станом на 2 грудня 1932 р., ця репресія була застосована щодо 67 колгоспів Дніпропетровської області [7, с. 436].

18 листопада 1932 р. постановою політбюро ЦК КП(б)У було започатковано і такий надзвичайно жорстокий захід, як занесення на «чорну дошку» колгоспів, котрі особливо злісно саботували хлібозаготівлі [7, с. 392]. Села, які потрапляли на «чорну дошку», опинялися у стані своєї економічної бло-

кади. На територіях таких населених пунктів припинялася кооперативна, державна й колгоспна торгівля, а з крамниць вивозилися всі товари. З колгоспів, колгоспників і односібників стягувалися всі раніше видані кредити та інші фінансові позики.

Першими на «чорну дошку» в Дніпропетровській області потрапили село Вербки Павлоградського і село Гаврилівка Межівського районів [5, с. 278—279]. Згодом за постановами президії облвиконкому до них приєдналися ще десятки господарств, у тому числі колгоспи «Комінтерн» і «Червоне козацтво» Апостолівського району, ім. Ворошилова Криворізького, «Ленінський шлях» Межівського і «Зелений лан» Божедарівського районів [51]. Усього до початку грудня 1932 р. на «чорну дошку» в 43 районах області було занесено 228 колгоспів із 3 355, тобто кожне п'ятнадцяте господарство [12, 42].

Проте, незважаючи на вжиті заходи, Дніпропетровська область відставала з виконанням плану. Для виправлення такої ситуації було вирішено провести чистку районного керівництва. З цією метою 20 жовтня 1932 р. розпустили бюро Магдалинівського райпарткому і фракції райвиконкому. Керівників установ Гуню і Кучеревського зняли з роботи, а справу щодо них передали до обласної контрольної комісії для вирішення питання про виключення з партії [50].

За «саботаж» хлібозаготівель і нездатність організувати виконання хлібозаготівельних планів така ж сама доля спіткала секретаря Солонянського райкому КП(б)У, голову Генічеського райвиконкому, партсекретарів та голів контрольних комісій Апостолівського і Коларівського районів, директора МТС Нововасилівського району [12, 57, 129]. 24 грудня 1932 р. зняли з роботи, виключили з партії, заарештували й віддали під суд голову виконкому Васильківської районної ради Манжеля [31, 353].

Одним основний репресивний тиск за невиконання державних заготівельних завдань пізнав на собі управлінський апарат колгоспів. 5 листопада 1932 р. М. Хатаєвич (на той час другий секретар ЦК КП(б)У) і В. Молотов у спільній телеграмі вимагали від обкомів посилити репресії щодо бездіяльних членів правлінь колгоспів з висвітленням цих фактів у пресі й засудженням на колгоспних зборах [7, с. 371—372]. А постанова бюро Дніпропетровського обкому КП(б) У від 23 грудня 1932 р., прийнята за участю С. Косіора та П. Постишева, встановлювала судову відповідальність голів колгоспів і сільрад «за повне виконання колгоспами та односібни-

ками річного плану хлібозаготівель у зазначені терміни» [31, 70]. При цьому колгоспне керівництво карали навіть за людське ставлення до селян, за спроби врятувати їх від голодної смерті. Так, у Нововасилівському районі за «незаконну видачу авансів» були притягнуті до партійної відповідальності, а потім віддані під суд 17 голів колгоспів, яких засудили на строк від 1,5 до 10 років [53, с. 144].

Саме до адміністративно-управлінської ланки колгоспів застосовувалося й прискорене судочинство, встановлене постановою політбюро ЦК КП(б)У від 5 грудня 1932 р. Згідно з цією директивою в областях мали створити спеціальні комісії, так звані «четвірки», у складі першого секретаря обкому, голови обласної контрольної комісії, начальника обласного відділу ДПУ й облпрокурора. Комісії повинні були раз на 2—3 дні «встановлювати справи, які заслуговують найбільшої уваги і які потрібно розглядати в прискореному порядку» [5, с. 276].

Для проведення слідства і суду по визначених справах відводилося 4—5 днів. У дводенний термін після винесення вироку справи передавалися на затвердження до столиці, де їх «проходження» забезпечувалося упродовж 1—2 днів. Аналіз діяльності Дніпропетровської обласної «четвірки» свідчить: по 15 з 19 справ, розглянутих на засіданні 8 грудня 1932 р., фігурантами виступали якраз адмінпрацівники колгоспів, яких звинувачували «у приховуванні і розбазарюванні хліба» [29, 89—99]. Застосування прискореного судочинства, яке не вимагало дотримання елементарних норм права, призвело до того, що за період хлібозаготівель (з початку збору врожаю і до 16 грудня 1932 р.) у Дніпропетровській області було засуджено 315 голів колгоспів і 357 членів правління, з них 13 осіб до розстрілу [32, 353].

Органічним елементом репресивної політики стала фабрикація групових «селянських справ». На виконання постанови політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. «Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп» органи ДПУ УСРР у листопаді 1932 р. одразу розпочали спецоперацію з виявлення контрреволюційного підпілля, в ході якої в Україні передбачалося ліквідувати 436 контрреволюційних організацій і притягти до відповідальності 3 425 осіб. Операція мала охопити 243 райони республіки [2, с. 73]. На її проведення мобілізувалися кращі чекістські сили.

На Дніпропетровщині в рамках цієї операції лише по лінії особливого відділу планувалося ліквідувати 18 агентурних роз-

робок і заарештувати 173 особи. Боротьба з «сільською контрреволюцією» мала здійснюватися переважно через секретно-політичний відділ, під егідою якого намічалось ліквідувати 38 агентурних розробок й заарештувати 225 осіб [2, с. 90]. До оперативних розробок належить справа «куркульської організації», яку «виявили» у селі Всесвятському Межівського району. До її складу входило 5 куркулів, які нібито здійснювали роботу по зриву хлібозаготівель, а тому підлягали ліквідації [2, с. 91]. Особливу увагу органи ДПУ приділяли тим районам, які в минулому вважалися «осередками контрреволюції», себто тим, де під час колективізації відбулись волинки та селянські повстання. На Дніпропетровщині такими були Павлоградський, Новомосковський, Межівський і Магдалинівський райони, куди, в першу чергу, й відряджали оперативні групи ДПУ. Дніпропетровську групу очолив заступник начальника особливого відділу ДПУ УСРР Карелін.

Інспіруванням групових справ супроводжувалася й операція з виявлення злочинних елементів у колгоспно-радгоспному секторі, яка здійснювалася в межах вищезгаданої акції. Вона спрямовувалася головним чином проти керівництва колгоспів та радгоспів й фактично являла собою чистку апарату, який, з погляду ДПУ, не виявляв необхідної активності у виконанні заготівель. Показовою у цьому відношенні є справа керівництва артiлі ім. Ворошилова Криворізького району, за якою членів правління, рахівника та комірника звинуватили у тому, що вони не оприбуткували 230 центнерів зерна, отриманого внаслідок очищення відходів. Крім того, ці «контрреволюціонери» як розрахунок за будівництво греблі на млині видали працівникам 15 пудів жита [2, с. 144]. Подібні «контрреволюційні організації» органи ДПУ виявили в артiлі «Комінтерн» Бердянського району, ім. Чубаря Чубарівського, «Авангард» Софіївського, «Рот фронт» Новомиколаївського. Підрахунки, здійснені на матеріалах ДПУ УСРР, дають уявлення про масштаби таких фальсифікацій. Станом на 8 грудня 1932 р. в області було сфабриковано 67 подібних справ [2, с. 142—147].

Наступний етап боротьби з «сільською контрреволюцією» починається 5 грудня 1932 р. коли за підписом В. Балицького, заступника голови ОДПУ СРСР і постійного представника цієї структури в УСРР, видається так званий «Оперативний наказ ДПУ УСРР № 1», в якому актуалізоване головне завдання щодо «негайного прориву, розкриття та розгрому контрреволюційного повстанського підпілля і нанесення рішучого

удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, що активно протидіяли і зривали основні заходи радянської влади на селі». З метою активізації боротьби у даному напрямку при ДПУ УСРР була сформована спеціальна ударно-оперативна група. Вже 6 грудня 1932 р. у таємному бюлетені ДПУ УСРР зазначалося, що «оперативний удар по внутрішньоколгоспним антирадянським угрупованням здійснюється швидкими темпами». ДПУ повідомляло про викриття 55 «внутрішньоколгоспних антирадянських груп» у 42 районах 5 областей України, арешт 290 осіб, серед яких було 28 голів колгоспів. На Дніпропетровщину за цією статистикою припадало 7 груп, які діяли в 6 районах області. До в'язниць тут потрапило 34 особи, з яких 5 — голови колгоспів. Заарештованим інкримінували зрив сільгоспкампаній, крадіжки хліба, антиколгоспну і антирадянську агітацію, повстанську діяльність, розкладницьку роботу в колгоспах [2, с. 111—112].

5 лютого 1933 р. ЦК ВКП(б) зрештою прийняв постанову про припинення заготівель [5, с. 349]. Незважаючи на максимум вжитих заходів, Дніпропетровщина, як уже зазначалося, план не виконала. У листі до ЦК КП(б)У М. Хатаєвич констатував, що з 4 тисяч колгоспів план виконали лише 800, переважно дрібних господарств, питома вага яких до того ж не перевищувала 10—12 % від усього колгоспного сектора [13, 6].

Наслідком тотальної конфіскації їстівних запасів у селянства, проведеної у ході «кампанії з посилення хлібозаготівель», став жахливий голод, який охопив усі регіони області. За даними ЦК КП(б)У від 15 березня 1933 р., серед інших областей республіки Дніпропетровщина опинилася чи у не найскрутнішому становищі. На неї припадало 60 % усіх відомостей про кількість голодуючих і понад 70 % зареєстрованих смертей [5, с. 442]. Із 45 районів Дніпропетровщини навесні 1933 р. в критичному стані перебувало 29. У Високопільському, Нововасилівському, Межівському, Якимівському, Павлоградському, Мелітопольському районах смертність від виснаження стала масовою ще на початку лютого, себто майже відразу після офіційного завершення хлібозаготівельної кампанії [14, 11]. Так, у селах Високопільського району, за офіційними даними, наведеними у доповідній записці Дніпропетровського обкому, у другій половині лютого 1933 р. готувало від 92 до 96 % селянських сімей [14, 5].

Через відсутність хліба селяни використовували в їжу різноманітні сурогати, часто небезпечні для життя, а також м'ясо мишей, щурів, котів, собак, горобців, дохлих коней тощо.

Це призводило до того, що селяни гинули не тільки від голоду, але і від його наслідків: інфекційних захворювань, заражень, отруєння тощо. Так, у Великолепетиському районі лише за два дні лютого було зафіксовано 9, у Павлоградському 7 випадків таких смертельних отруєнь [14, 3]. Доведені до відчаю люди вдавалися до труподства й канібалізму. Документально такі факти були зафіксовані у П'ятихатському, Олександрійському, Межівському, Бердянському, Великотокмацькому районах [31, 623]. Подеколи мали місце навіть випадки людодства серед дітей [15, 1].

Для Дніпропетровщини, як і загалом для України, наслідки голодомору виявилися жахливими. Це, перш за все, загибель тисяч людей, які склали генофонд нації. На жаль, поки що точна цифра втрат населення краю за ті два роки не встановлена, насамперед через багаторічне замовчування трагедії владою, а відтак, і цілком зрозумілу плутанину в статистиці. За нашими ж підрахунками, загальні втрати населення області від голоду і суміжних хвороб у 1932—1933 рр. можуть становити близько 665 — 840 тис. осіб [53, с. 184].

Сигналом до припинення масових каральних акцій проти селянства, що здійснювалися протягом 1930—1933 рр., стала таємна директива-інструкція ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка адресувалася органам партійно-державної влади, ОДПУ, суду і прокуратурі. Й. Сталін і В. Молотов проголошували в зазначеному документі, що за три роки колгоспи стали панівною формою господарства на селі, тож перемогу колгоспного ладу вже забезпечено. Звідси впливав висновок: «Унаслідок наших успіхів на селі наступив момент, коли ми не маємо потреби в масових репресіях, що торкаються, як відомо, не тільки куркулів, а й одноосібників і частки колгоспників» [43, 71].

Необхідність згортання масових репресій у другій половині 1933 р. зумовлювалася не лише закінченням суцільної колективізації, але й перевантаженістю місць позбавлення волі. Дніпропетровський обком КП(б)У ще на початку року визнавав, що «кількість заарештованих в області досягла гігантських масштабів. БУПРи й арештні приміщення перевантажені, більшість заарештованих утримуються у найжахливіших умовах» [19, 10]. Так, у січні 1933 р. у камерах при Бердянській райміліції замість 60—80 осіб перебувало 420, при Долинській райміліції замість 50—60 осіб — 371 [35, 46]. У переповнених камерах ніде було не лише лежати і сидіти, але й стояти на ногах. Через надмірну тісняву серед ув'язнених почали поши-

рюватись епідеміологічні захворювання, зокрема сипний тиф, що створювало загрозу для всього населення області [34, 132].

Становище заарештованих ускладнювала й відсутність належного харчування. У січні 1933 р. на 5 тисяч в'язнів, що утримувалися в БУПРах Дніпропетровської області, виділялося лише 2 тисячі пайок [20, 10]. Ще 8 500 заарештованих, які перебували в камерах міліції, мали харчуватися за рахунок районних фондів, хоча у голодуючій області таких ресурсів не було. Тому в камерах при тій же Долинській міліції заарештовані отримували лише «100 грамів печеного хліба на день та 1—2 стакани окропу». Внаслідок поганого харчування більшість в'язнів були сильно виснажені, що призводило до летальних наслідків. У результаті з 15 лютого до 6 червня 1933 р. у камерах попереднього затримання при Долинській райміліції померли з голоду 37 осіб, Новомосковській — з 1 січня по 23 червня — 49 осіб [33, 998; 36, 87]. Переважна більшість померлих — селяни, які перебували під слідством за звинуваченнями у крадіжках продуктів і худоби.

Іншою причиною припинення масових каральних акцій проти селянства стала гостра нестача робочих рук у сільській місцевості. Людські ресурси українського села виявилися не безмежними. Після кількох років масових депортацій, репресій, голодомору в південних регіонах республіки не вистачало робочих рук для проведення основних господарсько-політичних кампаній. Репресування ж під час хлібозаготівель 1932/33 р. адміністрація колгоспів та сільрад створило ще й кадрову проблему. Відтак траплялися випадки, коли засуджені до позбавлення волі керівники колгоспів продовжували працювати з мовчазної згоди районного керівництва, як, наприклад, голова артлі «Жовтнева перемога» села Ганнівка Долинського району Берестенко, якого у грудні 1932 р. виключили з партії і засудили до одного року примусових робіт «за незадовільне виконання хлібозаготівель». Однак, незважаючи на вирок, він продовжував виконувати свої обов'язки ще півроку. При цьому начальник політвідділу МТС, директор МТС та уповноважений обкому вважали його «непоганим головою колгоспу» [37, 247].

Поступове згортання репресій на Дніпропетровщині почалося ще до прийняття інструкції від 8 травня 1933 р. Так, 1 лютого 1933 р. бюро обкому КП(б)У ухвалило рішення про розвантаження арештних приміщень. Для проведення перевірки справ осіб, яке перебували під слідством або були засуджені народними судами, організували 10—12 виїзних комісій у складі 3—4 осіб кожна, до яких ввійшли «найбільш

підготовлені й перевірені партпрацівники, працівники КК РКІ, прокуратури, суду, ДПУ». Комісії наділялися правом «звільняти всіх незаконно заарештованих і скасовувати неправильні вироки нарсудів» [19, 10—10 Зв.].

На початку березня 1933 р. Дніпропетровський обком КП(б)У санкціонував перегляд справ низових партійних і колгоспних активістів, засуджених народними судами. З цією метою в районах створили спеціальні комісії на чолі із секретарями райкомів. До їх складу входили голова районної контрольної комісії, прокурор, суддя, начальник політвідділу МТС і уповноважений ДПУ. Комісії мали право переглядати справи та передавати висновки облпрокурору, який після вивчення матеріалів остаточно вирішував — скасувати вирок чи залишити в силі. Дніпропетровська облпрокуратура у своїх розпорядженнях від 5 і 15 березня 1933 р. зобов'язала районних прокурорів закінчити роботу в цьому напрямку «протягом однієї декади» [35, 467].

Важливою складовою курсу центральної влади, спрямованого на згортання репресій, стала боротьба з так званими «порушеннями революційної законності». У першу чергу, органи ДПУ і прокуратури були змушені відреагувати на численні випадки фізичного насильства: побиття, тортури селян місцевими можновладцями, які нерідко призводили до летальних наслідків. Особливо масовим «фізичний вплив» на селян був під час сумнозвісних хлібозаготівель 1932/33 р. Тоді у буквальному розумінні кулаком численні заготівельники вибивали хліб з голодуючого українського села. Навесні та влітку 1933 р. напівмертвих українських колгоспників стусанами почали виганяти на роботу, а побиттям карали за прогули та невиконання трудовнів. Показово, що фізичні методи впливу практикувалися не лише стосовно чоловіків, але й до жінок та дітей. Так, під час прополювальних робіт у колгоспі «Червоний Жовтень» Кам'янсько-Дніпровського району Дніпропетровської області було зафіксовано 7 випадків побиття колгоспниць об'їждчиками полів. Голова правління колгоспу і секретар партосередку знали про фізичні методи «виховання», але жодних заходів щодо їх припинення не вживали [41, 44].

Щоб припинити рукоприкладство посадових осіб, Наркомат юстиції УСРР видав у жовтні 1934 р. директиву, яка зобов'язала органи прокуратури забезпечити розгляд вказаних справ у найкоротший термін, а самі справи взяти на особливий облік. Осіб, винних у нанесенні побоїв колгоспникам, незважаючи на їхні посади, мали притягувати до криміналь-

ної відповідальності за 98 статтею КК УСРР, яка передбачала покарання у вигляді «позбавлення волі на строк не менш, як шість місяців». За обтяжуючих обставин («якщо перевищення влади знайшло вираження у насильстві, застосуванні зброї, катуванні або діях, що принижують гідність потерпілого»), строк позбавлення волі зростав до 3 років.

Проте документи свідчать, що місцевих керівників було важко примусити відмовитися від фізичних методів впливу на селян. Тому боротьба з цими порушеннями у 1933—1936 рр. набула перманентного характеру, що доводять численні директиви органів юстиції республіки і спецповідомлення ДПУ—НКВС. Неефективність боротьби з рукоприкладством місцевих очільників пояснюється тим, що покарання «перекрутників» нерідко мали формальний характер. Так, голову і бригадира артїлі «Новий рух» Покровського району Дніпропетровської області за побиття колгоспників протягом серпня—вересня 1933 р. засудили до позбавлення волі на термін від 6 до 7 років. Але через декілька днів після винесення вироку їх відпустили із Запорізького БУПРу і вони спокійно повернулися додому. Не дивно, що в колгоспі почалися розмови, що «боротьба з порушниками революційної законності, це — несерйозна боротьба» [40, 110].

У 1933 р. центральне керівництво країни розпочало й кампанію по боротьбі «з незаконним штрафуванням колгоспників і трудящих одноосібників». Як свідчать документи, головною причиною застосування масових штрафів було те, що місцева влада розглядала їх як єдиний дійовий засіб тиску на селян під час державних заготівельних кампаній. Наприклад, у березні 1934 р. заступник голови Царичанського райвиконкому і двоє голів сільради протягом одного дня оштрафували за невиконання м'ясо-молочного податку понад 700 господарств [38, 22]. Для керівників сільрад штрафи були також і додатковим джерелом поповнення місцевого бюджету.

Крім грошових штрафів, на виконання яких у селян вилучали майно, практикувалося штрафування колгоспників трудовими днями за порушення трудової дисципліни. Перекручення у цій сфері були пов'язані, в першу чергу, із штрафуванням членів колоб'єднань на велику кількість трудових днів (150—200), що подеколи дорівнювало їх річному заробітку. Часто траплялися й випадки штрафування цілих бригад і всіх членів колгоспу. Сам розмір штрафу був нерідко нееквівалентним порушенню. Так, в артїлі «Запорожець» Адамівської сільради Кам'янського району Дніпропетровської області за неви-

хід на роботу на один день з колгоспників списували по 20 трудовнів [41, 52].

Щоб припинити незаконне штрафування, Прокуратура УСРР 28 квітня 1934 р. видала розпорядження, яким зобов'язала працівників прокуратури, групи сприяння прокуратурі і політвідділи МТС здійснювати систематичні перевірки на місцях. Райвиконкоми і райміліцію повинні були перевіряти «не менш, як один раз на два місяці», а сільради і колгоспи не менш одного разу на шість місяців». Посадових осіб, винних у незаконному масовому штрафуванні, мали притягати до кримінальної відповідальності за 98 статтею КК УСРР. Персональна відповідальність «за політику і практику адмінштрафів у районі» покладалась на дільничних прокурорів, яких за «допущення масового незаконного штрафування і nereагування на перекручення» погрожували карати в судовому порядку [38, 22].

Ще одним напрямком у політиці «виправлення» допущених у період масових репресій порушень ревзаконності став перегляд справ селян, засуджених за крадіжки зерна протягом заготівель 1932/33 рр. і в наступний період. Під час перевірок місць позбавлення волі були встановлені численні факти притягнення до кримінальної відповідальності селян у буквальному розумінні за крадіжку жмені зерна. Так, Лозовським народним судом були засуджені на два роки позбавлення волі Д. Авдієнко та О. Костров. Перший за те, що зірвав 49 колосків, а другий — за зберігання жмені колосків [39, 116]. У результаті 46,4 % вироків українських обласних судів були замінені [77, с. 159].

Загалом, кампанія «по боротьбі з порушеннями революційної законності» на селі дозволила зменшити градус напруження у відносинах держави і селянства, який досяг свого піку в період колективізації і голодомору. Але кардинально змінити ситуацію на краще вона не могла. Відсутність суттєвих зрушень у цій сфері зафіксувала директива Наркомату юстиції УСРР від 26 червня 1935 р., в якій знову наводилися численні факти незаконних арештів, обшуків, знущань над селянами в колективних об'єднаннях Донецької, Дніпропетровської і Одеської областей [44, 128]. На той час репресії вже стали важливою складовою аграрної політики радянської влади. Тому українське село продовжувало жити в атмосфері страху і тотального тиску з боку держави, а самі селяни вважати, що «суд, міліція, ДПУ, прокуратура є лише димовою завісою» [42, 42].

Підсумовуючи, зазначимо, що форсована колективізація кінця 20-х — початку 30-х рр. ХХ ст. стала полем масштабної і жорстокої битви між більшовицькою державою і багатомільйонним селянством. Запроваджуючи колективну форму господарювання, радянська влада «ламала хребет» українським хліборобам, перетворюючи їх на безправних наймитів на рідній землі. Подальші події продемонстрували, що перемога влади над власним народом виявилася «перемогою без переможців». Село розплатилося за «соціалістичну реконструкцію» мільйонами людських життів і знівчених доль. Московські можновладці, отримавши необхідні матеріальні та людські ресурси для модернізації промисловості, були змушені боротися з поступовою деградацією аграрного сектора. Багатомільйонні державні дотації у сільське господарство в 70—80-х рр. ХХ ст. не змінили ситуацію на краще.

Тим часом сама колгоспна система пережила своїх творців. На думку дослідниці Ш. Фіцпатрик, колгосп і його проблеми є уособленням усього пострадянського суспільства: «інертного, важкого на підйом, що пасивно опирається змінам; суспільства, більшість членів якого зневажає ідею суспільного блага, з підозрою ставиться до енергійних або талановитих сусідів, ... постійно ображається на начальників, але палець об палець не вдарить, щоб зробити щось самим» [76, с. 358].

РОЗДІЛ 3

МАСОВІ ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ 30-х рр. ХХ ст. НА ПРИДНІПРОВ'І В ПАМ'ЯТІ НАЩАДКІВ

Тридцять років ХХ ст. на Дніпропетровщині, як і у всій країні, ознаменувалися помітними досягненнями в галузях економіки, культури, зростанням добробуту людей. Проте ці позитиви затьмарювали політичні репресії, що принесли жахливі страждання майже в кожному сім'ю. Чому в країні, що здійснила революцію під гаслом звільнення людей від гніту, експлуатації, злиднів, буквально з перших часів існування нової влади розгорнувся політичний терор і якщо його хоч якось можна пояснити під час громадянської війни (але ні в жодному разі не виправдати), тим більше, що він був взаємним, то після її закінчення ніякого сенсу для продовження репресивної діяльності влади проти власного народу фактично не залишалося. А вона не припинялася. На початку 20-х рр. велася боротьба проти «політичного бандитизму», навіть після того, як він був повністю розгромлений. На рубежі 20—30-х рр. посилювався тиск на селянство у ході хлібозаготівель, насильницької колективізації, що нерідко супроводжувалися каральними заходами й призвели до голодомору, прокотилися процеси проти інтелігенції, троцькістів, буржуазних націоналістів тощо. І вершина терору — криваві розправи 1937—1938 рр.

Для правлячої верхівки і Й. Сталіна, зокрема, практично єдиним способом покороєння народу було збереження постійної напруги, утримання країни у стані війни, якщо не сьогоднішньої, то майбутньої, якою немовби загрожувало вороже капіталістичне оточення. До того ж, Сталін полюбляв розмахувати своїм теоретичним «творінням» про те, що в процесі соціалістичного будівництва невпинно зростає опір залишків експлуататорів, загострюється класова боротьба. А коли ворожі сили не здаються, то необхідні й репресії, тобто виявлення і знешкодження ворогів. На XVI з'їзді ВКП(б) Й. Сталін прямо заявив, що репресії є необхідним елементом соціалістичного наступу [18, с. 38].

Чим же пояснити розв'язаний Сталіним і його найближчим оточенням кривавий терор проти власного народу, перш за все, проти членів тієї партії, керівниками якої вони самі

були? З цього приводу існує безліч найрізноманітніших версій, але нам більше імпонує добре аргументована позиція російського історика О. Хлевнюка, викладена у книзі «1937: Сталін, НКВС і радянське суспільство». Автор обґрунтував п'ять основних цілей, які переслідувало сталінське керівництво, стимулюючи посилення карально-репресивної компоненти у ході здійснення політики «великого перелому»:

— за допомогою репресій Сталін розраховував вирішити реально існуючі проблеми, досягти конкретних соціально-політичних результатів, подолати протиріччя обраної моделі розвитку, зміцнити свої позиції одноосібного диктатора, усунути всіх, хто міг дати автентичну оцінку йому як людині й політичному діячеві;

— списати на репресованих вину за провали в економіці, негаразди в житті народу, панування бюрократизму тощо;

— знищити інакомислення і щонайменшу опозиційність так, щоб не могло виникнути й думки про неї;

— залякати населення легендою про те, що в країні затаїлися тисячі ворогів, наймитів іноземного капіталу, які тільки й чекають можливості скинути радянський лад, а поки що шкодять, де можливо;

— забезпечити «дешевою» робочою силою низку ключових галузей економіки, таких як будівництво, лісозаготівлі, видобування золота, вугілля, кольорових металів, адже саме масові арешти й надавали таку робочу силу [29, с. 57, 60].

Приводом до безпосередньої підготовки, а потім і розгортання масових репресій стало вбивство С. Кірова 1 грудня 1934 р. Обставини цього вбивства до кінця не з'ясовано й досі. Безумовно лише те, що Й. Сталін скористався ним на повну силу. Вже у перші години після смертельного пострілу він знав, де шукати «організаторів» терористичного акту. Як свідчив пізніше М. Єжов, «Сталін викликав мене і Косарева (секретар ЦК ВЛКСМ) і сказав: «Шукайте вбивць серед зін-в'євців» [13, с. 89]. Ним власноручно була підготовлена постановою ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів». За цією постановою строк розслідування справ, пов'язаних з терористичними актами, встановлювався у 10 днів, розгляд у суді проводився без участі прокурора і захисника, оскарження вироку та клопотання про помилування не дозволялися, вирок виконувався негайно після винесення.

Відбулася реорганізація правоохоронних органів, ключову роль з-поміж яких почав відігравати НКВС, а в ньому Головне

управління державної безпеки. Політбюро ЦК ВКП(б) взяло на себе невдячну місію санкціонувати розстріли вищих партійних і державних діячів, військових, організаторів виробництва, визначних науковців, літераторів, митців.

Отже, настала епоха кричущого беззаконня і свавілля, справжнього кривавого терору, епоха майже безконтрольного панування каральних структур. У пошуках все нових і нових «ворогів народу» вони, як і раніше, робили ставку на виявлення й знешкодження організованих форм спротиву режиму, пачками штампуючи «дуті» справи про усіякі «контрреволюційні угруповання», що діяли нібито за вказівками колишніх лідерів опозиції та іноземних розвідок. Попри всю абсурдність подібних звинувачень, саме вони найчастіше визначали долі тисяч і тисяч людей. Репресивний вихор чи не найбільше бід і страждань приніс українському народу. Вже 13—15 грудня 1934 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР розглянула в Києві справу 37 осіб, звинувачених у терористичних намірах, і 28 з них засудила до вищої міри покарання. Як бачимо, судили людей не за терористичну діяльність, не за конкретні, доведені слідством і судом дії, а лише за якісь абстрактні «наміри».

Значну роль у розкручуванні маховика державного терору відіграв лист ЦК ВКП(б) від 18 січня 1935 р. «Уроки подій, пов'язаних із злочинським вбивством С. М. Кірова». У листі вказувалися об'єкти, на які партійні та каральні органи повинні звернути особливу увагу. Широко застосовувався термін «дворушник» — людина, що пролізла до партії і, прикриваючись партійним квитком, шкодить їй і країні. В усіх партійних організаціях пройшли збори з обговорення цього листа, під час яких, разом із засудженням «підлих вбивць», лунали пропозиції про необхідність посилення пильності й закляки придивитися до політичного обличчя того чи іншого комуніста, чимось «заплямованого» в минулому. Таких треба було нещадно викривати і знешкоджувати. Зрозуміло, що пильних шукачів було більш ніж досить. Так, при обговоренні листа в парторганізації заводу ім. Дзержинського назвали 100 осіб, що не заслугоували політичної довіри і підлягали звільненню із заводу [5, спр.72, арк.41].

Тим часом каральна машина набирала обертів. 9 лютого 1936 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР Г. Прокоф'єв направив місцевим органам НКВС таку директиву: «Дані, які є в нашому розпорядженні, показують, що зростає активність троцькістсько-зинов'євського контрреволюційного під-

підля та кількість терористичних формувань серед них. Ряд троцькістських й зинов'євських груп висувають ідею створення єдиної контрреволюційної партії і єдиного організаційного центру влади в СРСР.

Завданням наших органів є ліквідація залишків цього троцькістсько-зинов'євського підпілля. Негайно приступити до ліквідації всіх справ по троцькістах і зинов'євцях, не обмежуватись вилученням активу, спрямувавши слідство на викриття підпільних контрреволюційних формувань, усіх організаційних зв'язків троцькістів та зинов'євців і викриття терористичних груп» [16, с. 176].

У березні 1936 р. ця директива була підкріплена рішенням політбюро ЦК ВКП(б). Причому, якщо директива НКВС СРСР вимагала викривати і вилучати троцькістів та зинов'євців, то політбюро дало більш категоричну вказівку: троцькістів, причетних до скоєння терактів, судити Військовою колегією Верховного суду СРСР із застосуванням до них постанови від 1 грудня 1934 р., аж до розстрілу [16, с. 177].

Ці документи відкривали широкий простір для активізації репресивної діяльності. Вимога виявлення «організаційних зв'язків» фактично спрямовувала на те, щоб їх знаходили навіть там, де не існувало. Органи НКВС під термін «організаційні зв'язки» підганяли звичайне знайомство, контакти по роботі, родинні стосунки. Виконуючи цю вимогу, чекісти зараховували до цієї категорії усіх, кого заманеться. Проілюструємо цю тезу на конкретних прикладах.

В Україні органи НКВС викрили «Український троцькістський центр», керівниками якого назвали Ю. Коцюбинського, М. Голубенка, В. Логінова. До речі, це була дуже поширена практика, коли до керівного ядра подібних опозиційних «об'єднань» включали відомих особистостей. Юрій Михайлович Коцюбинський — син видатного українського письменника М. Коцюбинського, старий революціонер, член першого українського радянського уряду, до арешту в 1935 р. керував Держпланом республіки; Микола Васильович Голубенко — член РСДРП з 1914 р., активний учасник громадянської війни, до 1936 р. працював головою Дніпропетровської міськради; Володимир Федорович Логінов — член партії з 1917 р., під час громадянської війни очолював підпільний ревком у Харкові, на час арешту — керуючий республіканського тресту «Укркокс».

Цих діячів заарештували, доставили до Москви, а Ю. Коцюбинського етапували аж із Сибіру, де він відбував заслання. Багатоденні виснажливі допити супроводжувалися мора-

льними й фізичними тортурами. Слідство вимагало не тільки визнання терористичної діяльності самих звинувачених, але й показань на осіб союзного рангу, зокрема, на заступника наркома важкої промисловості Г. П'ятакова. Не витримавши знущань, М. Голубенко дав потрібні показання, про що негайно доповіли Й. Сталіну. НКВС отримав у такий спосіб додаткові, необхідні для арешту Г. П'ятакова матеріали. Всі обвинувачені зізналися у створенні контрреволюційної терористичної організації в Україні, одержанні відповідних вказівок з Москви. У березні 1937 р. Військова колегія Верховного суду СРСР засудила їх до вищої міри покарання. Вирок був виконаний негайно [1, спр. П-14152, арк.268].

Проте на цьому справу не закрили. Люди, які свого часу спілкувалися з Ю. Коцюбинським, М. Голубенком та В. Логіновим, тепер за логікою чекістів вважалися агентами «Українського центру» й потрапляли до в'язниці. Серед них колишній військовий комісар міста Дніпропетровська І. Жуков, керуючий тресту «Сільелектро» Б. Красний, колишній прокурор Дніпропетровської області, на час арешту начальник відділу республіканського Наркомату внутрішніх справ М. Ахматов, завідувач сільгоспвідділу Дніпропетровського обкому партії Ю. Нікітов і багато інших. Тобто було розкрито досить «розгалужену» троцькістську терористичну організацію, яка охоплювала керівні ланки в партійних, державних, господарських та військових структурах.

Деякі «троцькістських організацій» працівники НКВС знайшли у Кривому Розі. Одна з них, «найбільш небезпечна», буцімто функціонувала в тресті «Криворіжбуд», де у 1934—1935 рр. працював Ю. Дрейцер, активний учасник громадянської війни, нагороджений двома орденами Червоного Прапора. Через свою близькість до Л. Троцького в той час він згодом і потрапив до низьких обвинувачених на процесі «Троцькістсько-зинов'євського об'єданого центру» як одна з його ключових фігур. Перший секретар обкому партії М. Хатаєвич заявив: «Неможливо, щоб Юхим Дрейцер не залишив своїх корінців у Кривому Розі». Якщо ж так, вважав партійний керманіч області, то, зрозуміло, ці «корінці» треба було шукати насамперед серед тих, з ким Ю. Дрейцер спілкувався по роботі. І у в'язниці опиняються трестівці — начальник фінансового управління Й. Гуральник, мабуть, через те, що приймав справи у Дрейцера після його звільнення; комерційний директор І. Конопльов, колишній секретар Дрейцера М. Чернецький та ін.

Також у Кривому Розі виявили і знешкодили низку організованих груп троцькістів, зокрема, в Гірничорудному інституті на чолі з директором Б. Римшею, на рудниках ім. Артема та ім. Леніна, в 41-й стрілецькій дивізії, яка тут дислокувалася [5, спр.100, арк. 34, 37, 40]. Крім «троцькістських груп», органи НКВС викривали й окремих осіб. Так, було заарештовано доцента Криворізького педагогічного інституту А. Джидаряна, директора Новомосковського педагогічного технікуму В. Ястржембського, виключено з партії й пізніше репресовано адвоката О. Зусь і т. д. [5 арк. 213, 249].

Новим поштовхом до пошуку «ворогів» став лист ЦК ВКП(б) від 29 липня 1936 р. «Про терористичну діяльність троцькістсько-зинов'євського контрреволюційного блоку», що з'явився за місяць до початку суду. Ще не були юридично встановлені бодай якісь докази вини підслідних, ще не відбувся суд, котрий, як це прийнято в цивілізованому світі, й повинен був визначити чи спростувати ступінь вини, а центральний партійний штаб уже оголосив їх кримінальними злочинцями і закликав партію до чергового посилення пильності, тобто до подальшого нагнітання атмосфери підозрливості, психозу. Лист закінчувався словами: «Невід'ємною рисою кожного більшовика в теперішніх умовах має бути вміння розпізнавати ворога партії, як би добре він не маскувався» [16, с. 210].

У Дніпропетровській області завзяття чекістам додали дві статті, опубліковані в газеті «Правда»: «Троцькістські агенти і дніпропетровські ліберали» та «Вміти розпізнавати ворога». Звичайно, ніхто не бажав опинитися в становищі «ліберала», який потурає троцькістським агентам, тому розпізнавати «ворога» почали з подвійною силою. В партійних організаціях розгорнулися кампанії з пошуку непевних елементів, поширився термін «дворушник». Таких викривали і «вичищали» з партії. За викриттям і виключенням наставала у більшості випадків черга арештів. Лише в останньому кварталі 1936 р. обласний відділ НКВС застосував такий захід щодо 562 осіб [10, с. 103].

Однак, на думку Сталіна, каральна машина діяла мляво, без належного розмаху і ефекту. 25 вересня 1936 р. Й. Сталін і А. Жданов, перебуваючи на відпочинку в Сочі, направили Л. Кагановичу, В. Молотову та іншим членам політбюро телеграму такого змісту: «Вважаємо абсолютно необхідним призначення тов. Єжова на пост наркомвнусправ. Ягода явно виявився не на висоті свого завдання у справі викриття троцькістсько-зинов'євського блоку. ОДПУ запізнилося в цій справі

на чотири роки. Про це говорять усі партпрацівники і більшість обласних представників наркомвнусправ. Заступником Єжова можна залишити Агранова» [16, с. 221]. М. Єжов, який у ЦК відповідав за діяльність адміністративних органів, у тому числі держбезпеку, показав себе рішучим борцем з «ворогами народу», а отже, за переконанням вождя, краще виконає покладені на нього відповідальні завдання з остаточного викорінення опозиції і взагалі інакодумства в країні. Надане йому високе довір'я Єжов виправдав.

Конкретну програму дій щодо розгортання масових репресій і обґрунтування їх необхідності визначив лютнево-березневий 1937 р. пленум ЦК ВКП(б). З шести питань, що обговорювалися на ньому, п'ять стосувалися власне боротьби з «ворогами народу». М. Єжов, Л. Каганович, В. Молотов, Й. Сталін виступили з доповідями, з яких випливало, що, попри проголошену самим Сталіним повну перемогу соціалізму в СРСР і знищення експлуататорських класів, класова боротьба не тільки не вщухає, а навпаки, триває й загострюється внаслідок опору залишків скинутих експлуататорських класів. Причому носіями цього опору оголошувалися не колишні помічники, капіталісти, куркулі та інші, а члени комуністичної партії, й передусім ті, хто мав багаторічний, часто підпільний стаж, кому тривалий час довелося обіймати керівні партійні, державні, господарські пости. Їх-то, як не дивно, Сталін та його поплічники й називали агентами німецького фашизму і японського мілітаризму, спільниками троцькістів.

Натхненні, як тоді прийнято було говорити і писати, «історичними рішеннями лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б)», партійні й каральні органи з ентузіазмом взялися за пошук нових «ворогів народу». В епіцентрі ж цієї вакханалії беззаконня знаходилися вищі ешелони влади та управління. Лише один красномовний факт: із 139 членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б) живими залишилися 37.

Для впорядкування цієї «роботи» нарком внутрішніх справ М. Єжов видав 30 липня 1937 р. наказ, в якому органам державної безпеки ставилося як невідкладне завдання розгромити банду антирадянських елементів, захистити радянський народ від їх контрреволюційних впливів і назавжди покінчити з їхньою підривною діяльністю проти основ Радянської держави. Наказ вимагав із 5 серпня розпочати масштабні операції щодо репресій в усіх республіках, краях і областях колишніх куркулів, антирадянських елементів і карних злочинців, конкретизувалося, хто належить до категорії «антира-

дянських елементів»: члени антирадянських партій, колишні учасники білого руху, чиновники, реемігранти, найбільш активні учасники фашистських, терористичних і шпигунсько-диверсійних контрреволюційних формувань.

Наказ установлював ліміти для республік, країв і областей по кількості осіб, які підлягали арештам за двома категоріями покарань: перша — «вища міра соціального захисту» — розстріл, друга — ув'язнення на різні строки. Україні була визначена загальна цифра в 27 тис. осіб, у тому числі за першою категорією — 7,8 тис., Дніпропетровщині відповідно три і одна тисячі осіб. З дозволу Москви ці ліміти можна було перевищувати. Слідство вимагало проводити прискорено і за спрощеною процедурою. Долю в'язнів доручалося вирішувати здебільшого так званим «трійкам» у складі першого секретаря обкому партії, начальника управління НКВС і обласного прокурора [4].

Показово, що це був час, коли карально-репресивна машина тоталітарного режиму вже працювала на максимальних обертах, ламаючи долі й життя величезних мас людей. Керуючись директивами центру, а часто й не чекаючи їх, чекісти та партійні чиновники із завзяттям, гідним кращого застосування, вишукували «ворогів народу». При цьому майже ніхто не задавався питанням: винна чи не винна людина. Раз виникла підозра, то нехай перевіряє НКВС, а «органи не помиляються» — заявляли партійні чиновники, а заперечувати їм не наслідувалося ніхто.

Не минула лиха година і Дніпропетровську область, де також прокотилася кампанія виявлення троцькістів, зинув'євців, терористів, повстанців, націоналістів та ін. Пошук і викорінення «ворожих елементів» зайняли чільне місце в діяльності партійних організацій усіх рівнів. Перший секретар Дніпропетровського обкому партії М. Хатаєвич, виступаючи на пленумі обкому КП(б)У, повідомив: «Багато ниток ще існує, — і не може бути, щоб вороги не залишили після себе зв'язків... Запоріжжя — центр німецької контрреволюційної роботи, а Дніпродзержинськ — центр польської роботи. Раніше Дніпровський завод належав польській акціонерній компанії... І вона залишила своїх резидентів, шпигунів, диверсантів» [5, спр. 585, арк. 21—22]. «Орієнтиром» секретаря обкому, безперечно, скористалися спецслужби, проте німецькими і польськими «шпигунами і диверсантами» справа далеко не обмежувалася. Репресії охопили всі верстви населення, а зонайперше вони звалилися на свого роду елітарну частину соціуму, до якої належали партійні,

державні, комсомольські працівники, відомі господарники, вчені, діячі культури, військові.

Репресії проти партійного і державного активу Дніпропетровщини пройшли у два етапи, можливо, задля того, щоб зберегти якусь спадковість у керівництві, а також втягти до участі у розправах майбутні жертви. Перший етап припадає на травень—липень 1937 р., коли заарештували першого секретаря обкому КП(б)У М. Хатаєвича, другого секретаря Дніпропетровського міськкому П. Ветрова, завідувача відділу пропаганди обкому С. Александрова, заступника голови облвиконкому Г. Олексієнка, а також багатьох партійних і державних керівників міст і районів області.

Мендель Маркович Хатаєвич, член партії з 1913 р., активний учасник революційних подій, громадянської війни, соціалістичного будівництва, секретар Дніпропетровського обкому з 1933 до 1937 р., з березня 1937 р.— другий секретар ЦК КП(б)У. Чим же завинив перед рідною партією її вірний боєць? Очоливши велику область з десятками металургійних, машинобудівних, хімічних та інших заводів, тисячами сільськогосподарських підприємств, М. Хатаєвич повинен був вирішувати величезний масив проблем, турбуючись про розвиток економіки, соціальної сфери, науки і культури. Загалом зробив він чимало, за що, мабуть, став у 1935 р. одним з перших кавалерів ордена Леніна. Звичайно, Хатаєвич — типова людина свого героїчного і водночас надзвичайно суперечливого часу. Маючи на перший погляд необмежену владу над підлеглими, тисячами людей, він, одначе, був, по суті, абсолютно безправним перед існуючою системою, котра виникла в країні, причому не без сприяння таких діячів, як сам Хатаєвич.

Як і інші слухняні до певного часу підручні «генерально-го», він енергійно обстоював і втілював у життя політичний курс Москви, вносячи тим самим позитивний вклад у будівництво нового життя, здійснення суспільних перетворень, з одного боку, а з другого,— об'єктивно сприяючи нагнітання соціально-психологічної напруженості в регіоні, країні, про що свідчать, зокрема, його виступи на партійних форумах, у пресі. Власне, в цьому, як нам здається, полягали і своерідна велич, і справжня трагедія тодішніх більшовицьких функціонерів. У той же час є підстави вважати, що під впливом реальної дійсності він поволі почав звільнятися від сталінських облуд і бодай наприкінці кар'єри висловлювати свої, відмінні від вищих правителів, міркування в даному питанні, діяти фактично всу-

переч настановам зверху, намагаючись хоч якось ослабити розгортання шаленої хвилі масового терору, огульного звинувачування людей в антирадянщині, захистити кадри.

Час М. Хатаєвича настав 9 липня 1937 р. У цей день без санкції прокурора і пред'явлення звинувачення, лише на підставі ордера № 2 777, виданого Головним управлінням держбезпеки НКВС СРСР, він був заарештований і кинутий до Луб'янки. Майже чотири місяці тривало слідство, яке велось з грубим порушенням чинного законодавства, на основі досить суперечливих, подекуди просто неправдоподібних, абсурдних матеріалів і свідчень, що давали зломлені морально та фізично політ'язні, переважно «члени» вигаданого «правотроцькістського блоку Дніпропетровщини», нібито створеного і очолюваного Хатаєвичем. Неозброєним оком видно, що кінці з кінцями у них, як правило, не сходилися, хоча зрозуміти їх, безумовно, можна. Адже, усвідомлюючи безвихідь свого становища, вони чисто по-людськи прагнули вхопитись за будь-яку «рятівну соломинку», вдаючись часом і до обмов, і до відвертих наклепів.

29 жовтня 1937 р. Військова колегія Верховного суду СРСР під головуванням В. В. Ульяріха засудила М. М. Хатаєвича до найвищої міри покарання — розстрілу, інкримінуючи йому злочини, передбачені сумнозвісною 58-ю статтею КК РРФСР. Наступного дня вирок було виконано. Так трагічно обірвалося життя партійного і державного діяча, який, за всіх протиріч характеру і світорозуміння, належав, безперечно, до цільних, вольових натур і неординарних особистостей [12, с. 640—641].

У липні 1937 р. така ж доля спіткала й другого секретаря Дніпропетровського міськкому КП(б)У П. К. Ветрова. За існуючим тоді порядком формально першим секретарем міськкому в обласних центрах вважався перший секретар обкому, але фактично керував усією роботою міської парторганізації другий секретар. У січні 1936 р. Петра Костянтинівича, який до цього працював ректором будівельного інституту, затвердили завідувачем промислово-транспортного відділу партії. Це важка й відповідальна робота, адже Дніпропетровська область — край металургії, гірничодобувної промисловості, машинобудування з розгалуженою транспортною мережею. Координувати діяльність цього величезного комплексу тепер повинен був П. К. Ветров. Він прискіпливо вивчав становище в різних галузях індустрії, знайомився з кадрами, працював разом із трудовими колективами над розвитком виробничої і соціальної інфраструктури.

У грудні 1936 р. Петра Костянтиновича обрали другим секретарем Дніпропетровського міськкому партії. Нове надзвичайно широке і відповідальне коло обов'язків. Тепер доводилося дбати не тільки про промисловість і транспорт, але й про побут населення, питання освіти, культури і багато ін. Не послаблюючи уваги до заводів і фабрик, забезпечення їх стабільної роботи, новий секретар піклувався про благоустрій міста, побутове обслуговування населення. При ньому було заасфальтовано проспект ім. К. Маркса, відкриті в усіх районах міста ательє індивідуального пошиття одягу та взуття, інші заклади побутового обслуговування.

За свідченнями людей, які працювали разом із Ветровим, він був принциповою й чуйною людиною, відзначався особистою скромністю, невибагливістю. Звичайно, принциповість і вимогливість, сумлінна робота не могли не зачіпати інтересів тих чи інших людей. На П. Ветрова надходили анонімки. Зокрема, ще у 1936 р. обком отримав сигнал про його «зв'язки з троцькістами». Обвинувачення на той час більш ніж серйозне. Була створена комісія, яка ретельно перевірила всі факти і дійшла висновку про безпідставність висунутих обвинувачень. Бюро обкому спеціальною постановою від 12 березня 1937 р. затвердило рішення комісії, підкресливши, що П. Ветров — чесний партієць, який заслуговує повної довіри. У травні 1937 р. Петро Костянтинович знову обраний секретарем міськкому, але вже у липні раптом став «ворогом народу». Його звинуватили в належності до контрреволюційної організації, у підготовці терористичних актів проти керівників партії і держави. 13 вересня 1937 р. Військова колегія Верховного суду СРСР засудила П. Ветрова до розстрілу [5, спр.485, арк. 85—87; 27, с. 388, 390].

До підвалів управління НКВС потрапили члени бюро обкому В. Яблонський, С. Таран, С. Дайн, А. Носач, голова облсуду І. Рум'янцева, голова Дніпропетровського міськвиконкому Б. Мірошниченко, секретар Дніпродзержинського міськкому партії Ю. Макеєв, Криворізького — Н. Танигін, Запорізького — М. Матвеев, 13 секретарів райкомів. Так люди, котрі ще вчора керували життям міст і районів, користувались авторитетом і повагою, оголошувалися «ворогами народу». Засоби досягнення визнань значення не мали. Потрібні показання добувалися шляхом психологічного тиску, нелюдськими катуваннями.

Як правило, спочатку всі в'язні рішуче відкидали обвинувачення, не могли повірити в їх безглуздість, доводили, що

все своє свідоме життя вірно служили партії і народу. Але слідчі рано чи пізно переконували у «помилковості» таких тверджень, ламали людину й доводили її до того, що вона «зізнавалася» і в належності до контрреволюційної організації, і в тероризмі. А більше нічого й не було потрібно. У встановленому порядку оформлювався «Обвинувальний висновок», справа передавалася на розгляд суду чи, найчастіше, на вирішення «трийки».

Друга хвиля репресій прокотилася Дніпропетровщиною у вересні 1937 — січні 1938 рр. Тепер підбирали тих, хто уник арештів раніше, допомагаючи енкавеєсівцям у викритті «ворогів народу». У в'язниці опинився весь склад бюро обкому на чолі з секретарями Н. Марголіним і М. Нікітченком, завідувачі відділів, секретарі міських і районних комітетів партії, парткомів великих підприємств, голови виконкомів.

Щоб надати якомога більшого розголосу боротьбі з «ворогами народу», ЦК ВКП(б) у серпні 1937 р. порекомендував провести в кожній області два—три відкритих показових процеси, щоб народ на власні очі побачив обличчя ворогів. Такі суди пройшли, зокрема, в Павлоградському, Покровському, П'ятихатському районах. Як сповіщала обласна газета «Зоря», «органами НКВС викрито контрреволюційну антирадянську зграю правих відщепенців, заклятих ворогів народу, що довгий час орудували в Павлоградському районі. Тонко маскуючись, учасники зграї були пов'язані з троцькістсько-зинов'євськими бандами в керівних органах області і за їхніми завданнями систематично проводили підривно шкідницьку діяльність у сільському господарстві Павлоградського району» [9, 17 вер.]. До «зграї» органи НКВС зарахували секретаря райкому КП(б)У Д. Кучинського, голову райвиконкому Ф. Коробкіна, директорів машино-тракторних станцій Й. Пінсона, В. Пічугіна, завідувача районного земельного управління Г. Вихреста і головного агронома райземуправління М. Бондаренка.

Під час суду виявилося, що всі негаразди в сільському господарстві району — порушення правил агротехніки, низька якість і затягування строків посівних та збиральних робіт, зриви поставок хліба тощо — мали місце в основному через шкідництво місцевих керівників. Спеціальна колегія обласного суду засудила всіх підсудних до вищої міри соціального захисту — розстрілу [9, 23 вер.]. Водночас подібний процес був організований і у П'ятихатському районі. Тут на лаві підсудних опинилися секретар райпарткому Ю. Зайченко, голова райвиконкому С. Чайка, директор Саксаганської МТС В. Ку-

ліков і старший агроном Д. Москаленко, директор П'ятихатської МТС І. Волкобой та ін. Спецколегія обласного суду припустила Ю. Зайченка, І. Волкобая і В. Куликова до розстрілу, інших — до різних строків ув'язнення [9, 22 жов.].

Внаслідок таких розправ область і райони втратили сотні кваліфікованих, досвідчених керівників, що не могло, звісно, не позначитися на стані справ і згодом призвело до падіння виробництва, деморалізації людей. На зміну репресованим прийшли переважно некомпетентні кадри, без досвіду і знань, але готові беззастережно виконувати всі вказівки «вождя народів» та його підручних. Не виключено, що певна кількість з них пролізла до керівних посад завдяки доносам.

Репресували не лише вищій і середній командний склад партії. До катівень потрапили й представники нижчої ланки та тисячі рядових комуністів. Серед них — секретар парткому заводу ім. Леніна С. Абрамович, секретар партбюро станції Синельникове Н. Миргородський, секретар парткому заводу ім. Держинського М. Рафаїлов, Криворізького металургійного заводу — О. Козлов.

Показова в цьому плані доля начальника політвідділу і секретаря парткому радгоспу «Любомирівка» в Дніпродзержинському районі. До «Любомирівки» Олександра Лук'яновича Губенка призначили в 1933 р. Радгосп знаходився в катастрофічному стані: низька врожайність, брак кормів, виснажена худоба, надої молока — 1 200 літрів на корову, падіж молодняка, масового характеру набули крадіжки. В дуже поганих умовах жили і працювали робітники. Низька заробітна платня, жакливі побутові умови — гуртожитки казарменого типу, брудні, постільна білизна відсутня, завошивленість.

Політвідділ розпочав із кадрових змін: із керівних посад на фермах, у бригадах вилучили таких, що розклалися, не забезпечували дійового керівництва, пиячили, розкрадали радгоспне добро. На чолі підрозділів поставили досвідчених, грамотних керівників. Велику увагу політвідділ приділив покращанню побутових умов робітників і спеціалістів. Гуртожитки з казарм перебудували за кімнатним типом, придбали меблі, постільну білизну. Відкрився клуб зі звуковою кіноустановкою, школа, бібліотека, виходила багатотиражна газета. Був наведений порядок в організації і обліку праці, налагоджено своєчасну виплату заробітної плати. І вже в 1935 р. становище в господарстві змінилося на краще. Підвищилася врожайність зернових, надої молока виростили до 3 500 літрів на корову, ліквідовано падіж худоби. На початку 1936 р. О. Губенко

разом з іншими керівниками радгоспу нагороджується орде-
ном Трудового Червоного Прапора.

Та не минула О. Губенка лиха хвиля репресій. Правда, тут була одна особливість, мабуть, на той час не дуже рідкісна. Заступник О. Губенка по роботі серед молоді В. Мельников дуже бажав стати начальником політвідділу. Разом із за-
відувачем ферми № 1 Г. Бойком, якого О. Губенко неодноразово критикував за недоліки в роботі, він направив до «компетентних органів» листа. У ньому він сповіщав, що начальник політвідділу створив у радгоспі контрреволюційну організацію, яка розвалює господарство і, крім того, підтримує зв'язки з «ворогами народу».

Одержавши листа, Дніпродзержинський міськвідділ НКВС розгорнув бурхливу діяльність. Спочатку звернувся до міськкому партії, який слухняно виконав вказівку і 16 вересня 1937 р. виключив О. Губенка з партії, ухваливши рішення про передачу його справи слідчим органам. 27 жовтня 1937 р. він був заарештований. Перший допит відбувся 13 листопада, на якому Олександр Лук'янович рішуче відкинув висунуті обвинувачення. На останньому допиті 11 грудня 1937 р. слідчий умовляв Губенка зізнатись у контрреволюційній діяльності, зачитував показання інших підслідних і свідків, протоколи очних ставок. Проте арештований знову не визнав себе винним. Слухала справу висока інстанція — Військова колегія Верховного суду СРСР. На судовому засіданні О. Губенко, як і під час слідства, категорично відкидав звинувачення в належності до контрреволюційної організації, але після 15-хвилинного «розгляду» суд виніс вирок: вища міра соціального захисту [26, с. 412, 414, 415].

Не забули чекісти й вірного помічника і резерв партії — комсомол, особливо його керівників. Були страчені практично всі склади бюро ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМ України на чолі з секретарями О. Косаревим і С. Андреевим, чимало відповідальних працівників у республіках, краях і областях. На Дніпропетровщині заарештували і розстріляли першого секретаря обкому ЛКСМУ О. Вікторова, його наступника Є. Гейро, секретаря Дніпропетровського міськкому А. Шевченка, Нікопольського — І. Янутана і багатьох ін.

Непоправних кадрових втрат зазнали промисловість, будівництво, транспорт, сільське господарство, де репресували значні маси працівників — від керівників підприємств до рядових робітників та колгоспників. Передусім «брали», звісно, командний склад. У більшості своїй це були люди з бага-

торічним партійним стажем, нерідко дореволюційним, учасники громадянської війни, індустріалізації країни і колективізації сільського господарства. Однак вони мали, з точки зору Й. Сталіна і його оточення, серйозні вади: працюючи на керівних відповідальних постах, демонстрували надмірну самостійність у прийнятті рішень, особливо в екстремальних умовах, відповідальність за долі й життя тисяч і десятків тисяч людей, що формувало у них почуття власної гідності, певної незалежності, яке не вписувалося у прокрустове ложе сталінської системи, сталінської моделі суспільного устрою з його «гвинтиками» та покірними виконавцями волі і вказівок властей. Тому, за великим рахунком, командири виробництва й були об'єктом першочергових репресій.

На Дніпропетровщині були репресовані майже усі директори металургійних, машинобудівних, коксохімічних заводів, керуючі будівельних трестів, багато головних інженерів, керівників колгоспів і радгоспів. У цьому трагічному списку директор Дніпродзержинського металургійного заводу І. Манасенков, начальник будівництва і директор Криворізького металургійного комбінату Я. Веснік, головний інженер заводу ім. Петровського В. Котельников, директори радгоспів ім. К. Лібкнехта в Магдалинівському районі А. Наріжний, «Брянський» Нікопольського району — М. Кулик, голови колгоспів «3-й вирішальний» Нікопольського району А. Басанський і «Комунар» Верхньодніпровського району Г. Борій та багато ін. Кожен з них прожив велике життя, немало зробив для розквіту економіки країни, і ось така «вдячність» від держави.

Одне з перших місць у цьому жертвовному списку займають керуючий Криворізького тресту «Руда» Юлій Бенедиктович Бенет і головний інженер Петро Іванович Черніков. Досвідчений господарник Ю. Бенет був спочатку заступником, а потім керівником тресту. Нова робота була надзвичайно складною і відповідальною. Підприємства басейну об'єднували понад 30 тисяч робітників та інженерно-технічних працівників, давали мільйони тонн залізної руди. Щоденно на металургійні заводи відправлялося понад 2 300 вагонів сировини [21, с. 367].

Тривали роботи з реконструкції Кривбасу — споруджувалися нові шахти, відкривалися кар'єри відкритої розробки, збагачувальні фабрики. Організаторські здібності, наполегливість допомагали долати труднощі. Басейн з кожним роком нарощував видобуток руди, поліпшувалась її якість, розгорта-

лося житлове будівництво, створювалася відповідна соціальна інфраструктура.

Ю. Бенета заарештували 26 липня 1937 р., а наступного дня відбувся перший допит. На традиційне запитання, чи визнає він себе членом контрреволюційної диверсійної організації, Бенет відповів — не визнаю. Така відповідь вважалась браком у роботі слідчого. Тиждень ішла відповідна «обробка», після якої в'язень у заяві на ім'я начальника Дніпропетровського управління НКВС від 4 серпня 1937 р. визнав, що був завербований заступником начальника ГУМПу Г. Й. Каннером для контрреволюційної роботи в залізорудній промисловості, давав директиви приховувати запаси руди, добиватися консервації діючих шахт, уповільнювати темпи геологорозвідки, погіршувати умови праці й життя робітників, аби викликати їхнє незадоволення радянською владою. Але для підтвердження фактів не знайшлося. Жодна шахта в Кривбасі не перестала діяти, навпаки, нарощувався випуск руди, успішно велася розвідка і створювалися потрібні запаси. Але такі «дрібниці» слідство не турбували. Зізнався Бенет у шкідницькій діяльності — цього досить. 27 жовтня 1937 р. його справу розглянула Військова колегія Верховного суду СРСР і винесла стандартний вирок — вища міра покарання [1, спр. П-7052, арк.168—170].

У 1933 р. Петро Іванович Черніков одержав призначення головного інженера управління капітального будівництва тресту «Руда», а згодом очолив всю інженерну службу, багато зробив для вдосконалення видобутку руди, механізації виробничих процесів, поліпшення умов праці гірників. Велику увагу приділяв вивченню й поширенню передового досвіду. Заарештували Петра Івановича на другий день після арешту керуючого тресту. Підготовка до його зізнань почалася з перших хвилин. Її результатом стала заява на ім'я начальника відділу управління УНКВС від 27 липня 1937 р., в якій в'язень повідомляв, що бесіда з ним начальника відділення і слідчого змусила його задуматись над питанням, чи слід вести боротьбу зі слідством у будь-якій формі. Зрештою П. І. Черніков пообіцяв щиро викласти обставини, за яких він, радянський інженер, став на шлях боротьби проти радянської влади.

До якого стану в лічені години треба було довести сорокарічну здорову людину, відданого своїй справі спеціаліста, щоб він одразу почав зводити на себе наклепи. А саме його слідство зробило «головним організатором» шкідницької діяльності в тресті «Руда». Саме він «завербував» головних інженерів

більшості рудників, керівників відділів тресту. Звичайно, всіляко «шкодив» виробничій діяльності басейну, зокрема, «домігся скорочення забезпеченості готовими і напівготовими запасами руди з терміну 3,6 року до трирічного». Як це вдалося, залишилося на совісті слідчих. Суд, як і над Бенетом, був швидким і неправим: 15-хвилинне засідання і той же вирок — вища міра покарання. Вирок виконано 28 жовтня 1937 р. [1, спр. П-7046, арк. 275—276].

Йосип Петрович Манаєнков директором заводу ім. Дзержинського встиг попрацювати трохи більше чотирьох років, але залишив по собі надзвичайно добру пам'ять — у першу чергу, як кваліфікований спеціаліст, прекрасний організатор, чуйна людина. Йосип Петрович не мав інженерної, навіть середньої освіти, однак, працюючи в системі металургійної промисловості, зміг досконало вивчити технологію і особливо організацію виробництва, що у сполученні з природними здібностями дозволило забезпечити сталу роботу заводу, постійне зростання випуску продукції. Про те, як працював завод під керівництвом Й. П. Манаєнкова, свідчить «Оглядова довідка», підготовлена за архівними матеріалами Наркомважпрому для реабілітаційної справи Йосипа Петровича. З неї видно, що в 1934—1936 рр. завод перевиконував планові завдання, постійно нарощував виробництво чавуну, сталі, прокату, забезпечував зростання продуктивності праці і зниження собівартості продукції.

Високі якості господарника у Й. Манаєнкова поєднувалися з людяністю і мужністю — рисами, що на той час в очах влади позитивними не вважалися. Особливе невдоволення викликало у дніпродзержинських партійних вождів його намагання протистояти репресіям, спроби врятувати від арешту, звільнити із в'язниці, не допустити паплюження невинного. Такі дії знаходили суворий осуд з боку партійних органів та НКВС і, врешті-решт, призвели до загибелі самого Йосипа Петровича. Його заарештували 23 листопада 1937 р. На допиті наступного дня він відкинув пред'явлені йому звинувачення в антирадянській діяльності. Проте вже 25 листопада написав заяву на ім'я начальника обласного управління НКВС про свою «належність» до контрреволюційної організації. Суд відбувся 31 березня 1938 р., почався о 18 годині 50 хвилин і закінчився о 19 годині 5 хвилин. В останньому слові Й. П. Манаєнков заявив, що шпигуном не був ніколи і нікого не вербував. Тим не менше вирок — вища міра соціального захисту — виконаний у той же день [22, с. 531—536].

16 червня 1931 р. голова Вищої ради народного господарства Г. Орджонікідзе підписав наказ про призначення начальником будівництва і директором Криворізького металургійного заводу Якова Ілліча Весніка. За плечима того був великий шлях — участь у двох революціях, громадянській війні, тяжке поранення, два ордени Червоного Прапора. Продовжуючи службу у військах, він закінчив Петроградський політехнічний інститут. У 1924 р. перейшов на господарську роботу. Спорудження підприємства велося на околиці Кривого Рогу в голому степу в дуже важких умовах. Будівельники повинні були виконати величезний обсяг робіт — виїняти і перемістити десятки тисяч кубометрів ґрунту, збудувати корпуси цехів, агрегати, змонтувати тисячі тонн металевих конструкцій. І все це за відсутності або при дуже малій кількості техніки, особливо на першому етапі.

До цих труднощів додалося й те, що «Криворіжсталь» не була пріоритетною будовою першої п'ятирічки — завершувалося спорудження металургійних комбінатів у Магнітогорську, Кузнецьку, Маріуполі, Запоріжжі. Тому Криворізький завод отримував значно менше коштів і матеріальних ресурсів. Цікаво в цьому зв'язку навести діалог, що відбувся між Й. Сталіним і Г. Орджонікідзе на пленумі ЦК ВКП(б) у жовтні 1932 р. Г. Орджонікідзе: «Криворізькому заводу ми приділяли щонайменше уваги і щонайменше давали, і, на наш подив, він працює непогано». Й. Сталін: «Чому на ваш подив?». Г. Орджонікідзе: «Я кажу тому, що іншим заводам ми давали більше будівельних матеріалів, давали більше грошей і самі з ними возились...» [20, с. 382].

Та організаційний талант Я. І. Весніка, кваліфіковане керівництво підібраних ним спеціалістів, багатьох з яких він знав ще з громадянської війни і по спільній роботі на різних будовах, самовідданість робітників дозволили успішно вести будівництво. У визначений час завод видав перший чавун. Водночас йшов монтаж інших цехів, збільшувався випуск продукції. За успіхи в керівництві будовою і заводом директор у 1935 р. був нагороджений орденом Леніна.

Я. І. Веснік опікувався не тільки виробництвом, а й умовами праці та побуту будівельників і металургів, будівництвом житла, постачанням продовольства, що на той час було дуже складною справою, організацією дозвілля, — всюди, де можливо, діяли стаціонарні кіноустановки, бібліотеки, працювали хоріві, музичні, драматичні гуртки, інженерний клуб.

Та над заводом і самим Я. Весніком почали згущатися чорні хмари. Заарештували провідних спеціалістів: головного

інженера А. Фрайфельда, начальника фінансового управління Й. Гуральника, комерційного директора А. Шардіна та ін. 9 червня 1937 р. й Я. І. Веснік опинився у в'язниці. Розпочалися виснажливі допити, катування, вимоги зізнатись у належності до троцькістів, у створенні на заводі контрреволюційної терористичної організації. Суд відбувся 17 листопада 1937 р. Як і всі подібні процеси того часу, він проходив за скороченою процедурою — без обвинувачення, захисту, виклику свідків. Вирок — вища міра покарання — остаточний і оскарженню не підлягав. Виконаний наступного дня. Так обірвалося життя Якова Ілліча Весніка [20, с. 384—385].

У Володимира Григоровича Котельнікова не було такої багатой біографії, як у Я. І. Весніка. Закінчивши в 1920 р. Петроградський технологічний інститут, він працював на металургійних заводах. У 1934 р.— заступник, а з 1936 р.— головний інженер заводу ім. Петровського. В 1934—1937 рр. завод очолювали досвідчені керівники, прекрасні організатори виробництва — директор С. П. Бірман, головний інженер В. Й. Феленковський, а з травня 1936 р.— В. Г. Котельніков. На чолі цехів стояли кваліфіковані інженери Ф. Й. Бердянський, В. В. Базікало, О. А. Ігнатченко, М. Ю. Пустовойт, Г. О. Тустановський, І. В. Левандовський. Консолідувавши колектив, вони домоглися того, що, починаючи з 1935 р., завод постійно перевиконував державний план по всій номенклатурі виробничого циклу.

Про В. Г. Котельнікова його колеги згадували як про висококваліфікованого спеціаліста, знавця не тільки доменного, але й сталеливарного та прокатного виробництва. Одночасно він характеризувався як інтелігентна, порядна і чуйна до чужих бід людина. Під його керівництвом завод працював ритмічно, постійно збільшував випуск чавуну, сталі, прокату, вдосконалював технологічний процес. За значні досягнення в 1936 і 1937 рр. завод ім. Петровського одержував Перехідний прапор газети «Правда».

Проте, незважаючи на ці здобутки, тут були заарештовані майже всі головні спеціалісти, значна кількість начальників цехів та їхніх заступників. 4 грудня до в'язниці запроторили й В. Г. Котельнікова. На цей час слідство вже мало «свідчення» кількох керівних працівників заводу, з яких «впливало», що Котельніков разом з С. П. Бірманом і його заступником Г. І. Красновим очолювали правотроцькістську організацію, яка займалася шкідництвом на заводі. Між іншим, Краснов «дав» потрібні слідству показання після 83-х днів тор-

тур. У чому полягало шкідництво — слідство довести не могло. Тому обмежилось голосливими обвинуваченнями чи прямою фальсифікацією. На суді, що відбувся 1 вересня 1938 р., В. Котельніков відмовився від показань на попередньому слідстві, заявивши, що ні до яких контрреволюційних організацій не входив і шкідництвом не займався. Але у цих суддів вирок був один — вища міра покарання. Виконаний у той же день [23, с. 488—491].

Взагалі, удар каральних органів по колективу заводу виявився досить відчутним — понад 200 репресованих. З-поміж них — заступник директора Г. Краснов, начальники цехів П. Базікало, О. Ігнатченко, Г. Тустановський, начальники дільниць, майстри, сталевари, прокатники та ін. Арешти трудівників тяжко позначилися на роботі заводу. У 1939—1940 рр. значно впав рівень виробництва, погіршилася якість продукції, почастишали аварії. Газета «Індустрія» — орган Наркомату важкої промисловості — називала Петровку найвідсталішим підприємством у системі чорної металургії країни [1, спр. П-15537, Т.1, арк.357]. Подібна ситуація склалася на заводі ім. Дзержинського в Дніпродзержинську, Нікопольському Південнотрубному та багатьох інших підприємствах.

Не забули органи і про сільське господарство. Було заарештовано майже всіх директорів радгоспів і МТС, десятки голів колгоспів. Серед них опинився директор радгоспу ім. К. Лібкнехта Магдалинівського району Артем Васильович Наріжний, учасник революційного руху з 1905 р. В його біографії знайшли неабиякий «кримінал», бо з 1905 до 1918 р. він перебував у партії есерів. Після Жовтневої революції працював у сфері споживчої кооперації, а у 1930 р. одержав призначення на посаду директора радгоспу, де виявив себе здібним організатором сільськогосподарського виробництва. Заарештували А. Наріжного 16 лютого 1938 р. за обвинуваченням у приналежності до «контрреволюційної есерівської повстанської організації». Долю його вирішила обласна «трійка» — вища міра покарання [35, с. 548,550].

Найширший пласт жертв сталінізму складали робітники і селяни, тобто ті верстви населення країни, котрі з найвищих партійних трибун незмінно проголошувалися основою соціальної бази «диктатури пролетаріату». Тільки на Дніпропетровщині, за аналітичними даними науково-редакційного центру обласної програми «Реабілітовані історією», вони становили не менш ніж три чверті від загальної кількості репресованих громадян, а це понад 23 тис. осіб. На нашу думку,

якраз переважно з робітничо-селянського середовища сумнозвісний ГУТАБ забезпечувався безоплатною робочою силою, причому у дедалі зростаючих масштабах, ставши таким чином головним джерелом поповнення системи примусової праці.

До енкавееєвських казематів потрапили робітники практично всіх підприємств Дніпропетровщини, в тому числі електрик рудоуправління ім. Дзержинського у Кривому Розі Г. Борисенко, вирок — розстріл; токарь Дніпропетровського паровозоремонтного заводу О. Сидоренко — 10 років ув'язнення в таборах; газівник доменного цеху Криворізького металургійного комбінату Г. Камінський — вища міра покарання; машиніст рейкобалкового цеху заводу ім. Дзержинського В. Шабловський — розстріл; слюсар депо залізничної станції Довгинцеве О. Галушко — 8 років таборів; бригадир мартенівського цеху заводу ім. Петровського В. Титович — розстріл. Цей список можна продовжувати довго.

Збереглася справа робітника заводу «Світлофор» Г. Хижняка. Він прожив непросте життя. У 1912 р. вступив до Української соціал-демократичної робітничої партії, брав активну участь в її діяльності. Після Лютневої революції керував культурно-освітнім сектором у Задніпровському райкомі УСДРП, працював у «Просвіті». Під час австро-німецької окупації України в 1918 р. перейшов на нелегальне становище, потім виконував доручення керівництва Директорії. Після закінчення громадянської війни повернувся до сім'ї в Катеринослав, працював на залізниці, звідки перейшов на завод «Світлофор». Його знали як сумлінного працівника, знавця своєї справи.

Коли розпочалася вакханалія репресій, Г. Хижняк став підходящою кандидатурою для арешту: колишній член УСДРП, кур'єр Директорії. Заарештували Григорія Сергійовича 18 грудня 1937 р. «Кур'єр Директорії» — фігура непоказна. Тому слідчі безпідставно звинувачують його в участі у каральних органах УНР у 1919 р. і шпигунстві на користь Польщі. Три з половиною місяці в'язень тримався, обвинувачень не визнавав, однак під впливом тортур почав давати потрібні слідству показання. Одночасно з Хижняком були заарештовані робітники різних підприємств Дніпропетровська, у свій час пов'язані з УСДРП і УКП: І. Скляр, Ф. Гусликий, Г. Сагайдачний. Усіх відправили до таборів, зокрема Г. Хижняка — на 8 років. У 1950 р. хотіли додати ще, але виявилось, що він помер у 1948 р. [3, с. 55].

Не менш завзято вишукували «ворогів народу» і серед селянства. У багатьох селах чекісти теж викрили «контррево-

люційні націоналістичні повстанські організації», як, наприклад, у селі Чумаки Томаківського району, у колгоспі «Перемога» села Перещепине, на хуторі Чаплине Васильківського району та ін. Невідомо, чим завинили перед владою колгоспник артiлі «Жовтневий орач» Апостолівського району Ф. Злобинець — вища міра покарання; хлібороб колгоспу «Нова зоря» Криворізького району І. Перчун — 10 років ВТТ; їздовий господарства ім. Петровського Васильківського району П. Коноваленко — 10 років; одноосібник з Васильківського району, батько чотирьох дітей О. Чернобай — розстріл [3, с. 55].

Натомість добре відомо інше: одним з поширених приводів для арештів серед селянства були стосунки з місцевою адміністрацією — керівниками колгоспу чи сільради. Останні вважали себе на селі абсолютною владою, і будь-яка незгода з ними, а тим більше критика на їхню адресу, кваліфікувалися як ворожа антирадянська діяльність. негайно повідомляли «куди треба», а там при отриманні подібних сигналів не барилися з відповідними заходами. Показова в цьому відношенні справа коваля колгоспу «Нове життя» Дніпропетровського району Андрія Петровича Чабана. Він кілька разів конфліктував з колгоспним начальством — один раз у зв'язку з тим, що його примушували платити податок, від якого сім'я Чабана була звільнена, потім захистив дружину, яку скривдив бригадир. Скориставшись тим, що А. Чабан якимось у гурті чоловіків проспівав сатиричну частівку про Сталіна, «пильні люди» доповіли в НКВС. У листопаді 1940 р. А. Чабана заарештували, звинуватили в антирадянській агітації і засудили до 6 років позбавлення волі. Помер він у таборі в 1943 р. [1, спр. П-19360, арк.70, 92].

Як і в попередні роки, «перспективним» об'єктом репресій залишалась інтелігенція: науковці, освітяни, літератори, митці. Ця верства вважалася правлячою партією особливо небезпечною, і тому її викоринювали її з неабиякою старанністю, попри те, якої непоправної шкоди це завдавало державі. У дніпропетровських вищих навчальних закладах працювало багато знаних вчених, котрі зробили значний внесок у розвиток вітчизняної і світової науки: фізики, хіміки, біологи, фахівці гірничої справи, історики. Та Сталіну і його оточенню, схоже, потрібен був не розвиток наукових досліджень, а більш за все недопущення навіть натяку на самостійність, чи, ще гірше, опозиційність, носієм яких справедливо вважалася інтелігенція. Тому НКВС завдав потужного удару насамперед по вищих навчальних закладах, науково-дослідних установах, технікумах, школах.

А почали, як завжди, з «оновлення» керівництва вищих навчальних закладів. У результаті у в'язницях опинилися ректори гірничого інституту П. Герасимов, металургійного — М. Циплаков, державного університету — І. Єфімов. Кожен з них був талановитим ученим, вмілим організатором науки і освіти, мудрим наставником професорсько-викладацького корпусу і студентської молоді, але це, фактично, до уваги не бралось.

Яскравим прикладом є доля Івана Микитовича Єфімова. Випускник радянського вузу, представник нової інтелігенції, походженням із робітників, він начебто відповідав усім критеріям, що висувалися при доборі керівних кадрів. Закінчивши Дніпропетровський гірничий інститут, І. Єфімов пройшов у ньому шлях від асистента до завідувача кафедри історичної геології і палеонтології, декана геолого-розвідувального факультету. Одночасно йому було доручено керувати Дніпропетровською філією Київського науково-дослідного інституту геології.

Після відновлення Дніпропетровського державного університету в 1933 р. (нагадаємо: з 1921 р. він функціонував у статусі Інституту народної освіти) І. Єфімову доручили спочатку створити тут геологічний факультет і очолити його, а у 1936 р. призначили ректором. Новий керівник ДДУ дбав про удосконалення навчально-виховного процесу, посилення наукових досліджень, будівництво навчальних корпусів і гуртожитків. Високо цінували викладачі та студенти особисті риси ректора — доступність, чуйність у поєднанні з принциповістю і вимогливістю, справжню інтелігентність.

Взагалі, Дніпропетровський держуніверситет і його керівники були в зоні особливої уваги НКВС та партійних органів. У березні 1937 р. засуджено до розстрілу колишнього ректора М. Комаровського, у квітні заарештовано його попередника на цьому посту М. Куїса та кількох проректорів. Тепер настав час Івана Микитовича. Заарештували його 9 червня 1937 р. Обвинувачення: належність до «контрреволюційної організації правих», створення терористичної групи в університеті і керівництво нею, більше того, направлення до Москви бойовиків для здійснення замаху на наркома внутрішніх справ М. Єжова. Справа І. Єфімова розглядалася виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР 15 вересня 1937 р. 15-хвилинна «судова» процедура і стандартний вирок — вища міра соціального захисту. Виконаний наступного дня, 16 вересня [2, с. 442—444; 15, с. 15—20].

Союзний Наркомат внутрішніх справ викрив «фашистську організацію професури», яку нібито створили видатні вчені-геологи і гірники з Москви, Ленінграда, Томська, Києва, Харкова. Один з них — П. Нечипоренко раніше працював у Дніпропетровському гірничому інституті. За логікою чекістів, він обов'язково мав залишити тут своїх спільників. Як наслідок — обласне управління НКВС здійснило справжній погром у гірничому інституті. У в'язниці опинилися професори І. Бухиник, С. Гембіцький, А. Гутт, Г. Євреїнов, А. Малиновський, доцент Б. Горський. Всі вони були відомими спеціалістами у своїй галузі знань, мали серйозні наукові здобутки.

Антон Євгенович Гутт, наприклад, з середини 1920-х рр. працював головним маркшейдером гірничого відділення ВРНГ України і одночасно професором кафедри маркшейдерського мистецтва Дніпропетровського гірничого інституту. Із 1927 р. він повністю зосередився на ниві підготовки студентів. Як відомого знавця маркшейдерської справи, автора кількох класичних підручників, його запрошували читати навчальні курси в інститутах Москви і Донецька, консультувати наукові дослідження у гірничорудному дослідному інституті в Дніпропетровську і практичні розробки в геологічному управлінні Московського метрополітену. 8 березня 1937 р. видатний вчений і педагог став в'язнем, якого звинуватили в належності до фашистської шкідницької терористичної організації, що ставила своїм завданням повалення радянської влади. Шкідництво, зокрема, полягало в тому, що А. Гутт нібито приховував від радянської влади розташування цінних вугільних пластів у Донбасі. 16 вересня того ж року за вироком виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР А. Є. Гутта розстріляли [1, спр. 7226, арк. 99].

На день раніше загинув завідувач кафедри електротехніки професор Г. Євреїнов. Він став доктором технічних наук, професором ще в 1921 р. Особлива заслуга Георгія Євгеновича полягала у створенні нового напрямку в гірничій науці — гірничої електротехніки і організації підготовки гірничих інженерів-електротехніків. Це було надзвичайно важливо, бо шахти поступово переводилися на використання електроенергії. Як спеціаліст у новій галузі, Г. Євреїнов залучався до консультування впровадження прогресивної технології на будівництві і при експлуатації шахт Донбасу та Кривбасу, Московського метрополітену.

Проте, з позицій влади, Г. Євреїнов мав дуже велику ваду — власну гідність, не боявся висловлювати думки, які не зав-

жди збігалися з офіційними, спілкувався з Д. Яворницьким, а тому ще з 20-х рр. був на замітці у «компетентних органів». Криміналу додавало те, що Георгій Євгенович був сином полковника царської армії, походив із спадкових дворян, а його син емігрував з СРСР. Звичайно, таким людям у Радянській країні було, м'яко кажучи, «тіснувати». І при першій—ліпшій нагоді влада розправилася з Г. Є. Єврейновим [1, спр. П-13641, арк. 165].

Жертвою терору став і інший визначний науковець Андрій Едуардович Малиновський. Він працював у надзвичайно важливій як для народного господарства, так і для оборони країни сфері науки — досліджував процеси горіння і вибуху, створив у Дніпропетровську матеріальну базу для таких наукових пошуків і колектив фізиків, здатних вирішувати ці проблеми. У науковій школі А. Малиновського сформувалося багато непересічних особистостей, самобутніх учених. Та цій плідній і конче потрібній країні діяльності поклато край бруральне втручання НКВС. Обвинувачення: належність до «української фашистської організації». Майже двадцять днів учений тримався, але під тиском жорстоких тортур «визнав» свою причетність до українських націоналістів. 18 вересня 1937 р. країна і світ втратили одного з найталановитіших вчених [17, с. 526, 527].

Старанні пошуки дозволили знайти в дніпропетровських вищих навчальних закладах «центр контрреволюційної троцькістсько-меншовицької шкідницько-терористичної організації». В її справі заарештували завідувача кафедри геології держуніверситету Н. Александрова, професорів В. Фідровського, Л. Фельдмана. Обвинувачення проти них носили відверто безглуздий характер. «Антирадянський злочин» В. Фідровського, скажімо, полягав у тому, що під час виступу на заводі ім. Петровського він «свідомо не роз'яснив необхідності боротьби з перекрученнями марксистсько-ленінської філософії». В іншій лекції знову ж таки «навмисно» нічого не сказав про вирішальну роль партії у справі зміцнення влади в умовах диктатури пролетаріату. І цей «кримінал» обернувся для людини розстрільним вироком.

Раз «вороги народу» існували серед викладачів, то не могло, звісно, їх не бути і серед студентів. За версією чекістів, професори вербували до антирадянських угруповань своїх учнів і залучали їх до здійснення контрреволюційних дій. НКВС установив, наприклад, що ректор університету І. Єфімов разом зі своїм помічником В. Данішевським і парторгом О. Хохловим

«направили до Москви для здійснення замаху на наркома внутрішніх справ М. Єжова групу терористів, до якої включили студента С. Новогрудського». Останній походив із сім'ї дрібного ремісника, рано почав працювати, одержав спеціальність токаря, поступив до університету. У власних справах виїздив до Москви. Так сталося, що одночасно з ним там знаходились асистент П. Симоненко і військовий керівник університету М. Попов. Працівники Дніпропетровського управління НКВС вирішили з цього сфабрикувати справу про терористичний акт. Як їм здавалося, вказані особи буцімто відстежували маршрути поїздок Єжова з метою замаху на нього. Щоб обвинувачення виглядало більш переконливо, Новогрудського назвали сином троцькіста, який «не роззброївся», а сам він не порвав із батьком. Цього виявилось досить, щоб засудити двадцятирічного юнака до розстрілу [15, с. 118—126].

Приводом до арешту студента гірничого інституту Якова Пігоцького стало те, що він був вихідцем із Польщі. У 1923 р. нелегально перейшов кордон, працював на шахтах Донбасу, в 1928 р. вступив до комуністичної партії, звідки у 1935 р. його виключили як перебіжчика. З протоколів допитів видно, що від Пігоцького вимагали зізнання в тім, що він є польським шпигуном, збирає і через спеціальних кур'єрів передає секретні відомості, вербує студентів для шпигунської діяльності. Засуджений до вищої міри покарання [7, с.124—126]. Студента 4-го курсу геолого-розвідувального факультету гірничого інституту Олександра Червоненка заарештували за доносом як колишнього меншовика, не замислившись над тим, чи міг ним стати у 1917 р. десятирічний хлопець. Тим не менше, вирок — 8 років ВТТ [7, с. 142—144].

Значну небезпеку для себе влада вбачала у шкільному освіттанстві. Вчителі становили масовий загін інтелігенції, зокрема, на селі вони були головною інтелектуальною і культурною силою — крім викладання в школах вели агітаційно-масову і краєзнавчу роботу, читали лекції, керували хатами-читальнями, створювали гуртки художньої самодіяльності. Якщо врахувати, що і викладання, і вся масова робота велись українською мовою, то вважалося, що вчительство є живильним середовищем українського націоналізму.

Влітку 1937 р. в Україні було викрито «українське націоналістичне контрреволюційне підпілля». Керівниками його НКВС назвав голову Раднаркому України П. Любченка та чимало інших урядовців. Наслідком такого високого рангу управління «підпіллям» став багаторівневий характер репре-

сій у всіх регіонах республіки. Так, на Дніпропетровщині «обласний повстанський комітет» з широко розгалуженою структурою, сформованою протягом 1935—1936 рр., «очолив» завідувач обласного відділу народної освіти С. Крупко. До керівництва входили також завідувач відділу шкіл і науки обкому партії С. Таран, дружина М. Хатаєвича та ін.

Осередки комітету були створені й на місцях, зокрема, в Петриківському районі. Її активним членом петриківські чекісти оголосили вчителя Миколаївської неповної середньої школи Олександра Марковича Патерила — особу явно «підозрілу», оскільки на початку 20-х рр. він якийсь час перебував у молодіжній секції УКП, а у 1932 р. був уже заарештований разом з кількома вчителями села Мишурін Ріг за «контрреволюційну націоналістичну діяльність». У цій справі спілниками О. Патерила були названі ще 12 осіб, переважно сільські учителі Петриківщини. Близько місяця їх тримали у в'язниці без пред'явлення обвинувачення, щоб морально і психологічно зламати людей. І домоглися свого. Вже на перших допитах вони визнали належність до повстанської націоналістичної організації, але заявили, що ніякої роботи не проводили. Погоджувалися лише на «шкідництво» у власній професійній діяльності. Той же О. Патерило повідомив, що ставив «дуті» оцінки учням, завищував загальний відсоток успішності, будучи завучем школи, не скликав батьківські збори тощо. Утім, цього виявилось достатньо, щоб рішенням обласної «трійки» приректи його до розстрілу [36, с. 570—571].

Але це була не єдина «контрреволюційна» вчительська організація. У Дніпродзержинську, приміром, виявили «гніздо» ПОВ («Польська організація війська») на чолі з директором 4-ї польської школи Д. Піхотинським. Більше того, віднайшли її зв'язки з «націоналістичною» «Українською військовою організацією», до якої начебто входило чимало дніпродзержинських учителів: завуч СШ № 3 М. Чеботар, вчителі цієї школи Д. Загреба, П. Стадник, директори СШ № 7 А. Ференсович і СШ № 18 Д. Сабсай, вчителі інших шкіл та технікумів міста [34, с. 449].

Вчительську націоналістичну організацію чекісти викрили і в Синельниківському районі, до якої зарахували трьох учителів — П. Казимирова, М. Ростовцеву, К. Романова. І хоч вони були лише знайомі між собою, зустрічаючись час від часу на вчительських нарадах, їм інкримінували заснування антирадянської організації, яка ставила перед собою мету відірвати Україну від СРСР і створити самостійну державу. За-

кономірно постає питання: як могли троє сільських вчителів це зробити? Проте у «правосуддя» сумнівів не було, а тому всі троє потрапили до так званої «альбомної справи» з вироком за першою категорією [1, спр. П-13088, арк. 92, 95].

Болюче відізналася на Дніпропетровщині «справа військових». Репресії проти командного складу Червоної армії почалися з 1936 р. і особливо посилилися після лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р., на якому В. Молотов поставив завдання викрити шкідницьку, шпигунську і диверсійну діяльність у РСЧА. Уже в травні того ж року були заарештовані заступник наркома оборони М. Тухачевський, командувач Київського військового округу Й. Якір, начальник академії ім. Фрунзе О. Корк, голова Центральної ради ТСОАВІАХІМУ Р. Ейдеман, командувач Білоруського військового округу І. Уборевич. Їх судили 11 червня 1937 р., після чого розстріляли.

Через дев'ять днів після цього суду спецслужби взяли близько тисячі стройових командирів і політпрацівників, в основному з вищого командного складу РСЧА. Серед них опинилося й командування 7-го стрілецького корпусу, який базувався у Дніпропетровську. До в'язниці кинули командира корпусу Ф. Рогальова, начальника штабу П. Скрастіна, комісара В. Кавалерса, командирів дивізій і полків. Усього, за даними обласного управління НКВС, на 1 червня 1938 р. репресували 370 осіб [3, с. 60].

Ключовою фігурою серед них був, безумовно, Федір Федорович Рогальов, учасник Першої світової і громадянської воєн, двічі удостоєний ордена Червоного Прапора, випускник академії ім. Фрунзе. У 1931 р. очолив корпус. Здійснюючи безпосереднє управління бойовою і політичною підготовкою частин та підрозділів, брав паралельно активну участь у громадській діяльності. Його обирали членом обкому партії, делегатом XVII з'їзду ВКП(б), депутатом Верховної Ради СРСР. Заарештували Ф. Ф. Рогальова 10 липня 1937 р. Пред'явлені йому обвинувачення склали велику купу нісенітниць, але попри це, стали підґрунтям для кривавого вироку. 21 липня у тюрмі опинився начальник штабу корпусу П. Скрастін. Середньовічні катування під час допитів довели його до божевілля. Але хвороба не стала на заваді присуду до розстрілу [33, с. 590—592].

Наприкінці жовтня згадали і про комісара корпусу Р. Е. Кавалерса. Стандартні обвинувачення щодо участі в контрреволюційній троцькістській організації підсилили шпигунством. Слідчі вирішили скористатися тим, що Кавалерс —

латиш і нарекли його агентом латиської розвідки. «Вагомості» цьому звинуваченню додавало те, що латиськими шпигунами були оголошені член політбюро ЦК ВКП(б) Я. Рудзутак, начальник Головного розвідуправління РСЧА Р. Берзін, голова Всесоюзного оборонного товариства ТСОАВІАХІМ Р. Ейдеман та інші високопосадовці. Як особливо небезпечного злочинця Кавалерса етапували до Києва, де його допитував сам нарком внутрішніх справ України І. Леплевський. Розстріляли Р. Кавалерса 27 грудня 1937 р. [3, с. 60].

На загальному тлі репресованого командування 7-го стрілецького корпусу показовою є також доля начальника штабу 120-го артилерійського полку П. Тимофійєнка — учасника громадянської війни, випускника військової академії ім. Фрунзе. Чим же зацікавив пильні органи пересічний капітан? За ним помітили два «кримінали» — знайомство ще з академії з начальником штабу корпусу «ворогом народу» П. Скрастіним і допомога під час навчання слухачам із Монголії. Дніпропетровські чекісти оголосили П. Тимофійєнка монгольським шпигуном. Для більшої переконливості додали «і японським», вочевидь, за географічним принципом. Під час попереднього слідства П. Тимофійєнко винним себе не визнав, фальсифіковані протоколи допитів підписати відмовився. Хто вирішував його долю — суд чи трійка — у справі не вказано, залишилася тільки довідка про виконання вироку за першою категорією 12 грудня 1937 р. [25, с. 613—614].

У середовищі творчої інтелігенції репресій зазнали, в першу чергу, письменники. Приводів для цього існувало більш ніж достатньо: належність до інтелектуалів, прояви волелюбності, україномовна творчість (заради об'єктивності зазначимо, що «брали» й російськомовних). Хвиля терору щодо письменників України котилася з жахливою силою. У республіці за 30-ті роки позбавили волі чи розстріляли понад 500 майстрів пера. На Дніпропетровщині була знищена вся письменницька організація. Обласна газета «Зоря» писала 14 січня 1939 р. про те, що у Дніпропетровську необхідно наново створювати філію Спілки письменників України [8, с. 186].

Серед репресованих — керівник обласної організації П. Харламов, заарештований у 1936 р., його наступник М. Чибуряєв, письменники М. Мінько, О. Шпота, С. Мусіяк, П. Несерець, П. Саповський і багато інших. Петру Георгійовичу Харламову, наприклад, відповідальному секретареві Дніпропетровського відділення Спілки письменників України, який 17 серпня 1936 р. опинився у в'язниці, інкримінували зв'яз-

ки з троцькістами. Це були письменники і журналісти, з якими він спілкувався в межах службових обов'язків і творчої діяльності. Але слідчі нормальні людські стосунки тлумачили за своєю логікою — антирадянська діяльність. Г. Харламов засуджений до 5 років позбавлення волі. Помер у в'язниці в 1940 р. [1, спр.П-15356, арк. 366].

9 вересня 1937 р. у газеті «Зоря» з'явилася стаття «Замаскований націоналіст», в якій повідомлялося, що у Дніпропетровському відділенні Спілки письменників України орудує зграя ворогів, і до неї належить Микола Мінько — учасник «контрреволюційної банди» у 1919 р., автор пасквілів на радянську дійсність, за допомогою яких він здобув собі «славу письменника». Газета вимагала притягти М. Мінька до суворої відповідальності за контрреволюційну діяльність.

Наслідків довго чекати не довелося. 26 вересня Миколу Григоровича кинули до в'язниці. Як проходило «слідство», зрозуміти важко, оскільки в архівно-слідчій справі є лише один протокол допиту без дати і власноручно написані показання, датовані 9 грудня. І в протоколі, і в показаннях зазначено, що М. Мінько винним у контрреволюційній діяльності себе не визнав, заявивши: «Слідством пред'явлено мені обвинувачення, що я перебував у контрреволюційній організації. Я категорично відкидаю це безпідставне обвинувачення. Ніхто і ніколи мене в контрреволюційну організацію не вербував, і я нікого не вербував. Але я несу відповідальність перед радянським народом за свої контрреволюційні націоналістичні книги, за діяльність у журналі «Штурм», за контрреволюційну агітацію книгами і націоналістичне минуле».

Ось таке досить сумнівне визнання фігурує у справі. Адже хіба можна вважати контрреволюційними книги, видані радянськими видавництвами, та ще й досить значними тиражами, у 20-ті — першій половині 30-х років? Те ж саме стосується і роботи в журналі «Штурм». І книги, і журнал виходили в умовах найжорстокішої цензури, коли не те що за твір, за одну фразу, яка викликала підозру у цензорів, журнал могли закрити, а книгу не випустити у світ.

Але чекісти сумнівів не мали. В «Обвинувальному висновку» М. Г. Мінько називався учасником української контрреволюційної націоналістичної терористичної організації письменників, вказувалося, що він проводив активну націоналістичну діяльність, особисто вербував спільників. У постанові «трійки» НКВС по Дніпропетровській області від того ж таки 9 грудня 1937 р., крім означеного, ще додано, що Мінько

готував терористичний акт. Усіх цих фантастичних вигадок стало досить, щоб приректи людину до розстрілу. Вирок виконано 15 грудня 1937 р. [1, спр.1505, арк. 22] Водночас до різних строків ув'язнення були засуджені С. Мусіяк, П. Несерець, Й. Саповський.

Не минула лиха година і дніпропетровських журналістів. Хоч преса теж була долучена до загальнонародної кампанії з викриття «ворогів» соціалістичного будівництва, вміщуючи, зокрема, доноси, матеріали з мітингів та зборів трудових колективів з осудом «грішників» тощо, влада вважала, що шкідники затаїлися і в редакціях. Відтак, взялися і за них. Те, що трапилося з керівництвом обласної газети «Зоря», є яскравою ілюстрацією тих подій.

7 вересня 1937 р. рішенням бюро обкому було знято з роботи редактора Олександра Ернестовича Зімунда, а через 10 днів його виключили з партії. Наприкінці жовтня О. Зімунд опинився за ґратами. 11—15 листопада заарештували заступників редактора О. Данильцева і К. Довбню, відповідального секретаря М. Кулика. Обвинувачення — «контрреволюційна» робота в газеті, зокрема, підтримка М. Хатаєвича, який у 1932—1937 рр. був першим секретарем обкому, потім деякий час — секретарем ЦК КП(б)У. Не секрет, що за діючою тоді практикою діяльність «вождів» усіх рівнів усіяло рекламували, підносили. У Дніпропетровську і області ім'я Хатаєвича носив завод, колгоспи, школи, установи. Чи могла регіональна газета не помічати цього, стояти, так би мовити, осторонь. Звісно, що ні. Але тепер це вже подавалося як вихваляння ворога народу з усіма випливаючими звідси наслідками. Крім того, журналістам інкримінувалася також участь у так званому «обласному запасному підпільному центрі» й підготовка терористичних актів. Усіх чотирьох вивезли до Києва, де їх судила виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР, яка після розгляду кожної справи винесла підсудним вищу міру покарання [30, с. 456—457].

Звичайно, репресії торкнулися не лише «Зорі». До в'язниць, таборів чи просто в небуття пішли працівники «Днепровской правды», «Більшовицької зміни», міських і районних газет: Котляревський, Шварцман, Вельмін, Морозенко-Ковбаса, Беліченко та ін.

Молох репресій на «повну катушку», як-то кажуть, захопив і служителів церкви. Щодо них діяла спеціальна директива НКВС СРСР, яка вимагала «...у найкоротший строк провести широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сек-

тантських контрреволюційних кадрів» [11, с.664]. Прошли масові арешти священнослужителів і на Дніпропетровщині. Причому брали як діючих, так і тих, хто покінчив з церковною службою. Викрили тут чекісти «антирадянську фашистську організацію церковників», яку нібито очолював архієпископ Дніпропетровський Г. Делієв. Члени організації, за версією НКВС, вербували до неї служителів культу, парафіян, вели ворожу агітацію, поширювали провокаційні чутки, ставили своїм завданням здійснення терористичних актів проти керівників партії і держави. Велика група «учасників» організації була засуджена до смертної кари [1, спр. П-11335, арк. 119].

Серед них — священник з містечка П'ятихатки Костянтин Григорович Шараєв. Хоч посада, яку він обіймав, була невисокою — настоятель скромної парафії, але на Катеринославщині—Дніпропетровщині його ім'я було досить відоме, бо він перший у губернії почав богослужіння українською мовою, постійно виступав за автокефалію церкви в Україні. У цьому його підтримував академік-історик Дмитро Іванович Яворницький. Восени 1937 р. до місцевих органів надійшла директива, підписана начальником обласного управління НКВС. У ній вказувалося: «Показаннями керівників розкритої нами Української націоналістичної контрреволюційної організації церковників... установлено, що до неї залучений священник села П'ятихатки Шараєв [так в тексті. — *Авт.*] Костянтин... Ураховуючи це, священника Шараєва Костянтина негайно заарештуйте. Арешт попередньо узгодьте з прокурором. Застосуйте всі заходи до викриття закладеного Шараєвом українського націоналістичного осередку у П'ятихатському районі». Рішення обласної «трійки» від 25 грудня 1937 р. — вища міра покарання. Вирок виконано 28 грудня. Реабілітовано К. Г. Шараєва у 1989 р. [3, с. 63]

Проте, як зазначалося вище, репресували не тільки чинних служителів церкви. Рука НКВС дотяглася і до тих, хто залишив богослужіння. Обласне управління НКВС заарештувало Андрія Васильовича Одинцова. У 20-ті рр. він обіймав посаду Дніпропетровського, пізніше Харківського архієпископа Обновленської церкви. У 1936 р. залишив служіння, оселився в Новомосковську у сина, займався садівництвом. І от у травні 1938 р. 76-літня, тяжко хвора людина опинилася у в'язниці за обвинуваченням в антирадянській контрреволюційній агітації, схильнні віруючих до непокори радянській владі, більше того, у створенні терористичної організації церковників і підготовці повстання. Стару німичну людину кілька років му-

чили виснажливими нічними допитами, двічі судили. Контрреволюційних дій він за собою так і не визнав, проте у серпні 1941 р. обласний суд, не маючи жодних підстав, таки прирік його до 7 років ув'язнення в таборах. Подальша доля А. В. Одинцова невідома. Чи розстріляли чекісти, покидаючи Дніпропетровськ напередодні німецько-фашистської окупації, чи загинув у таборах. Реабілітований він у 1990 р. [19, с. 561].

Вир репресій поглинув не лише православне духовенство. Заарештовували протестантських пасторів, католицьких ксьондзів, єврейських равинів. НКВС задумував зверстати гучну справу «антирадянського єврейського клерикального підпілля» на чолі з головним равиним Дніпропетровська Л. З. Шнеерсоном. Крім обвинувачень в антирадянській агітації, йому інкримінувалося шпигунство на користь Польщі. Певно, тому, що його син був головним равиним Варшави. Матеріалу для гучного процесу зібрати не вдалося, тому справу Шнеерсона вирішила обласна «трійка», виславши його до Казахстану. Там на залізничній станції Чилі він і помер у 1944 р. [11, с. 665—667].

Плідним полем для пошуку «ворогів народу» стали національні меншини, які населяли Дніпропетровщину. Тут діяв максимально простий принцип: національна належність означала шпигунську діяльність на користь відповідної країни. Усі німці, наприклад, оголошувалися агентами гітлерівської Німеччини, поляки «працювали» на польську розвідку, а корейців і китайців, переважно більшістю землеробів, хороших фахівців-овочівників, без розбору зараховували до японських шпигунів. Нікого не бентежило, що вони ледве володіли місцевою мовою і вели досить замкнений спосіб життя.

Особливу небезпеку НКВС вбачав у поляках і німцях. Тому 11 серпня 1937 р. М. Єжов видав Оперативний наказ, в якому підкреслювалося, що «...основним завданням органів Головного управління державної безпеки наразі є розгром антирадянської роботи польської розвідки й повна ліквідація незайманої досі широкої диверсійно-повстанської низовки ПОВ і основних людських контингентів польської розвідки в СРСР». З цією метою з 20 серпня 1937 р. планувалося розпочати широку операцію, спрямовану «на ліквідацію місцевих організацій ПОВ, і перш за все, її диверсійно-шпигунських і повстанських кадрів у промисловості, на транспорті, в колгоспах і радгоспах...»*. В області пройшли арешти поляків, особливо в Дніпродзержинську, де ще в дореволюційні часи виникла

* Сайт НКВД. Оперативний наказ № 00485//www.ru/wskssjrce/org

велика польська колонія. Польські інженери, техніки, робітники працювали на металургійному і хімічних заводах, вважалися знаними спеціалістами. Тепер їх всіх масово оголосили агентами польської розвідки і піддали репресіям.

В архівах зберігається восьмитомна справа на латишів. Вона наочно демонструє, що арешти велися саме за національною ознакою, бо до цієї «контрреволюційної організації» входили люди різного соціального стану, різних професій, в більшості випадків не знайомі між собою. Серед них — завідувач обласного партійного архіву, учасниця революційного руху і громадянської війни З. Рекке, чорнороб заводу ім. Комінтерну Е. Свікле, машиніст прокатного цеху заводу ім. Петровського К. Балтинь, студент металургійного інституту Б. Крільман, токарь заводу «Червоний Профінтерн» Е. Кактинь, помічник начальника цеху заводу ім. Комінтерну В. Гримайло — всього 83 особи. За постановою наркома внутрішніх справ і прокурора СРСР всі вони були розстріляні [3, с. 64].

За одну ніч Дніпропетровськ залишився без чистильників взуття, зважаючи, що цим ремеслом займалися здебільшого айсори — нащадки колишніх асирійців. Їх оголосили іранськими агентами і розстріляли.

Всього упродовж 1937—1938 рр. на Дніпропетровщині репресували 2 648 німців, 1 512 поляків, 616 болгар, сотні представників інших національностей [10, с. 107].

Своєрідною репресією проти національних меншин стала постанова ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р. «Про реорганізацію національних шкіл на Україні». Вона заслуговує бути наведеною повністю: «Перевіркою встановлено, що вороги народу — троцькісти, бухарінці й буржуазні націоналісти, які орудували в НКО УРСР, насаджували особливі національні німецькі, польські, чеські, шведські, грецькі та інші школи, перетворюючи їх у вогнища буржуазно-націоналістичного антирадянського впливу на дітей.

Практика насадження національних шкіл завдавала величезної шкоди справі правильного навчання і виховання, відгороджувала дітей від радянського життя, позбавляла їх можливості долучатись до радянської культури і науки, не давала можливості надалі набувати освіту в технікумах, вищих навчальних закладах.

Виходячи з рішення ЦК ВКП(б), Політбюро ЦК КП(б)У визнає недоцільним і шкідливим подальше існування особливих національних шкіл, особливих національних відділів та класів при звичайних радянських школах і постановляє:

1. Реорганізувати особливі національні німецькі, польські, чеські, шведські та інші школи і технікуми в радянські школи звичайного типу, а також ліквідувати особливі національні відділи і класи при звичайних школах, технікумах і вузах.

2. Реорганізувати Одеський німецький педагогічний інститут в інститут іноземних мов...

...Всю роботу з реорганізації особливих національних навчальних закладів секретарям обкомів КП(б)У взяти під особистий контроль і керівництво» [14, с. 255—256].

Зміст постанови, однак, викликає ряд запитань. По-перше, хіба створення національних шкіл, можливість представникам національних меншин навчатися рідною мовою є не втіленням у життя пролетарського інтернаціоналізму, ленінської (як тоді проголошувалося) національної політики, а результатом ворожої діяльності троцькістів, бухарінців і буржуазних націоналістів? Виходить, що потрібно було 20 років радянської влади, щоб дійти такого висновку. По-друге, з постанови не видно, яким чином практика національних шкіл відгороджувала дітей від радянського життя. Виявляється, що вони діяли в якихось ізольованих резерваціях, не користувалися загальними програмами і підручниками, до того ж, невідомо ким створеними, і два десятиліття не контролювалися партійними й державними органами. Автори постанови у великодержавницькому запалі робили вигляд, що не знають, що в національних школах вивчалися російська й українська мова, що вони спокійно могли одержувати середню спеціальну та вищу освіту.

Звідси висновок: постанова про реорганізацію шкіл була фактично ударом по ленінській національній політиці і дружбі народів СРСР. Характерно, що приймалася вона в період масових репресій, які захопили й національні меншини, коли не існувало можливості навіть до зцонайменшого протесту.

«Вождь народів» вважав, що небезпеку для нього і його ладу становлять не тільки самі «вороги народу», але й їхні родини, передусім дружини та діти. У липні 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло пропозицію Наркомату внутрішніх справ про вислання до таборів на 5—8 років дружин засуджених зрадників батьківщини, членів правотроцькістських шпигунсько-диверсійних організацій. Для цього створювалися спеціальні табори в Наримському краї та Тургайському районі Казахстану. Партійна директива конкретизувалася у наказі наркома внутрішніх справ від 15 серпня 1937 р. Справи дружин репресованих і дітей, старших 15 років, розглядали-

ся Особливою нарадою. Всі ці особи визнавалися соціально небезпечними і здатними до здійснення антирадянських дій. Жінок направляли до таборів, підлітків — у виправно-трудова колонії, їх майно конфіскували. Передбачалося також направляти дітей-сиріт до 15-річного віку до спеціальних дитячих будинків, а долю тих, кому більше 15 років, вирішувати індивідуально [3, с. 64].

Для «соціально небезпечного елемента» створювалися відповідні умови у місцях ув'язнення — розташування таборів у місцевостях з особливо несприятливим кліматом, виснажлива праця, важкі побутові умови, погане харчування, що призводило до захворювань і високої смертності. Мало того, практично завжди після закінчення строку ув'язнення жінок продовжували тримати у таборах, у кращому випадку відправляли на заслання. Дітей засуджених запроторювали до виправно-трудова колоній чи спеціальних дитбудинків, режим і умови життя в яких мало чим відрізнялися від табірних, де знущання «вихователів», напівголодне існування, відсутність медичної допомоги прирікали їх на животіння. Така доля випала сотням тисяч хлопчиків і дівчаток, хоч «кращий друг радянських дітей» товариш Сталін заявив, що діти за батьків не відповідають. На Дніпропетровщині під цю категорію в'язнів потрапили сотні жінок. Це були дружини відомих людей: Е. Голубенко-Фельдман, О. Рогальова, Є. Веснік, М. Манаєнкова і багато-багато ін.

Ведучи мову про великий терор 1936—1940 рр., слід бодай коротко охарактеризувати механізм його «оформлення», спроби надати йому вигляду дотримання якихось правових норм і тим обґрунтувати правомірність репресій. При вивченні архівно-слідчих справ перше враження складається саме таке. У справах, правда, далеко не у всіх, є відповідні процесуальні документи: ордер на арешт і обшук, постанова про порушення кримінальної справи, анкета заарештованого, протоколи допитів і очних ставок, обвинувальний висновок, протокол судового засідання з вироком чи постанова позасудового органу. Але все це, як кажуть, про людське око. Тому що, наприклад, постанова про порушення кримінальної справи могла з'явитися через кілька днів, а то й місяців після арешту, те ж саме — з протоколами. Взагалі, протоколи — то особливий витвір працівників радянських спецслужб, свідчення брутальної, безсоромної фальсифікації численних «контрреволюційних» справ.

Фальсифікація могла носити різноманітний характер: занесення у протокол показань, здобутих у результаті психоло-

гічного тиску чи катувань, коли людина, не тямлячи себе, готова була підписати, що завгодно. Якщо ж потрібних свідчень не отримували, протоколи могли складатися самими слідчими і містити все, що підказувала їм власна фантазія.

В архіві управління СБУ в Дніпропетровській області збереглася довідка на начальника Дніпропетровського управління НКВС Х. Кривця, розстріляного у 1940 р. «за порушення соціалістичної законності». У ній цитується витяг з протоколу його допиту від 22 січня 1939 р., де, зокрема, відзначалося: «Практична ворожа робота по Дніпропетровській області полягала в тому, що в облуправлінні широко застосовувалося одержання показань шляхом побиття, фальсифікації слідчих матеріалів. У результаті отримували високий відсоток визнання. Для підкріплення цих свідчень відповідно оформлялися справи. Туди ж підтасовувалися фіктивні показання свідків» [1, спр. П-14379, Т. 3, арк. 88].

Необхідність фальсифікації диктувалася самим беззаконним фактом арешту ні в чому не винних людей. Перед працівниками органів ставилося завдання підтвердити «обґрунтованість» арешту, довести, що в'язні дійсно є зрадниками, шпигунами, диверсантами, терористами тощо. «Ефективною» ж вважалася лише та робота, коли діставалися потрібні показання. І, навпаки, відсутність таких визнань свідчила про невинність, невміння слідчого, тобто брак у роботі. У першому випадку чекали нагороди, премії, підвищення по службі, в другому — можна було опинитися у камері поряд з підслідним.

Тому слідчі намагалися добиватися бажаного результату, не зупиняючись ні перед чим. При цьому принцип, яким керувалися вони і який всіляко заохочувався зверху, був до примітиву простий: якщо людина потрапила до НКВС, значить, вона ворог народу, і ставитися до неї слід відповідним чином. «Обробка» починалася з перших годин перебування під арештом і тривала місяці, а то й роки. В'язні знаходилися в брудних, переповнених камерах, зазнавали знущань з боку охорони, під час допитів домінували дика лайка, лемент, погрози, провокації, моральні тортури, фізичне катування. Як це було на практиці, докладно розповідалося в листі 17 в'язнів, адресованому тодішньому секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову орієнтовно у березні-квітні 1938 р.:

«...Кожного з нас, починаючи з першого допиту, слідчі оголошували фашистами, агентами гестапо, ворогами народу і т.п.

Кожен допит супроводжувався антирадянськими вигуками на кшталт: «Зізнавайся, курва, у своїй контрреволюцій-

ній діяльності. Тут тобі не обком, не міськом, не контрольна комісія, де робили, що хотіли. Тут будеш говорити так, як нам потрібно».

Кожен з нас по-партійному спростовував висунуті проти нас безглузді обвинувачення, наскрізь брехливі і наклепницькі, але слідчі уперто повторювали завчені провокаційні фрази: «Для вас це брехня, для нас — правда. Підписуйте так, як велить партія».

Опір слідству при підписанні явно сфабрикованої провокації викликав моральні і фізичні репресії: моріння голодом і безсонням, 100—150 годин безперервного сидіння на стільці непорушно без хліба і води, без відпочинку і сну, що викликало марення і галюцинації; безперервне стояння на ногах по 80 годин і більше без сну, їжі і оправлення; нещадне побиття кулаками, ніжкою від стільця, резиновою палицею, важким прес-пап'є, ребром лінійки та ін. призводили до втрати зубів, крововиливів.

У садизмі слідчі намагалися перевершити один одного. Один кричав у вухо так, що лопалися барабанні перетинки, другі обплювували арештованому обличчя, треті інсценували виведення на розстріл, четверті застосовували катування електрострумом...

Підслідних кидали в холодні вогкі карцери, або в маленькі камери, щільно набиті людьми — «інкубатори», звідки їх виносили в стані глибокої непритомності, обливали водою і знову тягли на допит» [1, спр.7288, Т.2, арк. 60—61].

Такими засобами слідство домагалось потрібних показань. Часто свідчення оформлялися як «щиросерде, власноручно написане визнання» в листах на адресу керівництва НКВС. Так, директор Нікопольського Південнотрубного заводу Петро Петрович Брачко писав у заяві на ім'я начальника Дніпропетровського управління НКВС: «У результаті терпеливої бесіди, що зі мною провів старший слідчий УНКВС протягом 9 годин, я зрозумів сутність своїх злочинних дій перед партією та народом і вирішив роззброятися повністю — порвати із шкідницькою діяльністю в минулому й стати на шлях виправлення і спокутування скоєних мною злочинів» [1, спр. П-4171, арк. 8]. Можна тільки здогадуватися, якою «терплячою» і «перекожливою» була ця дев'ятигодинна бесіда, що за аргументи застосовував слідчий, якщо людина взяла на себе відповідальність за злочини, яких вона не вчиняла.

Не добившись найжорстокішими тортурами потрібних показань, слідчі нерідко самі складали протоколи допитів,

вписуючи туди, що заманеться, не турбуючись надмір про логіку і хоч якусь правдоподібність. У протоколах допитів директора заводу ім. Дзержинського Й. Манаєнкова, наприклад, поряд з іншим ішлося про те, що він проводив шпигунську діяльність на користь Польщі, передаючи секретні відомості за допомогою заводської радіостанції. Слідчого не бентежило, що малопотужна станція аж ніяк не могла зв'язатися з Варшавою, і що при існуючій тоді системі контролю подібна перша передача була б і останньою з відповідними їй, прямо скажемо, сумними наслідками для її організаторів та учасників [1, спр. П-20431, Т. 3, арк. 75].

Протоколи допитів комісара 7-го стрілецького корпусу Р. Кавалерса містять бездоказові твердження, що він нібито добивався зниження морально-політичної стійкості частин корпусу таким плануванням масово-політичної роботи, що виховання особового складу замінювалося другорядними питаннями — самодіяльністю чи спортом, або взагалі відсувалося на задній план. Створювався такий розпорядок дня, щоб червоноармійці не мали можливості читати газети, не кажучи вже про політичну літературу, чим знижувався морально-політичний рівень військ [1, спр. П-12372, арк. 61].

Професору Дніпропетровського державного університету С. Ринському інкримінували «поклоніння фашизму, прихильність до німецького націонал-соціалізму». Він-де вважав Німеччину й Італію «неімперіалістичними державами», «паплюжив» соціалістичну економічну систему [1, спр. П-7125, арк. 61].

Цей перелік, як і інші факти порушення елементарних норм права та здорового глузду, можна було б продовжувати і продовжувати, але й наведені приклади дають достатньо підстав для розуміння того, як одержувалися чи створювалися матеріали, що ставали приводом для кривавих розправ над невинними людьми.

Масові репресії другої половини 1930-х рр. охопили, по суті, все населення країни, всі без винятку соціальні прошарки, причому найбільше постраждали люди активного віку. З народного господарства, культури, освіти, науки, оборони вилучили сотні тисяч чоловіків і жінок. Частина з них розстріляли, більшість же використовували на об'єктах примусової праці в системі ГУТАБу.

Хвилю репресій дещо збила постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та проведення слідства», згідно з якою заборо-

нялися масові операції з арештів і висилань, ліквідовувалися позасудові каральні органи, почався перегляд окремих справ. Проте дуже швидко маховик репресій був розкручений знову, коли енкавеевські структури «підбирали» здебільшого тих, кого не встигли чи через якісь обставини не змогли взяти раніше.

Державний терор проти власного народу надзвичайно тяжко позначився на морально-психологічному кліматі у суспільстві. Виникла атмосфера загального страху, очікування будь-якої хвилини опинитися серед «ворогів народу». Активно культивувалися і всіляко заохочувалися такі аномальні «норми» поведінки людей, як тотальна підозрілість, недовіра до всіх і кожного, доносительство, прагнення побудувати кар'єру чи добробут на неволі, а то й житті іншого.

У результаті насильницького здійснення сталінської політичної доктрини на кінець 30-х рр. склався, по суті, тип антинародної держави, ворожий інтересам вільного, творчого розвитку особистості суспільний устрій. Його економічну основу складав проголошений соціалістичним репресивно-примусовий спосіб організації виробництва, що засновувався на монопольній, фактично державно-бюрократичній власності. І власності не лише на засоби виробництва, а й на свободу, духовне життя, саме фізичне існування людини. Виробничі відносини такого «економічного базису» являли собою не стільки відносини економічної залежності, скільки політичного примусу і насильства. Розподільчі відносини будувалися загалом на зрівняльному принципі, але і з наявністю системи пільг і привілеїв, які отримували здебільшого не за кількісними та якісними результатами праці, а в залежності від значущості особи для політичного режиму. Природно, що, в першу чергу, враховувались інтереси партійно-державної і виробничої бюрократії, яка слугувала не тільки механізмом реалізації політичних цілей сталінської диктатури, але й соціальною опорою тоталітарної системи.

РОЗДІЛ 4

ДНІПРОПЕТРОВЩИНА В РОКИ ВОЄННОГО ЛИХОЛІТТЯ (1941—1944 рр.)

Воєнне лихоліття 1941—1944 рр. залишило в історичній пам'яті українців глибокі рани-борозни. Та найглибші вони залишилися в пам'яті тих, хто безпосередньо пережив війну. Бачення війни й пам'ять про неї, індивідуальне сприйняття її і себе в тому пеклі — усе це перш за все гостро проявляється у свідомості тих, хто був її безпосереднім учасником, — чи то в окопах понад Дніпром, чи в лещатах «нового порядку» під окупацією, чи в лавах руху Опору, чи «остарбайтером» у Німеччині, чи за колючим дротом — це унікальна пам'ять про свої власні роки; ось чому ця пам'ять є абсолютно укоріненою часткою їхньої індивідуальної пам'яті, самосвідомості і домінантою власного «Я». Бо склалося так, що війна стала незнищенною часткою їхнього життя, а відтак — і їхньої пам'яті. Війна для більшості з них припала якраз на роки їхньої юності — на роки, коли формується особистість і власне неповторне «Я». Тому-то вони так бережуть пам'ять про ті роки. Щоправда, в одних — скажімо, у воїнів-переможців — ця пам'ять формувалася під впливом героїчного, в інших — хто зазнав поневірянь доби окупації, полону чи гіркого хліба остарбайтера — під впливом психотравм. Але в будь-якому випадку вона у них незнищенна і безцінна, бо несе неповторні барви війни. Варто лише зберегти усі ті зерна пам'яті про війну.

Нині в Україні ведеться досить активна політика збереження як колективної, так і індивідуальної пам'яті про війну: масово збираються спомини, фіксуються на різні носії та все активніше залучаються до наукових дискурсів, виховних заходів, музейних експозицій тощо. Тож і не дивно, що «теперішнє минуле» і теперішні історіографічні образи війни стають усе більш адекватними і різнобарвними. У розділі, що подано нижче, автор теж активно спирався на джерела народної пам'яті, на спомини очевидців окупаційного часу і взагалі перебігу подій війни на нашій Придніпровській землі.

Жителі Дніпропетровщини дізналися про початок війни не так, як кияни. Жодне місто чи район області недільним ранком 22 червня 1941 р. не зазнали нальоту авіації агресора.

Це Київ бомбили того погожого ранку, що і лягло в основу поширеної відомої і дуже популярної в 40—50-х рр. ХХ ст. пісні: «22 юня, ровно в 4 часа, Киев бомбили, нас известили, что началась война...»

Пересічних мешканців області, окрім найвищих посадовців, сповістили про навалу о 12-й дня: по радіомережі транслювався виступ наркома закордонних справ СРСР В. М. Молотова, який і повідомив усім громадянам країни про зухвалий напад нацистської Німеччини разом з її союзниками на СРСР. Керівництво області і військовий комісар дізналися про війну значно раніше. Принаймні найвищий посадовець області — К. С. Грушовий, який у ті дні тут був за першу особу, — дізнався про це о 6-й ранку: йому зателефонував командир розташованого в місті корпусу генерал К. Л. Добросердов і доповів: «Сьогодні на світанку на нас напала Німеччина...» Цю новину підтвердили йому і з Києва.

...І хоча все радянське суспільство, вже починаючи з 1930-х рр., жило у тривожному очікуванні, в передчутті близької війни, однак переважна більшість населення країни вірила, що війни вдасться уникнути, а в разі її розв'язання — агресора негайно і рішуче викинуть за межі держави і вже там — на чужій території! — його нищівно розіб'ють. Принаймні так обіцяла тогочасна військова доктрина СРСР. Народ щиро вірив у могутність і непереможність Червоної армії та Військово-Морського флоту країни; на зміцнення їхньої потужності держава у ті часи віддавала величезну — чи не найбільшу в Європі! — частку державного бюджету. Заспокійливо звучало і повідомлення ТАРС від 14 червня 1941 р., а це, по суті, був офіційний голос Кремля про те, що поголос, який пішов на Заході про можливу близьку війну між СРСР і Німеччиною, це нещо інше, як незграбно підготована пропаганда ворожих двом країнам сил. ТАРС впевнений, і саме цю впевненість він і намагався передати усім громадянам СРСР, що Німеччина неухильно виконує умови двостороннього пакту про ненапад терміном у 10 років.

Проте сталося по-іншому. Населення було приголомшене вже одним словом «Війна!». Це в мирні дні легко співалося: «Если завтра война, если завтра в поход...», а коли війна стала реальністю, неймовірна тривога охопила все населення області: закінчилося мирне життя, починалося лихоліття.

Недільний випуск центрального періодичного видання СРСР газети «Правда» за 22 червня 1941 р. в оглядовій статті під заголовком «Трудовая доблесть и военная храбрость — ро-

дніе сестры» наголошував, що цей афоризм взято з газети «Днепровская правда», яка виходить у Дніпропетровську, бо саме так називалась передовиця в одному з червневих номерів цієї газети. Центральний орган ЦК партії навів багато уривків із згаданої статті, а також із тематичної сторінки, і особливо схвалив зроблений редакцією «Днепровской правды» висновок: «Люди, які здатні наполегливо долати перешкоди і добиватись мети, незважаючи ні на що, будуть і на полі бою громити ворога до повного його знищення. Люди, загартовані в праці, не злякаються нестатків і злигоднів війни» [6, с. 18].

Війна сповна дала нагоду довести це пророкування газети. Мітинги, як вияв масового публічного патріотизму і готовності стати на герць з агресором, прокотились областю вже 22—23 червня. Друга хвиля їх була викликана промовою Й. В. Сталіна 3 липня 1941 р. Людність області маніфестувала не лише обурення зухвалими діями Німеччини та її союзників, а й демонструвала свою єдність і рішучість до відсічі. Обласні газети «Зоря» й «Днепровская правда» та всі районні видання рясніли повідомленнями про мітинги та подавали розлогі резолюції, які на них приймалися. В одному з таких був і заклик колгоспниці Н. І. Білаш з Софіївського району. Мати трьох синів, двоє з яких уже були в Червоній армії, звернулася до всіх жінок району із закликом працювати ще краще, з більшим ентузіазмом і тим самим допомогти Червоній армії швидше перемогти ворога [42].

Із 22 червня 1941 р. вся Дніпропетровщина почала працювати на перебудову з мирних на військові рейки. Усі сили, потенціал і ресурси області мобілізувалися на відсіч агресору. Та, перш за все, мобілізували воїнів запасу. З початком війни усі військкомати області перейшли на цілодобовий режим роботи і розпочали великомасштабну і масову мобілізацію. Адже 22 червня Президія Верховної Ради СРСР за підписом М. Калініна прийняла Указ «Про мобілізацію військовозобов'язаних по Ленінградському, Прибалтійському особливому, Західному особливому, Київському особливому, Одеському, Харківському, Орловському, Московському, Архангельському, Уральському, Сибірському, Приволзькому, Північнокавказькому та Закавказькому військових округах». Мобілізації підлягали військовозобов'язані відразу аж 14 вікових категорій — від 23 років до 36 років включно, тобто народжених у 1905—1918 рр. Це для них — народжених ще в дореволюційну добу, в роки Першої світової війни та революції — 23 червня оголосили першим днем явки на призовні пункти. Звільнялися від

призову лише висококваліфіковані робітники, певні категорії інтелігенції, науковці, партійно-радянські керівники, тобто ті, хто мав право на «бронь».

Та на 50-й день війни — 10 серпня 1941 р. «з метою підтримки діючої армії» було оголошено другу мобілізацію військовозобов'язаних. Тепер до армії брали громадян 1890—1904 рр. та 1922—1923 рр. народження. Отож до зброї мали стати чоловіки віком від 18 до 50 років. Мобілізація п'ятдесятирічних свідчила про дуже тривожне, а саме: армія зазнавала великих втрат у живій силі. Велика кількість «похоронок» підтверджувала цей моторошно страшний факт. Область повзли чутки про тяжкі поразки Червоної армії. Та реальність виявилася ще страшнішою: в 1941 р. втрати серед особового складу армії досягли мільйонів бійців і командирів.

Із тих, хто пішов до лав армії у червні-жовтні 1941 р., не всі наші земляки дожили до Перемоги. Були й ті, хто мужньо захищав Батьківщину і отримав високе звання Героя Радянського Союзу, і серед них сільський тесля з села Булахівка Павлоградського району І. Р. Косяк, колгоспник з с. Катерино-Михайлівка Нікопольського району І. Т. Малка, колишній студент інженерно-будівельного інституту О. О. Позняков, металург заводу ім. Дзержинського В. С. Солдатенко, колгоспник з с. Хорошеве Синельниківського району І. П. Щабельський та ін. [44, с. 211, 243, 325, 398].

Показово, що чимало дніпропетровців зустріли ворога вже на кордоні у складі кадрових з'єднань армії. На р. Прут воював механік-водій танка Т-34 Я. П. Вергун з с. Саївка П'ятихатського району; з 20 червня в боях боронив Вітчизну начальник застави Гродненського прикордонного загону лейтенант В. М. Усов — уродженець м. Нікополя. Свої перші бої з загарбниками того червеневого ранку вели і П. Е. Шелепов — уродженець с. Богдано-Вербка Петропавлівського району, колишні дніпропетровчани В. С. Паршин та В. П. Юбкін. Згодом вони заслужено отримали найвищі нагороди держави [44, с. 108, 289, 346, 368]. Але скільки тих, кого призвали з області до лав армії, загинуло вже в перших боях і прізвища їхні згодом було занесено у списки тих, хто безвісти пропав...

Доповнював потік мобілізованих до лав армії через військкомати рух добровольців. Буквально з перших днів війни він набув в області масового характеру. Молодь стала найбільш потужним складником цього руху — студенти, юні робітники і колгоспники подавали тисячі й тисячі заяв до військкоматів із щирим проханням негайно (!) відправити їх на фронт,

бо свято вірили в те, що... можна і не встигнути добити агресора і війна закінчиться без їхньої участі.

Вже в перші дні липня — за місяць до появи ворожих армій на землях області — про добровільний вступ до РСЧА заявили 7 613 чоловік. Характерно, що майже половину з добровольців становили жінки — 3 526 осіб прагнуло взяти зброю і захищати Батьківщину. Скільки воїнів дала область діючій армії і військово-морському флоту в червні — жовтні 1941 р., на жаль, досі невідомо. Принаймні в науковій літературі точної цифри ще й досі немає. Натомість є відомості про загальну кількість поданих заяв добровольців — усього таких було 10 175; із них 6 373 від чоловіків і 3 802 від жінок [45, с. 42].

Маємо свідчення і про те, що в «перші дні війни в лави Червоної Армії увійшло 14 тис. членів партії (комуністів), причому значна їхня частина пішла добровільно». Нагадаємо, що в 1941 р. обласна партійна організація нараховувала 57,5 тис. комуністів [56, с. 383]. Не виключено, що значна частина членів партії вже включена до складу 10 175 добровольців. Отже, простим складанням цифр 14 000 й 10 175 сумарне число тих, хто пішов до Червоної армії, тут шукати не можна. Інша складність полягає в тому, що немає достовірних документів, які б дозволили дати чітку й аргументовану відповідь на поставлене запитання.

І все ж, спробуємо зробити розрахунки і назвати бодай орієнтовну кількість дніпропетровців, які взяли до рук зброю і одягли червоноармійські та флотські однострої. Відомо, що в 1939 р. загалом в області проживало 2 273 тис. чоловіків [45, с. 40]. Але припускаємо, що в 1941 р. їх було більше — не менше 2,3 — 2,4 млн., адже тенденція до зростання кількості населення в області зберігалася всі 1930-ті рр. Особливо це помітно було в містах. Теоретично, враховуючи тогочасні сталі пропорції співвідношення між жінками і чоловіками, останніх в області було 47—48 %. Згідно з указами від 22 червня і 10 серпня 1941 р. призову підлягали чоловіки 33 вікових категорій, а точніше, юнаки від 18 років (1923 р. народження) до 50-річних чоловіків (1890 р. народження). З огляду на те, що середньостатистичний вік життя чоловіків у 1930-х рр. сягав 55 років, тож і маємо: призовники 33 вікових груп склали 60 % від усього населення чоловічої статі; тобто, якщо ці відсотки перевести в абсолютні цифри, то в області мобілізації підлягало понад 600 тис. осіб.

Проте військкомати області мобілізувати їх усіх навіть теоретично не могли: по-перше, щонайменше 25—30 % мали

так звану «бронь», адже виробництво повинно було працювати на оборону; по-друге, мінімум 5—10 % з числа 600 тис. не підлягали мобілізації за станом здоров'я. Іншими словами, приблизно 30—40 відсотків чоловіків, а це 180—240 тис. із цих 33 вікових категорій, не підлягали призову. Тож теоретично область могла віддати до війська 360—420 тис. Думаємо, що в це число (360—420 тис.) треба включити і всіх добровольців (10 175), окрім хіба що жінок, бо ж із поданих 3 802 заяв взяли далеко не всіх. Сюди ж включаємо і 14 тис. членів партії, про яких уже йшлося вище, а також 80 тис. комсомольців області, яких віддала обласна молодіжна організація із 120 тис. своїх членів [45, с. 42], адже всі комсомольці якраз і потрапляли за своїм віком під дію згаданих указів і, швидше за все, через військкомати пішли на fronti війни.

Та чи всіх, хто теоретично мав іти до війська, мобілізували в червні — вересні 1941 р.? Думаємо, що ні, тому що певна кількість (до 100 тис.) була вже в ополченських загонах, винищувальних батальйонах, в аварійно-відновлювальних командах тощо. Щоправда, є достовірні відомості, що, зрештою, частина і їх особового складу влилася до з'єднань Резервного фронту чи 62-ї армії Р. Я. Малиновського. Ба, більше того, враховуючи досвід мобілізаційної кампанії в західних прикордонних областях, у Центральній і Східній Україні, особливо коли стало зрозуміло, що їх терени Червона армія залишає і йде широка евакуація, а виробництво згортається, тут почали ще ретельніше й масово мобілізувати призовників і навіть тих, хто мав бронь.

Відповідна телеграма ДКО від 11 липня 1941 р. за підписом Й. В. Сталіна саме на це й орієнтувала: «... Державний Комітет Оборони зобов'язує... у випадку відходу, в районі 70-верстової смуги від фронту виводити все доросле чоловіче населення...» Суть і мета такої установки зрозуміла, адже в умовах війни армія потребувала регулярного поповнення, та й робочі руки були далеко не зайві. Тож скільки область дала війську влітку 1941 р.? Припускаємо, що не менше 300—350 тис. Утім, як свідчать джерела, були в області й такі, хто свідомо ухилився від мобілізації.

Уже після перших масових призовів до лав Червоної армії усі підприємства області стали відчувати гостру потребу в робочій силі. Помітну роль у вирішенні цієї проблеми відіграли жінки-домогосподарки. 27 червня 1941 р. обласна газета «Днепровская правда» повідомила про розгортання патріотичного руху домогосподарок, готових замінити на виробництві чоло-

віків, які пішли на фронт. А вже 2 липня 6 173 жінки стояли біля заводських верстатів, а в кінцевому підсумку в 1941 р. тільки в Дніпропетровську на виробництво було залучено не менше 40 тис. жінок міста.

Невипадково місцева влада змушена була повсюдно відкривати нові дитячі садочки та ясла і переводити їх на цілодобовий режим роботи. Не менше 20 тис. жінок прийшли в цехи криворізьких підприємств, до 8 тис.— у Дніпродзержинську і Нікополі. Всього ж, за неповними даними, вже в липні — серпні не менше 200 тис. жінок замінили чоловіків, часто-густо працюючи в неймовірно важких умовах. Обставини зумовили виразну мускулінізацію жіночої праці і змусили жіноцтво не лише стати до верстатів, а й нерідко виконувати фізично не притаманні для них види праці, особливо в гірничо-видобувній і металургійній галузях. Не менш активно жінки заміняли чоловіків і на селі. В усіх районах області для них було відкрито курси з підготовки трактористів (на них навчалось 2 084 жінки), комбайнерів (їх відвідувало 808 жінок) та ін. [5, с. 49—50].

Прийшла на виробництво і молодь та підлітки 14—16 років. Багато з них поповнювали робітничі загони через ремісничі й залізничні училища. Так, з 15 липня 1941 р. у Дніпропетровську розпочалася мобілізаційна кампанія із набору юнаків і дівчат до закладів професійно-технічної освіти. Всього планувалось залучити до закладів фабрично-заводського навчання 4 450 юнаків і дівчат віком від 14 до 16 років; 30 % із них становили дівчата [11, арк. 6—10].

Під впливом розвитку подій на фронтах війни в першій декаді липня в області розпочалося створення ополченських загонів із робітників, службовців, інтелігенції. Вони були сформовані в усіх містах області, а в їхніх лавах налічувалося до 100 тис. бійців [45, с. 42].

В області створювалися й десятки бойових дружин, які опікувались окремими об'єктами на промислових підприємствах та в житловому секторі. Сотні жителів — від домогосподарок до пенсіонерів — були залучені до цих підрозділів самооборони. У складі 56 таких дружин Жовтневого району м. Дніпропетровська нараховувалося 890 чоловік, у Кіровському районі 398 чоловік об'єднувалися в 37 дружинах [9, арк. 10, 27, 50, 89, 105, 110]. Навчені боротись із запалювальними бомбами, дружинники чергували на дахах будинків, слідували за порядком на прилеглих територіях, підтримували в належному стані бомбосховища та надавали першу допомогу

потерпілим. Особливо додалось їм роботи з наближенням лінії фронту: повсюди запроваджувалося світломаскування, на вікнах з'являлися білі паперові смуги, вітрини й вікна закладалися мішками з піском, під укриття від бомб облаштовувалися підвали будинків, копалися окопи і щілини, комплектувалися санітарні пости і дружини, аварійні команди тощо.

Вже в червні 1941 р. у містах правобережної частини області з'явилися перші військові шпиталі. Найчастіше це були евакуаційні госпіталі (ЕГ): їх розміщали переважно у стаціонарних лікарнях та приміщеннях шкіл чи дитячих садків. Перші такі ЕГ на території області з'явилися в Кривому Розі та Дніпропетровську, куди везли поранених бійців. Тільки в обласному центрі для їх прийому облаштували 3 050 місць.

Як правило, місцеві органи влади організовували найширшу допомогу госпіталям — від кадрового забезпечення, особливо допоміжним персоналом, до надання приміщень, меблів, продуктів харчування, шефської допомоги. Влітку 1941 р. усі райони області відгукнулися на заклик перерахувати частку заробітку в фонд поранених бійців. Станом на 10 липня в Солонянському районі, як повідомляла газета «Днепровская правда» (11 липня 1941 р.), тільки члени артїлі ім. Т. Шевченка перерахували 960 крб., зв'язківці району — 420 крб. Усього лише за два дні було зібрано майже 4 тис. крб. Окрім того, пораненим з району відвезли 4 ц вишень, 1 ц малини, 1 тис. яець, 100 шт. курей, 23 кг масла тощо. А загалом станом на 20 липня 1941 р. в області у фонд допомоги пораненим було передано більше півмільйона карбованців [43].

Навіть перші похоронки та ешелони з пораненими, перші біженці з Молдови й Одещини не похитнули віри переважної більшості населення в те, що ворог буде зупинений — вірилося, що війна не дійде до порога їхнього дому. Тим більше, що війна розпочалася за 800—900 км від теренів області. Та вже в середині липня війська агресора заглибилися в українські землі на 400—500 км. До Дніпра залишалось ще стільки ж...

Війна вносила свої корективи й в усі сфери суспільно-політичного, духовного та культурного життя області. Слідом за зменшенням формату республіканських газет «Комуніст», «Советская Украина», «Комсомолец» та скорочення періодичності видань цілої низки газет з 25 червня вдвічі було зменшено й формат обласних газет. А вже з 8 липня в Дніпропетровську припинився випуск 25 багатотиражних газет та й деяких видань обласного масштабу, зокрема, таких як «Новый хирургический архив» — загальноукраїнський журнал, що

видавався в Дніпропетровську, обласна піонерська газета «Щаслива зміна», багатотиражка «Питомцы Кагановича» (видавець — Сталінська залізниця), «За більшовицькі кадри» (Держуніверситет), «Сталінець» (Металургійний інститут ім. Й. Сталіна), «За якість кадрів» (Транспортний інститут), «За соціалістичні медичні кадри» (Медичний інститут), «Кузня кадрів» (Хіміко-технологічний інститут), «Будівельник» (Будівельний інститут), «За кадри» (Гірничий інститут ім. Артема), «За зразковий трамвай» (Трамвайний трест), «Володарець — Стахановець» (фабрика ім. Володарського) та інші [10, арк. 6—7].

Ті ж видання, що залишилися, радикально змінили тематику публікацій: віднині домінуючою стали теми про звитягу і ратну працю задля зміцнення обороноздатності держави, про допомогу діючій армії, листи тих, хто пішов на fronti Великої Вітчизняної, тощо. А поряд з традиційним гаслом «Пролетарі усіх країн, єднайтесь!» з'явилося нове: «Наше дело правое — победа будет за нами!». Ці слова з промови Й. Сталіна стали на всі роки війни крилатими і досить поширеними. Їх використовували як неодмінний атрибут усіх промов і закликів. Переважна більшість громадян країни жила й працювала в ті роки лихоліття й фашистської навали із щирою вірою в те, що захист рідної землі — то дійсно «дело правое».

Дніпропетровщина ще з довоєнного часу робила потужний і досить помітний внесок у зміцнення економіки всієї Радянської держави і в тому числі її оборонного потенціалу. Досить зазначити, що Криворізький залізородний і Нікопольський марганцевий басейни посідали монопольне місце в гірничо-видобувній галузі України і досить потужне в усьому СРСР. Не менш важливу роль в економіці держави відігравала розгалужена і потужна металургія області. Питома вага її в загальному обсязі виробництва цієї продукції в Україні в 1940 р. складала близько 40 % по чавуну і стільки ж по сталі (!), а по СРСР ця частка досягла відповідно 20 % і 16,5 %. Особливе місце в цій галузі займали й унікальний Нікопольський Південно-трубний, Новомосковський — найбільший у СРСР — жерстекатальний завод, колесокатальний цех заводу ім. К. Лібкнехта, рейкобалковий стан на заводі ім. Дзержинського та ін. Додамо до цього, що в області була міцна й машинобудівна галузь. На весь Радянський Союз гриміла слава Дніпропетровського заводу металургійного обладнання (ДЗМО), Дніпродзержинського вагонобудівного заводу, Криворізького заводу «Комуніст», паровозоремонтного (м. Дніпропетровськ) та ін.

Особливу роль у довоєнну добу відіграла і розгалужена Сталінська (нині Придніпровська) магістраль, яка охоплювала не лише всю область, а й сусідні. Вона чи не першою в СРСР впровадила електротягу, і хоча тут ще працювало чимало паровозів, проте це була одна з кращих залізниць України; займала вона перші позиції і за кількістю перевезених вантажів та пасажирів і мимоволі була монопольним перевізником.

Окрім цивільних підприємств області, на потреби фронту працювали і підприємства суто оборонного спрямування. Йдеться про так звані номерні заводи. Їх в області в той час було декілька: азотно-туковий у Дніпродзержинську, «Стройплощадка № 90» — в Кривому Розі, «Прибой», «Степь» і «Хуторок» — у Павлограді, заводи: № 452 «Редуктор», № 165 «Кулон», № 481 «Пирамида», № 79 «Поршень», № 8 «Инструмент» — у Дніпропетровську та низка будівельних трестів і контор, які безпосередньо їх обслуговували [11, арк. 10]. Всі ці заводи підпорядковувалися різним наркоматам оборонного значення: Наркомату боєприпасів, Наркомату авіапромисловості та ін.

Величезною потугою була і сільськогосподарська галузь області. Більше 1 860 колгоспів і радгоспів не лише повністю задовольняли потреби населення Дніпропетровщини, а ще й левову частку передавали (здавали) у засіки держави.

З початком ворожої навали практично всі виробничі потужності області були переведені на воєнні рейки. Незважаючи на всі технологічні складнощі та нестачу часу на освоєння випуску, почасти принципово нової продукції суто оборонного призначення, все ж практично всі підприємства області — від гігантів союзного підпорядкування до артілей місцевої промисловості й промкооперації — вже в перші дні липня працювали на замовлення діючої армії. Так дієво й оперативно область відповіла на заклик «Все — для фронту! Все — для перемоги!».

Промисловий сектор області постачав фронту найрізноманітніший спектр продукції: плавили високолеговану сталь, — вкрай необхідну для виготовлення бронетехніки, виготовляли ливарні заготовки («болванки») і гільзи для артилерійських снарядів, «стакани» для мін, мінометні стволи і плити для них, каски, корпуси для фугасних бомб, санітарні вагони, 82-міліметрові міномети, надовби, «їжаки» тощо. Окрім того, промисловість області долучилася й до створення потужної ремонтної служби. Майже всі великі підприємства ремонтували техніку, що прийшла з лінії фронту, і повертали її у

діючи армію. А металурги м. Дніпропетровська виготовили бронепоезд. Не відставала і місцева й кооперативна промисловість. На її потужностях виготовлявся колючий дріт, інженерно-саперний реманент, транспортно-гужове начиння (зброя, підкови, упряж), цвяхи, скоби тощо.

Чималий внесок в обороноздатність армії зробили і підприємства легкої промисловості. Так, швейна фабрика ім. Володарського повністю перейшла на виготовлення солдатського одягу, а взуттєва фабрика — взуття для воїнів. У Кривому Розі, Марганці, Нікополі та інших містах виготовляли однострої для воїнів, постачали білизну для госпіталів, ремонтували солдатські чоботи, реманент тощо.

Село Дніпропетровщини на воєнний лад перебудовувалося легше, аніж деякі промислові підприємства. Адже тут, на землі і на фермах, налагоджувати випуск нової продукції для фронту потреби не було. Перед селянами стояло інше — просте і зрозуміле завдання: дати якомога більше сільгоспродукції для армії і флоту. Що, зрештою, село сумлінно й робило.

З наближенням фронту в області розпочалася небачена доти евакуаційна кампанія, яку розглядали як засіб зміцнення потужності армії і держави. Підготовку до неї розпочали ще задовго до того, як ворожі армади наблизилися до теренів області, але згортати виробництво не поспішали. Навпаки. Увесь оборонний потенціал і ресурси області — від матеріальних до інтелектуальних — працювали на потреби фронту до останньої можливості. Втім, хід війни вніс свої корективи: виникла потреба в евакуації. Першими, задовго до початку окупації, було вивезено на Схід оборонні заводи. Вже 4 липня 1941 р. почалася евакуація дослідного моторного заводу в м. Дніпропетровськ, згодом, 17 липня, розпочали демонтаж заводу № 452 «Редуктор». Поступово в липні було вивезено в далекий тил решту оборонних заводів області.

Та коли вже наприкінці дня 2 серпня 1941 р. розвідка доповіла, що передові загони агресора підійшли до ст. Помішна та м. Первомайськ, а 14-го захопили м. Кіровоград і війська Червоної армії почали займати оборонні рубежі в південних районах області, стало зрозуміло: треба терміново проводити евакуацію. Першим 8 серпня 1941 р. розпочав евакуацію Кривбас, практично в той же час безпосередні підготовчі роботи розпочались і в усіх інших містах правобережної частини області: у Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Марганці, Нікополі та інших, де була зосереджена найпотужніша частка промислового потенціалу області.

У середині вересня 1941 р. змушені були евакуюватись і промислові об'єкти лівобережжя. Вивезенню підлягало практично все, а що «не підлягало,— стверджував свідок,— вивезенню і перебазуванню, ми повинні були підірвати, спалити, затопити, щоб не лишити ворогові жодного колоска стиглої пшениці, жодного діючого заводу...» [6, с. 90—91]. Зрештою, так воно і сталося. Загалом із Дніпропетровщини було вивезено 99 тис. вагонів: 20 тис. з обладнанням, 4,5 тис. з металом, 17 тис. із зерном тощо [47, с. 19; 56, с. 387]. Невідомо лише, скільки евакуювали людей, особливо коли йдеться про пересічну людність області, а не «золотий фонд» (за К. С. Грушовим), про який дійсно таки дбали.

Евакуація на Дніпропетровщині здебільшого охопила промисловий сектор, а отже і міста. Левова частка всього, що було евакуйоване,— від матеріально-технічних цінностей до людей, вивозилося з міст області. Село, особливо його населення, евакуація практично оминула. За нашими розрахунками, до 90—97 % селян області залишилися вдома. Тим більше, що про їх евакуацію взагалі не йшлося, їх не піднімали з насиджених місць та й транспортних послуг їм не пропонували. Мало що вивозилося в тил також і з майна сільгоспартілей та радгоспів. Частіш за все найцінніше — трактори, автомобілі, коней, худобу — передавали безпосередньо військовим частинам. Разом із майном нерідко йшли до війська й трактористи та водії. Щоправда, деякі господарства лівобережжя намагалися «своїм ходом» перегнати в тиліві області бодай велику рогату худобу і в такий спосіб зберегти її. Так, уся країна дізналася про героїчний вчинок колгоспників із Синельниківського району: вони майже 3 тис. кілометрів пройшли із гуртом великої рогатої худоби аж за Волгу, в район північного Каспію. Проте такі приклади були скоріше поодинокі, аніж типові.

Для захисту правобережжя області спеціальним наказом була створена Резервна армія, якою командував генерал Н. Є. Чибісов. Вона входила до складу Південного фронту (командувач — І. В. Тюленев). Формування армії почалося в перших числах липня на території Дніпропетровської області. Її командний пункт знаходився в Дніпропетровську на Крутогорній вулиці, поряд з вивезеним з Одеси штабом округу.

До складу новоствореної армії входили як кадрові частини та з'єднання, вже загартовані в боях, так і новостворені, необстріляні. Ось саме в лавах останніх і було чимало мобілізованих до армії в червні — липні 1941 р. у містах і селах

Дніпропетровщини. У серпні ж більшість із них і загинула на землях південних районів області, де дивізії Резервної армії прийняли перші бої. Втім, як показав час, вони так і не змогли створити надійної лінії оборони і навіть суцільної лінії захисту: між частинами, які захищали місто, був розрив у декілька кілометрів...

Чималу допомогу військам Резервної армії, яка захищала область, надавало цивільне населення. Це саме його зусиллями було підготовлено сотні кілометрів протитанкових укріплень, ескарпів і окопів, збудовано кулеметні й артилерійські точки тощо. Зрештою, в районі Дніпропетровська ці фортифікаційні рубежі відіграють помітну роль: саме за них «зачепляться» захисники міста і будуть мужньо стримувати ворога. Ця лінія оборони будувалася за наказом командування Південного фронту.

Місцеві партійні й радянські органи влади, керівництво підприємств і закладів області відгукнулося на заклик командування фронту. На оборонні роботи були масово мобілізовані чоловіки й жінки віком від 19 до 40 років. Тисячі і тисячі мобілізованих і добровольців взялися за лопати і кирки. В цей час на всю область пролунав заклик: «Громадяни міста і всієї області! Ваш великий і священний обов'язок — всіляко допомагати Червоній Армії. Кожна оборонна споруда, зведена вами, має бути доботною і міцною. Кожен рів мусить стати нездоланною перешкодою для танків ворога...» [6, с. 147].

Лінію оборони, покликану допомогти воїнам зупинити ворожі армади ще на підступах до Дніпродзержинська і Дніпропетровська, почали будувати ще в середині липня і закінчили практично перед початком вирішальних боїв на цій ділянці фронту. Тут постійно працював створений спеціальний фортифікаційний батальйон, спеціальні бригади та інженерні підрозділи фронту. Але ще більше тут працювало жінок-домогосподарок, студентів, старшокласників. Загалом у ці підрозділи залучили понад 100 тис. осіб.

Починаючи з 23 липня 1941 р., усіма роботами безпосередньо керувала група військових інженерів на чолі з підполковником А. Шифріним. У неймовірно спекотні літні дні будівельники працювали вдень і вночі. Землерийних механізмів не було зовсім. Головним інструментом служили лопати, ломи, кирки. Усе робилося вручну. Тут же й відпочивали та харчувались. А під час нальотів ворожих літаків ховалися на дні виритих ними ж ровів. Протитанковий захист зробили вчасно: рови вирито, «їжаки» й надовби розставлено. Переважна

більшість цього обладнання була виготовлена на заводах області й доставлена на лінію протитанкових укріплень. Усе це додавало воїнам і мешканцям області впевненості й віри в те, що фашистів зупинять на цих рубежах.

Допомогу Резервній армії надавали і загони ополчення: суто патріотичний і добровільний рух по створенню таких з'єднань охопив у 1941 р. усю область. Щоправда, головну роль тут відіграли міста і особливо великі й потужні промислові підприємства та вищі навчальні заклади. Із майже 100 тис. бійців-ополченців левову частку склали мешканці міст — робітники, інтелігенція, студенти. Поряд з ними діяло 40 винищувальних батальйонів, у складі яких було 6 641 чоловік, та 2 681 група (загони) сприяння їм у складі 29 104 осіб.

У період боїв на теренах області, починаючи з 10 липня, перші з таких з'єднань разом з частинами Червоної армії взяли безпосередню участь у боях. Так, саме бійці винищувальних батальйонів прикривали рубіж ріки Інгулець на південь від райцентру Широке, а також стояли на захисті сіл Антонівка і Недайвода під Кривим Рогом [6, с. 101].

Кидати в бій проти регулярних, досвідчених, вишколених і добре озброєних підрозділів армії агресора ледь навчених і погано озброєних вчорашніх суто цивільних людей командування фронту змусила ситуація. Н. Є. Чибісов хоча й відчував гостру нестачу резервних сил, проте, як стверджував авторитетний свідок і безпосередній організатор оборони області К. С. Грушовий, не наважувався вводити їх у бій. Він навіть пропонував їх роззброїти, а ту зброю, що вони мали, передати регулярним частинам і в такий спосіб підсилити їх боєдатність.

Та вже перші бої на землях Криворізького, П'ятихатського, Софіївського і Широківського районів області змусили військових змінити своє рішення. І хоча вони й чинили впертий опір і зазнали дуже великих втрат у живій силі (до 50—60 відсотків особового складу!), ані ополченці, ані кадрові частини армії генерала Н. Є. Чибісова зупинити ворожі армії не змогли. Оперативно-тактична ініціатива була в руках військ агресора, а темп їх просування був таким динамічним, що навіть Криворіжжя, яке простяглося майже на 100 км, ворог захопив протягом одного дня — у п'ятницю 14 серпня 1941 р. і стрімко рушив на Дніпропетровськ.

Розвиваючи наступ, два моторизовані корпуси агресора з великою танковою потугою, підтримувані авіацією, вдарили не в лоб дивізіям Резервній армії, а по її флангах, намагаю-

чись обійти протитанкові рубежі. Один із корпусів уже 13 серпня 1941 р. розпочав наступ з району П'ятихаток уздовж правого берега Славути в напрямку Дніпродзержинськ — Дніпропетровськ. Інше угруповання, у складі якого діяла дивізія «СС-Вікінг», рухалося з Кривого Рогу на Нікополь — Запоріжжя з наміром перерізати там Дніпро — орієнтовно через греблю Дніпрогесу — і зустрітися з першою групою вже на лівому березі в районі обласного центру.

Командування фронту і Резервної армії розгадали цей задум, як і розуміли усю стратегічно-політичну важливість захисту Дніпропетровська. Не випадково й сам командуючий фронтом генерал І. В. Тюленев у середині серпня прилетів із Миколаєва до Дніпропетровська, щоб особисто оцінити ситуацію і організувати оборону міста.

19 серпня 1941 р. Дніпропетровськ зазнав першого артилерійського обстрілу. Це був надзвичайно тривожний знак: лінія фронту впритул — усього на відстань артилерійського пострілу! — наблизилася до обласного центру. Відразу увірватися в місто, а тим більше форсувати р. Дніпро і вже на лівому березі захопити такі жадані плацдарми, німці не змогли. Цього їм не дозволили зробити воїни генерала Н. Є. Чибісова. Зразки справжнього героїзму, мужності й жертвовності проявили червоноармійці 230-ї, 255-ї, 273-ї, 275-ї стрілецьких та 26-ї і 28-ї кавалерійських дивізій, 11-та стрілецька бригада, курсанти Дніпропетровського артилерійського училища і особливо танкісти 8-ї танкової дивізії полковника Ю. Г. Пушкіна.

Поряд з воїнами регулярних з'єднань стояли й ополченці. Захисники міста несли великі втрати в живій силі, однак утримати правобережну центральну частину міста не могли. Командуючий Південним фронтом І. В. Тюленев безпосередньо перебував у Дніпропетровську і особисто керував його обороною: він усвідомлював ту вагу, яку мало це місто і з господарської, і особливо стратегічної точок зору. Та й Ставка Верховного Головнокомандування 19 серпня 1941 р. поставила перед фронтами Південно-Західного напрямку завдання: «Вперто обороняти рубіж Дніпра, міцно втримувати на правому березі Київський і Дніпропетровський райони, а також плацдарм біля Борислава і Херсона» [49, с. 480—481].

Пам'ятало командування й про попередження ще від 11 липня 1941 р. у телеграмі ДКО за особистим підписом Й. Сталіна, яка містила в собі серйозні звинувачення, що базувалися, за висловом голови ДКО, на «підставі достовірних відомостей про панічні настрої серед командування Півден-

но-Західного фронту і їх готовність відвести війська на лівий берег». Виходячи з цього, Й. Сталін рішуче попередив усіх: «Якщо буде зроблено бодай один крок у бік відводу військ на лівий берег, усі будуть покарані як боягузи і дезертири...». І хоча ця телеграма адресувалась особисто М. С. Хрущову, як першому секретареві ЦК КП(б) України, але про її зміст добре знало командування не лише Південно-Західного фронту, а й Південного, в зоні захисту якого була вся нижня течія Дніпра і такі промислові центри на його берегах, як Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Запоріжжя, Нікополь та ін.

Ще більш категоричною й адресною була вимога маршала С. М. Будьонного. 24 серпня 1941 р. командуючий фронтом телефоном отримав від нього наказ Й. В. Сталіна: «Ні в якому разі Дніпропетровськ не здавати!». З огляду на це І. В. Тюленев і віддав наказ командарму Резервної армії: «Ні кроку назад! Дніпропетровськ треба втримати будь-якою ціною» [6, с. 155].

Та попри всі загрози, команди, накази, зусилля і бажання утримати місто, а точніше, його правобережну частину, не вдалося. Чому Дніпропетровську не судилося стати містом-героєм і українським Сталінградом? Адже підстав перетворити його на непереможну фортецю, захисники якої воювали б під гаслом: «За Дніпром для нас землі немає!», було досить. З усіх точок зору місто претендувало на те, щоб його не здали і саме тут зупинили б ворога на дніпровських рубежах. Але після п'ятиденних боїв місто залишили. Думається, що причин того, чому так сталося, багато.

Перш за все, треба мати на увазі, що загальностратегічна ситуація влітку 1941 р. докорінно відрізнялася від ситуації кінця 1942 — початку 1943 рр. Адже загальне керівництво діями Червоної армії здійснювалося значно краще у період Сталінградської битви, аніж улітку 1941 р. До того ж, для битви на Волзі Верховне Головнокомандування підготувалося заздалегідь і матеріально, і оперативно. Там були задіяні величезні матеріальні і людські ресурси, і план операції підготовлений завчасно. На Дніпрі ситуація була іншою.

Окрім того, під Дніпропетровськом була ще й низка причин, не пов'язаних з діями захисників міста, а які впливали з усієї ситуації, що склалася на той час уздовж усього Дніпра. Річ у тім, що вже 5 серпня 1941 р. перші з'єднання Південного фронту почали відходити за Дніпро, а 19 серпня війська 9-ї та 18-ї армій, що діяли в нижній течії ріки, теж відійшли на лівий берег. І хоча це було досить-таки далеко від Дніпропетровська — південніше і значно західніше, про-

те події на тих плацдармах змушували командування Південного фронту зважати й на це.

Тим більше, що й північніше міста ситуація складалася теж несприятлива. 22 серпня 1941 р. німці вийшли на рубіж Дніпра, захопивши Черкаси, а в районі Кременчука 16-та армія агресора почала формувати ударну групу для форсування Дніпра. На Волзі нічого подібного не було. Ворог підійшов до цієї ріки лише в районі Сталінграда і загрози відрізати його, форсувавши водний бар'єр вище і нижче міста, там практично не було. На Дніпрі така ймовірність спостерігалася. Але лише як один із гіпотетично можливих варіантів розвитку подій у ті дні, коли тривала оборона міста, тобто з 10 до 25 вересня 1941 р. Командування фронту мусило це мати на увазі і, безумовно, мало.

Величезну роль, напевне, відігравав і фактор Києва. У ті дні чи не найголовніша увага приділялась іншому місту на Дніпрі — столиці України, а Дніпропетровськ (так само, як і Запоріжжя), хоч і мав велике оборонне значення, але був у деякому затінку Києва — політико-адміністративного центру УРСР, його столиці. Проте, і це — очевидно, місто не втримали не лише через ці фактори. Напевне, причини були й інші і, так би мовити, місцевого походження.

Аналіз думок фахівців і низки документів дає підстави вважати, що, швидше за все, далися взнаки серйозні прорахунки в організації оборони міста і, особливо, його мостів через Дніпро. Принаймні в бойовому донесенні штабу Південного фронту Верховному Головнокомандувачу від 27 серпня 1941 р. є лаконічний висновок, який лише підтверджує зазначене: «... противник безкарно (? — *Авт.*) переправився в районі Дніпропетровська внаслідок погано організованої оборони берега, мостів, поганого керівництва своїми підрозділами з боку командирів частин, що відходять через понтонний міст, злочинно не захищаючи його ані з правого, ані з лівого берега» [49, с. 335].

Й. Сталін теж вважав, що командування армії і фронту не все зробило для того, щоб утримати правобережну частину міста. Таку ж думку висловив і новий командарм — генерал-майор Р. Я. Малиновський, якого призначили на цю посаду 25 серпня 1941 р.: «Тут (у Дніпропетровську. — *Авт.*) була слабка організація оборони. Географічне положення Дніпропетровська та його забудова кам'яними, цегляними та шлакоблочними будівлями сприяли утриманню міста...». На що ген. Н. Є. Чибісов, який здавав йому армію, «послався на те,

що місто обороняли не кадрові, а нашвидкуруч сформовані і мало обстріляні в боях дивізії» [4, с. 52]. Хоча, з іншого боку, те, що бої в місті тривали недовго, вберегло його від суцільної руйнації. Багатоденні вуличні бої за кожен будинок і підвал довели б його саме до цього стану.

... О 6-й ранку 25 серпня 1941 р. командування віддало наказ відводити війська, що захищали місто, на лівий берег. Майже п'ятиденна оборонна кампанія закінчилася невдало. Провину, як у таких випадках і буває, поклали на командування фронту та Резервної армії. Адже не випадково вже 25 серпня, після падіння правобережної частини міста, командуючого Південним фронтом звільнили з цієї посади. І. В. Тюленев, напевне, й сам усвідомлював, що він несе усю відповідальність за Дніпропетровськ, а його військо, й особисто він сам, не все зробили, щоб утримати місто.

Та особливої прикрасі додавав той факт, що ворог прорвався на лівий берег Дніпра і захопив плацдарм у районі селища Ломівка. Це, напевне, був чи не перший плацдарм, який німці захопили на лівому березі Дніпра вздовж усього річища. Причому йшлося про плацдарм, який було захоплено в одній із найбільш східних точок течії Дніпра. Командуючий фронтом, усвідомлюючи всю вагу питання, намагався за будь-яку ціну виправити становище і викинути німців з плацдарму на лівому березі. Адже саме тут, на лівобережжі міста, планувалося створити неприступні оборонні редути. Тож ворогу ні в якому разі не можна було дозволити зачепитися за лівий берег, а тим більше укріпитися і розширити там свою присутність. Ось чому, як стверджує Р. Я. Малиновський, І. В. Тюленев особисто (!)... очолив зведений батальйон і повів його в атаку в районі Ломівки, намагаючись вибити фашистів з лівого берега [4, с. 56]. Історія Великої Вітчизняної війни не знає інших прикладів, коли б командуючий фронтом водив особисто в атаку своїх бійців. Та в даному випадку мотивація цих дій І. В. Тюленева зрозуміла.

У цьому бою його було поранено. Але є підстави думати, що не це було причиною звільнення І. В. Тюленева з посади. Адже замінили не тільки командуючого фронтом, а й начальника штабу генерала Ф. Н. Романова — їм не пробачили здачі Дніпропетровська. Замість них на ці посади були призначені відповідно генерал-лейтенант Д. І. Рябишев та генерал-майор А. І. Антонов.

Не стало після падіння Дніпропетровська і Резервної армії, командування якою з 25 серпня 1941 р. взяв на себе Р. Я. Малиновський. Ставка доручила йому на її базі створити й очо-

лити нову — 6-ту армію. Генерал Р. Я. Малиновський перш за все, прийняв рішення не допустити розширення німецьких плацдармів на лівому березі, не дати змоги ворогу закріпитись, навести переправи та вибити його передові загони із зайнятих позицій.

31 серпня 1941 р. штаб Південного фронту доповів начальнику Генштабу Червоної армії таке: «Перше. Армії фронту упродовж дня продовжують вести запеклі бої в р-ні Дніпропетровська, ліквідуючи ломівське з'єднання... силою до 2-х мехполків. Друге. 6-та армія своїм центром (275 сд., 26 кд., Полтавського і Дніпропетровського училищ, одним полком 226 сд.) при підтримці до 95 гармат артилерії та ВПС фронту протягом усього дня 30.08 вела запеклі бої по ліквідації ломівського угруповання. За уточненими даними, противнику вдалося розширити плацдарм, заволодівши південно-західною окраїною Ломівки з заводами № 165 і «Комінтерн», південною окраїною Мануйлівки, Сахалін... На 31.08 операція з ліквідації угруповання пр.-ка продовжується нічною атакою. Операцією керує командарм генерал-майор Малиновський, маючи КП Підгородне» [49, с. 336].

На 1 вересня 1941 р. гітлерівці мали на Ломівському плацдармі вже великі сили, в тому числі й танкові з'єднання. Жорстокі бої тривали тут і вдень, і вночі аж до 13 вересня. Але вибити гітлерівців з лівого берега не вдалося. Проте й ворожі з'єднання практично зупинилися. Отже, 6-та армія Р. Я. Малиновського найголовніше завдання виконала і не дала змоги окупантам розширити плацдарм у Амур-Нижньодніпровському районі міста та розвинути наступ углиб лівобережжя Дніпропетровщини. Захисники зірвали плани фашистів, незважаючи на те, що вони використовували потужні танкові з'єднання генерала Клейста.

Невипадково гітлерівці, переконавшись у силі оборонців, зняли звідси значну частину сил і кинули їх у район Кременчука, де знайшли більш слабку ланку в захисті Червоної армії. Увірвавшись там на лівий берег Дніпра, з'єднання противника скерували вістря свого танкового удару на південь, уздовж Дніпра в тил армії Р. Я. Малиновського та його підрозділів, які захищали лівобережну частину Дніпропетровська. Оперативна ситуація змусила 6-ту армію залишити Амур-Нижньодніпровський район обласного центру. 20-денна епопея захисту лівобережжя Дніпропетровська закінчилася.

Затяжні й кровопролитні бої на лівобережжі області тривали до середини жовтня 1941 р., та переломити ситуацію не

вдалося. Останніми були залишені Петропавлівка, Покровське, Межова та Васильківка. Відтак уся область потрапила під владу окупантів.

...Дніпропетровську спільноту хоча й стривожила звістка про початок війни, проте загальний настрій був оптимістичним: людність області, якщо і не на всі сто відсотків, то в переважній своїй більшості, була сповнена і гніву, і готовності до двобою, і впевненості в тому, що війна закінчиться, не встигнувши розпочатись. Свідчень таких настроїв і на рівні публічних заяв, і на рівні конкретних дій дослідники мають досить. Життя підтверджувало загальновідому думку: «Ніщо так не об'єднує народ, як спільний ворог!».

Та по мірі наближення лінії фронту, під впливом невтішних новин про неочікувані і ніким не прогнозовані поразки Червоної армії, настрої населення почали змінюватися. Маса тих, хто непохитно вірив у те, що невдачі тимчасові, епізодичні й поодинокі і аж ніяк не систематичні, що армія невдовзі візьме реванш, стала зменшуватися. З'явилися ознаки розшарування настроїв. З'явився і прошарок занепалих і морально, і духом, але були ще й ті, хто мав «поразницькі» настрої або відверто чекав на прихід німців...

Отже, амплітуда настроїв ставала різною. Особливо, коли бойові дії розпочалися на підступах та безпосередньо на території області. Підігрівали настрої населення і різноманітні чутки, безкінечні черги в магазинах, спекуляція товарами і особливо зростання цін на ринках. Вони вирости вмиль і дуже стрімко, перш за все, на вкрай потрібні товари: борошно, олію, сало, хліб, сіль, сірники, гас, миючі засоби тощо. Не останню роль тут відіграв і ажіотажний попит, який не лише провокував ріст цін і спекуляцію, а й створював відповідну (нездорову) атмосферу настроїв.

До дорожнечі додався й дефіцит товарів. І це незважаючи на те, що всі заклади торгівлі були лише державні, а розподіл товарів і продуктів харчування був у той час строго дозований, регламентований і контрольований. На дефіциті спритні ділки робили гроші та відповідні запаси про «чорний день». Влада і правоохоронні органи намагалися з цим боротися, запроваджували відповідні заходи, робітничо-селянський контроль та карали «порушників норм продажу харчів та інших споживчих товарів в одні руки», крадіїв товарів, а найбільш суворо тих, хто «поширював провокаційні чутки або сіяв панічні настрої».

Виявлені документи свідчать, що такі носії чуток були від Широківського району на півдні області до Межівського

на північному сході. Були й ті, хто своїми діями чи, так би мовити, «власним прикладом» сприяв панічним настроям. Так, 23 липня 1941 р. на засіданні Дніпропетровського міськкому партії два посадовці високого рангу, а саме директори провідних у місті заводів ім. Г. Петровського і ДЗМУ — комуністи т. Коробов та т. Гусаров — отримали догани по партійній лінії за те, що «припустилися серйозної політичної помилки — самовільно евакуювали свої сім'ї з міста і тим самим створили умови для нездорових розмов серед колективів заводів». Виходячи з цього, їм рекомендували «повернути сім'ї у місто та запропонували виконкому міськради та райрадам заборонити виїзд з міста місцевому населенню без спеціального дозволу» [7, арк. 475]. Тут слід звернути увагу на те, що певний час було дійсно заборонено самовільно, без спецдозволу виїжджати з міст області, а забороняли перш за все тому, що боялися посіяти панічні настрої.

Нову хвилю чуток і сплеску розмаїття настроїв додала офіційна евакуація. Вона відразу ж розділила спільноту мінімум на два табори: перший складала така собі група VIP-персон, до якої належали «вкрай важливі» і навіть «не замінні» для влади і держави громадяни. Йдеться про партійно-радянське керівництво та їхні сім'ї, висококваліфікованих робітників, знаних науковців, митців та інших. Ось саме їх К. С. Грушовий і кваліфікував як «золотий фонд». Другий табір складали «звичайні» («пересічні») громадяни, тобто ті, кого поставили рангом нижче, аніж представників першого. Це не додало монолітності спільноті та вплинуло на розшарування настроїв населення. До речі, кількісно друга група була значно більшою (в декілька разів!), аніж перша.

Отож, вести мову про монолітність настроїв чи про масову евакуацію населення не доводиться. Адже під окупацією залишилося, за нашими підрахунками, не менше 70—75 % людності області. За віковим цензом більшість із них складала діти, жінки та чоловіки старшої групи населення і люди похилого віку; за статтю тут переважали жінки; за соціальним статусом це здебільшого робітники, селяни, службовці, тобто ті, хто займав нижчі й середні щаблі в соціальній ієрархії радянського суспільства. Окрім того, в цій групі була величезна група сімей, які залишилися без годувальників. Це їхні глави сімей пішли на fronti війни, виїхали на Схід із заводським обладнанням чи вже були занесені у списки загиблих або тих, хто потрапив у полон чи то пропав безвісти. Щоправда, серед цієї групи були і такі громадяни та сім'ї, які свідо-

мо не виїхали, хоча їм це пропонували. Але переважну більшість цієї категорії становили ті, кого залишили, покинули. Їм лише радили: кидайте все та йдіть на Схід.

Проте реальної допомоги людям — найціннішому скарбу, який тільки держава мала, не надали. Все це не пройшло безслідно і теж позначилося на настроях населення, насамперед на тій його частині, яка зрозуміла: її залишили один на один з окупантами і їй не оминати німецького ярма. Тож довіра до держави, її інститутів влади та навіть і до армії, яка в довоєнний час була в суспільстві досить високою, у тих, хто лишився під окупацією, впала. Проте вона не переросла в стабільну, поширену і стійку антирадянщину. Час окупації, а не емоції вкупі зі страхом і розпачем, які на певному етапі (в липні — жовтні 1941 р.) були дуже поширені, довели: антирадянські настрої не взяли гору і не стали підґрунтям для масового і тотального колабораціонізму. Перемогло почуття патріотизму в його первозданному сенсі і бажання діждатись визволення і повернення «своїх».

Окупація з усіма її жахами звалилася на край, як сніг на голову: населення усієї країни, в тому числі й дніпропетровці, в переважній більшості жило з переконанням: ворог, який би він не був, ніколи не зможе паувати на цій землі. Адже кордони першої у світі держави робітників і селян оберегає непереможна, плоть від плоті народна — Червона армія, а партія і держава роблять усе, аби оберегати мирну працю радянських людей. Ось чому населення краю ані морально, ані організаційно, ані матеріально не готувалося до життя під окупантами. Не готували їх до цього й держава і місцеві органи влади. Будь-які натяки на таке були б рішуче і жорстко придушені й викоринені.

Навіть у перші дні війни розмови про можливу окупацію краю розглядалися і кваліфікувалися як «пораженство» чи «панікерство». Проте реальність виявилася страшною. Величезна за розмірами область, що розкинулася на двох берегах Дніпра у середній його течії, який уже сам по собі створював потужний і самодостатній природний бар'єр оборони, і простяглася з південно-західної межі до північно-східної майже на 400 км, була захоплена й окупована армадою ворога за два місяці...

Під окупацією найдовше перебувало населення південно-західних теренів області — Апостолівського, Криворізького, Софіївського і Широківського районів та міст Кривого Рогу, Марганця і Нікополя. Їх було захоплено 14—17 серпня 1941 р.,

Таблиця

№ п/п	Назва міст районних центрів	Дата захоплення	Дата звільнення	Тривалість окупаційного режиму (в місяцях)
1	П'ятихатки	13.08.1941	19.10.1943	25
2	Софіївка	14.08.1941	6.02.1944	29
3	Кривий Ріг	14.08.1941	23.02.1944	30
4	Кринички	16.08.1941	27.10.1943	26
5	Широке	16.08.1941	29.02.1944	30
6	Нікополь	17.08.1941	8.02.1944	29
7	Марганець	17.08.1941	5-6.02.1944	29
8	Апостолове	17.08.1941	6.02.1944	29
9	Солоне	18.08.1941	26.10.1943	25
10	Томаківка	18.08.1941	30.12.1943	28
11	Верхньодніпровськ	21.08.1941	22.10.1943	25
12	Дніпродзержинськ	23.08.1941	25.10.1943	майже 26
13	Дніпропетровськ	25.08.1941 (правобережна частина міста)	25.10.1943	майже 25
14	Царичанка	18.09.1941	23.09.1943	24
15	Магдалинівка	26.09.1941	23.09.1943	24
16	Петриківка	25.09.1941	25.09.1943	24
17	Новомосковськ	27.09.1941	23.09.1943	24
18	Синельникове	02.10.1941	21.09.1943	23
19	Павлоград	11.10.1941 23.02.1943	17.02.1943 1-й раз 18.09.1943 2-й раз	23
20	Петропавлівка	13.10.1941	10.09.1943	23
21	Межова	14.10.1941	10.09.1943	23

Таблиця складена за матеріалами видання «Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область». — К., 1969.

а визволено в 20-х числах лютого 1944 р. А найкоротшою доба окупації була для мешканців північно-східного регіону Дніпропетровщини. Їх радянські війська залишили в середині жовтня 1941 р., а визволили у вересневі дні 1943 р. Таким чином, доба окупації в області тривала від 23 до майже 30 місяців. Та, незважаючи на ці дещо різні за тривалістю терміни перебування під окупацією, для переважної більшості тих, хто пережив усі її страхіття, власне вся війна — як найстрашніша сторінка в їхньому житті! — перш за все асоціювалася з окупацією, яка спричинила появу своєрідного «синдрому окупації». Не дивно, що й досі ті, хто пережив війну, головню розповідають про окупацію...

Місцеве населення, яке було, по суті, кинуте напризволяще і опинилося під владою окупантів, стало вирішувати цілу низку проблем морального, психологічного, духовного, політико-ідеологічного, економічного, соціально-побутового характеру. При цьому воно їх стало розв'язувати самотужки, без допомоги державних чи громадських установ і закладів: радянська влада вже про них не дбала, а нова — навіть і не планувала це робити. Усе це лягло неймовірним тягарем на їхні плечі, що не могло не позначитися на здоров'ї, психологічному й моральному стані людей, їхній поведінці, повсякденних позиціях, виборі життєвих пріоритетів тощо.

Окупаційні умови життя стали вкрай жорстоким випробуванням усіх сил і потенцій людини, яка, потрапивши в екстремальні умови війни, була позбавлена (повністю!) правового захисту, засобів до існування, соціального забезпечення тощо. Іншими словами, в житті людини сталися катастрофічні для її буття трансформації: найвище право — на життя — брутально ігнорувалось, а ціна життя стала неймовірно низькою. Ось чому, опинившись в умовах гуманітарної катастрофи, людина була приречена обставинами часу і суто фізіологічними потребами шукати порятунку та адаптуватися до нових умов, шукати варіанти до самовиживання, у тому числі й шляхом поступок, переломлення себе, свого «Я»...

Об'єктивно: в добу окупації проблема вибору перед людиною постала у всій своїй повноті і, по суті, зводилась до вирішення одного, але вкрай важливого питання: «або — або». Закон включення третього в умовах окупації практично не діяв, третього не було; був лиш один варіант вибору — вижити чи померти. Доречно сказати, що у такому ж форматі проблема вибору стояла і перед воїном, який на фронтах війни захищав Батьківщину. В таких немилосердно жорстоких умо-

вах людність області змушена була задіяти весь накопичений та історично набутий досвід виживання, у тому числі в роки революції та громадянської війни 1917—1921 рр., голодоморів ХХ ст., розкуркулень і колективізації, в умовах постійних дефіцитів, життя на мізерні трудовні, куцій зарплаті тощо.

Трагічний і геть неочікуваний перебіг подій на фронтах війни спекотного літа 1941 р. і радикальні зміни в житті всіх без винятку дніпропетровців не могли не позначитися на поведінці і настроях населення. Воно жило в режимі постійного тривожного очікування і неймовірного психологічного та фізичного навантаження.

Зустрічали німецьких окупантів в області з острахом. Населення відверто боялось окупантів і не знало, чого від них чекати. Тож, найчастіше за все зустрічали мовчки, без хлібасолі та квітів. Натовпів зустрічаючих на вулицях не було. Щоправда, в деяких населених пунктах окремі громадяни позитивно сприймали прихід німців: в їхніх очах вони були «визволителями від сталінського терору» та «щасливого колгоспного життя». Так, у колгоспі «Жовтень» Томаківського району «наші колгоспники зустріли німецьких офіцерів з великою радістю, винесли яєчка, молоко, масло...» [77, арк. 161].

Поодинокі городяни теж з певною надією зустріли німців, наголошуючи при цьому, що «вони ще пам'ятають їх по 1918 р. як культурну націю». Проте це були швидше окремі випадки, аніж правило: дніпропетровці окупантів і не чекали, і не вітали. Ті ж, хто зустрічав німців, як правило, були налаштовані антирадянськи, не сприймали «совети», зазнали від них утисків і кривд, тож раділи не стільки приходу німців, скільки кінцю радянської влади. Принаймні вони сподівалися, що їй настав кінець.

А тим часом представники «культурної нації» ознаменували вступ у райони та міста області мародерством, насиллям, розстрілами й катуваннями. Як правило, п'яні ватаги військових, що першими входили в міста і села, нищпорили ними, грабували, забирали трофеї, гвалтували і тим наводили жах на місцевий люд. Ось свідчення одного з керівників похідної групи ОУН, який на власні очі бачив таке: «Бродячи невідомими нам вулицями міста (Дніпропетровська.— *Авт.*) ...ми бачили німецьких вояків, які прикладом кріса (рушниця.— *Авт.*) розбивали шиби магазинів, склепів, крамниць, викидали на вулицю крам, палили книжки, викинуті з книгарень на вулицю, словом, поводитись «культурно!» і «по-європейські». Не раз доводилось бачити, як... німець бив когось,

часто дітей та жінок... Перехожі міста дивились на цю сцену із жахом і обуренням в очах» [52, с. 17—18].

Окупанти демонстрували пихатість і повну зневагу до місцевого населення. Вони розглядали його як меншовартісне і таке, що годилось лише для обслуговування арійців. Навіть ті, хто на них працював, не користувались їхньою довірою й повагою. Все населення, з точки зору ідеологів нацизму, мало працювати на рейх та його військо і бути вдячним за те, що «визволителі» зберегли йому життя. Найбільш цинічно в цьому сенсі висловлювався «господар» України — Е. Кох. Він був категорично проти пом'якшення політики щодо українців і висловлювався так: «Цей народ (йдеться про українців. — *Авт.*) є набагато нижчим від нас і він повинен молити Бога, щоб ми зберегли йому життя. Ми звільнили його (!? — *Авт.*), і з цієї причини він не повинен мати жодної мети, як тільки працювати на нас. Не може бути й мови про ведення м'якої політики» [48, с. 252].

По суті, таку ж характеристику й думки щодо української людності доносив у таємному звіті М. Борману його спеціальний посланець в Україні А. Гофман. У звіті про стан у «Рейхскомісаріаті Україна» 7 липня 1942 р. він так писав про місцеве населення: «Не в наших інтересах винищувати цей народ. Він повинен так само тяжко працювати на нас, як ще недавно працював на совети, і з цієї праці ми повинні мати користь. Ми маємо в усьому наслідувати радянський уряд (? — *Авт.*), з тією тільки різницею, що всі доходи повинні йти не до Москви, а до Берліна» [80 а, с. 117].

Відповідно до цих настанов і рекомендацій діяли «визволителі» і в області. Найбільш жорстоку політику нацисти повели стосовно комуністів. Спеціальні команди достеменно знали, що в області залишилось чимало членів КП(б)У. На Схід виїхали далеко не всі. Багато комуністів залишилося із завданням організувати підпільну боротьбу з окупантами. На них і було влаштовано справжнє полювання. Адаже на оголошену реєстрацію членів партії з'явилися одиниці. «Айнзацкоманда-6» задіяла цілу систему виявлення їх та «ізоляції» аж до підкупів населення, заохочень за донесення тощо. Були й свої донощики-добровольці. В одному із секретних повідомлень німецька служба СД прямо вказувала: у багатьох випадках без допомоги допоміжної поліції, в якій служили «свої», «було б неможливим викриття більшовицьких елементів».

Як не дивно, але спеціальні зондеркоманди, прозвані «гестапо на колесах», розпочинали арешти в містах і районах

області буквально з перших годин окупації. Вони входили до населених пунктів практично одночасно з передовими з'єднаннями вермахту і одразу ж починали захоплювати партійні і державні установи, вилучати важливі документи та арештовувати (мовою німецьких документів — «ізолювати»), ув'язнювати і, зрештою, ліквідувати партійно-радянських активістів, членів партії, комісарів, співробітників ОГПУ і всіх тих, кого вони кваліфікували як «комсклад». А це були керівники заводів, радянських та партійних установ і закладів тощо.

Документально доведено, що німці мали про партійно-радянський актив досить повну інформацію. Ще напередодні війни розвідка рейху підготувала і передала до спецпідрозділів цілу низку довідникових матеріалів, детально пророблених карт-схем міст і територій, а також різних збірників на кшталт «хто є хто» і «де є хто». Дніпропетровщина теж належним чином представлена в цих збірниках і довідниках. Навіть була спеціально видана «Особлива розшукова книга для СРСР». Це неймовірно цікавий документ, адже в ньому абсолютно точно подано відомості про весь актив СРСР і в т.ч. Дніпропетровщини, включно з позначенням адрес, телефонів тощо. Інша справа, що айнзацкоманди частіше за все приходили в порожні квартири: активісти майже стовідсотково евакуювалися. Проте полювання за рядовими комуністами йшло більш успішно, адже чимало з них з різних причин не евакуювалося, тим більше, що й донощики були. А дехто добровільно реєструвався.

Об'яви військових комендантів по всій Дніпропетровщині про реєстрацію всього населення, про режим у містах, селищах і селах, про здачу зброї, військової амуніції та радіоприймачів, про видачу «комісарів», «жидів-комуністів» та «інших ворогів Рейху» тощо зарясніли з перших днів окупації. Спільним для всіх таких оголошень було одне: «За невиконання (за недонесення, за приховування військовополонених, комісарів...) — розстріл». Особливо жорстоко діяли окупанти в перші дні окупації. Вони влаштовували «показові» страти, зганяючи на такі езекуції місцеве населення. Це була свідомо обрана тактика окупантів: залякати, деморалізувати, упокорити і уярмити людину краю.

Жорстокість і цинізм, з якими діяли спецкоманди (зондеркоманди), вражають. Та найтипівшим було — вбити або повісити жертву, а тіло мерця залишити на декілька днів на видному місці як наочний доказ: таке буде з усіма тими, хто

підє проти нової влади. У Кривому Розі гестапо саме так вчинило з провідними фахівцями НДІГРІ, які відмовилися видавати їм геолого-маркшейдерські документи про рудні поля басейну. Їхні тіла лежали декілька днів на вулиці, а забрати їх для поховання було заборонено... Таке ж злодіяння вчинили окупанти і з заручниками, яких вони схопили і ув'язнили, начебто за замах на німецького офіцера, в селищі Довгинцеве (Кривий Ріг). За свідченням очевидців, у серпні 1941 р. було схоплено близько 200 мирних мешканців. Усіх їх загнали на стадіон «Локомотив», а згодом — через 2—3 дні — групу бранців показово розстріляли ранком 26 серпня 1941 р. Як згадує Георгій Андрійович Прокопенко, син одного з тих, кого було розстріляно, їхні тіла лежали на сонці два дні, аж поки карателі дозволили їх поховати...

Це, по суті, був перший акт винищення цивільних заручників на Дніпропетровщині. Нині встановлено лише 11 прізвищ тих, кого розстріляли вже на 12-й день окупації на Криворіжжі. Їхні прізвища викарбувані на надмогильній стелі. Це «П. К. Громадский, А. О. Журавель, И. А. Лисовий, А. П. Прокопенко, Б. Ф. Коньков, К. К. Блоха, М. Н. Олейников, Г. Н. Золотарь, М. М. Пашук, Г. А. Кривошей (?), П. С. Пальчиков».

Тільки ці дві акції, вчинені буквально в перші дні окупації, свідчили про те, що окупанти вводили в області жорстокий режим репресій і покарань. Та одночасно вони вдалися і до певних спонукань, підбурювань і матеріальних заохочень населення до співпраці. Перш за все йшлося «про видачу ворогів Рейху» [28, арк. 2].

Окрім прямих закликів до співпраці з окупантами і заохочень видавати «різних саботажників» і «ворогів рейху», окупанти і через своїх агентів та колабораціоністів таємно отримували необхідну їм інформацію і «зачищали» населення області переважно за політико-ідеологічними чинниками. Щоправда, як свідчать джерела, масової і тотальної «здачі своїх», донесень та пособництва в області не було. І все ж у лещата спеціальних органів окупаційної влади, а відтак і за тюремні ґрати і в концтабори вже в перші дні й тижні окупації потрапило чимало комуністів і комсомольців області.

Панували в області переважно німецькі окупанти, які й встановлювали тут «новий порядок». Хоча зустрічалися й поодинокі угорські та італійські підрозділи, а в Широківському, Криворізькому, Софіївському і Павлоградському районах та в м. Кривому Розі були й румуни. Проте найцікавіше те,

що останніх місцеве населення не дуже боялося і ставилося до них зневажливо і навіть зверхньо: бідні і обідрані, вони ходили дворами й міняли усякий крам на харчі; тож від них нерідко просто відмахувалися, бо ж «злидні-цигани», і радили: сідайте на каруци (гарби) і їдьте до свого Антонеску. Були в області й тиллові з'єднання РОА (армії генерала Власова) та колабораціоністські з'єднання калмиків.

Та все ж уся військово-адміністративна влада належала виключно німцям. Їм же були підпорядковані й усі поліцейсько-каральні підрозділи. Діяли в деяких районах області й суто німецькі суди, які керувалися нормами і кодексами законів рейху [28, арк. 183]. Іншими словами, вся повнота влади включно з юрисдикцією і нормами правопорядку, які випливали із законів воєнного часу, тут належала німцям. Тим паче, що область, а точніше генерал-губернаторство (комісаріат), була територіально-адміністративною одиницею рейхскомісаріату «Україна», в якому німці одноосібно встановлювали «новий порядок».

Дніпропетровська область з частиною Запорізької за територіально-адміністративним поділом окупантів утворювали генерал-бецирк (генеральний округ) з центром у м. Дніпропетровськ. Визначаючи територіально-адміністративні кордони бецирку, німці, по суті, повернулися до тих меж області, які вона мала в середині 30-х рр. ХХ ст. Тоді до її складу входила практично вся сучасна Запорізька область з Мелітополем і Бердянськом (Осипенко) включно. У свою чергу генеральний округ поділявся на 18 крайзгебітів (округів), які очолювали гебітскомісари. Окремий статус мали два міста, так би мовити, крайзгебіти «міського типу» — Дніпропетровськ і Запоріжжя, а Кривий Ріг і Дніпродзержинськ були містами окружного підпорядкування, на чолі яких стояли штадткомісари [17, арк. 37]. Кожна з цих адміністративних одиниць мала свій апарат, який складався переважно з німців.

В усіх містах і районах області німці створили розгалужену систему інституцій окупаційної влади з чіткою ієрархією і визначеною сферою діяльності кожної з них. Це була ціла мережа суто військових, карально-поліцейських, адміністративних та господарських закладів і установ. У перші дні після захоплення міст і сіл над усім стояли військові комендатури, в руках яких була зосереджена вся повнота влади. Вона поширювалась як на військові структури, що дислокувалися, скажімо, в межах міста чи району, так і на цивільне населення. Військові коменданти мали практично необмежену владу, хіба що, можливо, підрозділи «гестапо» діяли автономно. Але

зазвичай і вони, як і структури СС та СД, принаймні координували свої дії з військовими комендатурами і діяли, особливо в боротьбі за встановлення «нового порядку», спільно. Та й методики з упокорення населення всі вони застосовували практично ідентичні. Згодом військові коменданти передавали владу генерал-комісаріату, штадт- та гебітс-комісаріатам, які й створювали німецьку адміністрацію.

Другий рівень окупаційної влади належав місцевим урядам. Окупанти дуже швидко створили органи влади на цьому рівні. Кадрове забезпечення на місцях було вирішено прямолінійно й просто: із числа «благонадійних» — з точки зору окупаційної влади — призначалися або обиралися громадами керівні посадовці (старости сіл та їхні секретарі), думуправи (керуючі будинками), квартальні, десятники тощо. Одночасно створювалися й різноманітні управи (самоуправи, допоміжні управи) від міських до районних, з їх відділами та розгалуженою структурою.

Різнманітні посади на всіх щаблях цивільної влади займали майже 100 % місцеві жителі, які нерідко добровільно приходили на службу до німців. Щоправда, серед посадовців у таких органах влади на Дніпропетровщині були й ті, хто прийшов із похідними групами ОУН. Свідчень тому є багато і різних, але серед них є сенс звернути увагу на тексти документів, складених у райуправах, в яких зустрічаємо чимало слів, фразеологізмів явно не місцевого походження: «пане провіднику колгоспу», «ловить спаднів», «затирання шкіл більшовицької руйнної господарки» тощо. Всі ці та й інші моменти є ознаками того, що ці документи писали, швидше за все, галичани, які на цих теренах з'явилися разом із похідними групами. Та й селяни у своїх свідченнях нерідко згадують, що «в райземвідділах були западенці-націоналісти».

Проте є підстави стверджувати, що переважна більшість посадовців у різноманітних цивільних установах і закладах генерального округу «Дніпропетровськ» була з місцевих жителів. Окупанти намагались якомога ретельніше добирати кадри, перш за все, з чисельності тих, хто «зазнав утисків з боку жидо-більшовицької влади», із «незадоволених радянською владою», «репресованих», «дезертирів» та інших категорій населення такого ж типу. Таку роботу вже в перші дні окупації і проводило німецьке військове командування. Перш за все, створювалися міські і районні управи. Через 3—5 днів після приходу окупантів ці структури вже працювали, але під безпосереднім керівництвом і контролем німців.

Міські і районні управи, як правило, структурно повторювали міські та районні виконкоми радянських часів і мали такі відділи: адміністративні, міського (комунального) господарства, народної освіти, житлові, охорони здоров'я, праці, фінансові, промислові, торгівлі, транспорту, зооветеринарні (головно при сільських райуправах), культури, статистики, соціальні тощо. Згодом встановлювалася нова адміністрація і в селах та селищах області. Найчастіше це відбувалося на зібраннях селян, на яких представники військового командування разом з уповноваженими від районних управ «створювали громаду та обирали старосту сільуправи і поліцію»; старостами часто-густо ставали «із колишніх куркулів», «із дезертирів», але були і колишні голови колгоспів та ін. [77, арк. 158—161; 78, арк. 1,14].

Характерно, що у «громадах німці не дозволяли брати участь жінкам». У колишньому колгоспі «Вільне життя» Жмирянської сільради Томаківського району «нову владу» встановлювали, як випливає з документа, складеного вже після приходу Червоної армії і наведеного нижче дослівно, так: «...25.08.1941 р. нач. райземотдела собрал собрание. На этом собрании было избрано старосту К. ... Здесь же было обрано полицию... и бухгалтера. На этом же собрании выступили Ю. В. Жос и С. В. Жос по поводу бывшего счетовода И. Н. Стукало, который был до оккупации комсомольцем и комсоргом, и заявили, что Стукало мучив нас во время Сов. власти и ему не место в этой власти. В октябре 1941 г. было второе собрание, которое проводил украинец-националист. На этом собрании было затвержено старосту и полицию. И стоял вопрос о мясодаче, что и было доручено старосте.

Во время оккупации женщины не имели права быть на собраниях, а после прихода Красной Армии они могли... С ее приходом жизнь потекла ровным колхозным строем.

Пред. колхоза «Вильне життя». Підпис [77, арк. 158].

Старости сіл наділялися німцями відповідними повноваженнями і, таким чином, уособлювали собою нову владу. Гебітскомісар Покровського району, видаючи спеціальну постанову, писав, що «сільські старости є представниками німецької влади і користуються моїм захистом», а ще вимагав від них сумлінної роботи [26, арк. 27].

Роль голів районів, голів міських управ та старост на селі в реалізації планів окупантів була велика. Німці від них вимагали чимало. Але водночас значно більшої уваги «в справі утвердження нової влади і боротьбі з ворогами Рейху» вони

надавали німецьким репресивно-поліцейським органам. Йдеться про горезвісні ейнцагруппи (команди), фельджданмерію і фельдполіцію, поліційні структури СС, поліцію порядку, поліцію безпеки, охоронну поліцію тощо. Проте в ході війни виявилось, що цих сил окупантам замало. Особливо, коли почався спротив, тихий саботаж, рух Опору.

Ось чому вже наприкінці 1941 р. у Берліні видали спеціальну постанову про організацію «шущманшафту», тобто допоміжної поліції, сформованої з числа місцевого населення. Перевага надавалася військовополоненим та місцевій молоді віком від 18 до 45 років і головно добровольцям, які підписували відповідне «Зобов'язання про виконання служби в охоронній поліції» та приносили присягу, обіцяючи виконувати «усі накази німецького командування, бути вірним присязі та сумлінно боротися проти більшовиків». Чимало з них справді вірно служили німцям. Не випадково вже після визволення краю у спеціальних звітах про їхні злочиння обов'язково були цілі фрагменти. Один із них, складений у с. Ново-Мар'ївка Сталіндорфського (Лощкарівського після 1945 р.) району, свідчив: «...особенно лакейничали немцам полицаи и особенно старший полицаи Тырса Иван принял присягу немцам, угонял людей, активно разыскивал партийцев, расстреливал евреев» [77, арк. 93—96].

І хоча місцеві поліційні сили мали певне розгалуження й ділилися на: а) допоміжну караульну поліцію («хіва»), б) допоміжну поліцію («хіпо») та в) охоронну поліцію (власне шущманшафт), населення їх усіх ідентифікувало як злодюг і запродавців, від яких треба триматися подалі. На «шущманів» покладалася ціла низка обов'язків та найголовніше — допомога у встановленні «нового порядку». Деталізуючи їхні функції, окупаційна влада поклала на них допоміжну караульну службу, виконання охоронних завдань, забезпечення безпеки й порядку в населених пунктах, а у великих містах — на вокзалах і громадських місцях, на вулицях і ринках, боротьбу з саботажниками, бандитами і злочинцями тощо. Керували і наглядали за поліцаями безпосередньо німецькі офіцери.

Окупанти поширено використовували «шущманів» аж до боротьби проти підпільників, партизанів і в каральних акціях. Та особливо вони «уславилися», тероризуючи місцеве населення. Доводячи свою відданість німцям та хизуючись тим, що їм усе «сходе з рук», вони часто-густо ставилися до місцевого населення, особливо у великих містах, де їм було легше

уникнути зустрічі зі знайомими і близькими їм людьми, аніж на селі, неймовірно люто, невмотивовано жорстоко і брутально. Невипадково людність області, яка пережила окупацію, чи не найбільш часто згадує про звірства поліцаїв.

Художник Дм. Грибок та проф. М. М. Дядечкін — старожили сел. Олександро-Дар (нині Рахманове) стверджували: страшніше поліцаїв були хіба що калмики із карального загону, що лютував там наприкінці 1943 — на початку 1944 р., коли їх перекинули з Донбасу в цей район для боротьби проти партизанів, що базувалися в штольнях місцевого рудника. На півдні області в Широківському районі та містечку Інгулець, як свідчить документ, складений свідками тих подій, «... особа выдающиеся проявления нечеловеческого отношения к землякам» були з боку поліцейських і серед них коменданта поліції Л. Ф. Сацького та особливо такого собі І. І. Анохіна, який мав «зверское выражение лица искаженного оспой и являлся катом людей района». Ця команда «угнала в Германию 513 чел., расстреляла советского актива и коммунистов — 85 чел. ... за это же время производились аресты еврейского населения, которых расстреливали в пределах рудника на каменном карьере...» [78, арк. 32—33].

На заводі ім. Петровського саме поліцаї організували такий собі «застінок», відомий під назвою «дев'ята кімната», в якій вони разом із гестапівцями гумовими кийками били робітників. Кількість побитих в окремі дні досягала тут 30 осіб [73, арк. 31]. Ці та їм подібні «герої» боротьби з цивільним населенням не лише брали участь в упокоренні населення і в каральних акціях. Вони ще й безбожно мордували беззахисних земляків: обкладали податтю і конфісковували харчі, забирали крам у міських жителів, які ходили в села міняти промтовари, або відбирали у них продовольство, яке вони несли в міста. Так, скажімо, коли німці вдруге захопили м. Павлоград, після збройного повстання у місті та короткочасного звільнення його і навколишніх сіл у лютому 1942 р., і повернулися сюди разом з румунами та поліцією, останні заходилися, перш за все, грабувати, забирати в хатах усі речі та харчі. Усе це вони «витворяли» не лише в селах, а й у містах. Управи на них практично не було.

Окупаційна влада дивилася на їхні «бешкетування» й походеньки крізь пальці. Поодинокі ж випадки скарг на дії поліції, як правило, залишалися без наслідків і тим більше без покарання поліцаїв. В архівних фондах таких скарг майже немає, а ті, що є, не мають навіть слідів резолюцій про

розслідування діянь шуцманів, а тим паче про покарання винних. Ось одна з таких: лист професора С. П. Гомелли в Дніпропетровську міську управу. Він містить прохання повернути йому його ж речі та продукти харчування, які «без ордеру конфіскувала поліція, так як вони начебто належали комуністам... а це мої речі, нажиті за 40 років роботи» [74, арк. 11].

Доба «нового порядку» була тим шансом, який певні елементи, надівши уніформу і білу пов'язку на лівому рукаві з надписом «Schutzmann №...», намагалися використати сповна, перш за все для грабування й збагачення. Аналіз фінансових звітів поліції свідчить, що ці вояки отримували непогану платню (від 500 до 2 000 крб. або в рейхсмарках) і, до того ж, регулярно [71, арк. 4,16—18, 20; 72, арк. 7—9, 69—75], проте грабували вони населення систематично. Шуцманів нерідко залучали й до конвоювання військовополонених, тих, кого гнали на збірні пункти для відправки до Німеччини, колон євреїв. Нерідко вони брали участь і в охороні таборів та й каральних акцій.

Слідом за створенням цивільних органів влади — самоуправ, старостату тощо — німці разом з ними розпочали і систематично продовжували всю добу окупації в області роботу з виявлення та обліку всього того, що потрапило їм у руки, від матеріальних до духовно-художніх цінностей. На облік брали все до найменших дрібниць. В одному реєстрі з обліку знайдено навіть географічні карти, що зберігалися в місцевій школі.

Але особливе місце в процесі такого обліку займали людські ресурси. Стосовно останніх прагматичні німці перш за все прагнули знати, який чисельно і якісно резерв робочої сили вони мають, у тому числі й для роботи у фатерлянді. А вже потім їх цікавили загальні демографічні відомості: кількість населення, вік, стать, національність, кваліфікація, місце роботи до 1941 р., «місцевий чи звідкіля прибув», «сам чи евакуйований» тощо.

Звичайно, німецькі спеціальні органи мали ще й свої запити, адже їм конче потрібно було знати, з одного боку, хто і за що був засуджений чи репресований, хто дезертирував з армії, хто розкуркулений, а також «політичне ставлення в минулому» тощо. Принаймні всі інструкції, у тому числі наказ про перепис усього населення від 1 квітня 1942 р. [28, арк. 47] щодо обліку і реєстрації людності, вимагали від виконавців обов'язково виявляти таких. У цьому середовищі німці шукали собі опору.

У списках практично будь-якого населеного пункту представники такого контингенту були. Цікаво, що серед робітників Богдано-Сербського громадського господарства с. Петропавлівка було й 5 громадян, «засуджених за СВУ (Спілку Визволення України. — *Авт.*), також за 5 квітня 1930 р. на 3 роки» [34, арк. 1—17]. Тобто, йдеться про тих, хто в 30-х рр. ХХ ст. потрапив під репресивну машину і проходив у справах сумнозвісного процесу, в ході якого нищили, за словами П. Тичини, «український цвіт»...

Одночасно прискіпливо вишукувалися і «неблагонадійні елементи», «жидо-більшовики», «агенти НКВС і Москви» та усілякі інші «вороги Рейху». Німці неодноразово, особливо в 1941 р., наполегливо вимагали від управ і старост «повного виявлення» їх. Частіше за все такі відомості «нові функціонери» подавали до управ. При цьому доносили навіть про «неблагонадійних», «підозрілих» чи навіть «неблагонадійні двори сім'ї». Так, в одному з донесень з Олександродарської волості (Широківського крайзгеміту) «пішла інформація», що в селі є «ще й 5 неблагонадійних сімей — Донченка І. М., Павленка І. С., Дремлюги А. Д., Беденка Г. А. та Грибка Е. С.» [20, арк. 21].

Окремою графою в таких відомостях йшлося про «новоприбулих». Аналіз документів показує, що демографічний рух населення в області в той час був досить значний. Та найбільш інтенсивним він був по лінії «місто — село». Війна змусила багатьох зірватися з насидженого місця і шукати порятунку в селах, ближче до землі. При цьому переважна більшість, як свідчать документи, поверталася в рідні села із міст і робітничих селищ, куди вони потрапили в роки індустріалізації і влилися в загони робітничого класу. Так, тільки в села Межівського, Покровського та Петропавлівського районів повернулися з сім'ями чимало тих, хто працював на шахтах, заводах, фабриках і залізницях Донбасу. Як наслідок, навіть з невеличкої Березівської сільської управи старостат регулярно доносив: на хутір Березівка прибуло 35 чоловік, на хутір Широке — 46 чоловік, і всі вони народжені в цьому районі, а прибули з Юзівки (Сталіне), Ясиноватої, Єнакієвого та інших міст Донбасу [27, арк. 1—2].

За нашими підрахунками, тільки в села і хутори цієї управи прибули в 1941—1942 рр. близько 500 чол. Щоправда, серед новоприбулих були й ті, хто звільнилися з полону. В одному із документів знаходимо: «Список тих, хто повернувся з лагерів та залишився дома во время отступления Красной Ар-

мии». В цей рукописний документ, складений специфічними «суржиковою» мовою і граматикою, було внесено 10 чоловік: із них — «всі українці, всі місцеві, всі б/п (безпартійні — *Авт.*), 7 були в полоні, а 3 — ні». В колгоспі «Сагайдачний» на 1 квітня 1942 р. таких було 5; із них 3 були в полоні, а 2 — ні; при цьому у графі «звідкіля прибув» знаходимо таке: «з в/ч 85-06», «з окопів», «з 437 арт. дів. (артилерійського дивізіону. — *Авт.*), «сапёр» (частини не знає)».

У Запорізькому громадському господарстві місцевих військовополонених було 46 чоловік, у громадському господарстві «Тернівське» — 11 чол., а всього в селах Березівської сільуправи Покровського району нараховано близько 300 військовополонених, серед яких є й «3 — з осетин, 2 — з Ростова, Миколаєва, Кременчука, Дарниці, Краснодарського краю, Сталінградської області» тощо [27, арк. 13—19, 22—29]. Те, що тут проживали і «не місцеві», свідчить про те, що подекуди жителі області під різними приводами визволяли із таборів тих військовополонених, які насправді не були місцевими мешканцями.

Серед таких — «немісцевих» військовополонених, як згадують старожили села Рахманове, що входило в роки війни до Широківського крайзгебіту, наприкінці 1941 р. разом з місцевим селянином з полону прибув і Рафаїл Нахапетов. Згодом він створив сім'ю. Його дружиною стала сільська лікарка. Вона, як, зрештою, і він, була тісно зв'язана з місцевими підпільниками та партизанами, які дислокувалися в штольнях тамтешньої шахти. Ось ця подружня пара і дала життя нині відомому російському актору Родіону Нахапетову. Як стверджує він сам, його ім'я походить від слова «Родіна».

У списках військовополонених, які поверталися в рідні селища, міста і села, нерідко знаходимо примітки такого типу: «член партії — да». Так, у с. Тернівському таких староста нарахував 5 чоловік: «політрук істребительного батальйону Нікіфоренко Степан Лук'янович, зводний командир Василенко Н. І., команд. отделения — Кліменко А. І., політрук взвода — Прищип І. С., ст. лейтенант — Яровий С. І.» [27, арк. 6]. Збиралися відомості й окремо про тих, хто брав участь у будівництві оборонних споруд, хто був в ополченні чи винищувальних батальйонах. У Солонянській сільуправі таких на початку 1942 р. виявили 32 чол. [33, арк. 23].

Військовополонених німці відпускали головним чином у 1941 р. і з єдиною метою, яка насправді була далекою від гуманітарних намірів: їм потрібні були робочі руки, перш за

все на селі. Усі, хто йшли з таборів додому, мали спеціальні перепустки усталеної форми, складені німецькою і українською мовами. В них, окрім прізвища, дати і місця народження та проживання, містились умови, за якими власне і звільнявся військовополонений. Серед них були й такі (подаємо цитату із точним збереженням тексту документа):

«1. Військовополоненому слід стримуватися від кожної ворожої дії проти німецького народу, головно ж проти німецьких збройних сил, як проти союзних націй, так заприятельних з Німеччиною.

2. Йому слід іти до місця свого призначення найкоротшою дорогою і до 8 днів засвідчитися в найближчій німецькій комендатурі, якщо ж цього не зробити, це звільнення губить силу.

3. Зміни місця, де затримався полонений, можна зробити лише за згодою німецьких службових установ.

4. Посвідку про звільнення повинен він носити при собі і на вимогу показувати кожному німецькому військовому.

5. Якщо військовополонений є відпущений додому, йому слід при прибутті згідно з ч. 2 віддати військовій частині амуніцію та військовий одяг і одягти цивільний одяг» [24, арк. 30].

Чи багато таких полонених, уроджених на Дніпропетровщині, було відпущено по домівках і чи всі вони дісталися їх, сказати важко. Проте аналіз документів, непрямі свідчення й покази свідків переконують, що таких по всій області були тисячі.

Окупаційна влада оперативно включала їх до виконання різноманітних робіт, особливо, коли йшлося про село. Величезна кількість «рапортчикок», донесень-звітів, які регулярно складалися старостами рукописно і подавалися до сільських управ, підтверджують уже загальновідоме: німці ретельно відстежували (чи принаймні намагалися) участь у сільгоспроботах відпущених полонених ба навіть їхню поведінку. Ось характерний документ, який лише підтверджує сказане вище: «Характеристика старости на Тютюника П. О., який з полону прибув 10.10.1941 р. додому і працює ковалем у громадському господарстві... Працює добре. Підпис» [27, арк. 10].

Проводили окупанти і реєстрацію «всіх фольксдойче, румун, словаків, мад'яр (угорців. — *Авт.*), італійців та болгар», тобто тих, хто за етнічними ознаками репрезентував держави, союзні Німеччині у війні проти СРСР [33, арк. 69]. Для них, а найперше для фольксдойче, створювалася в області політика усілякого сприяння.

Загалом шляхом перепису, реєстрації, обліку та прискіп-ливого контролю за населенням окупанти мали досить-таки повне уявлення про контингент людності; при цьому на селі вони мали більш точну картину, аніж про мешканців міста. З метою увиразнення сказаного вище наведемо лише один, але типовий документ, який дає уявлення про інформацію, якою володіла окупаційна влада Дніпропетровщини про її населення: «Відомість про наявність населення по Ново-Покровській сільуправі Межівського району на 23.11.1942 р.: ... дітей від 1 до 5 років — 871; від 6 — 10 — 459; від 11—14 — 524; а всього 1854.

Чоловіків: від 14 років до 20 років = 264; 20 — 25 = 86; 25 — 30 = 106; 30 — 35 = 146; 35 — 40 = 113; 40 — 45 = 103; 50 — 55 = 54; 55 — 60 = 68; 60 — 65 = 31; 65... = 92; а всього — 1 167. Жінок: від 14 років — 20 років = 375; 20 — 25 = 207; 25 — 30 = 290; 30 — 35 = 329; 35 — 40 = 210; 40 — 45 = 183; 45 — 50 = 155; 50 — 55 = 73; 55 — 60 = 131; 60 — 65 = 70; 65 ... = 191; а всього — 2 234. Працездатних: чоловіків — 810, жінок — 1745. Кількість населення до війни була — 5 511, а в даний час 5 255...» [26, арк. 46—47].

Картина, що постає з цього документа, а він є до певної міри типовим, перш за все, засвідчує відчутні й помітні незброєним оком деформації у співвідношеннях між часткою чоловіків та жінок. Та особливо виразні аномалії між ними простежуються у вікових групах, що охоплюють населення краю від 20 до 50 років, тобто серед повноцінно працездатних. Тут на 1 374 жінки нараховуємо всього 664 чоловіки. Такі ж пропорції, а точніше диспропорції, зафіксовані і в інших документах. Так, у сусідньому господарстві ім. Браухіча: із 2 201 мешканця чоловіків було 476, а жінок — 952; в Ново-Павлівській сільуправі на 1 894 працездатних жінок припадало лише 916 спроможних працювати чоловіків [26, арк. 10,49].

Дещо складніша ситуація з обліком населення була в містах області. Управи міст не володіли точною інформацією про кількість населення міст. Проте з тих загальновідомих даних про кількість населення Дніпропетровська, Дніпродзержинська (Кам'янського), Кривого Рогу, Марганця, Нікополя, Павлограда та інших міст постає та ж сама картина: жінок, у тому числі й працездатних, тут було в 1,8—2 рази більше, аніж чоловіків. Отже, загалом війна спричинила в області серйозні демографічні зміни.

Особливо виразною стала кількісна перевага жінок над чоловіками в тих вікових групах населення, що реєстрували-

ся в графі «працездатне населення». Це було пов'язано з масовими мобілізаціями призовників 33-х вікових груп до діючої армії влітку 1941 р. та почасти і з евакуаційними процесами. Одночасно в структурі населення краю різко збільшилася частка людей похилого віку та дітей і підлітків. Наприкінці 1941 р. їх було, за нашими підрахунками, близько 70 % від всього населення області. Проте з початком масового вивезення молоді на роботу до Німеччини вона зросла ще більше і сягнула не менше 75—80 %. Іншими словами, усі жахи окупації перш за все довелося пережити дітям війни, жіноцтву та людям похилого віку, бо саме вони були об'єктом окупації.

Отже, окупанти намагалися тримати під контролем облік населення області і прагнули мати про нього якомога повнішу інформацію. Проте, як постає з аналізу документів, є підстави думати, що їхній реєстр був неповний і загалом точної кількості населення області влада так і не знала, а їх відомості про нього дещо занижені. І не знали німці точної цифри вже хоча б тому, що такі дані їм потрібні були тільки щодо працездатних. Інші верстви населення їх цікавили менше, особливо люди похилого віку, хворі, немічні. Не останню роль тут відіграв і потужний фактор плинності населення та його міграції. Німці, починаючи з 1942 р., забороняли це, проте так і не впоралися з цим завданням.

До того ж, треба мати на увазі, що, з одного боку, було чимало й тих, хто свідомо й цілеспрямовано уникав реєстрації, а з іншого, нерідко посадовці, відповідальні за перепис, свідомо приховували «своїх», допомагали декому уникнути реєстрації тощо. Додамо до цього, що окупанти хоч і прагнули, проте не завжди отримували якісну інформацію «з низів», тобто з рук виконавців, особливо коли йдеться про селища і села, де сумління, кваліфікація і елементарна грамотність виконавців — старост, квартальних, десятників, сотників, кербудів тощо — були вкрай низькі. Документи, які вони складали, — яскраве й виразне тому свідчення. Та й сама влада почасти це визнавала [28, арк. 56].

Життя пересічної людини під окупантами було вкрай тяжке, а якість її життя — надзвичайно низька. Та, напевне, найтяжчим випробуванням, яке випало на людність краю, було випробування голодом. Населення не «жирувало» і до війни. Запасів у його «продовольчих корзинах», чи, точніше б сказати, у «погребях-льохах», і до 1941 р. було обмаль. А перед відступом ані партійно-радянські органи, ані командування Червоної армії не подбали, щоб залишити населенню бодай

найнеобхідніший продовольчий мінімум. І це незважаючи на те, що керівництво не могло не знати, що левова частка цивільного населення потрапить під окупацію і змушене буде самотужки боротися за виживання...

Більше того, при відступі була дана офіційна вказівка нищити на теренах області всі матеріальні цінності. На Криворіжжі, як згадують свідки, в районі залізничної станції Кривий Ріг-Західний було буквально на очах місцевих жителів 12 серпня 1941 р. знищено продовольчі склади, «щоб не досталися ворогу». В Дніпропетровську (23 серпня 1941 р.) знищили хлібозавод по вул. Карла Маркса, в сел. Апостолове — зернові склади... Відтак населення області, особливо міське, увійшло під окупацію з мінімальним запасом харчів.

До речі, окупанти повною мірою скористалися такою ситуацією з пропагандистською метою. Вони широко рекламували дії радянської влади, яка знищила все, що можна було, та й кинула своїх громадян напризволяще. Та водночас вони використовували ці факти і те, що населення було напівголодне, аби заохотити його вийти на роботу, зареєструватись на біржі праці тощо. Адже працюючим німці видавали картки на отримання бодай невеличкої пайки хліба та деякі продукти харчування.

Окупаційна влада практично не переймалася питаннями постачання продовольством населення України. Лідери рейху вважали, що головне — вивезти якомога більше продовольства до фатерлянду, а про місцеве населення цинічно, скажімо, устами рейхкомісара України Е. Коха, заявляли: «Забезпечення місцевого населення сьогодні неактуальне». І в цій фразі — уся звірина суть окупаційної влади і лідерів рейху. Та, визначаючи політику стосунків з місцевим населенням, фашисти виходили ще й з аналітичних висновків спецслужб щодо українців. Так, характеризуючи настрої населення центральної і східної України, відділ контррозвідки «Південь» відзначив «слухняність українців». Та особливо цікавим, у контексті розмови про забезпечення населення продовольством, є думки їхніх аналітиків про те, що *комуністична влада підготувала сприятливі умови для окупантів, оскільки населення звикло бути слухняним*, — «внаслідок втілення у життя п'ятирічних планів у нього надзвичайно низький життєвий рівень і тому воно легко пристосовується до суворих необхідностей воєнного часу»... [55, с. 171—172] (курсив — Авт.). Отже, дуже перейматися питаннями постачання продовольством українців не варто...

Проте вже в листопаді 1941 р. начальник тилової служби сухопутних військ генерал Вагнер вимушений був констатувати: «Питання про постачання цивільного населення продуктами харчування є катастрофічним... При цьому більш чи менш стерпним є положення в сільській місцевості. В протилежність цьому геть невіршеним є питання про постачання продовольством населення великих міст» [54, с. 132]. Дійсно, вже пізньої осені всі міста Дніпропетровщини охопила лихоманка недоїдання та голоду. Особливо потерпав обласний центр. Невипадково місто потрапило в зону особливої уваги спецорганів вермахту, як таке, де ситуація з харчуванням могла призвести до заворушень. З огляду на це командування 444-ї охоронної дивізії вимагало посилити її сили, а в разі необхідності пропонувало евакуювати населення міста [59, с. 90—91].

Ситуація не переросла в бунти та стихійні виступи, хоча вірогідність їх, за оцінками окупаційної влади, наприкінці 1941 р. була в Дніпропетровську дуже висока. Партійно-радянське підпілля міста цією ситуацією не скористалося, бо зазнало в цей час дошкульного удару з боку гестапо. Похідні ж групи ОУН не мали в місті достатньої підтримки населення та й вступати у відкрите і збройне протистояння з окупаційною владою не входило в їхні плани... Не краща ситуація з постачанням харчів була і в інших містах області.

Втім, політика щодо постачання населення України продовольством зазнала певних змін. І хоча її (цієї політики) головний зміст і напрям не змінилися — через неї німці намагались упокорити місцеве населення, виморити голодом значну його частку, через продовольчі пайки залучити робітників на підприємства або вивезти на роботи в Німеччину, — все ж окупанти змушені були заплющити очі на переселення частини городян у села.

Все життя, а точніше, його «центр виживання», перемістилося на базари, офіційно дозволені владою і «чорні». Останніх зазвичай у містах області було більше. Діяли вони стихійно, і на перший погляд, нагадували не ринки, а швидше масу людей, що начебто безцільно «товчеться». А насправді саме на таких «товчках» «із-під поли дістати», купити або обміняти можна було багато-чого. Це була царина спекулянтів, їхній час. Ціни на всіх цих базарах, та особливо на «чорних», були значно вищі, аніж у державних крамницях, і навіть вищі від офіційно дозволених.

Уже зимою 1941—1942 рр. ціни на ринках, особливо «чорних», у спекулянтів, стали неймовірно високими: невеличкий

буханець хліба низької якості коштував 120—150 крб., стакан пшона — 20—25 крб., стакан самосаду — 40—50 крб., цукор — від 400 до 600 крб. за кілограм, одна порція сахарину (замінника цукру) — до 20 крб., 1 кг сала — 1600—1700 крб., літр молока — 50—70 крб., кілограм вершкового масла — 800—900 крб., стакан солі — до 300 крб., 1 літр олії — від 400 до 600 крб., чоботи ношені — 700—800 крб. [71а, с. 33].

Наприкінці 1942 р., а особливо зимою 1943 р. ціни на ринках області практично на всі продукти харчування зросли ще в декілька разів. Принаймні весною 1943 р. ціна за кілограм хліба сягнула 400 крб. (за буханець — 150—200 крб.), за пуд (16,3 кг) борошна просили 15 тис. крб., за літр молока — 100 крб. і вище, кілограм сала — 2 тис. крб. і вище, а за нове пальто — до 6—8 тис. крб. [2, с. 25].

На ринках Дніпропетровська, Кам'янського (Дніпродзержинська), Кривого Рогу, Нікополя, Павлограда та інших міст здебільшого панував товарообмін, такий собі бартер окупаційної доби, проте була і торгівля в її класичному розумінні. Але природу та логіку товарообміну й ціноутворення пояснити було дуже важко. Формула «попит і пропозиція диктують ціну» не завжди діяла, тому що вагому роль у ціноутворенні відігравали самі окупанти, а ще більше шуцмани. Адже як перші, так і другі, намагаючись нажитись на ажіотажному попиті й дефіциті товарів, особливо на продукти харчування, сіль, мило, тютюн і медикаменти, створювали сприятливі умови для спекулянтів. Вони нерідко змушували, скажімо, селян за низькими цінами й оптом здавати товар «своїм людям», які згодом монопольно продавали його вже по завищених цінах. Частка від таких оборудок ішла в кишеню тих, хто створював захисний «дах» спекулянтам. Звідси й галопування цін на ринках області, про що вже йшлося раніше, величина яких (цін) виходила за межі здорового глузду і логіку ціноутворення.

Не рятували ситуацію й продовольчі пайки, що отримували городяни, які працювали. На день вони отримували 200—300 г хліба, дещицю крупи — 30—40 г та до 200 г буряків. Були в переліку товарів ще й олія та м'ясо (по 50 г щодня). Але насправді, особливо з другої половини 1942 р., практично всі, хто працював, отримували зменшені пайки: хліба 150—200 г щодня, м'ясо і олію раз на тиждень по 100—150 г. Натомість в асортименті з'явилися сирі цукрові буряки, перловка, чечевиця, овес тощо. Втім, їх видавали нерегулярно, як і заробітну плату. До того ж, у 1942—1943 рр. часто-густо оплату грошима частково заміняли товаром: милом, каусти-

ком, пшоном, вугіллям тощо. Щоправда, як згадують свідки тих подій, скажімо, до Великодня 1943 р. німці «розщедрилися» і видали деяким працюючим збільшену норму пшона та по 15 яєць [53].

Міські і районні управи практично не мали можливості покращити продовольче забезпечення мешканців області. Німці виділяли їм нандто куці резерви та й «карточки», або продовольчі книжки виділялися далеко не всім мешканцям. «Отоварювали» їх нерегулярно, а норми видачі були мізерними. Хліб непрацюючі отримували не більше 100—150 г. Нормою було закладати в хліб усього 50 % житнього борошна, а решту складали різноманітні домішки: відходи з цукрового буряку, целюлоза, солома, полова, картопляне борошно тощо. Починаючи з весни 1942 р. непрацюючі мешканці області, найчастіше, за картками не отримували нічого: окупаційна влада не виділяла для них продукти харчування.

Чи намагалася нова влада бодай щось зробити з ростом цін чи якимось їх приборкати? Є підстави стверджувати, що принаймні на папері, на рівні директив і вказівок щось робилось. Але серйозної, послідовної і копіткої роботи в цьому напрямку не проводилось. Окупанти не переймалися цією проблемою, особливо коли йшлося про цінову політику на базарах та й навіть відкриту спекуляцію. Інша справа — ціни у спецмагазинах держторгівлі, тобто в тих, що були лише для німців, фольксдойче та деяких цивільних службовців, що обслуговували їх. Там ціни стримувалися. На ринках же, і особливо на «чорних», у приватних магазинах, ідальнях та інших закладах ціни були вищі від встановлених. Так, у квітні 1942 р. по всьому рейхскомісаріату зайнятих східних областей, куди входила і Дніпропетровщина, було директивно встановлено, що житній хліб за 1 кг коштує 1 крб. 20 коп., пшеничний першого сорту — 2 крб., а другого — 1,4 крб., булочки із пшеничного борошна — 40 коп. При цьому директива закінчувалася таким застереженням: «Порушення цього карається за законами воєнного часу» [30, арк. 9—10]. Проте в цей же час на ринку буханець хліба низької якості і вагою до 800 г дешевше, ніж за 120 крб. не пропонували. Але на іншому «фронті» — на ниві закупівлі продовольства — окупанти дотримувалися вказівок дуже ретельно. В лютому 1942 р. у селах області вони встановили такі заготівельні ціни: індики і кури — 3,5 крб. за кг живої птиці, качки — по 2,5 крб. Але найцікавіше інше: цей же циркуляр визначав, за якими цінами треба продавати в «держмагазинах» ту ж таки, але вже

підготовлену до продажу птицю: курчат по 15 крб. за кг, гусей — по 16 крб., а індичок — по 18 крб. [30, арк. 9].

Отже, вижити в таких умовах людині було вкрай важко, особливо «з базару», та ще й при тих зарплатах, які виплачувалися. На промислових підприємствах робітники отримували в середньому до 400—600 крб., вчителі — до 600 крб., а директор школи — 700—900, прибиральниця — 150—200. Краще оплачувалася робота лікарів — 900—1200 крб. [12, арк. 88—90]. За штатним розкладом, у дитячому садочку міста тарифні оклади були такі: завідувач — 480 крб; вихователь, завгосп і медсестра — по 340, няня, куховарка і праля — по 200 крб., вартовий — 150 крб. У відділі соцзабезпечення «Самодопомоги» ставки були інші: економіст — 950 крб., інженер-плановик — 480 крб., секретар-друкарка — 400 крб., діловод — 250 крб., прибиральниця — 150 крб. [15, арк. 10,21].

На селі ставка старости була 800 крб. (43 крб. ішло в податок), секретарка — 550 крб. (мінус 8 крб. податок), завідувач школи — 500 (мінус 29 крб. утримано як податок), кур'єр — 250 крб. (мінус 8 крб. утримували) [31, арк. 43—45]. В рільничій школі (агрошколі) посадові оклади були вище: директор — 1 200 крб. плюс 40 % доплати; завідувач учбової частини — 950 крб. плюс 40 % доплати; викладач фізики — 750 крб. плюс 40 % доплати; завгосп — 600 крб., прибиральниця — 230 крб. [36, арк. 103]. У редакції газети «Промінь» (Нікополь), окрім завідуючого виробництвом і редактора, які отримували більше 1 тис. крб.; решта, включно й бухгалтери — від 500 до 300 [23, арк. 157, 194].

Зрозуміло, що і на хорошу зарплату в часи окупації прожити було важко. Особливо в містах. Шукаючи порятунку в боротьбі за фізіологічне виживання, люди споживали городину практично безвідходно: в їжу йшло навіть картопляне лущиння і гичка буряка. Поширилося вживання усіляких трав: лободи, щиріці, кропиви, грициків тощо; масово збирали пташині яйця, виливали, а потім поїдали ховрахів тощо. Раціон пересічної людини, а таких на теренах області була більшість, усі місяці окупації, окрім хіба що тих, хто отримував «спецпайки», був вкрай бідний. Та найбільше не вистачало м'ясо-молочних продуктів, цукру, жирів, риби і звичайнісінького хліба. Недоїдання та авітаміноз були звичайним явищем, особливо коли мова йде про мешканців міст.

Щоправда, в містах при деяких установах були їдальні. Там можна було робітникам і службовцям пообідати за 5 — 10 крб. Але меню в таких закладах харчування було дуже й

дуже бідне: перша страва (борщ або суп без м'яса) і друга — каша або картопля. В документах однієї із агрошкіл області вдалося знайти таке меню на 6 днів лютого 1943 р.: понеділок — суп з пшона (сніданок), борщ і вареники з картоплею — (на обід) і галушки — (вечеря); вівторок — суп з пшона (сніданок), борщ (обід), вінегрет (вечеря); середа — галушки (сніданок), борщ і котлети з моркви (обід) та суп з пшона (вечеря); четвер — суп з пшона (сніданок), борщ і каша з пшона (обід) та солянка (вечеря); п'ятниця — галушки (сніданок), борщ і вареники з капустою (обід), суп з пшона (вечеря), в суботу ж годували лише супом з пшона на сніданок та борщем на обід. Ідентичне меню було і в інші тижні 1943 р. За таке харчування треба було заплатити 45 крб. [36, арк. 46, 55].

Від масового вимирання голодною смертю рятувала винахідливість, родюча земля, різноманітні трави та уміння «вигручуватись». Але дистрофія була дуже і дуже поширена. Рятував і риб'ячий жир. Один літр жиру за ціною дорівнював вартості доброго шматка сала. Не був у дефіциті лише... самогон. Як вказувало в своїх донесеннях керівництво похідних груп, самогоноваріння набуло тут необмежених розмірів [53]. Німецькі джерела це теж підтверджують. А свідки пояснюють: річ не в тім, що населення масово пило і, так би мовити, спивалося. Охочих випити і в мирні часи було немало.

Справа швидше в іншому: в роки війни, і в окупацію особливо, самогон перетворився на таку собі універсальну і цілком «конвертовану валюту». За пляшку білувато-каламутної оковитої можна було на ринку виміняти практично все, у тому числі й харчі, в'язанку дров, відерце вугілля, цукор чи сахарин, хліб і самосад (тютюн), а при слушній нагоді й залагодити справу, поставивши старості чи кербуду, поліцаю чи команданту могорич, дістати необхідну перепустку («аусвайс») чи «відкрутитись» від шудманів. Дати хабара пляшкою стало звичайним і дуже поширеним явищем.

Гнали ж самогон буквально з усього: в хід ішло все, що мало бодай дешицю цукру — від буряка до фруктів і ягід. Щоправда, окупаційна влада намагалася заборонити або ж бодай обмежити самогоноваріння, але, як впливає із документів, приборкати цей промисел вони не змогли. В Апостолівській райуправі в серпні 1942 р. було видано розпорядження, яке довело до всіх старост сіл: незважаючи на сувору заборону варити самогон, «в останній час збільшилися випадки п'янки, ...а внаслідок цього бешкети, хуліганство і порушення порядку»... [28, арк. 150]. І насамкінець ішло попередження:

самогоноваріння заборонити, а старости будуть зняті з роботи і віддані до суду за невиконання. Проте самогоноваріння не припинилося.

Деяко легше проблему харчування вирішувало сільське населення. Але і тут були свої проблеми: окупанти масово вилучали у селян продукти харчування на потреби рейху, а підрозділи вермахту взагалі вважали, що вони мають повне право на реквізицію продовольства в усіх населених пунктах, що траплялись на їхньому «бойовому шляху». Відтак селян грабували безбожно. І все ж вони виживали легше, аніж мешканці міста. Більше того, саме село постачало продукти харчування на ринки міста, село допомагало громадянам міняти промисловий крам, і перш за все одяг, на продовольчі товари. Такий обмін уже восени 1941 р. та особливо в зиму 1941/1942 рр., коли морози в області стояли більше трьох місяців і сягали 25—30 градусів, набув масового характеру. За чоловічий костюм принагідно можна було виміняти 5—10 банок кукурудзи, за «кухвайку» — до 10, а за чоботи — кусень сала чи відерце зерна.

Спочатку німці дивилися на таку «змичку» міста з селом крізь пальці, проте вже наприкінці 1941 р. стали забороняти чи обмежувати видачу спеціальних перепусток городянам, з якими тільки й дозволялося ходити міняти в села. Так, вони стали брати під свій контроль поставку харчів із села в місто, вводячи своерідну монополію та, не в останню чергу, ще й маючи при цьому певний матеріальний зиск. Запроваджуючи цей порядок товарообміну між містом і селом, окупаційна влада намагалася у такий спосіб «виконати в необхідних для Німеччини обсягах поставки продуктів харчування до рейху та вермахту». Була тут і ще одна мета: дати міським упрavam можливість отримувати певні кошти за видачу ліцензій на торгівлю, за «містове» на ринках тощо. Не останню роль відігравав і той факт, що німці намагалися перевести на самозабезпечення особовий склад поліції. Все, що ці «вояки» конфісковували, їм дозволялося залишати у своєму розпорядженні. Це розв'язало їм руки і відкрило шлях до пограбування «мінальників». Свідки стверджують: навіть перепустки не завжди рятували від пограбування шуцманами, хіба що хабар або самогон виручали.

Знаний в Україні дослідник окупаційної доби І. Ветров переконаний, що німці до певної міри були зацікавлені тримати під контролем і товарообмін між селом та містом, і особливо ринки в містах. Адже окупанти й самі там активно «при-

торгоували» харчами (в тому числі й тими, що вони конфіскували у населення), а «за отримані від цих операцій гроші скуповували золото, діаманти, килими, художні цінності тощо» [2, с. 122].

Міські і районні управи через свої відділи торгівлі намагалися бодай якось впорядкувати базари та налагодити торгову мережу. Переважно в містах області та у районних центрах відкривалися магазини, які головним чином були приватними. Переважно приватними були й ресторани, буфети, закусочні, їдальні. Так, скажімо, в Дніпропетровську, Кривому Розі і Нікополі майже всі такі заклади належали до приватних, окрім їдалень закритого типу для спецконтингенту. Є підстави думати, що така ситуація спостерігалася і в інших містах області, адже німці свідомо сприяли розвитку приватного сектора економіки, і насамперед в галузі торгівлі й обслуговування населення.

Рідко, але відкривалися й магазини кооперативної торгівлі та державної форми власності. Більшість останніх крамниць носили спеціалізований характер і обслуговували виключно тамтешніх VIP-персон, фольксдойче та ін. Так, для останніх практично в усіх містах області працювали спецмагазини і встановлено високу — 4-ту категорію постачання продовольчими товарами. В межах тижня на одну персону норми тут встановлювалися такі: жирів — 150 г, 4 яйця (замість одного яйця можна було взяти 40 г м'яса або 80 г риби); 1 кг сиру, овочі, сіль [1, с. 165]. Ціни в таких «державних» магазинах були значно нижче, аніж на ринках міста. Але ж і доступ до них був максимально обмеженим.

У їдальнях міських управ, державних та спеціальних їдальнях закритого типу обіди із двох страв коштували (при наявності талону на обід) від 5 до 10 крб. Але ж вони обслуговували дуже невелику кількість мешканців міст. Певний час міськуправи області відпускали обіди безкоштовно найбільш нужденним. Однак окупаційна влада вже в 1942 р. геть припинила постачання для такої мети, і благодійництво закінчилося, так і не набувши ваги. Поширеною в містах області була мережа приватних закладів харчування. Та ціни в них установлювалися значно вищі, аніж у державних закладах. Наприклад, у приватних їдальнях Дніпропетровська, Новомосковська, Марганця чи Кривого Рогу обід з трьох страв коштував мінімум 20—25 крб., у кав'ярні — вже до 40 крб., а в «ресторації» (тобто в ресторанах), де столи покривалися скатертинами та ще й «грала музика», ціни були дуже високі.

На початку 1942 р. в області розпочали обмін «советських банкнот на українські». З дозволу рейхскомісара такі грошові знаки дійсно випускалися в обіг [26, арк. 31]. Але, як показують звіти фінансових відділів управ усіх рівнів, документи «Самодопомоги» та інші всі розрахунки, податки й видатки позначилися в карбованцях. Очевидно, що радянський карбованець був найпоширенішою валютою, що ходила в області. До речі, зарплату теж переважна більшість отримувала карбованцями. Окрім хіба що «щуцманів» — у документах на виплату їм заробітної плати записано «RM» — рейхсмарка [71, арк. 17—21,30—34].

Зазвичай населення розраховувалося радянськими карбованцями. Німці визнавали цю грошову одиницю і не забороняли її «ходіння». Але гіпертрофовані ціни на ринках області та їх «галопування», плюс ажіотажний попит спричинили справжню інфляцію карбованця. Порівняно з довоєнною добою купівельна спроможність карбованця різко впала. Долучилась до цього ще й окупаційна влада, адже вона офіційно встановила, що курс карбованця до німецької марки співвідноситься як 10 до 1. Звідси і падіння ваги карбованця, і панування примітивного натурального обміну.

На ринках районів та невеличких міст і селищ ціни на сільгосппродукцію були дещо нижчі, аніж в обласному центрі чи інших містах Дніпропетровщини. Та й іншими вони були навіть на різних ринках одного і того ж міста. Найвищими були ціни на «Озерці» в Дніпропетровську — на цьому збіговиську спекулянтів, які вже на вокзалі скуповували у селян і тут же бігли втридорога продати товар на базарі.

Очільники нацистської Німеччини надавали великого значення привласненню українських матеріальних цінностей та їх використанню задля інтересів «третього рейху». Дніпропетровський потенціал — від чорноземів і промислових гігантів області до сировинно-мінералогічних покладів — займав у планах окупантів важливе місце. Тож буквально з перших днів окупації командування вермахту разом з цивільною адміністрацією зосередили свої зусилля на тому, щоб прибрати до рук промислові об'єкти та сільськогосподарські цінності. Тим більше, що на полях області в 1941 р. дозрівав непоганий врожай. Його збиранню приділялася серйозна увага. Для цього при військових з'єднаннях, що діяли в межах області, створювалися спецкоманди.

Настільки жорстоко німці грабували усі села України, в тому числі Наддніпрянщини, свідчить той факт, що, за ви-

знанням тилового командування 3-х армій вермахту, які діяли на Півдні України, їх потреби за рахунок місцевої продукції в 1941 р. задовольнялися таким чином: хлібом — на 80 %, м'ясом — на 83 %, маслом — 77 %, картоплею — на 70 %. Додамо, що все це реквізувалося силами військових. Проте долучали до цього і місцеве населення. Саме від нього окупанти вимагали налагодити безперерійну роботу сільськогосподарського цеху області: в Берліні покладали великі надії на всю Україну, і особливо на її сільськогосподарські лани. Невипадково вони створили цілу мережу спеціальних органів для заготівлі продукції в українських селах. У Дніпропетровську для цієї мети було два товариства з капіталом 100 тис. крб. кожне [50, с. 161].

Тож і не випадково, що німці хотіли, аби земля систематично родила і годувала їх, тому-то вони і пішли на збереження колгоспів і радгоспів як виробничих структур на селі. Щоправда, на межі 1941—1942 рр. їх перейменували на громадські (общинні) господарства, які «згідно з законом переймали в цілісності колишні колгоспні господарства» [30, арк. 6]. Наші розвідки показують, що, наприклад, у П'ятихатському і Солонянському районах у 1941—1944 рр. працювали всі до одного колишні колгоспи і радгоспи. Щоправда, вони стали «громадськими» господарствами. Але назви, які вони носили ще до 1941 р., практично всі збереглися.

Через створені органи влади та поліцію окупанти мобілізували все сільське населення на збирання врожаю. Уникнути роботи на полях, особливо в 1941 р., воно майже не могло: тут діяли суворі і строго регламентовані приписи, розпорядження та система покарань, жорсткий нагляд поліції і фельдндармерії. Діяв і фактор страху. Та хоч як там було, але на Дніпропетровщині громадські господарства працювали всю добу окупації. Практично всі села були включені в структуру цих господарств. Вони діяли і збирали врожаї, вирощували худобу, переробляли сільськогосподарську продукцію, здавали м'ясо і молоко. І все це за безцінь забирала окупаційна влада, адже заготівельні ціни, які виставляли окупанти, були вкрай низькі і здириницькі.

Дослідники історії українського села в роки фашистської навали С. П. Лаута, О. Г. Перехрест та інші стверджують, що в усіх селах рейхскомісаріату діяла така система: за здану продукцію селянин одержував певну кількість «пунктів» — умовних одиниць, на які він міг одержати промтовари. Система ця була вкрай грабіжницька, адже за 1 ц зерна нарахову-

вали 10 «пунктів», за свиню 110 кг — 400 «пунктів», за 1 літр молока — 1 «пункт», а тим часом товари коштували: костюм із грубого сукна — 1600 «пунктів», брюки — 560, шкарпетки — 120, 1 м простої тканини — 320, 1 кг солі — 30, 1 кг цукру — 100, 1 коробка сірників — 100. Право отримувати промтовари мали тільки ті селяни, які виконали поставки [58 с. 130].

Тож село працювало не на власний розвиток. Земля, село і люди потрібні були окупантам лише для задоволення власних потреб. Саме задля цього вони його і експлуатували. Мова не йшла про відродження села, його розвиток, впровадження і освоєння нових агротехнологій, культур чи розвиток його соціокультурної сфери. В одному з спеціальних циркулярів з Берліна (1942 р.) прямо вказувалося: «Немає потреби занадто ретельно обробляти та очищати поля, чорнозем візьме своє».

Отже, мова йшла лише про нищівну експлуатацію земель та суцільне пограбування села і його людності. Часто-густо на полях області земля оброблялася примітивним способом. Оранка велась неглибока, застосовувалась обробка ґрунту лопатами, тяглова сила — коні, корови, а почасти й селяни; в селах панувала ручна праця. Звідси вкрай низька ефективність праці і низька віддача землі та невиконання планів. Невипадково навесні 1942 р. на Дніпропетровщині було засіяно 50 % посівної площі. Тож втрачене окупанти намагалися надолужити найжорстокішою експлуатацією села та грабунками.

Існуючі методи і технології обробітку землі спричинили і відповідну врожайність. Щоправда, починаючи з 1942 р., вже й самі селяни області почасти долучалися до «низької віддачі землі». У відповідь на грабівницьку політику вони все частіше тихо саботували, свідомо неякісно виконували роботу, тим паче, що в полі біля кожного селянина з сапою наглядача не поставиш, ухилялися від роботи, порушували технології обробітку тощо. Все це призвело до того, що навіть окупанти змушені були визнати: урожайність і валові збори на полях Дніпропетровщини нижчі, аніж у колгоспах та радгоспах області в довоєнні роки.

Та визискувалися не лише села області, а й міста. Німці покладали на промисловий потенціал краю певні надії. В їхніх планах було завдання відродити ті промислові об'єкти, які були потрібні для збільшення військового потенціалу та зміцнення потуги діючої армії. Мова не йшла про відродження і розвиток промисловості краю. Йшлося, як і у випадку села, лише про тотальну експлуатацію та вивезення сировини. Тоб-

то Дніпропетровщина бачилась не як розвинений регіон, а як сировинна область рейху. Ось чому вони намагалися відродити перш за все металургійні та машинобудівні заводи, залізничний транспорт з усією його інфраструктурою та гірничовидобувну галузь. Щодо останньої, то німці особливого значення надавали видобутку марганцю.

У сировинних пріоритетах рейху марганець стояв вище від залізної руди. Вище марганцю стояли лише «видобуток і переробка нафти» (румунське джерело нафти в Плоєшті було, по суті, одне-єдине для Німеччини, а з 1941 р. додалося ще й Дрогобицьке, але їх Німеччині було замало) та виробництво сирого каучуку, якого вони теж не мали. Тому на полях області пробували вирощувати коксогиз — замітник каучуку. Він був украй потрібний для виготовлення гумових виробів, яких, як власне і пального, виготовленого з нафти, гостро потребувала техніка.

Те, що німецькі фахівці надавали особливого значення марганцю і його видобутку на Дніпропетровщині, яка має унікальні і найбільші в Європі поклади цієї сировини, не дивно. Адже Німеччина не мала ані грама власного марганцю, а її металургія цілком і повністю залежала від його експорту. Обійтися ж без нього металурги не могли: жодна марка високоякісної, а особливо броньованої сталі без марганцю не могла бути виготовлена.

Це не означає, що нацистській Німеччині, як і її союзнику Румунії, не потрібна була залізородна сировина Кривбасу, тим більше дармова. Окупанти мали великі плани і щодо неї. Та все ж у Рурі в них розроблялися свої залізоносні поклади, допомагала їм цією сировиною і Швеція. А марганцю в Європі, окрім як у Нікополь-Марганцівському басейні, та Чіатурі в Грузії, більше не було ніде. Звідси й увага до цих родовищ. Проте відродити гірничовидобувну галузь і вивести її на доведенні потужності вони так і не змогли. Навіть видобуток марганцю, що визнавали й самі окупанти. І все ж приблизно 2/3 своїх потреб у 1941—1944 рр. вони покрили за рахунок марганцю Дніпропетровщини [69, арк. 86—87].

Нацисти намагались організувати і видобуток залізної руди. Цим опікувалася ціла низка спеціально створених компаній. Найпомітнішими серед них були гірничо-металургійна акціонерна компанія (товариство) «Схід», корпорація «Бергунд Хюттенверке Ост ГмБХ» і товариство з обмеженою відповідальністю «Маннесман», яке заснувало в Дніпропетровську фірму для торгівлі рудою і металом. Водночас для відновлен-

ня потрібних окупантам об'єктів промисловості з Німеччини до області прибула чимала команда цивільних фахівців: залізничників, зв'язківців, металургів, гірників та ін.

Однак виконанню задуманого їм серйозно завадила ціла низка причин. І, перш за все, той факт, що, відступаючи, радянські війська і спеціальні групи фахівців виводили з ладу найважливіші технологічні ланки і вузли, що унеможливлювало швидке налагодження будь-якого виробництва: домни «закозлили», копри і стволи шахт зруйнували вибухом, мости підірвали і т. п. Усе це плюс той факт, що величезна кількість обладнання була вивезена на Схід, і робило відновлення промислових підприємств області вкрай складним, трудомістким і проблематичним.

Рейхскомісар України Е. Кох визнав, що «більшовицькі орди Сталіна» за принципом спаленої землі залишили по собі зруйновані міста, села... Заводи перетворені в сміття і попіл, машини виведені з ладу, продовольчі запаси знищено [70, арк. 19]. І це дійсно було так чи майже так: відповідні директиви Радянського уряду вимагали знищувати і висаджувати в повітря все, що не встигали евакуювати, щоб не дісталось окупантам.

У Дніпропетровській області їм дійсно дісталось мало. Особливо, коли мова йде про промислові об'єкти краю. На селі ситуація була інша — чорноземи не транспортували на Схід. А ось німці намагалися вивезти бодай частку української родючої землі. Не вивезеш і надра, проте тут можна унеможливити доступ до них та їх розробку. Що й було зроблено у Кривбасі та Марганці. Не дозволили німцям налагодити роботу і місцеві робітники, які нерідко приховано саботували. До того ж, гостро не вистачало кваліфікованих кадрів, адже більшість фахівців евакуювалося.

Не допомагали й примусові мобілізації робітників і військовополонених, яких окупанти намагалися використовувати на промислових підприємствах, але в основному головню на підсобних роботах. На копальні Марганця і Кривого Рогу окупанти силою загнали більше 5 тис. робітників і сотні військовополонених, проте робочих рук, не кажучи вже про кваліфікованих робітників, не вистачало гостро і хронічно. Невипадково в 1943 р. Гімmlер у спеціальному повідомленні «Про настрої населення в генерал-комісаріаті Україна та економічне положення» писав, згадуючи і Дніпропетровщину: «Питання забезпечення гірничорудної промисловості Криворізького басейну робочою силою всіх спеціальностей постає все

більш гостро... Цими робітниками не можна видобути ніякої руди, можливо лише виконати низку підготовчих, очисних робіт, у той час як за планом намічалось вже в першій чверті 1943 р. щодобово видобувати 4 020 т. Робітники рано чи пізно кидають роботу...» [57].

Для увиразнення картини, що була на гірничорудних підприємствах області, і того, що досягли тут окупанти, наведемо один промовистий приклад: у 1940 р. тільки одна шахта ім. Комінтерну за добу видобувала від 4 110 т до 5 330 т [51, с. 209], а німці планували в усьому басейні досягти... 4 020 т на добу. В таких же обсягах, далеких від реальних можливостей, працювали й усі інші промислові гіганти області. Об'єктивно кажучи, окупанти не змогли задіяти промисловий потенціал області для своїх потреб і на 10 %. Промисловість області дала їм децищу від свого потенціалу. Напевне, серед усіх секторів промисловості області, її заводів і фабрик найбільш «продуктивно» на німців працювала залізниця, що налагодила роботу завдяки фахівцям, спеціально прибулим на Дніпропетровщину із рейху. Адже це вкрай важлива військово-стратегічна транспортна артерія для задоволення потреб фронту водночас для поставок награвованого до фатерлянду.

Систему тотального пограбування краю, реквізиції та систематичних конфіскацій доповнювала ще й система податків, які тиснули на населення області. Коли точно їх ввели, встановити поки що не вдається. Проте достеменно відомо, аналізуючи, скажімо, фінансові звіти установ, що вже на початку 1942 р. вони точно стягувалися. Окупанти декларували, що вони будуть невисокі і головню для утримання й розвитку місцевої влади. Проте насправді, якщо скласти все до купи — реквізиції, конфіскації, різні обов'язкові і планові здачи, податки та інші засоби визискування, то картина уярмлення постає тяжка: пересічна людина ледь-ледь тягла це ярмо.

Нова влада, як стверджують українські дослідники (І. Ветров, А. Скоробогатов) ввела в рейхскомісаріаті Україна такі податки: до 10 % — податок на зарплату; 10—20 % — прибутковий податок для тих, хто отримував прибутки не від зарплати і залежно від прибутку; податок з обігу товару — 25 % (за приховування сум від оподаткування — штраф у розмірі десятикратної суми податку та позбавлення волі); одноразовий подушний податок — 10 крб. на місяць (його сплачували робітники й службовці); податок з промислу — 30 крб. на місяць та ін. Окрім цього, були ще й різні «місцеві збори»: плата за реєстрацію народження і смерті (5—10 крб.), шлюбів

(до 10 крб.), розлучень (200—300 крб.), за торгове місце на базарі (5—15 крб. залежно від того, чим торгуєш) та ін.

Система стягнення цих податків і різних зборів діяла дуже жорстко. Окупаційна влада невідворотно карала за несвоечасну сплату податку: спочатку накладалася пеня в розмірі 10 % від оподаткованої суми, а в разі ігнорування податок стягувався примусово або ж конфісковувалося майно. Уникнути сплати податків було майже неможливо. Так, наприклад, домоволодіння потрібно було обов'язково застрахувати та ще й сплатити податок з будівлі в розмірі 1 % від страхової суми. Отже, уникнути страхування будинку його власник практично не міг: застрахуй, а потім із суми страховки ще й заплати 1 % податку з будівлі. Звернемо увагу ще й на те, що обов'язковому страхуванню підлягала не лише хата (будинок), а й сарай (клуні), коні, свині, корови... Саме тільки за ці об'єкти одна Ново-Покровська сільська управа Межівського району здала страховки на суму 1 889 крб. [32, арк. 1].

Підлягали реєстрації, а отже і своєрідному оподаткуванню, і всі велосипеди. В цій же управі таких зареєстрували 88 одиниць, зібравши з кожної по 30 крб. річного збору [32, арк. 195—196]. У селі були свої податки. Земельний податок сплачували всі сільські господарства по 30 крб. з 1 гектара засіяного зерновими культурами, соняшником, городиною тощо. За землі іншого призначення, скажімо, випасу для худоби, сплачувалося 20 крб. з га. Всі, хто мав присадибні ділянки та наділи землі в полі, обов'язково сплачували податок за землю — 30 коп. за 1 м² та здавали всяку городину і збіжжя [32, арк. 196]. Тим же, хто тримав свиней, овець, коров чи птицю, теж належало здавати «контингент» — таку собі плату у вигляді «м'язоздачі» чи здачі молока. В зиму 1942 р. з 1 січня до 30 березня, наприклад, в с. Червонокам'янці П'ятихатського району норма здачі молока від однієї корови жирністю 3,8 % дорівнювала 280 літрам. А всього на 1943 р. норма здачі молока на сепараторні пункти по цьому ж району встановлювалась така:

- 1) від однієї корови — 750 л, у тому числі у 1-му кварталі 100 л жирністю 3,3 %;
- 2) від двох корів з кожної другої здати 1 125 л, у тому числі в 1-му кварталі 150 л жирністю 3,8 %;
- 3) корови, надій яких не перевищує 1 100 л за рік, здати на забій на м'ясокомбінат [37, арк. 33, 69 а].

Додамо до цього, що з корови ще треба було сплатити 50 крб. щорічного податку [33, арк. 24]. 50 крб. з корови, при ціні молока в місті на базарі до 50—70 крб. за 1 л, — здавало-

ся б, податок був невисокий. Але треба врахувати, що обов'язкові поставки забирали у господаря до 80—90 % усього молока. Решту молока можна і конче треба було залишити для себе, для власного вжитку, а лише потім — на продаж. Але ж дістатися до міського базару теж було непросто, особливо з огляду на патрулі на дорогах, поліцейські рейди, потребу в перепустці, тогочасні транспортні можливості тощо. Податок на собак на селі сягав 150 крб. на рік за одного, а якщо два, то вже 300 крб. ,і так за кожного наступного [37, арк. 12].

Ще більші плани здачі сільгосппродукції доводилися до громадських господарств (читай «колгоспів»). У жовтні 1941 р. тільки 82 такі господарства П'ятихатського району мусили здати 6 780 т картоплі, щоправда, здали вони лише 1170,19 т. Читаючи цей документ-рознарядку, аби не дата його складання, можна було б вирішити, що йдеться про радянську добу. Річ у тім, що тут фігурують колгоспи, які в жовтні — листопаді 1941 р., тобто в добу окупації, все ще носили радянські назви: «Комінтерна», «Зірка Комуни», «Сталіна», «Кірова», «Паризької Комуни», «Світло Жовтня», «Більшовик», «Будьонного», «Ворошилова», «Тельмана», «К. Маркса», «Енгельса», «Шлях Леніна» [18, арк. 311, 318—320].

Окрім податків і «контингентів», було ще й чимало різних повинностей (оброків), як-то: «всім вийти на боротьбу з ховрашками», «виділити ... робітників на будівництво дороги («шосе») Кривий Ріг — Дніпропетровськ», «організувати людей і провести садіння шовковиці і лісопосадок», «терміново направити певну кількість робітників на снігоборотьбу (розчищення залізничних колій, встановлення снігозахисних щитів)» тощо [37, арк. 41,70; 38, арк. 133,150,180]. Додамо до цього ще й «оброк» на теплий одяг: вже зимою 1941/1942 рр. всі старости, домоуправи, квартальні та десятники отримали розпорядження про збір теплих речей. Ось типова «вказівка» старостам Софіївського району від 5 січня 1942 р.: «... для забезпечення армії теплим одягом із вашої сільуправи терміново треба зібрати такі речі на кожні 100 чол. населення: шуби — 8 одиниць, полушубок — 8 одиниць, шапка — 8 одиниць, ... кухвайка ватяна — 16 одиниць, шарфів шерстяних — 5 шт., валянки — 16 пар, рукавиць — 40 пар... Через десятників зібрати і здати» [28, арк. 5].

Не менше вимагалось і від городян. Щоправда, часто-густо «плани здачі» теплому одягу не виконувалися. Населення нерідко відверто ухилялося від цього «оброку», тихо саботувало, приховувало для обміну на харчі тощо. Тоді підключали

поліцаїв, які, особливо в містах, могли забирати у людей буквально на вулицях теплі речі, адже у них був свій план, та й їм теплі речі були не зайві.

Життя під окупантами не лише регламентувалося цілою низкою різноманітних наказів, розпоряджень та інших приписів, але й строго контролювалося. Принаймні німці намагалися це робити. Перш за все, нова влада визначила, що перебувати на вулицях міст і сіл та пересуватися шляхами області можна було тільки у межах часу, встановлених військовим комендантом. Зазвичай це можна було робити, та й то за наявності документів, а поза межами населених пунктів — ще й перепустки, з 5—6 годин ранку до 17—18 вечора [33, арк. 58].

Одночасно в усіх установах і закладах вводився жорсткий графік роботи, але лише в межах часу, визначеного наказом коменданта про «регламент перебування населення на вулицях міст». Найдовшим, а, по суті, необмеженим робочий день був у селян. Особливо в гарячу пору жнив і польових робіт їх змушували працювати цілий світловий день. У закладах, установах та на підприємствах — у межах 8—10 годин. Ось типовий графік роботи в установах Межівського району: початок робочого дня о 7.30, перерва — 1 година 15 хвилин з 12.15 до 13.30; закінчення робочого дня о 16.00 [26, арк. 1]. Вихідні дні не були нормою. Більше того, в промисловості окупанти вимагали працювати безперервно, як, до речі, і на селі. Не випадково облштадткомісар видав навіть постанову, яка не дозволяла «призупиняти (цікаве і обтічного типу формулювання. — *Авт.*) роботу» навіть у релігійні свята, окрім як на Різдво Христове — 7 січня, Новий рік — 14 січня і Великдень [32, арк. 94]. Цікаво, що німці вибудували хронологію двох перших свят на європейський лад і за старим стилем — спочатку Різдво, а потім Новий рік, а не так, як було за радянської влади: Новий рік передував Різдву.

Вимагала нова влада і встановлення певного порядку в селах і містах. Так, скажімо, вимагалось, щоб на під'їздах будинків у містах були списки тих, хто в них проживає, а на кожному приватному будинку, на спеціальних табличках, треба було позначити назву вулиці, номер будинку, прізвища господаря та його родини; на околицях же сіл від старост вимагалось встановити вказівник з назвою села, написом про те, куди веде шлях та скільки кілометрів до сусіднього села, райцентру тощо [26, арк. 1—2; 28, арк. 29].

Спочатку окупанти заходилися було перейменовувати вулиці, а то й населені пункти області. Особливо їм не подоба-

лися назви тих вулиць і закладів, що носили ім'я німецьких діячів: К. Маркса, Ф. Енгельса, Е. Тельмана, Р. Люксембург, К. Лібкнехта та ін. Проте вже на початку 1942 р. вони зрозуміли, що в документації йде плутанина. Тож виникла ідея зупинити процес перейменувань. Так, 17 березня 1942 р. комісар німецького командування м. Кривий Ріг видав розпорядження, яким зупинялося в місті і в підпорядкованих йому Апостолівському, Криворізькому і Широківському районах перейменування населених пунктів і вулиць, «тому що при вживанні нових назв можуть бути заплутання» [28, арка. 44].

Педантичні німці вимагали від старост сіл, домовласників, керуючих будинками, усіх працюючих суворого виконання розпоряджень, правил розпорядку, поведінки тощо. Але документи свідчать, що не все було так пунктуально, як того вимагали окупанти. Тютюн вирощували на полях не для того, щоб його... крали. Проте виявляється, що таке було, і тому райуправа категорично вимагала від поліції зупинити саботажників. Більше того, крали навіть стратегічно важливі для роботи залізниці в зимових умовах снігозахисні щити, тож «пану комісару поліції треба пильніше охороняти щити, бо це щити військового значення». Не можна було — категорично і однозначно! — гнати самогон, але «випадки самогоноваріння... почастишали» [28, арк. 141,150]. Заборонено було й «всяке миловаріння», а всі трупи треба було «здавати тільки на миловарні» [30, арк. 78] .

Архівні джерела доносять інформацію і про те, що навіть ті з посадовців, які уособлювали собою до певної міри нову владу і були на службі в неї, не завжди дотримувалися вимог вищестоящих органів. Чому так було? Важко однозначно сказати: чи то був своєрідний спосіб саботування, чи брала верх ментальність і вроджене намагання уникнути роботи, чи якісь «домашні» і «нагальні» справи змушували робітників порушувати розпорядок і правила. Та хоч як там було, але маємо документи, які засвідчують, що порушень трудової дисципліни було чимало. Як правило, за них карали штрафом [33, арк. 55].

Система штрафів була поширеним явищем на теренах усієї області, а перелік порушень, за які накладалося це стягнення, був досить таки широкий. Розвідки в архівах дали дуже різноманітний їх «асортимент», але, скоріше за все, і він не остаточний: «за порубку дерев», «за відмову привити свиню» (чи корову), «за порушення правил нічного руху», «за торгівлю в неустановленому розпорядженням місці», «за сміття», «за заріз свині (кабана)», «за несвоєчасну реєстрацію» (ново-

прибулі в населені пункти мали стати на облік за 24 години), «за самовільне змінення робочого місця», «за роботу без патенту», «за незареєстрований велосипед», «за нездачу трофейного обмундирування», «за несвоечасну здачу молока (м'яса, яєць...)», «за самовільне миловаріння», «за самогоноваріння», «за невідвідування школи», «за незастраховане майно» (худобу), «за нездану більшовицьку літературу» тощо.

А ось узагалі унікальний документ: «За невяку на урочисте свято до району 29 серпня ц.р. (1943 р. — *Авт.*) гром. Голіка М. та Пантелійко М. оштрафувати кожного по 200 крб.» [33, арк. 13]. Пояснимо: 29 серпня 1943 р. святкувалася друга річниця встановлення «нової влади» в Солонянському районі, а громадяни Голік М. і Пантелійко М. його проігнорували, хоча вони, скоріше за все, належали до числа і «обраних і званих», бо були при посадах, але ж не відгукнулися. А мусили! Станом на 1 травня 1942 р. тільки по Березанській сільуправі оштрафованих на 50—200 крб. було 45 чол. [27, арк. 19], а уповноваженого господарства ім. Молотова Солонянської сільуправи за те, що «самовільно кинув роботу на дорозі Кривий Ріг — Дніпропетровськ», оштрафували на 1 000 крб. [33, арк. 44]. З наближенням лінії фронту дисципліна ще більше падала, а «мобілізовані на різні роботи» стали масово їх кидати. Тут уже навіть система штрафів і усіляких інших загроз не діяла. Населення відчувало, що незабаром прийдуть свої, а тому й діяло більш рішуче. Так, тільки по Солонянській сільуправі у вересні 1943 р. люди, які посилалися на роботу по укріпленню с. Вовніги, кинули там роботу і вернулися по домівках, як-то з громадського господарства «Червоний Колос» — 46 чол., ХТЗ — 39. «Наказую, — писав голова сільуправи старостам сіл, — всіх зібрати і вернути назад» [33, арк. 30].

Німці дозволяли і навіть заохочували місцеве населення утримувати різну худобу і птицю. Але ж лише відповідно до діючих у ті часи інструкцій і постанов. Так, скажімо, самовільно забивати свиней, а тим більше таких, що «не дотягли» до 100 кг, було категорично заборонено! За невиконання цього правила штраф — 1 000 крб. Річ у тім, що в усьому гебітс-комісаріаті «Дніпропетровськ» діяла система м'ясоздачі, за якою треба було в першу чергу «здати норму» («контингент»), а вже потім дозволялося забити свиню і для себе. Норми діяли такі: «за кожную здану в держпоставку свиню вагою не менше 100 кг одну можна зарізати для себе» [33, арк. 21, 43]. Проте місцевий люд, особливо вже в 1943 р., самовільно різав свиней без дозволу [25, арк. 85] .

Тримала під своїм контролем окупаційна влада і здачу молока, яєць та навіть і площі землі, засаджені і засіяні сільгоспкультурами. Причому мова в даному випадку йшла не про громадські господарства на селі. Йшлося про ті ділянки землі, які зазвичай прийнято називати городами чи присадібними ділянками, тобто про наділи землі, які німці дозволяли засаджувати городиною місцевому населенню. Такі ділянки за нормами були від 10 до 50 соток, рідко, але зустрічаються й городи до 60 соток. Виходячи зі списків і заяв, що подавалися до місцевих управ, норми наділу залежали від того, де і як працює заявник, чи має вже він город і який склад його сім'ї. Окрім городів, окремі громадяни ще «брали землю і в оренду» [19, арк. 1—12].

Усе, що було посіяно й посаджено на таких землях, підлягало обліку з метою в подальшому обкласти натуральним податком. Так, наприклад, на залізничній станції Просяна детально описано, скільки й чого («ячмінь, просо, сонях, картопля, кукурудза, трава, буряк» тощо) посадили 40 власників наділів землі на 4,2 га власної землі та 2,06 га орендованої землі. Найбільше тут були зайняті площі під кукурудзу, картоплю, соняшник [25, арк. 3—5, 39, 44, 59]. І це зрозуміло: саме ці культури були найбільш затребувані населенням, яке насамперед покладалося на свої, з городів зібрані врожаї.

У великих містах теж видавалися наділи землі під городи. Проте з огляду на обмежені площі землі, придатної для такої мети в межах міст, тут їх отримували далеко не всі. Навіть ті, хто працював на підприємствах, не завжди отримували город. «Конкурс» на володіння такою ділянкою тут був високий. Перш за все вони діставалися тим, хто вважався «лояльним до нової влади», посадовцям, які працювали в різних установах окупаційної влади, кербудам тощо. І лише в останню чергу всім іншим. Проте загалом, навіть незважаючи на те, що зустрічалися й факти самозахоплення землі, далеко не все населення міст мало городи. З огляду на те, що окупаційна влада практично не опікувалася проблемою харчування цивільного населення міст, ті, хто не мав городів, узагалі потрапляли у вкрай складну продовольчу ситуацію.

Окупанти, користуючись тим, що населення було на межі виживання, намагалися залучити його до роботи на виробництві та до мобілізації людей на роботу в Німеччину. Спочатку було оголошено про добровільний набір в основному молоді на роботи в рейху. Для цього була задіяна потужна пропагандистська машина. Обіцялися «золоті гори» та матеріа-

льна підтримка родинам «остарбайтерів», хороші умови роботи та проживання, заробітна плата та відпочинок. У містах і селах області масово вивісили привабливі плакати-афіші. На одному з таких усміхнені юнаки і напис російською мовою: «Мы работаем в Германии для мира и восстановления Родины!». На іншому плакаті — найбільш серійному і поширеному в області зусиллями активістів, старост, десятників — зображено щасливу й усміхнену родину, яка стоїть біля свого приватного і дуже ошатного, затишного й дешевого будиночка з газо- або електрокухнею, ванною та садом: рай земний і годі! А головне, що це чекає на всіх, хто буде своєю працею зміцнювати рейх.

Зважимо, що в умовах украї тяжкого життя під окупантами, невпевненості в завтрашньому дні та суцільної економічної скрути обіцянки допомогти матеріально родині, яка тут залишалася, надати їй певні пільги, у тому числі й «нарізати додатково землі до садиби» чи «дати наділ у полі» чи просто «город під картоплю і овочі», на перших порах — наприкінці 1941 р.— на початку 1942 р.— відіграли певну роль. Окупаційна влада видала цілу низку відповідних документів, що декларували певну матеріальну підтримку сім'ям тих селян і робітників, які добровільно поїхали до рейху. Зазвичай така допомога надавалася або фінансово (як правило, 100—130 крб. щомісяця), або продовольством.

Однак потік добровольців дуже швидко вичерпався, як тільки почали надходити перші листівки з Німеччини, а родини на місцях не отримували всі пільги, які їм обіцяли. До того ж, німці нерегулярно і не дуже щедро роздавали, а точніше віддавали те, що обіцяли. Отримати обіцяне було досить складно. Особливо продовольчі пайки. Та й фінансові субсидії не видавалися автоматично і як належне та ще й щомісяця. Щоб отримати їх, треба було персонально з'явитись у відповідний відділ управ або на біржу (праці), скласти там типову за формою і змістом заяву, наприкінці якої писалося, хто з родини виїхав до Німеччини, а також додавалася така обов'язкова фраза: «Я даю присягу, что мои показания верны», а посадова особа, підписуючи, засвідчувала, що «сведения верны». Як правило, прохачам давали 100—130 крб. [35, арк. 1—10].

І все ж добровольці були: перші ешелони відправляли з квітами... Так, скажімо, тільки по Чаплинській сільуправі 25 травня 1942 р. таких було 20 осіб, 16 червня — 15, 19 червня — 17 і 12 жовтня — 15. Усього станом на кінець того ж

року — 90 чоловік [29, арк. 5]. Вербовки на роботи в Німеччині були і надалі, а до того ж — ще й на військову службу, в кінний гарнізон дніпропетровської поліції, в інші загони шуцманів тощо [32, арк. 145; 37, арк. 105].

Вишукували і вербували німці й кваліфікованих робітників відповідного фаху. Так, на Криворіжжі було зібрано, а згодом і відправлено близько 6 тис. робітників гірничих спеціальностей для роботи на копальнях Рура [63, арк. 89]. Та коли виконання планів «відправки транспортом придатних до відбуття трудової повинності до Німеччини» почало систематично зриватися, а потік добровольців закінчився, окупанти вдалися до введення трудової повинності, яка була рівноцінною примусовому набору. Проводилася вона на підставі розпорядження імперського міністра східних областей, виданого ще у грудні 1941 р. Відповідно до нього той, хто отримає повідомлення, мусить (зобов'язаний був!) «прийняти роботу поза межами свого міста і навіть східних зайнятих областей... ваша робота буде оплачуватися за тарифом. У разі неявки це зобов'язання буде приведенне в дію примусом проти Вас або Ваших рідних. Невиконання наказу тягне за собою арешт, тюремне ув'язнення або заслання на примусові роботи» [24, арк. 31].

На Дніпропетровщині саме так окупанти почали діяти вже наприкінці 1942 р. Втім, місцеве населення, принаймні значна його частина, намагалося ухилитися від таких наборів. Невипадково в Дніпропетровську у вересні 1943 р. штадткомісар міста видав спеціальне розпорядження, в якому відверто констатувалося, що ті, хто підлягав вивезенню (а це народжені в 1926—1927 рр., тобто підлітки 16—17 років), «або зовсім не з'явилися для відправки, або втекли під час відправки...». Тому й було видане нове розпорядження про те, що в усіх сім'ях, члени яких ухилитимуться від другого транспортування, будуть конфісковані весь їх інвентар та майно [45, с. 461].

Почалися облави. Частіше за все їх влаштовували в людних місцях: на ринках, у кінотеатрах, на вокзалах, у парках, прямо на біржах праці. Особливо це було характерно для міст. Та мешканці області, вже більш-менш обізнані з принадами життя остарбайтерів, особливо після переможної Сталінградської битви, про яку більшість краян знала, стали все активніше уникати ешелонів, які відправлялися до Німеччини. І це незважаючи на те, що окупанти діяли вкрай жорстоко стосовно тих, хто намагався уникнути примусового вивезення.

В Дніпропетровську саме за невиконання наказу про виїзд до рейху було демонстративно, щоб залякати інших, розстріляно 150 залізничників [5, с. 127].

Окупанти лютували так, що навіть один із посадовців змушений був визнати: в Дніпропетровську «надзвичайно сильно тероризують населення... Методи цього набору перетворюються просто-таки на полювання на людей...» [46, с. 461]. Не кращою була ситуація в Нікополі та Дніпродзержинську, Марганці та Кривому Розі, Межовій та Синельниковому. На Криворіжжі цю роботу особливо брутальними методами виконували калмики-колаборанти.

Цікаво, що і радянські підпільники, і оунівці у своїх повідомленнях про настрої серед населення області були однастайні щодо масового ухиляння молоді від виїзду на роботу в Німеччину. В 1943 р. оунівський агент доносив, що молодь Дніпропетровщини, яка не може наважитися на втечу, має вибирати між військовою службою в СС або виїздом до Німеччини. При цьому нерідко вибирали перше. Добровольці долав СС потішали себе надією, що «поки їх вишколять — війна закінчиться». Більш передбачливі хлопці вступали в ряди різного роду допоміжних поліцій або в німецькі військові майстерні. Невелика частина рятувалася втечею на село. Дівчата перебували у зовсім безвихідному становищі. Більшість слухала накази та погоджувалася на вивіз до рейху. Щоправда, деякі тікали, незважаючи на смертельну загрозу репресій. Німці ж за провину одного члена сім'ї карали всіх, включно з дітьми [53].

З огляду на репресивні методи формування загонів «добровольців» для роботи в Німеччині досить важко визначити кількість тих, хто дійсно став остарбайтером добровільно, а хто — ні. За різними оцінками українських дослідників, добровольців було не більше 15—20 % від загальної кількості вивезених з України на роботу до Німеччини. Тож припускаємо, що і на Дніпропетровщині їх відсоток був таким же. А загалом армія остарбайтерів з Дніпропетровщини налічувала близько 180 тис. осіб [41, с. 85]. Щоправда, є певні сумніви, що ця цифра відповідає дійсності. Принаймні ще в 1965 р. І. І. Слинько стверджував, що тільки з Дніпропетровська вивезли 130 тис. робітників... Отже, питання щодо кількості остарбайтерів-дніпропетровців ще залишається відкритим.

Серед вивезених левову частку складала молодь 16—20 років. Рідше зустрічалися ті, кому за 20. Підлітки, які до війни частіше за все не бували далі райцентру чи обласного

міста, потрапивши до Німеччини, у повному розумінні відірвані від дому, від Батьківщини, не завжди виносили тягар остарбайтера. Навіть якщо вони потрапляли в не найгірші умови життя — все ж у поштових картках простежуються сум, ностальгія і жаль за рідними. Аналіз тих поштових карток, а таких можна було надсилати з Німеччини чи Австрії в Україну не більше двох на місяць, показує, що ніхто не радів з того, що він працює далеко від дому, ніхто не агітував і не кликав туди ж друзів і рідню. Прямо сказати, що він ненавидить роботу в Німеччині і не хоче там жити, було неможливо. Цензура ретельно перлюструвала написане.

Невипадково німці не дозволяли остарбайтерам писати листи в запакованих конвертах. Вісточку можна було писати лише на відкритій поштовій листівці (Postkarte. Antwortkarte) з поштовою маркою, на якій зображено фіурера, із завбачливо надрукованим надписом трьома мовами — німецькою, російською і українською — кому, куди і відправник. Читаючи їх, перш за все, складається враження, що 90 % остарбайтерів — це дівчата. Листи від юнаків зустрічаються значно рідше. Принаймні це зачіпка дослідникам докопатися і встановити, чи дійсно це так. У листах додому, як правило, традиційне: «Я жива (живий), але скучаю і багато плачу за Вами, працюю...». Але головні запитання: «А як там Ви? Як сестри — брати? Як подруги і друзі? Де хто? Напишіть мені все-все про себе». Ось саме такі запитання і передають найточніше стан юнаків, що опинилися на чужині. А ще, звичайно ж, у листах багато цікавих спостережень і порівнянь, «як тут у них і у нас дома» або повідомлень про щось, з їх точки зору, екстраординарне [35, арк. 4, 6].

На жаль, не всі з них повернулися в Україну по закінченні війни. Лише в одному містечку в Німеччині на кладовищі Каушвітц м. Плауен, що в Саксонії, покоїться прах 58 уродженців Дніпропетровщини. І серед них 22 жінок-остарбайтерів: Басанської Катерини — 23 роки, із с. Нововасилівка Софіївського району; Біненко Марії — 19 років, з м. Кривий Ріг, Бутано Ольги — 20 років, з м. Новомосковськ, Гаркавенко Марії — 23 роки, з с. Бабайківка Царичанського району, Борисової Тетяни — 21 рік, з с. Єлизаветівка Апостолівського району, Герасименкової Ганни — 29 років, з с. Хащове, що на Новомосковщині, Горобець Марії — 22 роки, з с. Дідове на Верхньодніпровщині, Запорожець Ніни — 19 років, з с. Майянівка, Казак Олени — 26 років, з м. Павлоград, Крусаскої Марії — 19 років, з с. Межиріч Павлоградського

району, Кузьменко Емілії — 22 роки, з м. Нікополя, Люта Домахи — 19 років, з с. Байківка П'ятихатського району, Малопевної Надії — 25 років, з с. Бразолове на Павлоградщині, Нечаєвої Анастасії — 25 років, з смт. Солоне (?), Олійникової Фросі — 19 років, з с. Китайгород Царичанського району, Пономаренко Марії — 18 років, з с. Межиріч Павлоградського району, яка померла (!? — *Авт.*) у свій день народження — у день свого вісімнадцятиріччя — 20 травня 1943 р. (! — *Авт.*), Потійко Ольги — 19 років із с. Прайдівка Царичанського району, Терещенко Віри — 20 років, з с. Гупалівка Магдалинівського району, Філіпової Полі — 21 рік, с. Романівка Синельниківського (чи Криворізького?) району, Чабаненко Галини — 19 років, з с. Шестірня Широківського району, Чуприни Катерини — 21 рік, з с. Знаменівське Синельниківського району [81].

Принагідно зауважимо, що науковці й досі не дали відповідь ще на одне просте запитання: скільки наших земляків, які були в лавах оstarбайтерів, повернулися на Батьківщину, а скільки їх так і залишилося там, у тому числі в німецькій землі.

Не всі примусово працювали на німців. Більшість вимушена була йти працювати, шукаючи в такий спосіб порятунк. Та були й добровольці. Який був відсоток саме таких, упевнено визначити сьогодні важко. Проте безперечно, що їх була меншість. І особливо таких, хто готовий був вірою і правдою працювати на рейх. Ось промовистий документ-свідчення саме про таких — заява до Петриківської райуправи та шляхового відділу від Медяника В. Ф.: «Прошу прийняти мене на роботу дормастера, де я працював на цій посаді з 1936 р. по 1941 рік, расчитан по мобілізації на війну 01.09.1941 року. Бажаю працювати, не покладаючи рук, на користь німецької влади аби скоріше прийти до перемоги. Прошу не відмовити. До цього... (підпис і дата 17.07.1942 р.) [24, арк. 3]. Проте такі заяви в архівосховищах зустрічаються рідко. Адже переважна більшість тих, хто працював у часи окупації в різноманітних закладах і установах, на заводах і фабриках, робили це вимушено, шукаючи шляхів до виживання.

Драматично і не менш трагічно склалася й доля радянських військовополонених. Їх утримували у спеціальних таборах, яких на теренах області було не менше 16. Окрім того, були ще й табори для «м/н» (тобто для мирного населення). Таких тут було 4 — у Криворізькому і Софіївському районах та в Дніпропетровському (по вул. Лагерній і на Ігрени) [75, арк. 19—21].

У них переважно були бранці, які потрапили в полон у ході літніх боїв на території Дніпропетровщини або в сусідніх областях. Проте достеменно відомо, що й у 1942 р., після падіння Севастополя, скажімо, на Криворіжжі в селищі Залізничне (до війни ст. ім. Л. Кагановича) було створено табір, в якому перебували здебільшого матроси — захисники морської фортеці. Незабаром полонених матросів розмістили по різних таборах, щоб вони не були всі разом. Очевидно, німці побоювалися навіть полонених героїв-моряків.

Найбільший табір розташували в обласному центрі, в районі Тихвінського монастиря. За різними даними, в ньому перебувало не менше 40 тис. бранців і 30 тис. з них, за даними судово-медичної експертизи, там знайшли свою смерть. Одні були закатовані й розстріляні, інші померли від ран, хвороб та нелюдських умов існування. Тисячі полонених померли і в інших таборах.

Тяжка і трагічна доля спіткала і євреїв області. Фашистська ідеологія не знаходила для них бодай маленького місця в межах «Великого Рейху». Євреї підлягали суцільному винищенню з метою «остаточного вирішення єврейського питання». Методично втілюючи в життя такі людиноненавистницькі плани, нацисти провели в області цілу низку каральних заходів проти євреїв. Практично в усіх містах окупанти влаштували на них тотальне полювання. Та перш за все їх було взято на ретельний облік. Згодом почалося методичне й цинічне винищення цієї людності.

Винищували всіх, як казали, «під корінь, щоб і сліду не залишилося». Іншими словами, йшлося про етночистки, які вилилися в брутальний етноцид. На основі опитування десятків свідків тих подій можна стверджувати, що перші такі жахливі акції розпочалися в правобережній частині області в селах колишнього Сталіндорфського району — єдиного в 30-х рр. ХХ ст. в області єврейського національного району*. Саме тут у селах і колгоспах «Роте фане» («Червоний прапор»), «Нойес лебен» («Нове життя»), «Нойес дорф» («Нове село»), Лошкарівка та інших уже наприкінці серпня — на початку вересня 1941 р. з'явилися німецькі спецкоманди, які разом з місцевими помічниками (поліцаями) зганяли євреїв у колони біля сілрад або шкіл, а згодом, не гаючи часу, як

* В 1944 р. цей район було перейменовано в Сталінський, згодом у Лошкарівський, а потім ліквідовано, а його землі увійшли до Апостолівського, Криворізького та Софіївського районів. (Див. «Відомості Верховної Ради УРСР.— 1945.— № 7—8.— С. 9.

правило, за околицями сіл безжалісно знищували. Та попередньо перед цим забирали усі речі.

У цьому районі в довоєнний час євреї становили більшість серед усього населення. Та після війни їх там практично не залишилося, а села, в яких вони жили, згодом отримали інші назви. Невипадково в документі, що подає загальні відомості про жертви серед цивільного населення області, в розділі «вбито і замучено мирних громадян», кількість таких у цьому районі порівняно з іншими районами перевищує в декілька разів. Тут окупанти винищили мирних громадян більше, аніж у будь-якому іншому — 3 911, а всього в 26 районах області — 16 468. Тут порівнюються лише сільські райони області без врахування міст. Документ, на який посилається автор, як видається, не мав ще завершеного вигляду. Це робочий, підготовчий документ, копія. І все ж він дає уявлення про події в Сталіндорфському районі та дозволяє зробити порівняння і певні узагальнення [74, арк. 58—58а]. Цілком очевидно, що сумну «першість» цей район займає тому, що там проживали переважно євреї.

Згодом акції з винищення євреїв перекинулися у Кривий Ріг, Широке, Інгулець, Дніпродзержинськ, Нікополь і Дніпропетровськ. На Криворіжжі екзекуції відбувалися біля шурфів шахт. Так, у районі селища ім. Талахова (нині — ім. Т. Шевченка), біля шахти № 5 шурф, як свідчать очевидці, «був забитий трупами невинних євреїв — сюди після розстрілу скидали жінок, дітей, стариків»... Знищено євреїв того погожого осіннього дня 1941 р. було не менше 2 тисяч.

«Їх гнали колоною по 4 чоловіки в ряд, а колона була метрів 500... За пішою колоною їхали брички... на них знаходилися старі чи хворі євреї, які, непевне, не могли йти. Після бричок з євреями йшла колона червоноармійців, багато з яких були поранені... Що це за люди у військовій формі — євреї, комісари, командири? — ніяких версій не чув до цього часу», — згадував очевидець тієї події А. Немченко і продовжував: «Біля шурфу німці встановили 2 кулемети. Декілька німців одягли протигази, взяли відра і пішли в балку. Там вони почали збирати дітей... і підносити їх до німців з відрами. Ті виймали з відер щітку (квач) і ширяли ним в обличчя дитині. У відрах вірогідно була сильна отрута, тому що діти миттєво ціпеніли і їх кидали на підводи..., а потім підвозили до шурфу і кидали в нього. Тих, хто не віддав дітей, били в обличчя прикладом рушниці..., а потім забирали дітей... Після страти першого гурту трупи скидали в шурф... По закінченні в шурф було кинуте декілька гранат. Потім під'їхали

дві вантажівки, з яких поліцаї скинули в шурф сіль (це я встановив по залишках солі біля шурфу через декілька днів). Інші поліцаї копали 4 ями на невеликій відстані від шурфу, потім підвезли 4 авіабомби (а може, артилерійські снаряди) і... підірвали».

Так окупанти намагалися знищити сліди злочину. Проте погolos про цю ексекуюцію миттєво пішов містом, адже свідків тієї події було дуже багато. Тактика і організація винищення євреїв області проводилася за типовою й усталеною схемою: об'ява коменданта про необхідність — під загрозою смерті! — зібратися у визначеному місці із зазначеними в оголошеннях речами (серед яких обов'язково й цінні речі!), а потім етапування під дулами автоматів до місця масових страт. Зауважимо: євреїв німці знищували головним чином масово і до певної міри демонстративно, посилаючи решті населення, що перебувало під окупацією, знак: ось що може статися з усіма, хто буде чинити спротив новій владі або порушувати її закони і розпорядження. Прикро, але факт: в акціях з винищення євреїв брали участь і деякі місцеві. Принаймні у конвоюванні їх до місць страти, в облавах на них, у мародерстві тощо. Як свідчать очевидці, поліцаї брали в цих акціях активну участь, хоча безпосередньо не розстрілювали. Водночас є масові свідчення про те, що місцеві поліцаї активно грабували євреїв, а потім приторговували на базарах «реквізованими» речами, міняли їх на самогон та харчі.

Долі військовополонених і євреїв заслуговують на окремі копitки розвідки. Та не менш вагомi підстави є й для того, щоб спеціально дослідити й широко висвітлити тему про долю дітей і жінок. Зокрема, щодо останніх, то варто акцентувати увагу бодай на деяких сюжетах. Як постає із документів і свідчень очевидців, у добу окупації на плечі жінки впав величезний тягар. Вона змушена була дбати не лише про себе, а й про сім'ю, доглядати і оберігати дітей та немічних батьків, заробляти і знаходити, як і чим в умовах суцільних злиднів їх прогодувати, як поповнити сімейні продовольчі запаси.

Із архівних документів, які містять інформацію про демографічну ситуацію, випливає, що під окупацією жінок опинилося значно більше, аніж чоловіків. Особливо це стосувалося вікових працездатних категорій. Невипадково саме жінки і на селі, і в містах, і в далекому рейху несли на своїх плечах виснажливий тягар трудових повинностей.

Проте є ще одне питання, яке довгі роки замовчувалося. Це питання про те, що жінки часто-густо зазнавали прямого

сексуального насильства і наруги з боку загарбників, які вважали жіноцтво своїми законними трофеями. Вже по закінченню війни у спеціальних довідках-інформаціях про події в окупованих селах і містах області знаходимо безліч повідомлень про гвалтування жінок, про сексуальне рабство, про наругу над жінками і дівчатами. Особливе горе було молодим, вродливим і привабливим.

Усі вони повсякчас перебували в першій — найвищій — зоні ризику. Найбільше знущань зазнали жінки від вояків фронткових з'єднань, які захоплювали в ході боїв села, селища і міста області. Так, у хуторі Грузькому Тернуватської сільуправи окупанти, ледь увійшовши в село, згвалтували групою в 15 вояків колгоспницю Дар'ю Гончаренко, а потім розстріляли свою жертву. Разом із тим наруги зазнали й цілий ряд інших колгоспниць [76, арк. 39]. Не краща ситуація була і в сусідніх селах. Приклад, наведений вище, на жаль, далеко не поодинокий, а швидше — типовий...

Окрім того, документи донесли відомості про інший бік справи, а саме: про примусове заохочення «жити з німцем» (або з поліцаєм). Щоправда, маємо у своєму розпорядженні й документи, які свідчать, що були й ті, хто самі шукали зустрічі з «панамі німцями (офіцерами)», у т. ч. і заради налагодження знайомств для харчування. Та по визволенні усіх їх, як сказано в одному з повідомлень, кваліфіковано як «німецькі підстилки». Особливо важко з усіх точок зору було тим, хто жив у селах, де все на виду і всі про всіх знають. Так, лише в с. Ново-Лозоватка Криворізького району, за актом, складеним 27 березня 1945 р., «з німцями і німецькими офіцерами жили 34 жінки», а в с. Анастасівка — 3 жінки [76, арк. 53].

Зважимо й на те, що почасти від таких «зв'язків» ще народжувалися й діти, які згодом про своїх батьків воліли краще не згадувати, соромилися їх і усіляко уникали розмов на ці теми. Двох таких автор знав особисто: одного з них прозвали Гансом, іншого — Фріцем. І ці прізвиська пристали до них на все життя, неначе справжніх, офіційно даних їм імен у них ніколи й не було... Підтекст цих прізвиськ був цілком прозорий: їхні матері нагуляли з німцями. Тож, наслідки окупації, особливо морально-психологічні, для таких матерів та їхніх дітей (скоріше за все і напевне небажаних, але ж народжених) були вкрай негативні, а до того ж ще й мали довготривалий характер. До речі, тягар перебування під окупацією довгі роки несли всі, хто її пережив, але найважче його переносили, напевне, жінки.

Побутова і соціокультурна сфери області в 1941—1944 рр. ледь животіли. Цільових програм з відновлення і підтримання, а тим більше розвитку освіти, медицини, культури, спорту, соціального страхування, побутового обслуговування населення тощо окупанти не мали і навіть не планували бодай щось робити в цій царині. Тому вони і не опікувалися цим. Так, один з керманічів рейху М. Борман у листі до міністра Східних територій А. Розенберга писав так: «Слов'яни повинні працювати на нас... Медична турбота про них є зайвою». На що останній відповів не менш цинічно: «Вони (слов'яни. — *Авт.*) не повинні мати можливості користуватися німецьким медичним обслуговуванням» [61, с. 6].

Усі медичні заклади, які створили в області німці, включно з військовими шпиталями, призначалися виключно для німців, у тому числі й фольксдойче. Для них була створена своя — «закритого типу» — мережа лікарень, поліклінік і аптек. Їх фінансували безпосередньо самі ж німці. Допомога фольксдойче і німецький Червоний Хрест. Більше того, їм дозволялося отримувати допомогу і у військових німецьких шпиталях, які розташувалися в усіх без винятку містах області. Всі етнічні німці перебували на спеціальному амбулаторному обліку, діяли для них і спеціальні аптеки тощо. Окупанти навіть ввели заохочувальні заходи з метою підвищення народжуваності серед них. Адже окупований край треба було заселяти чистокровними арійцями.

Всі ж медичні турботи за «слов'янською масою» німці покладали на сільські, районні та міські управи. Деякий час цим опікувалася й обласна управа. Однак фінансування усієї соціокультурної і побутової сфери, у тому числі і медицини, було злиденним. У жодному районі чи місті області управи не могли за рахунок своїх бюджетів утримати, скажімо, ті медичні установи, що функціонували там за радянської влади. Ось чому їхня кількість, особливо в сільській місцевості, в роки окупації зменшилася до мінімуму. На селі були закриті практично всі фельдшерські пункти. Стаціонарні лікарні та поліклініки залишилися по одній-дві лише в містах та районних центрах.

Майже не стало і стаціонарних спеціалізованих (профільних) лікарень. Це сталося здебільшого через масове поширення інфекційних хвороб, загрозливу епідемічно-санітарну ситуацію та побоювання, що вона може вийти з-під контролю. Проте окупанти дозволили в області приватну медичну практику. Вона коштувала дорого і не всім була по кишені та й

поширювалася переважно в містах області. За прийом у лікаря і рецепт у Нікополі, Новомосковську та Павлограді треба було віддати від 50 до 100 крб. Недешево коштували й ліки в аптечній мережі, яка частково відновилася. В містах області налічувалося по одній станції швидкої допомоги, малярійні пункти, дезінфекційні станції тощо. Звичайно, найкраще з медичними послугами було в Дніпропетровську. Як свідчать документи «Самодопомоги», тут функціонувало 8 лікарень, 3 поліклініки, 7 амбулаторій, один пологовий будинок на 130 ліжок [16, арк. 21].

Утім, загалом медичних послуг населенню навіть у цьому місті гостро бракувало, а необхідності у населення звертатися до лікарів у роки окупації значно побільшало. Проте кількість закладів з надання медичної допомоги катастрофічно зменшилася. До того ж, в усіх містах і районах постійно не вистачало лікарів. Значну частину їх евакуювали, декого примусово вивезли до Німеччини, інших змусили працювати у військових шпиталях. Тому з восьми лікарень Дніпропетровська лише п'ять були повністю укомплектовані. В інших містах і районах ситуація спостерігалася ще гірша. Не дивно, що в роки окупації поширення набула нетрадиційна, а точніше, народна медицина. Особливо це стосувалося сіл. Ось чому активізувалося збирання лікувальних трав та їх масовий продаж на ринках.

Занедбана і напівжива мережа медичних і санітарно-гігієнічних закладів звичайно ж не могла впоратися зі справжньою лавиною проблем, що постали в галузі охорони здоров'я населення області. Принагідно зазначимо, що чинна в 1941—1944 рр. система охорони здоров'я поширювалася далеко не на всіх мешканців краю. Надавати медичні послуги категорично заборонялося «жидам-комісарам», циганам, військовополоненим та деяким іншим категоріям населення. Вкрай проблематичним було відвідування поліклінік, не кажучи вже про госпіталізацію у стаціонарну лікарню, для тих, хто не працював, людям похилого віку тощо.

Тим, хто працював на підприємствах, окупанти надавали певну медичну допомогу. Це впливало із їхніх обіцянок допомагати «всім, хто працює на Третій Рейх». Як свідчать документи і непрямі свідчення та спомини очевидців, нацисти декларували, що вони впроваджують в області соціальний захист робітників. Йшлося про обов'язкове соціальне страхування працюючих, виплату грошової допомоги «з настанням страхового випадку», виплату лікарняних, пенсій і навіть на-

дання медичної допомоги. Але реальних слідів надання такої соціальної допомоги не виявлено. Скоріше за все, це була своєрідна пропагандистська кампанія.

Не дивно, що в добу окупації масово поширились інфекційні захворювання, а стан охорони здоров'я і надання населенню кваліфікованої медичної допомоги залишався на вкрай низькому рівні. Додамо до цього, що навіть звичайне мило — цей атрибут гігієни людини — було у великому дефіциті. Причому йдеться про мило господарське, а не туалетне. Ось чому, скажімо, педикульоз набув у ті часи загрозливого поширення. Як наслідок: радянські органи влади і спеціальні медичні загони військових з'єднань буквально в перші дні після визволення населених пунктів оперативно здійснювали «санітарно-гігієнічну обробку населення»: відкривали похідні лазні, пункти прожарювання білизни й одягу, проводили санітарний огляд населення тощо.

Стан медичного обслуговування населення, як і загалом незадовільний стан його здоров'я, не могли не позначитися на демографічній ситуації. Особливий вплив на її показники справила висока і неприродна смертність серед населення. Значно скоротився вік життя людей. До критично низького рівня впала й народжуваність, що призвело як до суттєвих диспропорцій між смертністю і народжуваністю, появи так званої «демографічної ями», так і до різкого скорочення населення області. До всього цього додалися й мобілізації до війська, евакуація, потужні міграційні процеси, вивезення робочої сили до Німеччини, «етапування» людей тощо.

Шкільної освіти в генерал-губернаторстві спочатку не було. Наприкінці 1941 р. рейхскомісар України Е. Кох видав постанову, за якою вона заборонялася. Дозволялися лише школи для фольксдойче. Загалом же, як постає із контексту згаданого вище звіту аналітика А. Гофмана, нацисти, принаймні деякі з їх вищих кіл, розглядали загальну (масову) освіту як джерело своєрідного ризику, бо освічені й «інтелігентні верстви, особливо із Західної України, є для нас небезпечні». Тому він рекомендував лише початкову освіту і переважно фахову: «Ми мусимо тримати місцеве населення в темряві, як це було за часів царату... Ми повинні... готувати головно фахівців..., добрих фахівців, бо тільки ті, хто мають загальну освіту, створюють для нас небезпеку» [81а, с. 108,117]. І все ж у лютому 1942 р. було дозволено відкривати «елементарні», тобто початкові чотирирічні школи, обов'язкові для відвідування дітей. Саме такі школи і діяли на Дніпропетровщині. Так, у Ново-

московській райуправі на обліку в 1942 р. налічувалося 12 чотирирічних шкіл на 152 класи, в яких навчалося 5 394 дітей, тобто в середньому по 35—36 учнів у класі [39, арк. 4].

Відділи районних міських управ намагалися контролювати всю роботу шкіл — від підбору вчителів до відвідування шкіл учнями. Документи, що збереглися, засвідчують, що учні не дуже старанно ходили до школи, за що рекомендувалося карати батьків штрафом. Так, Апостолівська райуправа надіслала в с. Софіївку таку депешу: «Стан відвідування учнів школи..., не дивлячись на гарну годину, загрозливий. ... вжити заходів, аж до штрафування батьків до 300 крб.» [28, арк. 173].

Певну роль у відкритті «елементарних» (початкових) шкіл безперечно відіграли управи всіх рівнів, організації «Просвіти» та «Самодопомоги». Саме їхніми зусиллями, а почасти і за їхньої ініціативи, було запроваджено і викладання в них українською мовою, яка в 1941—1944 рр. стала мовою навчання в усіх навчальних закладах області.

За інформацією дніпропетровської «Самодопомоги», в усіх школах викладання велося українською, а загалом їх у місті до «другої річниці, коли армія Гітлера принесла звільнення» (25 серпня 1943 р., працювали 32 школи на 8 910 учнів і 6 робітничих шкіл на 1025 учнів» [16, арк. 21]. Та разом з початковими школами в Дніпропетровську було й декілька шкіл, які давали неповну середню та середню освіту. Принаймні у червні 1943 р. відділ освіти при міській управі клопотався про дозвіл на друкування відповідних документів («посвідчень») учням, які закінчили такі школи. Таких було 3 300 [74, арк. 4].

Вся програма навчання в «елементарних» та й інших школах була дуже спрощена, особливо якщо порівнювати її з програмами довоєнного часу. Про повноцінне навчання дітей та їх інтелектуальний розвиток не йшлося. А ось про участь школярів у різноманітних роботах наголошувалося постійно. Про успішність учнів педагогічні колективи не звітували, хоча про участь у «зборі лікарських трав», «виліванні ховрахів», «прополюванні бур'янів», «наведенні чистоти» тощо доповідали не лише директори шкіл, а й старости сіл [29, арк. 7,47].

Виразною у шкільних програмах була і пропагандистсько-ідеологічна компонента нацистського штабу та вивчення німецької мови. Окупанти, дозволяючи освіту в рейхскомісаріаті, розглядали її як засіб упокорення та інструментарій для запровадження «нового порядку». Звідси й певна лібера-

лізація їхньої політики щодо освіти українців, зміна курсу від повної заборони шкільної освіти до поступового «потепління» і дозволу відкривати середні школи і навіть інститути. Все це свідчило і про те, що нацисти прагнули у такий спосіб залучити ширші кола до співпраці та колабораціонізму.

При цьому вони пильнували, щоб освіта йшла в потрібному рейху руслі, працювала на «новий порядок», а все, що відображало в програмах, підручниках і наочних посібниках радянську добу, підлягало викоріненню і знищенню. Та оскільки нових підручників окупанти не виготовили, дозволялося користуватися «старими» (тобто радянськими). Щоправда, відповідні інструкції детально описували те, що потрібно було в таких підручниках обов'язково знищити: «сторінки букваря 41, 46—47, 48—49, 90, 91—95 знищити повністю, на с. 2—знищити портрети Леніна і Сталіна, на с. 3 — знищити портрет піонера, труби і барабан, на с. 62 — викреслити: «Юра — піонер, Вадим — жовтень» [74, арк. 21] тощо. Підручників у школах, як і зошитів, чорнила, олівців і ручок в учнів не вистачало хронічно і гостро. Проте вдосталь було портретів фюрера — їх розміщали навіть у дитячих притулках — та агітплакатів із закликами «ловити шпигунів і комісарів», «знищити банди», «їхати в Німеччину» [16, арк. 2,4—6] тощо.

За ініціативи церкви управи вирішили давати учням шкіл елементарні релігійні знання. З цією метою старости сіл окремих районів отримали завдання з'ясувати у батьків, «в яких церковних напрямках вони хотіли б, щоб виховувалися їхні діти. Відповідно до бажань будуть давати релігійне навчання поза школою проповідники» [37, арк. 90]. Отже, у школу священиків не допускали: церкву від школи відокремили, але проти самого релігійного навчання поза стінами класів управи не заперечували. Однак, як видно з документів, ця ініціатива церкви не була реалізована.

Окрім загальних шкіл, з дозволу окупантів в області відкрили й декілька дворічних агрономічних (рільничих) шкіл, які були покликані готувати фахівців середньої ланки для села. Такі були в селищах Зелене (під Кривим Рогом, тому її частіше називали Криворізькою), Веселі Терни, Солоне (при Аполонівському сортувально-насіньному господарстві) [37, арк. 119]. Їх відкривали за ініціативи місцевих громад та райуправ, але лише з дозволу німців. Так, на початку 1942 р. голова Криворізької сільської управи п. Єфіменко підписав такого листа: «Пану Комісару Криворізької області (саме так у тексті.— *Авт.*) Відділ народної освіти управи просить дати

дозвіл організувати на Криворіжжі дві професійні школи сільськогосподарського фаху, а саме: однієї рільничої, яка існувала на Криворіжжі з 1883 і до 1931 р. (до закриття її більшовиками під назвою «ямчицької Сільсько-Господарської школи») та однієї професійної школи садово-городнього фаху, що її є повна можливість організувати в сел. Веселі Терни. Матеріальна база для зазначених шкіл є». Німецькі посадовці дали на це позитивну відповідь [21, арк. 1—2].

Приймали до таких шкіл юнаків 14—18 років з освітою 6—9 класів, а загалом вони були розраховані на 150—200 учнів кожна [37, арк. 119]. Контингент складали здебільшого місцеві, які, навчаючись у таких агрошколах, намагалися не стільки отримати певний фах, скільки уникнути депортації до Німеччини. Адже відомо, що окупанти, відчуваючи гостру нестачу фахівців середнього рівня на селі, певною мірою були зацікавлені в їх підготовці у таких закладах. Тому учнів цих шкіл не вивозили на роботу до рейху. Чимало дослідників (Г. Гусейнов, В. Сергійчук та ін.) стверджують, що саме цим і скористались активісти-ОУНівці, які ініціювали створення деяких з таких агрошкіл і намагалися поширити в них свій вплив.

В обласному центрі діяли: фельдшерсько-акушерська школа, землевпорядний та індустріальний технікуми, НДІ фізики, математики та хімії. У 1941 р. тут розпочав роботу Політехнічний інститут, підпорядкований безпосередньо генералкомісаріату, але вже в 1942 р. був закритий. У 1941—1942 рр. функціонував Дніпропетровський український державний університет, до складу якого увійшли медики та транспортники. Дівав тут недовго й інститут з вивчення місцевого краю. У Кривому Розі два роки працював педагогічний інститут. Загалом же освітня галузь була нерозвинена, малоефективна, а її мережа охоплювала далеко не всіх дітей і молодь Дніпропетровщини. Втім, німці й не ставили перед собою такі завдання, а управи ані фінансово, ані кадрово, ані матеріально не могли охопити всіх дітей і надати їм освітянські послуги.

Не в кращому стані перебувала й мережа культурних і розважальних установ та й усе мистецьке життя області. Якщо в містах Наддніпрянщини такі ще й були, то в селах не було ані бібліотек, ані примітивних клубів. Там це життя занепало геть. Хіба що при окремих школах та завдяки зусиллям «просвітян» подекуди створювалися народні українські самодіяльні гурти.

У містах в окремих кінотеатрах «крутили кіно»: практично усі міста області їх мали. Щоправда, репертуар художніх

кінофільмів був майже повністю німецький. Ще більшою мірою це стосувалося репертуару хронікально-документальних фільмів — стовідсотково німецького. Берлінська студія «Остфільм» спеціально готувала копії для східних територій, які озвучувалися українською або російською мовами, а німецькі хроніки і найпопулярніші художні фільми обов'язково дублювалися. Усе це — свідчення того, що окупанти прагнули перетворити кіно на дієвий пропагандистський засіб. Не дивно, що воно в роки окупації перетворилося в області, а особливо в містах, на найдоступніше й наймасовіше видовище.

Відкривалися і деякі бібліотеки, але далеко не всі з існуючих до війни, до того ж, обмежені фінансово і скорочені до мінімуму за своїми штатами. Не випадково, що в Дніпропетровську відвідувачі бібліотек, принаймні центральної і народної, повинні були оплачувати користування літературою [73, арк. 23].

Заборони читати художню літературу загалом не було, але визначалися автори книжок, які категорично вилучали і здавали разом з усією «партійною, радянсько-більшовицькою і ідеологічною літературою». До чисельності небажаних увійшло і 20 українських радянських поетів і письменників; окрім того, в «чорний список» потрапили ще 50 російських та 13 німецьких. Серед останніх були і класики німецької літератури, визнані у всьому світі: Бертольд Брехт, Генріх Гейне, Томас Манн, Еріх Марія Ремарк, Стефан Цвейг, Леон Фейхтвангер та ін. [40, с. 165—166].

Однак населення позбавлялося не лише певної літератури. Окупанти цілеспрямовано вилучали і грамофонні платівки. По всіх містах, селах і селищах окупаційна влада разом з поліцією змушувала населення позбуватися платівок, які несли сліди «радянсько-більшовицького, сталінського життя». У відповідній постанові про це йшлося так: «... в окремих громадян знаходяться у володінні більшовицькі платівки ... вони підлягають конфіскації. Здати більшовицькі марші, пісні, музичні твори (опери, арії) чи то промови більшовицьких заправил...» [30, арк. 58—59].

Цікаво, що пропонувалося і добровільно здавати платівки... в обмін на портрети А. Гітлера: «За кожні 10 платівок, як винагорода, великий портрет Фюрера з підписом українською мовою, а за кожні 5 — одна гарна листівка з зображенням Фюрера» [74, арк. 1]. Забороняючи радянську музику, особливо популярні пісні, окупанти натомість насаджували свій музичний репертуар. У публічних місцях та розважаль-

них закладах переважно лунала чужа музика: акордеон, губна гармошка, популярні маршеподібні пісні німців та дуже популярні в ті часи «пісні-хіти» — «Лілі Марлен», фокстрот «Роза Мунді» та ін. Щоправда, подекуди були колективи, музиканти яких виконували й класичний та український народний репертуар.

У перші місяці окупації в деяких містах працювали драматичні театри. В Дніпропетровську Український драматичний театр мав дві трупи — драматичну й оперну, які будували свій репертуар на українській і російській класиці. Вистави йшли переважно із довоєнного репертуару двома мовами — українською і російською. Влада заходила було вчити акторів німецької мови, але нею спектаклів так і не відбулося. На початку 1943 р. велику групу акторів перевели до Києва і театр, по суті, перестав працювати. Працював міський театр і у Кривому Розі. Окрім цього, тут грали й декілька театральних груп. Проте в квітні 1943 р. штадткомісар міста, як написала міська газета «Дзвін», видав розпорядження про їх ліквідацію і в прикінцевому абзаці застеріг: «З кожної театральної групи, яка на території м. Кривого Рогу без особистого дозволу буде давати театральні постановки або інше, буде кожен окремий член, крім грошового штрафу, покараний тюрмою» [74, арк. 3].

Музеї області стояли зачинені. Проте в них ретельно працювали спецкоманди, які відбирали для рейху найцінніші експонати: «З колишнього музею мистецтв у Дніпропетровську було вилучено і відправлено спецвагоном 53 полотна». Підлягали вилученню й відправці в Німеччину зібрані в місті енциклопедії, словники, книги, головним чином, у галузях економіки, суспільних наук і військової справи, а також значна кількість журналів. Усього цей інтелектуальний потенціал налічував понад 15 000 примірників [74, арк. 161—162].

Така ж доля спіткала й архіви області та будинок-музей ім. Д. І. Яворницького. Німці методично і цілеспрямовано вичищали їх. У 1942—1943 рр. у Дніпропетровську і Кривому Розі працювали спеціальні (фахові) групи, які оглядали і вивчали архівні фонди, сортували і відбирали потрібні їм документи. В першу чергу, було привласнено і вивезено усі фонди архівів м. Дніпропетровськ, що відображали життя німців-колоністів у цьому краю, але принагідно було «прихоплено» і чимало інших дуже цінних і раритетних історичних джерел, деякі експонати з історичного, зоологічного та інших музеїв міста [74, арк. 27]. Цікава деталь: 10 червня 1945 р.

обласна газета «Зоря» повідомила, що в районі м. Потсдам капітан Мірошніков знайшов значну кількість документів з Дніпропетровського історичного архіву, що розкривають історію ріднокраю XVIII—XIX ст.

Аналогічна ситуація у соціокультурному житті під окупантами була і в інших містах області. В райцентрах і селах воно перебувало ще в гіршому стані. Все це абсолютно узгоджується з тим, що в концепції нацистської політики встановлення й утвердження «нової влади» немає навіть згадки про соціокультурні заходи в Україні. Дніпропетровщина не була тут винятком. Місцеві ж управи області, в підпорядкуванні яких перебували соціокультурні заклади, були неспроможні налагодити їхню роботу бодай на «задовільно».

Встановлюючи свою владу, окупанти «подбали» про те, аби знищити навіть сліди радянських органів влади та суспільно-політичного і громадського життя на Дніпропетровщині. Жодна з його самодіяльних структур — профспілки, кооперативні об'єднання, дитячі, молодіжні й спортивні організації, наукові, а тим більше оборонні (ДТСААФ) товариства і спілки — під окупантами не діяли і перебували під заборонаю. Навіть така гуманітарна організація, як Товариство Червоного Хреста та Червоного Півмісяця, не працювала.

Проте поступово на цьому суспільно-громадському полі стали з'являтися певні паростки. Щоправда, тут не йшлося про відродження чи відновлення існуючих у краї до війни організацій, структур і громад. Адже німці не мали зацікавленості в цьому. Як і не були зацікавлені в тому, щоб місцеве населення взагалі його розвивало. Хіба що в тій мірі, обсягах і напрямках, які б сприяли їм у встановленні «нового порядку» та розширенні їх панування, як, зрештою, всього «життєвого простору».

І все ж деякі легальні громадські організації в області з серпня 1941 р. до лютого 1944 р. функціонували. Дві з них «занесені» в область з-поза її меж похідними групами ОУН Бандери та активістами ОУН Мельника. Найбільш розгалужену мережу своїх організацій створили члени ОУН-Б. Є відомості, що їхні осередки були в більшості районів і міст області. Найвпливовіші серед них — у Дніпропетровську, Кам'янському (Дніпродзержинську), Кривому Розі, Нікополі, Криничках, П'ятихатках, Софіївці тощо. Водночас у генеральному окрузі була й низка організацій, створених безпосередньо на місці. Такі організації виникали за ініціативою окремих осіб чи груп активістів, або ж цілеспрямовано за планами і задумами націоналістів. Останні до цього залучалися активно.

Не виключено, що до цього могли бути причетні й німці. Та, як з'ясовувалося, найбільше доклали зусиль до появи таких структур в усій окупованій Україні та на Дніпропетровщині зокрема — оунівці. Дослідники мають у своєму розпорядженні документи, які переконують: похідні групи ОУН-Б ставили за мету організувати різноманітні організації і масово залучати до них місцеве населення, через які планувалося і поповнювати свої лави, розширювати вплив і поширювати свої ідеї. Перш за все, йдеться про «Просвіти», молодіжну організацію «Січ» (Кривий Ріг), Український національний клуб (Дніпропетровськ), «Український Червоний Хрест» (УЧХ), «Самодопомоги», художні самодіяльні колективи та ін.

На Дніпропетровщині найпоширенішою була «Просвіта». Осередки «Просвіти», за нашими розвідками, були практично в усіх містах і районах області. Вони досить активно долучалися до відкриття шкіл, розповсюджували україномовну літературу, оунівські матеріали, сприяли створенню колективів художньої самодіяльності, різних культурницьких гуртків (гуртів), організували свята на честь Т. Шевченка, І. Франка, В. Винниченка тощо. Втім, займалися вони не лише відродженням українського національно-культурного життя.

«Просвіта» області активно включилася в усе громадсько-політичне життя. Поширення ідей творення незалежної української держави, з одного боку, і антибільшовицька пропаганда, з другого, — все це свідчення суспільно-політичної діяльності «Просвіти» у краї. Саме політична, а не культурно-освітня активність «Просвіти» та використання її осередків оунівцями і стали підставою для заборони їхньої діяльності окупантами. Сталося це в травні—червні 1942 р. Щоправда, німці не чинили репресій щодо членів і керівництва «Просвіти», а лише заборонили їхню подальшу діяльність. Активісти «Просвіти» ще намагалися нелегально продовжувати роботу, але вже менш масштабно, масово і ефективно.

За ініціативою оунівців і, швидше за все, мельниківців, були створені на Дніпропетровщині і організації УЧХ. Головне завдання, визначене статутом цієї організації, було пов'язане з полегшенням становища радянських військовополонених у німецьких концтаборах. Документи, що є в розпорядженні істориків, поки що не дають змоги сказати точно, скільки таких осередків було на Дніпропетровщині і що конкретно вони зробили. Проте, що вони все ж таки діяли в Дніпропетровську, Кривому Розі, П'ятихатках, Синельниковому — можна стверджувати впевнено. Більше того, саме за ініціати-

ви УЧХ у сільськогосподарській школі, що діяла в сел. Зелене під Кривим Рогом, збиралися теплі речі для полонених. 17 листопада 1942 р. біля канцелярії цієї установи з'явилася рукописна об'ява за підписом директора І. Шаблія такого змісту: «Комітет допомоги військовополоненим звертається до всіх учнів та працівників Криворізької агрошколи (а таких там усього було до 200 чол. — *Авт.*) у справі збору теплого одягу (рукавиці, шапки, онучі та ін.) або старих кусків матерії, з яких можна було б зшити зазначені речі. Готові або зшиті речі здавати до канцелярії школи» [36, арк. 12].

Скільки було зібрано і передано таких речей військовополоненим — колишнім воїнам Радянської армії, з'ясувати не вдалося. Але вже той факт, що були спроби, принаймні на рівні бажання, допомогти нужденним заслуговує бодай на те, щоб про це згадати.

На думку М. А. Слободянюка і І. А. Шахрайчука, серед легальних організацій в області були й осередки політичних партій. Щоправда, автори цілком справедливо зауважують, що аргументованих доказів того, що це були дійсно політичні партії, немає, і їм невідомо, наскільки їхня діяльність насправді відповідала визначенню й ознакам «політичних партій». І все ж певні докази того, що тут були осередки, які декларували, чи, правильніше б сказати, позиціонували себе як політичні партії, є. Та й кожна з них вже в назві засвідчувала, що вона є «партія»... Проте слідів їхньої партійної роботи дуже й дуже мало. Відтак і виникає думка, що це були лише декларації, публічні заяви про існування партійного осередку або, так би мовити, оголошення про наміри тощо. Втім, можливо, з часом дослідники й наведуть неспростовні докази їхньої реальної партійної роботи. А йдеться тут про «Українську мужичу партію», яка бачила своє місце переважно на селі, та «Еволюційну партію соціальних реформ». Остання, як стверджують дослідники, мала великі плани: визволення робітничого класу, розпуск колгоспів і створення приватних господарств, українізація шкіл, визволення військовополонених та — як найвища мета! — створення Української держави [80, с. 299—300].

Помітне місце у громадському житті серед легально діючих організацій у генерал-губернаторстві посідали осередки обласної «Самодопомоги» («Допомога», «Допомоговий комітет») — однієї зі структурних одиниць Всеукраїнського Комітету Допомоги. Ця інституція своїм статутом закріпила за собою таку місію: надавати матеріальну допомогу в її найріз-

номанітніших проявах — від фінансової підтримки аж до видачі наділів землі під городину — і, перш за все, постраждалим від більшовицької влади, сиротам, інвалідам, військово-полоненим та іншим нужденним громадянам, «харчувати бідне населення в їдальнях за рахунок Комітету Самодопомоги», «забезпечувати інвалідів грошовою допомогою», безкоштовно видавати ліки хворим через аптеки та лікувати їх. Основою членства була добровільність. Розмір внеску для корпоративних членів становив 200—3 000 крб. щорічно; для індивідуальних — 5 крб. щомісячно та 5 крб. вступних [30, арк. 53—54].

Чи насправді вони надавали допомогу місцевому населенню, а точніше — своїм членам організації? Десятки і десятки заяв, скажімо, до осередків «Самодопомоги» м. Дніпропетровська, Криничок, Солоного, Межової, Софіївки, П'ятихаток та інших міст і районів області свідчать, що так. В основному, йшлося про грошову допомогу та видачу городини. Аналіз більше 400 заяв, що були зареєстровані в 1942 р. у Комітеті «Самодопомоги» ім. Т. Шевченка м. Дніпропетровськ, та резолюцій, що на них містяться, засвідчують: здебільшого допомагали грошима сумою від 15 до 40—50 крб. Ось типова заява від 17 червня 1942 р. від громадянки, яка проживала по вул. Колодязній, 7: «Мені 66 років, хвора, хворіє і дочка, прошу допомоги...» Резолюція: «Видати разово 30 крб.» [14, арк. 4]. Окрім такої допомоги, в серпні 1943 р. було видано в Дніпропетровську 2 640 безкоштовних обідів, пшоно, борошно, взуття, позики на суму 509 675 крб. тощо [16, арк. 25].

До речі, «Самодопомога» засаджувала земельні наділи, врожай з яких згодом використовувався для роздачі нужденним (у Дніпропетровську комітет мав 88 га такої землі). Загалом з'ясувалося, що організації «Самодопомоги» області охоплювали не дуже велику частку населення, та й поміч її не відіграла вирішальної й суттєвої ролі в життєзабезпеченні людної краю. Проте важливіше інше: на окупованій Дніпропетровщині була громадська самодіяльна інституція, яка, так само, як і УЧХ, намагалася зайнятися гуманітарною справою. А з іншого боку, постає запитання: чому окупанти дозволили діяти «Самодопомозі»? Яку ціну вона за це заплатила? Відповідь на це питання знаходимо в матеріалах агітаційно-пропагандистських відділів цієї інституції.

У Дніпропетровську тривалий час завідувачем такого відділу був п. Козар, але вже в 1943 р. звіти цього відділу, як його завідувач, став підписувати п. Ольшаніченко [13, арк.

1—6]. Саме документи цього відділу і дають підстави думати, що за легальність було заплачено лояльністю до окупаційної влади чи, сказати б сильніше, навіть певною її підтримкою, принаймні на рівні агітації. Для аргументації зазначеного наведемо лише деякі фрагменти з джерел, які красномовно свідчать про орієнтації якщо і не всього загалу «Самодопомоги», то бодай її пропагандистів-агітаторів. Ідеться про документи і наочну агітацію, які розповсюджували активісти цієї організації в закладах, установах і на підприємствах (агітаційні плакати, літературу, листівки) та тексти лекцій. Показово, що тексти останніх спеціально готувалися референтами і обов'язково затверджувалися, перш ніж вони виголошувалися в аудиторіях. Плакати, які вони розповсюджували, мали виразно пронімецьке забарвлення й агітаційне навантаження. На одному з таких, виданому в 1941—1942 рр., показано співвідношення воєнних потуг СРСР і Німеччини на початку війни. Цифри і малюнки свідчать, що Німеччина в 1941 р. програвала кількісно в озброєнні й техніці СРСР, але в ході війни перевага явно на її боці, бо німці воювали, так би мовити, вмінням, а не кількістю вояків і техніки.

На іншому плакаті — усі принади життя в Німеччині: тихий куточок, ошатний приватний будиночок під червоною черепицею, ідилія і спокій. Нацистська агітка «запитує»: «Що обіцяла і що ж дала «жидо-більшовицька влада»? І дає промовисті текстові й малюнкові відповіді та несе особливе ідеологічне навантаження. Серед іншого там було й таке: обіцяли «Всю владу радам», а дали — «всю владу катам-чекістам», обіцяли «землю — селянам», а дали — «колгоспну панцину», казали: «релігія — опіум для народу», а насправді — «немає бога, окрім Мордохая і Маркса, а Сталін — його пророк» і т. ін. [13, арк. 29]. Не менш цікавий і плакат з таким написом-заголовком: «25 років у вас лунало гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтесь». А тепер під цим гаслом об'єдналися народи Європи, щоб знищити Сталіна та його терористичні банди й раз і назавжди усунути загрозу з боку советів для вільної Європи». А далі на карті позначено, які ж народи підтримують Німеччину у цій боротьбі: норвежці, фіни, естонці, латиші, литовці, татари, козаки, росіяни, українці, білоруси, румуни, мадяри, італійці, іспанці, туркмени і т.д. [15, арк. 25].

Та повернемося до вже згаданих лекцій і, перш за все, оприлюднимо їх тематику: «Сучасний момент і завдання комітету «Самодопомоги», «Пошлемо кращих своїх синів за до-

бровольців до німецької армії», «Гітлер і його програма», «Адольф Гітлер — творець національної, соціалістичної (?!! — *Авт.*) Німеччини» тощо. Де ж читались такі лекції? Як правило, в установах та в різних закладах, як-то, наприклад, у Дніпропетровську: «Мандриківка, Маслозавод, Спиртзавод, з-д Леніна (в цеху), Пивзавод, Олійниця, пр.-ст. Лоцманська (напевне, пристань? — *Авт.*), Мармеладна фабрика, елеватор, «Атріум», з-д Комінтерн...» [16, арк. 78].

Одночасно лектори отримували для розповсюдження ще й наочні матеріали: брошури, портрети фігура, плакати тощо, а для себе — обов'язковий текст (тези) затвердженої й узгодженої «наверху» лекції. Ось фрагмент з тексту лекції: «Пошлемо кращих своїх синів за добровольців до німецької армії»: «...думаю, що кожен українець ...зі всією рішучістю відгукнеться на заклик німецького командування і вступить добровольцем до лав Німецької Армії. З гордістю він буде носити мундир німецького солдата, як боєць за правду, за визволення людства спід сталінської кабали» [16, арк. 9—12].

Коментарі до цього тексту зайві; хіба що можна додати таке: його з німецького боку затвердили п.п. Везлер та Штурц, а з боку «Самодопомоги» — проф. Зеленський. І останнє: цей текст знаходиться в документах, датованих травнем—серпнем 1943 р., тобто його підготували вже після Сталінграда і, можливо, в ті дні, коли йшла Курська битва; іншими словами, це написано не влітку 1941 р.

Яка ефективність від таких лекцій, сказати важко. Швидше за все, їх ККД був низьким. І все ж у документах знаходимо свідчення того, що добровольці до лав німецької армії були. Так, у липні 1943 р. із сіл Новопокровської сільської управи Магдалинівського району таких було 8 [31, арк. 2].

Назагал маємо всі підстави стверджувати, що громадське життя краю в роки окупації репрезентували лише ті легальні структури та інституції, що їх створили безпосередньо або опосередковано оунівці. Адже інших, окрім уже названих вище, на Дніпропетровщині практично не було. Одні — легально діючі — демонстрували лояльність до окупантів, інші були менш прихильні до «нової» влади. Проте жодну з них, як і осередки — зародки політичних партій, все ж важко назвати повністю незалежними від окупаційної влади, хоча і її (влади) інструментом упокорення населення вони теж навряд чи були. Проте всіх їх об'єднувало одне: виразна проукраїнська спрямованість, мрія про незалежну Україну і свідоме несприйняття радянсько-більшовицької влади, її ідеології, політики та практики.

Дещо іншу платформу, іншу мету, хоча й антирадянську, але ж виразно антиукраїнську спрямованість мали на Придніпров'ї агенти загальноросійської організації, емігрантської «за пропискою» — Народно-Трудового Союзу (НТС). Цю структуру — не українську за походженням, а тим більше й не українофільську — почасти представляли тут власівці, які в 1942—1943 рр. активно вербували великоросів і усіляких «колишніх» до РОА (Российской освободительной армии ген. Власова). Це саме вони, на здивування оунівців, співали тут маршеві російські пісні та... знамениту «Катюшу» і «Москва моя». Проте осередків НТС, швидше за все, тут не було. Натомість діяли лише окремі члени цього союзу. Тож розглядати НТС на Дніпропетровщині як легальну організацію, що входила до легально діючих громадських чи політичних організацій краю, напевне, не варто.

Певну нішу в житті населення області зайняла і церква. Її діяльність у роки окупації не дуже турбувала німців, а тому вони й дозволили громадам відновити чи подовжити роботу церков. Назагал релігійне життя поживалося, а в храмах стало значно більше, аніж за радянської доби, парафіян. Тягар війни підштовхував багатьох шукати духовної розради й підтримки в храмах. Церкви діяли практично в усіх містах і райцентрах. Щоправда, вони були різних конфесій. Слід зазначити, що в Дніпропетровську, поряд із православними, діяли й старообрядницька, й римо-католицька церкви. Чи підтримували вони окупаційну владу і чи співробітничали з нею? Сказати важко. Щоправда, Дніпропетровський єпископ Геннадій у своїй заяві писав, що «німецька держава та її представники повинні пізнати, що свята Автокефальна Православна Церква є одна з найкращих і надійніших підпор для німецького уряду в цій країні» [74, арк. 280].

Офіційне інформаційне поле в генерал-комісаріаті Дніпропетровська в 1941—1944 рр. було бідне і, до того ж, представлене лише періодикою, а точніше газетами. Радіомережі, до якої населення звикло до 1941 р., не було. Щоправда, свідки стверджують, що невичерпним джерелом інформації і досить-таки оперативним її ретранслятором були невмирущі базари. Сюди звідусіль стікалася інформація і миттєво поширювалася.

Невипадково підпільники саме тут розповсюджували антифашистські листівки, поширювали чутки та новини, вели довірчі розмови з порадою: «передай далі надійній людині», надавали повідомлення про перемоги Червоної армії чи нови-

ни Радінформбюро тощо, бо були певні: «витік» такої інформації матиме належний резонанс і найширший розголос. Але ж мова не про ринки-базари як джерело і ретранслятор інформації, а про друковану періодику. Порівняно з радянською добою таких в області — відомих дослідникам на цей час — в окупаційну годину не було й десятка. А все тому, що німці дуже ретельно ставилися до цього. Відомство Геббельса взагалі радило розповсюджувати лише офіціоз, тобто пресу рейху — «Ost-Front», «Deutsche Ukraine Zeitung», «Ost-Korrespondent» та ін. А отже, і дозволи на видання газет видавали рідко й дозвано.

І все ж, головним чином оунівці через місцеві самоуправи і «своїх» людей у них спромоглися організувати видання кількох газет в області. Таких, за нашими підрахунками, налічувалося чотири. Це «Вільна Думка» (м. Дніпропетровськ), «Кам'янські вісті» (м. Дніпродзержинськ), «Дзвін» (м. Кривий Ріг) та «Промінь» (м. Нікополь). Але була ще й п'ята газета — «Дніпропетровська газета», створена, як з'ясувалося, за ініціативи і підтримки голови Дніпропетровської міської управи п. Соколовського — відвертого українофоба, який зятято і послідовно боровся проти оунівців-націоналістів, які, у свою чергу, вважали цю газету засобом німецької пропаганди [53].

Цікаво, що члени похідних груп вважали, що Соколовський (В. Регей помилково називає його Соколовим) посів посаду голови управи «з доручення більшовицького підпілля», а звідси і його антиоунівські настрої [62, с. 15]. Втім, усі п'ять газет належали до україномовних. І це факт. Проте щодо кількості газет, які видавалися в області у роки окупації, маємо певні сумніви. І привід для цього є. Адже, за підрахунками дослідника Д. М. Титаренка, тільки в сусідній Донецькій області в 1941—1943 рр. виходило друком... близько 20. Значно більше їх було і на Харківщині [66, с. 248—250].

Інколи різними каналами на Дніпропетровщину потрапляли й газети, що видавалися поза межами області: київські — «Нове Українське Слово», «Нова Доба», «Український доброволець», «Дніпрова хвиля»; харківська «Нова Україна» (щоденне видання), а подекуди й донецька — «Український Донбас» чи загальноукраїнський журнал «Український засів». Але ж масово вони не доходили до читачів. Відтак вони й «не робили погоди» на інформаційному полі області. Важко припустити, що й усі п'ять обласних газет мали потужний і вирішальний вплив на суспільно-політичну думку мешканців об-

ласті, їхню позицію і настрої. Сама війна як подія надзвичайної ваги і сили найпотужніше тиснула на них, впливала і формувала їхній настрої та орієнтації.

Видавалися газети не щоденно, а їх наклади були невеликі. Так, нікопольський «Промінь» — офіційний орган міської управи — друкував 2 800 примірників і реалізовував примірник за 1 крб. Проте цікаво інше: всі газети області підлягали передплаті. «Промінь» мав спеціальний реєстр установ і приватних осіб, які передплатили цю газету, але був і список закладів, куди доставлявся обов'язковий примірник. Так, у грудні 1942 р. передплатників цієї газети налічувалося 2 759, на вітрину йшло 2 газети, 24 — для різноманітних установ. Ще 15 екземплярів передавалися до архіву і в товариство «Преса України», що знаходилося в м. Луцьк, куди керівництво газети і надсилало щомісячні звіти про свою роботу [22, арк. 220; 23; 5; 60].

...Розпочинаючи війну проти Радянського Союзу, гітлерівці не розраховували на те, що зустрінуть на завойованих землях розгалужений, потужний, масовий, систематичний і досить вигадливий за формами і змістом рух Опору — від відкритого збройного спротиву до пасивного опору, що йшов і від культури праці, менталітету, звичаїв і традицій, генетично-історичного несприйняття чужинців і їхнього «нового порядку» та й ще багатьох інших факторів. Саме це вони і знайшли на «нових територіях». Не підказав нацистам про можливий рух Опору і досвід 1939—1940 рр. у завойованій Європі, туди потужна хвиля його — від Балкан до Франції — прийде пізніше.

На теренах СРСР нацисти і їх союзники буквально з перших днів зустрілися з новими для них реаліями війни (скажімо, масовим вивезенням на Схід матеріальних цінностей, фахівців, а ще безжалісним нищенням усього того, що не піддавалось евакуації, але могло — нехай і гіпотетично — працювати на рейх) і виразним спротивом, як організованим, так і самодіяльним, ініціативним, пасивним. В області жодна верства населення не підтримувала прихід німців. Ні промислові робітники, ні селяни, ні інтелігенція і службовці не стали їм опорою. Хоча, повторюючись, скажемо, що були й ті, хто зрадив приходу німців, але ще більше — ліквідації радянської влади. Є переконливі докази того, що німці своїми руками і, перш за все, брутально жорстокими каральними акціями — езекуціями, приниженнями, тотальною експлуатацією, доведенням населення до жебрацького стану, повною зне-

вагою до слов'ян, винищенням євреїв та іншими подібними діями — створили таку ситуацію.

Є ще й інші, вагоміші й глибші за своїми витокami та суттю чинники. Населення краю споконвіку не сприймало прихильно і не любило поневолювачів, тим більше таких пихатих завойовників, як німецькі окупанти. Тому в них і не виникло соціального підґрунтя, на яке можна було б спиратися. Звідси й прояви колабораціонізму. Щоправда, лише певна частина городян співпрацювала з німцями. Вони працювали в обслузі німецьких шпиталів, службовцями в управі, в комунальних закладах, в поліції тощо. Мотиви і міра колабораціонізму чи простої співпраці у кожного були свої. Хтось заради виживання і прогόδуння дітей працював друкаркою в управі (тобто співпрацював). Були й такі, хто свідомо «правдою й вірою» прислужувався окупантам. Проте таких колабораціоністів в області налічувалося мало.

Навпаки, окупанти в Україні зустріли досить широкий спектр опору. Загалом можна стверджувати, що вони не готові були до такого розмаїтого, «винахідливого» і масового руху Опору, який був на землях СРСР. Їх ідеологи вважали, що силою зброї й каральними акціями можна упокорити народ. Історія довела помилковість цієї тези. Типовим прикладом саботування в Дніпропетровську була акція по збиранню теплих речей для вояків вермахту. Це перша масштабна акція взимку 1941—1942 рр., до якої мало долучитися все населення міста. Втім, як повідомляла 13 січня 1942 р. «Дніпровська газета», управа визнала, що план не виконано, а 21 домоуправління із 120 взагалі не здало жодної теплої речі. Конститууючи зрив цього заходу, управа через газету все ж вимагала від мешканців виконати план [8, арк. 34—35].

Антифашизм (а точніше — антинацизм) був домінантою настроїв переважної більшості населення на окупованих територіях України — від її західних до східних кордонів, що й призвело до широкого руху Опору у різних його формах і проявах, але не цілісного, а роздвоєного. Це обумовлювалось тим, що два крила руху Опору були побудовані на різних політичних платформах і кожне з них мало різну кінцеву мету: його ліве крило (партійно-радянське, комуністичне) боролось за перемогу і Українську Радянську Соціалістичну Республіку, а праве — за суверенну незалежну й соборну Українську державу.

Боротьба проти поневолювачів на Дніпропетровщині розпочалась буквально з перших днів окупації. Складовою руху

опору на Дніпропетровщині, як доконаний історичний факт (явище), був так званий пасивний спротив (опір) цивільної людності окупантам. Він належить до неорганізованих і стихійних форм опору, а отже, є деколи спонтанним, але завжди вмотивованим — завдати бодай невеликої шкоди чи збитків окупантам. Він міг бути систематичним, але не виключено, що й епізодичним, так би мовити, при нагоді, в ситуації, коли, скажімо, немає свідків і можна, наприклад, щось і зіпсувати чи саботувати. Цей рух, як правило, не був оформлений у певні постійно діючі одиниці, тобто без організаційних і структурованих ієрархій, адже керівних органів у нього практично не фіксувалося.

Найчастіше це був спротив індивіда окупаційній владі з усіма її порядками і нормами поведінки. Важлива деталь: цей рух практично не знав озброєних форм спротиву. Хоча, можливо, були й такі, проте документальних їх свідчень поки що не знайдено. Які ж його прояви і наскільки він був масовим на Дніпропетровщині?

Таких проявів і форм виявлено дослідником М. А. Слободянюком цілу низку: саботування розпоряджень, ухиляння від їх виконання, «сяке-такє» (тобто неякісне) виконання завдань, порушення дисципліни, допомога полоненим та оточенцям, рятування і переховування полонених, небажання здавати трофейні речі аж до зброї, масове ухиляння від роботи в Німеччині, різноманітний економічний саботаж (несвоечасна і неповна здача податку, намагання занижити реальні норми оподаткування. З іншого боку, це «завищення жирності молока» (унікальний український «винахід», який дивував німців, бо у себе вдома вони такого не знали і не здогадувалися, що так можна робити...), що тягло за собою потребу здавати його менше), робота лише «з-під палки» (за примусом) тощо [64, с. 299—300].

Навіть розкрадання німецької власності (? — *Авт.*) можна занести, на думку зазначеного автора, до пасивних форм спротиву, як і звичку «українців ще з радянських часів обходити чи саботувати розпорядження властей». Не переконані, що розкрадання, а тим більше «звичка» — це вмотивовані і свідомі дії та ще і з метою завдати ворогу шкоди. Особливо, коли йдеться про звичку. Швидше за все, звичка — це набута норма поведінки (життя) за будь-якої влади «обходити чи саботувати» будь-які розпорядження. Відтак можна стверджувати, що така категорія людей (таких собі «вічних протестантів»), саме так працюючи, чинила пасивний спротив і... радянській владі?

Проте і без цих дещо дискусійних проявів спротиву у формі, скажімо, «звички» Дніпропетровщина дала чимало прикладів дійсно пасивного опору окупантам. У тексті розділу таких прикладів уже було наведено чимало — від ухиляння їхати на роботу до Німеччини до свідомого приховування теплих речей і саботування таких кампаній, що визнавала навіть сама окупаційна влада. Звичайно, оцінити конкретними цифрами ефективність пасивного спротиву населення області окупантам досить складно. Втім, у даному випадку важливіше інше. Реальне існування його в різних формах і проявах довело, що людність області не здалася і не упокорилася, а продемонструвала свою готовність до протистояння ворогу не лише на рівні декларацій, а й конкретними діями.

Поширеним був на Дніпропетровщині й організований партійними і радянськими органами разом з НКВС та військовими підпільний і партизанський рух, який використовував активні і відкриті форми боротьби. Ці органи встигли провести низку заходів організаційного типу, підібрали і розставили кадри, надали певне матеріальне забезпечення тощо. Проте, як показав час, підготовка не була повноцінною і достатньою. Це негативно відобразилось на діях підпільників і партизанів, особливо на початковому етапі війни.

Дніпропетровський край не став найпотужнішим центром спротиву окупації в усій Україні. Цьому, перш за все, не сприяли ландшафтно-географічні характеристики області: лісів та інших природних об'єктів-укриттів, що дозволяли б партизанам успішно переховуватися і мати свої бази на просторах області, було обмаль. Проте і в них — у районі Новомосковська біля річок Оріль і Самара — діяли партизани, а місники Нікополя намагалися навіть використати очеретяні хащі дніпровських плавнів. Більше того, намагаючись компенсувати обмаль природних схованок, партизани південної частини області — в районі Кривбасу — використовували техногенні, а точніше, рукотворні об'єкти, придатні для партизанської роботи. Йдеться про штольні шахт, вентиляційні ходи, штреки, виробки-тунелі тощо.

Отже, в області спостерігалось намагання використати всі потенційно можливі об'єкти і умови для розгортання активного опору загарбникам. Реалії часу показали, що всі ці об'єкти дислокації і базування партизанів області були недостатньо надійними. Практично всі вони вирізнялися вразливістю, блокувалися і майже не залишали для партизанів простору для маневрування, для раптових відходів і передислокацій,

створення потаємних запасних баз тощо. Як розповідав один з учасників руху опору в лісах Дніпропетровщини В. І. Іваненко, було так: «Як тільки настав листопад — дерева стали голі, прилетіла «рама» (спеціальний літак-розвідник. — *Авт.*) і точно зафіксувала, «засікла наші координати», потім прилетіла авіація... Відхід був один — в очерет, у плавні, там ми і простояли у холодній воді по пояс годин 20, а потім — розсіялися». Другий свідок підтверджував і додав: «Вже перший сніг показав стежку до нас — то пройшов наш зв'язківець і показав поліцаям, де ми базувалися».

Та попри все, у вересні-грудні 1941 р. загони в північній зоні області розпочали бойові операції. Так, зведений загін під командуванням П. Я. Жученка (в нього влилися і два загони з Дніпропетровська — Масалигіна і Шахновича) провів декілька вдалих операцій проти німецьких гарнізонів у Новомосковському районі. Партизани, зокрема, підірвали два залізничні мости, визволили близько 300 полонених тощо. Зазнавши чималих ударів з боку партизанів, німці на початку зими організували проти них широкомасштабну каральну операцію. 24 грудня 1941 р., незважаючи на різдвяні свята, окупанти почали облогу і наступ на партизанський табір. До 5 січня 1942 р. партизани, маневруючи, відбивалися від карателів і шукали виходу з оточення. В ситуації, що склалася, командування прийняло єдино можливе рішення: розсіятися і поодинокі або невеликими групами виходити з лісу. Частина це змогла зробити, але чимало дніпропетровців загинули в Новомосковських лісах.

Не краще склався бойовий шлях у 1941 р. — на початку 1942 р. й в інших партизанських загонів області. Вкрай важке випробування випало на долю нікопольських партизанів, які прийняли нерівний бій із регулярними частинами СС, охоронної поліції. Тут, у плавнях, діяло з'єднання партизан, до складу якого входили загони Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей. Загальна чисельність цього з'єднання становила майже 700 бійців. Станом на 1941 р. це було одне з наймасовіших в Україні (командири — А. Різніченко та Ф. Рижиков). Майже до середини жовтня 1941 р. їхні бійці методично завдавали різноманітних ударів окупантам: підірвали залізничний міст у районі ст. Чортотлик, пошкодили 500 м залізничної колії, телефонні лінії, захопили і передали Червоній армії німецькі документи тощо. 20 вересня 1941 р. німецьке командування визнало, що на південь від Нікополя у плавнях їм протистоять сильні партизанські загони, проти

яких 19 вересня 1941 р. підрозділи СС почали бойові дії. Дво-бій тривав майже до 15 жовтня, доки з допомогою 213-ї та 444-ї охоронних дивізій і підрозділів польової поліції німці не оточили партизанів. І все ж, значна частина з'єднання невеличкими групами вирвалася з оточення.

У цей же час і на Орловщині діяв загін П. Кабака, створений з бійців винищувальних батальйонів. Найгучніші операції, проведені цим загonom — це п'ять підірваних мостів на дорогах Дніпропетровськ — Павлоград, Дніпропетровськ — Перещепине та ін. Наприкінці грудня 1941 р. цей загін був розсіяний. Чотири мости і більше 100 знищених окупантів — такий підсумок боротьби загону О. Тарасенка, що діяв у районі с. Кринички. Завдавали ударів по окупантах й інші заго-ни області. Та, зрештою, зима 1941—1942 рр. виявилася для них тяжкою. Із 26 загонів, що були створені у вересні — жовтні 1941 р., 20 було розгромлено і розсіяно [63,с.167].

Утім, починаючи з кінця 1942 р. і до кінця окупації області, тут знову поширився партизанський рух. Характерною ознакою є керівництво ним з єдиного центру (ЦШПР), чого не було в 1941 р., координація дій загонів, тісна взаємодія їх з наступаючими частинами Червоної армії, активна допомога їм із-за лінії фронту тощо. Більше того, чимало таких загонів і виникли в результаті десантування спецгруп у тил німців. Так, у жовтні 1943 р. тільки командування 8-ї гвардійської армії закинуло за лінію фронту п'ять розвідувальних груп. Та водночас ряд партизанських загонів створювалися силами підпільників, які з наближенням фронту переходили до більш активних, збройних форм боротьби з німцями. Так діяв загін у Широківському районі під командуванням Г. Седнева.

Відродилося партизанське з'єднання і в плавнях під Нікополем. Тут у серпні 1943 р. Г. Шконда створив новий загін, який допомагав військам Червоної армії форсувати Дніпро. З приходом визволителів партизанські заго-ни області, виконавши свою функцію, перестали існувати — їх було розформовано. Але більшість бійців, одягнувши червоноармійські однострої, продовжували боротися з агресором. Саме в цей час — кінець 1943 р.— початок 1944 р.— командири таких загонів почали складати детальні звіти про свою діяльність. З них постає, що в роки навали заго-ни діяли в Апостолівському районі (ком. Захаров М. і загін ком. Каростоянова І.), Васильківському (ком. Бабич В.), у зоні Васильківського, Новомосковського і Павлоградського (ком. Кабак П.), Дніпропетров-

ському районі (ком. Макарова-Нікітіна М.), два в Котовському районі (ком. Іванченко Е. і ком. Демченко І.), Криничанському (ком. Тарасенко А.), Магдалинівському (ком. Ситнік В.), Межівському (ком. Юрченко І.), Новомосковському (ком. Жученко П.), Перещепинському (ком. Міненко Н.), Петриківському (2 загони — ком. Білоконь А. та Шмалько М.), Петропавлівському (2 загони — ком. Кривуля Д. і Фесенко В.), Покровському (ком. Зімін А.), Солонянському (ком. Волобуєв К.), Томаківському (ком. Переяслов А.). Окрім того, в області було ще й 7 партизанських груп чисельністю від 5 до 28 бійців. Це групи В. Білого (Дніпропетровський р-н), І. Бедянки (Криворізький р-н), М. Солов'яненка (с. Кочережки), П. Васильєва (с. Троїцьке Павлоградського р-ну), Г. Кучеренка (с. Булахівка Павлоградського р-ну), З. Шишова (с. Богуслав Павлоградського р-ну) та Г. Кучеренка (Юр'ївського р-ну). Отже, всього, за підрахунками М. Слободянюка та І. Шахрайчука, в області налічувалося 26 партизанських загонів і 7 партизанських груп [65, с. 65—68].

Із цих звітів випливали не лише героїчне і реальне, але і «приписки», перебільшення тощо. Адже недарма спеціальна комісія обкому КП(б)У змушена була відкинути звіти п'яти загонів як такі, що не відповідали дійсності. Та загалом, на підставі зведених даних та свідчень очевидців, постає загальна картина бойових дій партизанів області, які зробили свій посильний внесок у боротьбу з окупантами. Вчорашні робітники і селяни, суто цивільні люди, вони мужньо боролися з вояками-професіоналами, демонструючи свою відвагу і патріотизм.

У складних умовах боролося й підпілля: лише в серпні 1941 р. — буквально напередодні окупації області — був створений обласний підпільний комітет КП(б)У, який дислокувався в м. Павлоград. Його очолив М. І. Сташков, а його заступником був Д. Г. Садовниченко. Одночасно були створені 7 міських і 29 районних підпільних комітетів партії. Проте розпочали роботу далеко не всі — 6 міськихкомів та 18 райкомів [67, с. 305]. Не почали роботу ці райкоми через різні причини і обставини. Проте два з них — Котовський і Юр'ївський — не діяли тому, що їхнє керівництво залишило район разом з Червоною армією. Навіть у Дніпропетровську підпільний міський комітет, очолюваний В. І. Дудусовим, так і не налагодив у 1941 р. активної боротьби. По суті, в 1941 р. практично всі підпільні структури області боролися не стільки з окупантами, скільки за виживання, за збереження своїх лав і організацій.

Німці буквально з перших днів розгорнули системну боротьбу проти підпільників узагалі і комуністів, зокрема. Так, у Дніпропетровську гестапівці досить швидко напали на слід підпільного міського партії і завдали йому дошкульного удару — було заарештовано 15 членів організації. На волі залишилися 6 членів, у т. ч. і В. І. Дудусов. Однак це був лише перший удар по підпіллі міста. Проте воно не загинуло: його зміцнили кадрово, а керівництво в свої руки взяв Г. П. Савченко, який зміг значно активізувати роботу підпільників.

Не краще склалася ситуація і в Кривому Розі. Із залишених для налагодження й керівництва підпіллям комуністів, по суті, в місті (на руднику ім. Дзержинського) залишився лише В. С. Сінгірцов, який і змушений був у складних умовах самостійно організовувати членів партії і безпартійних на боротьбу з ворогом.

У вересні—листопаді 1941 р. гестапівці зуміли арештувати в області цілу групу членів КП(б)У, яких спеціально залишили для налагодження підпілля. Окупанти обезглавлювали його. Так, були заарештовані й розстріляні секретарі Магдалинівського (В. Громов), Покровського (М. Безуглий), П'ятихатського (А. Лебідь) райкомів партії. До кінця 1941 р. через різні причини, але здебільшого через тиск і переслідування, перестали працювати Солонянський, Томаківський і Широківський підпільні райкоми.

Отже, кінець 1941 р. був досить складним для підпільників області. Далися ознаки організаційні прорахунки, погана конспірація, відсутність досвіду, неналежний відбір кадрів тощо. Не останню роль у дестабілізації підпілля і його частковому обезглавлюванню відіграли й німці, «донощики», зрадники і поліцаї. Але знищити повністю підпілля їм не вдалося. Натомість поступово, набираючи досвіду боротьби і зміцнюючись кадрово, воно все активніше розгортало роботу. Найпоширенішою формою боротьби була агітаційно-масова та пропагандистська. В умовах, коли окупанти залишили населення без засобів інформації, розповсюджували лише свої газети, зруйнували радіомережу, конфіскували радіоприймачі, новини, що надходили до населення через лінію фронту, набули надзвичайно великої ваги. Ось чому листівки підпільників найчастіше несли зведення Радянського Інформбюро про події на фронтах. Особливо жадібно жителі області чекали і сприймали новини про звияти радянських воїнів, про перемоги під Москвою, Сталінградом, Курськом тощо.

Одночасно підпільники розповсюджували листівки-звернення: саботувати накази німців, нищити техніку, влаштовувати диверсії, ухилятися від мобілізації на роботу в Німеччину тощо. Іншими словами, вони прямо закликали населення до непокори, а ще подавали мешканцям краю надію на визволення та підтримували його друкованим і рукописним словом. Однак підпільники не обмежувалися лише листівками в інформаційній війні з німцями. Вони активно використовували й усне слово. Агітатори та інформатори були в кожній підпільній організації. Не оминали вони й плакати та карикатури, які таємно розповсюджували в людних місцях.

Ще більш позитивно на настрої населення впливали диверсійні акції підпільників. Резонанс від них був, як правило, виразно гучний, а новини про «дії наших» поширювалися неймовірно швидко. Вже наприкінці 1941 р.— на початку 1942 р. таких в області було декілька: у грудні 1941 р. підпільники Верхньодніпровська підірвали механічний цех маслозаводу та два мости на шляхах району. Ще відчайдушнішу диверсію здійснила в нагрітій частині Дніпропетровська — на вул. Лагерній (нині просп. Гагаріна) група З. Дем'янченка, яка змогла підірвати склад боєприпасів, а у квітні 1942 р.— склад нафтопродуктів. У січні 1942 р. комсомольсько-молодіжна група І. Іванова здійснила диверсію на перегоні Ігрень — Іларіонове й спричинила аварію військового ешелону. На Нижньодніпровському вузлі були підпалені цистерни з паливом, що призвело до ланцюгової реакції — до знищення на станції ешелону з боєприпасами, який стояв на паралельній колії. У квітні 1942 р. на ВРЗ було спалено склад обмундирування. На заводі ім. Петровського група В. Лодягіна і А. Львова знищила 300 м дефіцитного в ті часи електрокабеля, зняла й закопала життєво важливі вузли електропідстанції доменного і мартенівського цехів. У вересні 1942 р. на 9 днів без електроенергії залишилися Дніпропетровськ, Павлоград та інші населені пункти внаслідок короткого замикання, яке влаштували підпільники Павлограда.

Усі ці акції підпільників області, а особливо їхня активна диверсійна діяльність у м. Дніпропетровськ, змусили гітлерівців активізувати дії. Вже в лютому 1942 р. у Дніпропетровську заарештували 105 комуністів. Серед них більшість тих, хто безпосередньо не входив до підпільних структур. Це був своєрідний превентивний захід з метою залякування, пошуку «слабкої ланки» та майбутніх агентів-донощиків. Проте міська організація, у складі якої в травні 1942 р. налічувалося вже бли-

зько 200 чоловік, продовжувала діяти. Однак улітку підпілля області й міста зазнало декількох ударів поспіль. У липні 1942 р. у м. Павлограді схопили секретаря підпільного обкому партії М. І. Сташкова. Його тяжко катували, але він не видав мережу підпілля та своїх побратимів. Після його смерті обласну підпільну організацію очолив Д. Г. Садовниченко.

У цей же час і в Дніпропетровську прокотилося декілька хвиль арештів серед підпільників міста. За ґратами опинилися не лише рядові члени підпілля, а й безпосередні його керівники. Серед заарештованих улітку 1942 р. були З. Дем'янченко, М. Калінін, Євдокія і Володимир Кулакови, В. Хітько, І. Дементьєв, І. Ключєв, М. Токмакова та ін. Патріотів-месників видавав провокатор, який, будучи членом підпільної організації, «працював» і на окупантів. У жовтні 1942 р. заарештували й керівну ланку міського підпілля на чолі з Г. П. Савченком. У грудні 1942 р. зазнало серйозних втрат і комсомольсько-молодіжне підпілля Амур-Нижньодніпровського району. З літа 1942 р. по січень 1943 р. фашисти заарештували 80 членів міської підпільної організації і 43 з них розстріляли. Серед останніх був і керівник міського підпілля Г. П. Савченко.

Внаслідок арештів комуністичне підпілля ослабло, але остаточно фашисти його не знищили. До повного визволення міста у Кайдаках діяла антифашистська «Організація друзів народу» (керівник А. Тимошенко). В інфекційній лікарні вела боротьбу невелика група лікарів і медперсоналу на чолі з доктором Є. Г. Попковою. У міжрайонній лікарні діяла підпільна група, яку очолював М. О. Бережний. Усі вони завдали ворогу чимало збитків: залізничники допомагали тим, кого відправляли в Німеччину на роботу, вивели на довгий час із ладу 86 паровозів, вагони, влаштували декілька залізничних аварій тощо. Лікарі частіш за все допомагали визволяти з таборів полонених, рятували молодь від угону в Німеччину, надаючи їм фіктивні документи, передавали підпільникам медикаменти тощо. Ризикуючи життям, лікарі надали неоціненну допомогу військовополоненим. За неповними даними, лише група лікарів, очолювана Є. Г. Попковою і А. Ф. Хохулею, вдаючись до надзвичайних хитрощів, визволила близько 800 військовополонених і з них більше 100 чоловік повністю здорових бійців і командирів. Окупанти жорстоко помстилися. Ціла група лікарів була репресована, у тому числі й Є. Г. Попкова. Патріотку кинули до концтабору, але вона змогла втекти з нього [40, с. 28].

У 1943—1944 рр., попри каральні заходи окупантів, в області продовжували діяти підпілля та диверсійні групи. Так, на ст. Нікополь група А. Кардашева (21 чол.) влаштувала декілька зухвалих акцій на залізниці. У залізничному депо ст. Дніпропетровськ активно діяла група Б. Аніщенко, яка змогла вивести з ладу три паровози, а 86 серйозно пошкодити. Інша група в обласному центрі спалила військовий автопарк. З наближенням лінії фронту месники все активніше шукали шляхів до взаємодії з наступаючими військами. Вони прагнули і надавали найрізноманітнішу допомогу Червоній армії — від передачі важливої інформації до прямої взаємодії. Найбільш відомим прикладом останнього стали події в м. Павлограді у лютому 1943 р.

Попри дискусії (наукові і позанаукові) навколо тих подій беззаперечним є факт: 13—17 лютого 1943 р. підпільники міста зі зброєю в руках виступили проти окупантів, підтримуючи в такий спосіб («ударом у спину ворога») наступаючі на місто підрозділи 100-го і 102-го гвардійських стрілецьких полків Червоної армії. Керівництво бойовими діями взяв на себе підпільний обком на чолі з П. Кравченком і С. Прібером, який дислокувався в м. Павлоград. У результаті спільних дій регулярних частин армії і озброєних підпільників місто було визволене [63, с. 186—192]. Безпосередню і дійову допомогу військам Червоної армії надали також підпільники Дніпродзержинська, Синельникового, Кривого Рогу.

Разом з комуністичним підпіллям в області досить поширене було й комсомольсько-молодіжне. Практично в кожному районі й місті області діяли такі організації і групи. У Нікополі комсомольці організували групу «За Радянську Батьківщину». В Кривому Розі діяли молодіжні групи М. Решетняка, Ф. Тарана, М. Гриньова, І. Демиденка, Ю. Козиненка. У Дніпропетровську таких було мінімум шість, зокрема В. Лодягіна, І. Дементьєва, В. Деркача, І. Іванова, В. Мораховського, О. Тимошенка. В селі Попово-Балівка діяла група В. Нежимурі у складі 11 чол., а в Павлоградському, Петропавлівському та Синельниківському районах — об'єднане комсомольське підпілля під керівництвом Беляєва та інших.

Дослідники (В. Гладуш, М. Слободянюк, В. Шайкан) дійшли висновку, що в області загалом налічувалося більше 100 підпільних груп і організацій. Саме їх зусиллями і було завдано чимало шкоди окупантам. До речі, в області були створені й вели боротьбу з ворогом не лише ті підпільні структури, що підпорядковувалися єдиному центру. Були й такі, що

діяли автономно. Вони виникли, так би мовити, стихійно, не за «вказівкою» згори, а внаслідок цілком природної реакції на дії окупантів. Чимало проявів героїзму й готовність до самопожертви продемонстрували окремі патріоти, які не були членами певних підпільних організацій чи груп, але боролися індивідуально. Діючи за покликом серця, вони вносили й свою децицію в боротьбу з агресором. Найбільш вражаючим проявом патріотизму населення області була участь дітей, підлітків і юнаків у русі опору. В цьому зв'язку слід згадати восьмикласника А. Бородіна, десятикласницю Н. Клюквіну, юну Г. Андрусенко з Дніпропетровська та багатьох інших.

Увесь цей рух — організований, стихійний, «самодіяльний» і спонтанний — мав виразне антифашистське спрямування; патріотизм був його стрижнем, що об'єднував членів партії, комсомольців і безпартійних в єдине русло боротьби з німцями; його підґрунтям стала ненависть до загарбників і любов до Вітчизни. Документально доведено, що не членство в партії чи кар'єрні шаблі були спонукою до участі в русі Опору. Відомо, що деякі члени партії вели себе пасивно або геть не виконали поставлене завдання: залишитися для організації підпілля та очолити його. В рух Опору кликало сумління, почуття обов'язку, внутрішня потреба і готовність до самопожертви і двобою за будь-яких умов.

Науковці й досі не можуть назвати точну кількість реально діючих підпільних організацій, диверсійних груп і партизанських загонів в області. Встановити це важко через різні причини. Відтак важко назвати і точну цифру тих, хто брав участь в організованих і неорганізованих структурах і ланках партійно-радянського підпілля, в партизанських загонах, диверсійних групах тощо, а тим більше назвати всіх поіменно. Непросто визначити і конкретний внесок їх у боротьбу з ворогом. І все ж, за неповними даними, за весь період окупації усі вони сукупно знищили близько 3 200 солдатів армії ворога, жандармів, поліцаїв і зрадників, пустили під укіс 22 ешелони, вивели з ладу 72 паровози, підірвали 30 залізничних і шосейних мостів, вивели з ладу 208 автомобілів, знищили 3 склади з боеприпасами, 236 одиниць бойової техніки, звільнили з таборів 1 415 полонених та врятували від уgonу до Німеччини 5 тис. громадян [45, с. 61].

На іншому фланзі боротьби з окупантами і на іншій політико-ідеологічній платформі, зі своїм розумінням і баченням як самої суті боротьби, так і завдань, що з неї витікають, стояло націоналістичне підпілля. Воно було «занесене» в об-

ласть із зовні похідними групами ОУН. Створені і добре підготовлені ще напередодні війни, ці групи йшли вглиб України, маючи відповідні німецькі документи, і входили в міста відразу ж і слідом за наступаючими військами. Це, до речі, давало багатьом привід визначати членів похідних груп як «німецьких агентів» та «фашистських посібників».

Похідні групи ОУН ішли на східні терени України із чітко визначеними власними намірами й завданнями. Керівництво ОУН і особливо його бандерівське крило поклало на похідні групи досить відповідальне й тяжке завдання: випереджаючи німецьку окупаційну владу, створювати в містах, селищах та селах українські органи місцевої влади та навіть свою міліцію і таким чином перебирати владу до своїх рук. Іншими словами, діяти на випередження і ставити німців перед доказовим фактом. Водночас вони мали поширювати національно-патріотичні та державницькі ідеї, знайомити місцеве населення з програмними документами ОУН, відроджувати українське громадське і культурницьке життя, виявляти і залучати до своїх лав прихильників тощо.

Усе це треба було реалізовувати у співпраці з окупаційною владою. З точки зору аналітиків та ідеологів ОУН, в області проживало чимало національно свідомих українців, які могли б стати опорою похідним групам або принаймні бути їх симпатиками. Ось чому Дніпропетровськ позначений на картах похідних груп «Південь» як головна мета маршруту на Схід. Адже саме в місті на Дніпрі планувалося створити центральний осередок та штаб (провід) групи «Південь» і звідси поширювати свій вплив та керівництво на всі південні області України, де діяло більше 1 000 членів похідних груп. Усі вони мали свої розпізнавальні знаки.

Стрічки чорного кольору слугували їм знаком і сигналом: «Я — свій».

Перша група на чолі з В. Рєгеем увійшла на терени області у серпні 1941 р. До Дніпропетровська вони наблизилися ще тоді, коли тривали бої в його правобережній частині. Ціла валка возів, на яких везли друкарські машинки, літературу, папір, зброю, харч, ліки та інший крам, прибула до Дніпропетровська, де й було створено провід (керівний орган) Південно-Західних земель (ПвЗУ). Саме цей орган прийняв рішення поділити область на 5 округів, зокрема, Кам'янський (Дніпродзержинський), Криворізький, Нікопольський, Новомосковський (пізніше — Павлоградський) та Синельниківський, які, у свою чергу, поділялися на райони.

З вересня 1941 р. офіційно керівництво цією групою взяв на себе Зенон Матла. В червні 1942 р. замість нього осередок очолив Василь Кук. Члени похідної групи розпочали роботу буквально з нульової позначки, проте активно і наполегливо. Вони намагалися налагодити зв'язки з місцевим населенням, розшукати «своїх агентів», до яких мали рекомендаційні листи, шукали симпатиків та розставляли своїх людей у різні структури і відділи міської управи, створеної вже в перші дні окупації. Неабияку допомогу їм надавав голова Дніпропетровського Обласного Державного правління — проф. Олійниченко. Завдяки йому один з членів похідної групи В. Регей був призначений його заступником. Разом вони виготовили печатку Обласного Правління із зображенням тризуба та виразно промовистим написом: «УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА. ОБЛАСНЕ УПРАВЛІННЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА». Цими ж написами та відповідними реквізитами супроводжувались і бланки управління. Гестапо розцінило це як зухвалість і виклик та уgliedіло в цьому відлуння і тяглість дій львівських провідників ОУН, які 30 червня 1941 р. проголосили акт про утворення самостійної Української держави. Висновок: у діях управи є антинімецька спрямованість.

«Айнзацкоманда-6» арештувала В. Регея, а разом з ним ще 10 осіб: його сестру Амалію, Тетяну Пронік, друкарку групи та й самого керівника З. Матлу. Але В. Регей узяв «весь удар на себе» — З. Матлу відпустили, а його самого депортували до Львова. Проте В. Регей встиг ще до арешту зробити досить відповідальну справу: на окремому святковому засіданні міської управи повідомив присутніх про Акт 30 червня 1941 р., себто про проголошення незалежної Української держави [68, с. 11].

Припускають, що до його арешту доклав руку особисто міський голова п. Соколовський, який не сприймав навіть духу націоналістів і бачив у них серйозних конкурентів. Він прямо застерігав: «Якщо вони (оунівці. — *Авт.*) не спам'ятаються, тоді треба буде їх винищувати як грізних шкідників» [68, с. 12].

Серед симпатиків оунівців був і дніпропетровський професор А. Рябишенко, якого згодом призначать міністром внутрішніх справ при Українській Національній Раді в Німеччині. Підтримували українських націоналістів і деякі інші мешканці міста. Однак загалом у Дніпропетровську, як і всій області, вони мали незначну підтримку населення. Зерна їх пропаганди падали в непідготовлений ґрунт, оунівські ідеї

сприймалися мляво, звідси і відгук — мінімальний. Соціальне підґрунтя, на яке вони спиралися, було досить обмежене.

Далася взнаки і непослідовна антифашистська політика ОУН. Головним чином їх підтримувала невелика група інтелігенції, студентська молодь, а почасти й робітники та селяни. Щоправда, ґрунтова конспірація та відсутність достовірних документальних свідчень не дають можливості точно встановити кількість членів оунівського підпілля в області. Але діяли вони завзято, енергійно і наполегливо, незважаючи на те, що працювати їм доводилося практично в чужому регіоні, у тому числі в ментально іншому соціальному середовищі. Населенню із лавиною горя і труднощів, які принесла війна, було не до їхніх закликів та гасел.

До того ж, серед членів похідної групи не було місцевих. Усі вони були галичанами, та ще й «сільськими ґаздами», далекими від життя людної Наддніпрянщини, її ментальності, настроїв тощо. Ці сільські хлопці потрапили в область, де не всі розуміли навіть їхню мову. В. Регей згадував: «Дніпропетровськ був дуже зросійщеним. В розмові з людьми, з якими ми хотіли нав'язати елементарний контакт, нелегко було їм довести, що ми українці. Нашу мову вони вважали польською, нас вважали за перебраних (за перевдягнутих. — *Авт.*) німців, що погано навчилися розмовляти українською. Нам було прикро і смішно це чути. Ми їм пояснювали, що такими різними українцями зробив нас окупаційний режим: у нас польський, а в них — московський. Ми пізнавали нове для нас життя, різних людей. В розмовах наголошували, які то нові «визволителі», з яким «новим порядком» до них прийшли, кого ми представляємо і чого хочемо» [62, с. 14].

Загалом широкого фронту антифашистської боротьби в Дніпропетровську оунівці так і не змогли розгорнути. Проте сумління членів похідних груп залишилося чистим. Вони робили в області усе, що могли. В Кривому Розі похідна група на чолі з П. Рішкою була вже 14 серпня 1941 р. Вона відразу ж взялася за роботу. Головою міської управи призначили члена ОУН-Б С. Шерстюка, створили «Просвіту» і передали їй всі кінотеатри та робітничі клуби, організували свої осередки на КРЕСі, на шахтах ім. Леніна, «Червоногвардійська» та ім. Фрунзе. Зрештою, Кривий Ріг став потужним центром діяльності оунівців. Декілька осередків ОУН створили активісти похідних груп і в Дніпродзержинську, Нікополі та Нижньодніпровську. Загалом вони змогли укорінитися в Магдалинівці і Новомосковську, а також у Софіївському, Синельни-

ківському, Широківському, Павлоградському, Царичанському, Петропавлівському, Покровському, Петриківському та інших районах області. За документами радянських спецслужб, вони діяли в 17 районах області та в усіх містах. Практично скрізь вони зуміли розставити в управах своїх людей, що допомагало їм «для націоналістичної роботи», як трактували це радянські спецоргани вже після війни.

Діяти групи розпочали легально. Проте вже за декілька тижнів вони змушені були перейти в підпілля. Після львівських подій 30 червня 1941 р., арешту Я. Стецька і його уряду та активних і рішучих дій похідних груп, у тому числі і на Дніпропетровщині, окупаційна влада розпочала проти ОУН методичну боротьбу. 25 листопада 1941 р. було видано спеціальний наказ і циркуляр до нього з категоричною вимогою: арештовувати й таємно страчувати членів бандерівського крила ОУН. У наказі, зокрема, йшлося: «Незаперечно встановлено, що рух С. Бандери готує повстання у рейхскомісаріаті, мета якого — створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтового допиту таємно знищені як грабінжники» [3, с. 139].

Втім, у Дніпропетровську похідна група зазнала арештів ще до появи цитованого вище документа. Вже 16 вересня 1941 р. було заарештовано 10 її членів. Тому бандерівці прийняли рішення вдатися до суворої конспірації, але роботу не припиняти. Навпаки, пильніше конспіруватися та розширити агітаційно-пропагандистську діяльність — національно-патріотичну, антинімецьку та антисоветську за змістом. Для цього доречно використовувалося невдоволення місцевого населення політикою окупаційної влади та його тяжке матеріальне становище. Бандерівці агітували молодь уникати мобілізації до Німеччини, закликали не надавати фашистам матеріальної допомоги, викрикали сталінський режим, пропагували державницькі ідеї тощо.

Найпоширенішою агітаційною зброєю підпільників ОУН стали листівки. Їх наклади були досить великими, і це незважаючи на те, що виготовлялися вони на друкарських машинах або писалися від руки. Хоча в Софіївському районі українські націоналісти облаштували навіть свою підпільну друкарню. Усі листівки були україномовні. А для того, щоб їхній зміст був зрозумілим місцевому населенню, їх автори намагалися уникати «галицизмів» та вживати більш літературні й усталені на Наддніпрянщині норми української мови. Наведений нижче текст однієї з таких листівок є типовим і за змістом і за стилістикою:

Прочитай і підкинь непомітно своєму другові!

Червоноармійці — українці!

Московсько-більшовицькі імперіалісти готують Вас на гарматне м'ясо для нових підбоїв і кривавих війн. В той же час вони жорстоко знущаються над Вашими рідними, придушують національно і визискують економічно весь український народ.

Брати-червоноармійці! Годі даліше терпіти наругу і спокійно дивитися на народні кривди. Вся зброя у Ваших руках! Оберніть свої штики проти кремлівських катів і експлуаторів! Включайтесь у всенародну боротьбу за своє національне і соціальне визволення, за Українську Соборну Державу!

Українські повстанці [65, с. 52].

До активного і відкритого збройного протистояння та диверсійних акцій на Дніпропетровщині оунівці не вдавались, як і на всіх південних і східних теренах України. Хіба що проводили епізодичні відплатні акції, але не проти німців, а проти їхніх прислужників — поліцаїв, помічників СД, агентів тощо. Таких у Дніпропетровську було покарано 11 чоловік [79, с. 147].

Отож збройного опору німцям дніпропетровське підпілля ОУН не чинило. Воно свідомо не втягувалося у відкрите збройне протистояння з окупантами, бо, по-перше, розуміло, що співвідношення сил не на їхню користь, а по-друге, це відповідало стратегічній меті провідників ОУН: треба було берегти кадри для боротьби за суверенну Україну, в тому числі проти Радянської влади, якщо вона повернеться.

Більш активно бандерівці діяли на ниві вербування молоді до своїх лав, відродження українського культурницького життя та поширення своїх ідей про Українську незалежну державу. Безпосередньо самі або через своїх агентів і симпатиків оунівці намагалися проводити цю роботу в освітніх закладах міста, осередках культури, долучаючи до таких акцій і «Просвіту», та особливо наполегливо використовували потенціал преси.

Певні успіхи на цій ниві були досягнуті. У Дніпропетровську спостерігалися виразні прояви реанімації національно-культурного життя, поширювалась українська мова. Більшість газет, у тому числі й офіціоз Дніпропетровської міської управи, видавались українською мовою. Цією ж мовою велось і все діловодство в міській і обласній управах. Особливо цьому сприяв начальник відділу освіти міської управи П. Козар — історик за фахом, учень Д. І. Яворницького. В багатьох установах

з'явилися портрети Т. Шевченка, С. Петлюри; розповсюджувалась українська література — твори класиків, добірки патріотичних пісень, поезії тощо.

У періодиці активно друкувались українознавчі публікації. Особливо вирізнялася газета «Дзвін» (Кривий Ріг). Останню до грудня 1941 р. редагував відомий своїми проукраїнськими настроями письменник М. Пронченко. Ця газета розповсюджувалася не тільки в Дніпропетровську і набула популярності в області. У грудні 1941 р. фашисти арештували М. Пронченка, а в квітні 1942 р. розстріляли за виразну національно-патріотичну та письменницьку діяльність. Вкрай незадоволене змістом його публікацій було й партійно-радянське підпілля, розцінюючи їх як «буржуазно-націоналістичні» та ворожі радянській владі.

Проте є достовірні джерела, які свідчать: у М. Пронченка були деякі непорозуміння і з окремими «галичанами». Тертя між місцевими патріотами і «західняками», а почасти й поміж самими оунівцями були, що не додавало цьому руху сили і згуртованості. В цей же час за доносом поліцая було завдано серйозного удару всьому Криворізькому підпіллю: спочатку арештували С. Шерстюка — голову міськуправи, членів оунівських організацій — Ганну Максимець, В. Потапенка та інших, а згодом і М. Річку, М. Павлишина-Соколовського, І. Самека, Я. Потічного та ін. Перших трьох окупанти розстріляли.

Відновив оунівське підпілля в Кривбасі М. Кривошапка, який організував замах на В. Пастернака — поліцая-донощика. За підказкою останнього були проведені перші арешти в Кривому Розі. Та сталося так, що гестапо напало на слід Кривошапки, тож він змушений був утекти до Дніпропетровська. В. Гадала, що замінив його, незабаром був убитий провокатором, а підпілля знову зазнало удару. Гестапівці заарештували значну групу націоналістів і в жовтні 1943 р. розстріляли їх на шахті ім. Валявка. Арештів не уникла практично жодна підпільна оунівська група області.

Не оминули арешти і дніпропетровський осередок. У жовтні 1942 р., виконуючи завдання гестапівців, місцеві поліцаї в лівобережній частині Дніпропетровська провели арешти серед підпільників-націоналістів. За ґратами опинилася велика група членів похідних груп. Під тиском окупантів мережа й ряди оунівського підпілля постійно зменшувалися. Поповнення ж практично не було, за винятком хіба що невеликих груп новоприбулих галичан. Не випадково і провідник

цього регіону В. Кук змушений був наприкінці 1942 р. перенести свій штаб до Кривого Рогу, адже там умови були трохи сприятливіші.

Як стверджують фахівці, до удару, якого зазнали оунівці, долучилося... більшовицьке підпілля. Воно не бажало мати своєрідних конкурентів. Хоча з огляду на розгалуженість оунівського руху на Дніпропетровщині, їх укоріненість у місцевий ґрунт, слабку соціальну опору, малочисельний актив тощо називати їх конкурентами партійно-радянському підпіллю й партизанському руху важко. Тим більше, що відкритих, а тим паче збройних і диверсійних акцій проти окупантів-оунівців області не проводили. Принаймні до цього часу документів і свідчень, які б спростовували цю думку, не виявлено. Тож, якщо говорити про відкрите і збройне протистояння окупантам, то про «конкуренцію» навіть і мову вести недоцільно. Підстав для цього немає.

Діяли вони не суголосно: політико-ідеологічні та класові протиріччя не давали їм для цього підстав. Саме на цьому ґрунті між цими крилами руху опору і було протистояння — обопільне, відверте, фундаментальне і безкомпромісне. Ось чому один з очільників цього руху в Придніпровському краї В. Регей у брошурі «Від Сяну до Дніпра» (Жалущ, 1994) стверджує, що арешти членів похідних груп — справа рук агентів НКВД: «Вони українських націоналістів називали енкаведистами, більшовиками і в такий спосіб німецькими руками розправлялися з українським націоналізмом та українськими патріотами» [с. 19]. Чи це дійсно було так, чи ні — сказати важко, але принаймні припустити, що так могло бути та ще й з характеристикою «проведена блестящая операция против националистических банд», — цілком можливо.

У 1942 р. почалася дискусія, яка розгорнулася в лавах ОУН та й почасти серед певної частини населення краю щодо стратегії, тактики й методів роботи на землях України. Активісти групи, що діяли в області, взяли в ній найактивнішу участь, адже за час роботи на півдні України вони набули чималого корисного досвіду і на практиці перевірили популярність своїх ідей і гасел. Підсумувавши зроблене та самокритично проаналізувавши досягнення й поразки, причини байдужого ставлення місцевих жителів до ідей інтегрального націоналізму та радикалізму галичан, З. Матла, В. Кук та інші члени похідних груп Дніпропетровщини внесли чимало слухних і прагматичних пропозицій щодо зміни тактики, гасел, методів роботи та й самої програми ОУН. Вони наполягали на

адаптації документів і настанов ОУН відповідно до суспільно-політичних та ментальних настроїв мешканців усієї України.

Не відмовляючись від головної стратегічної мети — незалежної Української Соборної Держави, провідники ОУН змушені були все-таки внести зміни до програмних документів, що і знайшло втілення в матеріалах III Надзвичайного Великого збору ОУН (серпень 1943 р.) та ін. Зокрема, за його документами передбачалося перетворення ОУН на більш помірковану загальноукраїнську партію, яка сповідує ідеї демократії, свободи і прав людини. Одночасно планувалося залучення до лав партії прихильників ідей націоналістів усієї України, усіх верств населення, а особливо молоді й тих, хто добре пам'ятав добу «українізації» 1920-х рр.

Але втілювати ці нові задуми групі «Південь» уже не вдалося. Червона армія переможно просувалася в західному напрямку, звільняючи Україну від німецько-фашистських загарбників. За цих умов члени похідних груп долучилися до виконання іншого завдання, націленого на перспективу, — до залучення «східняків» у бойові підрозділи УПА, що діяла в західноукраїнських лісах з 1942 р. Восени 1943 р. 17 мешканців міста вирушили в похід на Волинь, де незабаром влилися в лави Української Повстанської Армії [68, с. 13].

Члени похідних груп із числа тих, хто уник арештів, розсіялись і відійшли на Західну Україну, а їхні помічники і симпатички, які залишилися в місті й області, після повернення радянської влади були викриті й заарештовані органами НКВС. Як випливає із матеріалів газети «Вільна думка» (1993. — № 10), станом на жовтень 1944 р. спецоргани виявили і взяли на оперативний облік в області 1 455 учасників ОУН, у т. ч. 461 — з Криворіжжя, 127 — з Дніпропетровська, 56 — з Дніпропетровського району, 111 — з Дніпродзержинська, 77 — з Нікопольського, 73 — з Синельниківського, 99 — з Магдалинівського, 96 — з Покровського, 99 — з Верхньодніпровського, 49 — з Чкаловського, 78 — з Широківського, 19 — з Новомосковського, 25 — з Васильківського, 17 — з Павлоградського, 13 — з Царичанського, 27 — з П'ятихатського, 29 — з Софіївського районів [65].

Але, очевидно, спецорганами були виявлені лише ті місцеві оунівці, які не пішли на Західну Україну, а залишилися вдома. Покинули Наддніпрянський край лише галичани-західняки, які подалися в рідні краї. Отже, цифра 1 455 осіб не свідчить про точну кількість оунівських підпільників в області в 1941—1943 рр. З іншого боку, не можна повністю

довіряти їй відомостям спецорганів. Адже вони в графу «оунівське підпілля» — для покращення звітності — легко могли вписати й тих, хто співпрацював з окупантами. З їхньої точки зору колабораціоністи і оунівці належали до єдиної категорії — до ворогів народу.

Діяльність підпілля ОУН на Дніпропетровщині закінчилася в жовтні 1943 р. — лютому 1944 р. Членам похідних груп свої ідеї — почасти романтичні, а то й нереальні, з точки зору можливостей їх втілення в життя в умовах збройного протистояння двох сил, — доводилося реалізовувати в досить складних умовах та ще й шляхом певних компромісів з окупантами. Окрім того, що «західняки» не були укорінені в місцеве населення і не мали широкого соціального підґрунтя, їм до того ж доводилося боротися ще й на декілька фронтів — і проти окупантів, і відбиватися від партійно-радянського підпілля. З комуністичним підпіллям вони були в антагоністичних стосунках, хоча збройних сутичок з ними і не мали, але і співпраці теж.

Ідеологічні та політичні чинники не дозволили цим двом підпіллям об'єднатися на ґрунті боротьби проти нацизму і діяти спільно. Проте вони й не шукали шляхів до об'єднання зусиль. Принагідно додамо, що й поміж собою бандерівці й мельниківці не знаходили злагоди — оунівський рух був далеко не монолітним. Проте німці так і не змогли знищити це підпілля. З наближенням фронту воно само припинило в Дніпропетровську свою діяльність.

Які були головні їхні дії? Які форми роботи вони використовували? Найголовніші з них: пропаганда ідеї створення незалежної України; розповсюдження націоналістичної літератури, листівок і плакатів, у т. ч. й тих, що критикували окупаційний режим; агітація молоді не виїздити на роботу до Німеччини; антибільшовицька пропаганда; поодинокі випадки знищення провокаторів, поліцаїв, донощиків тощо. Отже, виразного і всеосяжного опору — у розумінні його як широкої й активної антинацистської боротьби у її найрізноманітніших і традиційних формах і проявах (від агітаційно-пропагандистської аж до збройної) оунівське підпілля на Дніпропетровщині не вело.

Оунівці обрали інші, більш «спокійні» форми протистояння, хоча й вони розглядалися окупантами як такі, що шкодять інтересам рейху, за що їх і було страчено чимало. І все ж, чи можна оунівське підпілля на Дніпропетровщині вважати повноцінним крилом руху опору окупантам? Якщо й вва-

жати його таким, то, напевне, лише в тій його частині, що стосується пропагандистсько-агітаційного складника спротиву і протистояння. З іншого боку, якщо взяти до уваги, що оунівці відверто і послідовно протистояли «московській владі, советам і її очільникам-тиранам», то тоді оунівське підпілля треба визнати ще і як рух опору радянській владі. Таким чином, питання про те, чи можна розглядати оунівське підпілля на Дніпропетровщині як рівноправне крило руху опору окупантам, залишається відкритим. Простір для роздумів і наукових пошуків тут є ще широкий. І це попри те, що саме існування цього підпілля в області є цілком доведеним історичним фактом.

З наближенням лінії фронту до теренів області окупанти вдалися до тотальних і нищівних пограбувань та вивезення усього, що ще залишилося. Те ж, що було неможливо вивезти, руйнувалося, палилося вогнеметами, псувалося тощо. Серед знищеного — від цехів промислових гігантів, залізничних колій і мостів до комунальних об'єктів, шкіл, гуртожитків, пам'ятників та житла. Відтак Наддніпрянщина перетворювалася на суцільно винищену й пограбовану територію. Акти надзвичайних державних комісій, які розслідували і фіксували злочиння окупантів та наслідки від них, а такі комісії не оминули практично жодного населеного пункту області, засвідчили: збитки, заподіяні окупантами вимірювалися сумою в 30 млрд. крб. За цими мільярдами стояли 10 300 зруйнованих державних підприємств, установ і громадських організацій, 4 723 житлові будинки, 453 лікарні, 1 390 шкільних приміщень, 57 102 приватних будинки, 57 % головних залізничних колій, 300 тис. голів великої рогатої худоби, 160 тис. коней, 700 тис. свиней, овець, кіз тощо [45, с. 46—47]. Але якою ціною і якою міркою можна виміряти все те горе, що завдала окупація населенню області, а тим більше смерть майже 80 тис. мирних громадян і з них — 2 909 дітей та 37 тис. в'їськовополонених?!

До злочиня окупантів щодо населення області треба віднести і масове її обезлюднення. Йдеться про так зване «етапування» населення, а точніше, масове вигнання його в тил німецької армії. Окупанти надавали цій справі великого значення. Невипадково вона була під спільним контролем гестапо й СС. Обезлюднюючи область чи принаймні намагаючись це зробити, німці прагнули в такий спосіб перш за все позбавити Червону армію людських резервів та й усю економіку краю робочих рук, а по-друге, використати «етапованих» для своїх потреб.

Діяли окупанти жорстко, і поліція їм тут активно допомагала. Особливо відзначилися вони в Нікополі, Новомосковську, Кривому Розі, Дніпропетровську, Дніпродзержинську (Кам'янському) та ін. Зауважимо, що спочатку коменданти міст пропонували городянам «добровільно задля збереження життя і спокою» виїжджати подалі, в незагрозливі зони Західної України. Проте населення це проігнорувало. Тоді німці вдалися до силових методів. Саме так почали діяти окупанти разом з поліцією в Дніпропетровську згідно з наказом коменданта від 21 вересня 1943 р. Виганяючи населення, окупанти по всій області проголосили, що за невиконання наказу — розстріл.

Історія зафіксувала не один випадок, коли вони розстрілювали тих, хто відмовлявся евакуюватися. Зі свідчень очевидців сел. Кам'янка Софіївського району: «... насильно угоняли с предупреждением, что кто не поедет, то будет то что и с евреями»; село Ново-Іванівка того ж району: «1 октября 1943 г., чувствуя, что приближается Красная Армия, угнали в этап все село и продолжалось это до 02.02.1944 г. пока не пришла Красная Армия»; в с. Крутеньке Томаківського району «в этап вигнали 78 чол. і всі чоловіки; в с. Киргизи — вигнали 37 чоловік» [77, арк. 21, 57, 62, 86, 115, 131]; в с. Межуєвка Лошкарівської сільради 12.01.1944 р. біля 10 вечора в село «заскочив загін жандармів і під загрозою розстрілу вимагав негайно всім покинути село. На збори дали 15 хвилин... при переході через річку люди йшли в крижаній воді... Населення покинуло село, за винятком декількох стариків» [73а, арк. 62].

У Дніпродзержинську в жовтні 1943 р. німці й поліція намагалися «етапувати» все населення, а тих, хто не йшов з міста, розстрілювали. Так, «в р-ні Піски розстріляли в квартирах 27 чол., в інших районах — 42 чол., в радгоспі № 12 і селі Романкове — 11» [73а, арк. 23]. У Дніпропетровську директор заводу ім. Петровського видав наказ про евакуацію всіх робітників, але коли бажуючих не знайшлося, жандарми та поліцаї з собаками силою зганяли людей в етап; людей витягували з тунелів, колодязів, труб, підвалів і під конвоем гнали за місто, а тих, хто ухилявся від «етапування», був наказ «розстрілювати на місці як партизан» [73, арк. 32].

Щоправда, населення краю, добре знаючи місцевість, при першій-ліпшій нагоді активно тікало з таких етапів і намагалося повернутися додому. Красномовно про це свідчив голова Олексіївської сільради Юр'ївського району: «...14 вересня

1943 р. ... почали масово виганяти мирне населення в тил німецьких військ, проте селяни, не бажаючи йти з німцями, ховалися в лісах і бур'янах» [78, арк. 3]. Однак утекти поталанило не всім. Чимало етапованих так і не змогли вирватися з-під охорони поліцаїв і німців. Інші не винесли «етапування», виснаження і померли. Дехто згодом опинився далеко за межами не лише області, але й країни...

Нацисти поспішали не випадково. Адже вже у вересні 1943 р. до теренів Дніпропетровської області наблизилися війська Степового, Південно-Західного і Південного фронтів. А незабаром розпочалося довгоочікуване визволення міст і сіл ріднокраю. 10 вересня 1943 р. радянські війська, наступаючи на Павлоградському напрямку, оволоділи районним центром Петропавлівка. Після тяжких боїв з гітлерівцями частини 39-ї танкової бригади 23-го танкового корпусу генерала Ю. Г. Пушкіна звільнили від окупантів низку сіл Межівського району та станцію Межова. Проте 11 вересня німецько-фашистські війська здійснили удар із півночі й тимчасово відбили Межову. Для виправлення ситуації були введені в бій підрозділи 32-го і 34-го гвардійських корпусів та 1-го гвардійського механізованого корпусу, завдяки чому вдалося розбити ворога і знову визволити Межову. Таким чином, уже перші бої Радянської армії за визволення Дніпропетровщини вирізнялися шаленим опором гітлерівців [54а, с. 37—38; 40, с. 166—167].

Однак це не могло зупинити переможну визвольну ходу Радянської армії по землях Придніпров'я. Так, 15 вересня 1943 р. було звільнене від німецько-фашистських загарбників Покровське, 18-го — Павлоград і Юр'ївка, 21-го — Котовка, Перещепине й Синельникове, 22-го — Новомосковськ, 23-го — Магдалинівка, 24-го — Царичанка, 25-го — Петриківка. Щодня точилися запеклі бої, в ході яких нацистів вибивали з десятків міст і сіл. Так, 21 вересня радянські війська просунулись вперед на 10—15 км і зайняли понад 80 населених пунктів. Наступного дня наступ розвинувся ще на 10—20 км, внаслідок чого вдалося звільнити від окупантів понад 90 населених пунктів. 27 вересня 1943 р. радянські війська визволили Нижньодніпровськ та всю лівобережну частину області [54а, с. 36, 38; 40, с. 169].

Внаслідок успішного наступу впродовж 21—25 вересня 1943 р. радянські війська чотирьох фронтів вийшли до берегів Дніпра і до кінця вересня захопили на правому березі в різних місцях 23 плацдарми. Кілька з них, у тому числі на

ділянці фронту між Кременчуком і північно-західніше Дніпродзержинська на ділянці Степового фронту та між Дніпропетровськом і Запоріжжям на ділянці Південно-Західного фронту мали стратегічне значення для прориву й руйнації всієї оборонної системи «Східного валу» німецько-фашистських військ [54 а, с. 40].

Для форсування Дніпра на території Дніпропетровської області були зосереджені великі військові сили двох фронтів. Це, зокрема, з'єднання й частини 37-ї, 46-ї, 57-ї загальновійськових армій, 7-ї гвардійської армії, 5-ї танкової армії Степового фронту під командуванням генерала армії І. С. Колева та 6-ї і 12-ї загальновійськових армій, 3-ї і 8-ї гвардійських армій, а також танкові й механізовані корпуси Південно-Західного фронту під командуванням генерала армії Р. Я. Малиновського. Сухопутні війська мали підтримку двох повітряних армій і цілого ряду інших частин і з'єднань [54 а, с. 38, 40].

Наприкінці вересня 1943 р. війська Степового і Південно-Західного фронтів, ведучи битву за Дніпро, захопили на території Дніпропетровщини 12 невеликих плацдармів. На початку жовтня їх об'єднали у п'ять. Так, на ділянці Степового фронту були об'єднані в єдиний стратегічний плацдарм кілька невеликих — у районах Мишуриноного Рогу, Бородаївки та Домоткані. Війська цього ж фронту контролювали й плацдарми в районі Пушкарівки та Аул. На ділянці Південно-Західного фронту утворився стратегічний плацдарм у районі Військового — Вовніги, що відіграв вирішальну роль у визволенні обласного центру. Окрім того, в ході наступальної операції радянські війська закріпилися ще на двох плацдармах у районах Діївки та Лоц-Кам'янки, що розташовувалися північніше й південніше від Дніпропетровська [54а, с. 42].

19 жовтня наша армія визволила від загарбників П'ятихатки, 20-го — Жовті Води, 22-го — Верхньодніпровськ, 23-го — Верхівцеве. Битва за Дніпропетровськ розпочалася з прориву оборони німецько-фашистських військ на р. Кільчень у ніч на 25 жовтня 1943 р. Водночас у глуху ніч загони десантників швидко форсували Дніпро шириною 1 500—1 800 м південно-західніше від обласного центру. Коли десантники наблизилися до правого берега, їх підтримав шквальний вогонь артилерії й мінометів з лівого берега, який придушував вогневі точки гітлерівців, їхні бліндажі та траншеї. За такого вогневого прикриття радянські війська штурмом узяли крутий обривчастий

правий берег й оволоділи командними висотами. Тоді ж радянські війська форсували Дніпро в районі м. Дніпродзержинськ. Біля с. Аули точилися криваві бої за Аульський плацдарм. Взагалі боротьба за правобережні плацдарми вирізнялася надзвичайною напруженістю. Радянські війська показали зразки виняткової мужності, безмірної стійкості й самопожертви [40, с. 172—174; 54 а, с. 36].

Внаслідок кровопролитних боїв 25 жовтня 1943 р. радянські війська 3-го Українського фронту (командувач — генерал армії Р. Я. Малиновський) за вирішальної допомоги флангу військ 2-го Українського фронту (командувач — генерал армії І. С. Конев) штурмом оволоділи м. Дніпропетровськ і м. Дніпродзержинськ, зламавши оборону нацистів у цьому стратегічно важливому районі р. Дніпро. Того ж дня в наказі Верховного Головнокомандувача генералу армії Р. Я. Малиновському відзначалися війська генерал-майора Глаголева, генерал-майора Кособуцького, генерал-майора Алфьорова, льотчика, генерал-лейтенанта авіації Судця, артилеристи генерал-лейтенанта Неделіна і генерал-майора артилерії Алексеєнка, які зробили вагомий внесок у визволення від німецько-фашистських загарбників Дніпропетровська і Дніпродзержинська [40, с. 175, 176].

29 жовтня 1943 р. у Дніпропетровську відбувся мітинг, учасники якого звернулися до військ Червоної армії, які визволили місто від окупантів, припинивши 26-місячне «хазяйнування» загарбників. На мітингу підбивалися деякі, далеко не повні, підсумки «нового порядку» нацистів і, зокрема, згадувалося про 22 тис. замучених і вбитих мешканців міста, про десятки тисяч відправлених у фашистське рабство, про спалений Гірничий інститут, підірваний Театр опери і балету, перетворений фашистами на конюшню Палац культури ім. Ілліча, зруйнований пам'ятник великому поету О. С. Пушкіну... Лейтмотив зібрання добре виразили такі слова: «Никакой пощады фашистским захватчикам — заклятым врагам украинского народа». 24 листопада 1943 р. міська комісія з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у м. Дніпропетровськ закарбувала для нащадків такі цифри жертв нацистського терору: 29 500 знищених мирних громадян і 30 000 замучених військовополонених бійців та командирів Червоної армії [40, с. 183, 188].

Тим часом жорстокі бої за визволення Дніпропетровщини тривали. 26 жовтня 1943 р. радянські війська звільнили від окупантів Солоне, 27-го — Кринички, 30-го — Щорськ, 30 лис-

топада — Томаківку. У наказі Верховного Головнокомандувача від 6 лютого 1944 р. йшлося про те, що війська 3-го Українського фронту прорвали сильно укріплену оборону німців у районах на північний схід від Кривого Рогу і північний схід від Нікополя і за чотири дні наступальних боїв просунулися від 45 до 60 км, розширивши прорив до 170 км по фронту. Розгромивши чотири піхотні і три танкові дивізії противника, радянські війська оволоділи важливим містом і залізничним вузлом Апостолове, залізничною станцією Марганець, зайняли понад 250 населених пунктів і наблизилися до м. Нікополь, у районі якого продовжували тримати оборону більше п'яти фашистських дивізій [40, с. 191, 192].

8 лютого 1944 р. війська 3-го Українського фронту за флангової підтримки 4-го Українського фронту штурмом оволоділи м. Нікополь — крупним промисловим центром України. 22 лютого 1944 р. війська 3-го Українського фронту штурмом взяли м. Кривий Ріг і визволили район криворізьких копалень — важливий промисловий центр України і опорний пункт оборони німецьких військ.

27 лютого 1944 р. у Дніпропетровську відбувся багатотисячний мітинг трудящих, присвячений визволенню від німецько-фашистських загарбників Дніпропетровської області. Тим часом бої за рідну землю тривали. 29 лютого 1944 р. радянські війська оволоділи районним центром Широке, м. Інгулець, а також зайняли з боями понад 70 населених пунктів. Унаслідок цих наступальних боїв територія Дніпропетровщини була визволена від окупантів. Мешканці області продовжували вести боротьбу до Перемоги як на фронтах, так і в ході відбудови зруйнованого й пограбованого краю [40, с. 194—195, 198, 199; 54 а, с. 36].

Таким чином, період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр. приніс величезні життєві випробування мешканцям України і Дніпропетровщини, зокрема. Завдяки архівним документам, спогадам очевидців, усним свідченням історична пам'ять закарбувала різні сторони цього лихоліття. Тут і трагедія відступу Червоної армії в 1941 р., і тимчасова окупація й встановлення людиноненависницького нацистського «нового порядку», тут і героїчні й драматичні сторінки військової звитяги тисяч червоноармійців, радянських партизанів і підпільників, які в надскладних умовах наближали час визволення і Велику Перемогу. Сучасна історична пам'ять безпристрасна. В ній відобразилися й ті сюжети, які ще порівняно недавно не вкладалися в

радянсько-комуністичне усвідомлення минулого. Мова йде насамперед про діяльність націоналістичного руху опору, пасивний спротив мирного населення окупантам тощо. Безперечно, лише повне відкриття архівів дасть можливість ще ближче наблизитися до правди історії тих буремних і складних часів. Проте безсумнівно й те, що історик-професіонал має зробити так, щоб панував принцип: «Ніхто не забутий, ніщо не забуто».

РОЗДІЛ 5

ПОВОЄННА ЕКОНОМІКА ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ВІД РУЙН ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДО КОСМІЧНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ

Після визволення від німецької окупації ситуація в Дніпропетровській області була дуже складною. Промисловий потенціал її виявився серйозно підірваним. У критичному стані перебували її головні галузі — гірничорудна і металургійна. Із 16 доменних печей зруйновані були 13, із 36 мартенівських — 29, з 56 прокатних станів — 35. А ті, що лишилися, потребували серйозного ремонту [2, с. III]. У Криворізькому залізорудному та Нікопольському марганцевому басейнах ще у 1941 р. були зруйновані й затоплені усі великі копальні відступаючими радянськими військами. На їхніх складах залишилася руда, видана на-гора ще до приходу німців, але яку вони за період окупації не встигли вивезти. У Криворізькому басейні не встигли знищити 7 невеликих шахт, які експлуатувалися окупантами і після яких загалом лишилося радянській владі більше 60 000 т залізної руди [6, арк.13]. Проте, вже у 1944 р. на Криворіжжі працювало 20 шахт, у м. Марганець — 4 шахти [61, с. 65].

У роки війни була повністю знищена коксохімічна промисловість області. На трьох заводах даного профілю, що знаходилися в Дніпропетровську, Дніпродзержинську та Кривому Розі, були підірвані не лише всі коксові батареї, а й об'єкти, що забезпечували їхню діяльність. А тому першу продукцію отримали лише навесні 1946 р. на Дніпродзержинському коксохімічному заводі. В аналогічному стані перебували підприємства й інших галузей. Так, тільки в обласному центрі зі 177 підприємств за час окупації було зруйновано і пограбовано 96 [40, с. 11—12].

Відновлення підприємств відбувалося в основному господарським способом, тобто формувалася постійний контингент робітників заводу, які відбудовували різного роду об'єкти, а потім, по мірі введення їх в дію, починали працювати на них. Для прискорення пуску в дію найбільш важливих підприємств, насамперед металургійної та коксохімічної промисловості, було створено загальносоюзну організацію, форми і методи якої будувалися на принципах діяльності трудармій пе-

ріоду громадянської війни. Підпорядковувалася вона Міністерству чорної металургії СРСР.

В областях, де існували металургійні та коксохімічні заводи, створювалися її відділення — спеціальні будівельно-монтажні частини зі статусом особливих (ОБМЧ) у ранзі трестів, яким підпорядковувалися особливі будівельно-монтажні частини у ранзі управлінь (ОБМУ), що займалися безпосередньо зведенням об'єктів на підприємствах, що відбудовувалися. У Дніпропетровській області було створено ОБМЧ «Дніпровськпромбуд», який мав підняти з руїн коксохімічні та металургійні заводи Дніпродзержинська, Дніпропетровська та Кривого Рогу. Для виконання основних відбудовчих робіт у Дніпродзержинську навесні 1944 р. було створено ОБМУ-6 та ОБМУ-16.

Навесні 1944 р. на Дніпродзержинський коксохімічний завод ім. Орджонікідзе прибула перша партія робітників ОБМУ-16 у кількості 58 осіб [41, арк. 101—102]. Більша частина їх (32) були малокваліфіковані. В подальшому управління постійно поповнювалося малокваліфікованою робочою силою, значну частину якої становили вихідці з західних областей України, завербовані, або, за термінологією того часу, мобілізовані там для відбудови промислових підприємств східних областей [27, арк. 19]. Значну частину працюючих на відбудові коксохімічних та металургійних підприємств міста становили також жителі сіл. Так, наприклад, у лютому 1944 р. на Дніпродзержинському металургійному заводі з 9 665 чол., що його відбудовували, 6 535, або 67,6 %, становили жителі сіл Дніпропетровської області [8, арк. 40].

До відбудовчих робіт, а також до будівництва нових підприємств у цей час досить активно залучалися інтерновані та військовополонені. Так, на Дніпродзержинському «коксухімі» ОБМЧ-6 використовував німецьких полонених, на заводі ім. Дзержинського працювало близько 600 інтернованих робітників з переможених країн, у першу чергу, німецьких громадян, та ще близько 150 військовополонених цієї національності [19, арк. 149]. На будівництві Дніпродзержинського азотно-тукового комбінату у 1945 р. брали участь 3 250 полонених, серед яких більшість становили румуни (2 135чол.), а також мадяри (94) та німці (27) [10 3, арк. 43; 24, арк. 48].

Завдання ж по відбудові стояли жорсткі — завершити її (відбудову) у максимально короткі строки. Так, за планом Державного Комітету Оборони термін пуску першої черги коксохімічного заводу у м. Дніпродзержинську призначено на

червень 1945 р. На його виконання і була спрямована вся діяльність будівельників. За весну і перші місяці літа завершили всі підготовчі роботи, а в серпні розпочато відбудову першої черги заводу — коксової печі № 2 і об'єктів, що разом з нею складали комплекс загалом [8, арк. 23].

Згідно з традицією тих часів було організовано соціалістичне змагання за швидку відбудову заводу, до якого, також за тодішньою традицією, залучили всі бригади. Завдяки ентузіазму робітників деякі з підрозділів перевиконували денні й місячні завдання навіть на 300—400 %. Наприклад, у вересні 1944 р. три бригади цеглярів виконали по чотири місячні норми [24, арк. 81]. Але, незважаючи на такі високі показники окремих виробничих підрозділів, основна маса робітників з виробничими завданнями не справлялася.

Внаслідок такого стану справ відбудовчі роботи на Дніпродзержинському коксохімічному заводі йшли незадовільно. На січень 1945 р., коли за планом мали відбудувати об'єкти першої черги, будівельні та монтажні роботи були далекі від завершення. Відставали від графіка й роботи на об'єктах другої пускової черги.

Основною причиною ситуації, що затримувала перебіг відбудовчих робіт, була недостатня матеріально-технічна база «Дніпровськпромбуду», що не дозволяла управлінням, які здійснювали відновлювальні роботи на коксохімічних підприємствах, працювати згідно з встановленими технічними графіками. Навіть у березні 1946 р. ОБМУ-6 на Дніпродзержинському коксохімічному заводі у своєму розпорядженні мало таке будівельне та допоміжне обладнання: «2 транспортера, один из которых неисправен, 4 ручные лебедки, 1 растворомешалка, 2 бетономешалки, 2 циркулярные пилы, 1 рейсмусовый станок, сильно изношенный и требующий капитального ремонта» [26, арк. 27]. Тож переважала надзвичайно тяжка ручна праця людей.

Однією з головних причин була також часта зміна керівництва управлінь № 6 та № 16. Так, лише у 1945 р. в ОБМУ-6 змінили трьох його начальників та двох головних інженерів [26, арк. 41; 29, арк. 11]. Плинність керівних кадрів всебічно позначалася на діяльності управлінь, вносила неузгодженість у роботу їхніх підрозділів, сприяла безвідповідальності посадових осіб.

Третя, не менш важлива причина полягала в недостатній організації виробничого процесу. Наприклад, наряди в управліннях робітникам виписувалися не перед початком, а протя-

гом усього трудового дня. Результати праці заносилися до таблиці лише наприкінці місяця і без урахування реального внеску кожного члена бригади, що призводило до знеосібки, зрівнялівки. До того ж, робітники не знали ані норми виробітку за день, ані кількості заробленого кожним з них [26, арк. 18]. Це призводило до зниження зацікавленості їх у результатах праці, впливало на рівень її продуктивності. Почала помітно знижуватися чисельність робітників, які працювали ударно. Так, якщо в березні 1945 р. в ОБМУ-6 налічувалося 112 передовиків виробництва, то в травні — вже 74 [27, арк. 9].

Взагалі в умовах підвищених вимог держави щодо строків завершення відбудовчих робіт залишалися незмінними з довоєнних часів форми заохочення робітника до інтенсивності праці — моральні. Матеріальні стимули не були пріоритетними. Тож і люди у складних і нелегких умовах воєнної та повоєнної дійсності не бачили для себе необхідності працювати більше та інтенсивніше при неналежній матеріальній винагороді, шукали можливості побічного заробітку за рахунок виробництва чи робочого часу.

Навіть наприкінці 1943 р., тобто в атмосфері патріотичного піднесення, викликаного визволенням міста від більш ніж дворічної німецької окупації, мали місце і прогули, і запізнення на роботу, які підпадали під кримінальну відповідальність. Зрозуміло, що існуючі форми оплати праці робітників не стимулювали їх до сумлінної роботи. Так, наприклад, лише за листопад 1943 р., тобто перший місяць радянської влади в місті, з 896 працівників Дніпродзержинської ГРЕС 47 мали прогули, а 11 — запізнення на роботу від 10 до 20 хв. [7, арк. 6, 25], тобто також підлягали судовому покаранню.

На підприємстві було відсутнє матеріальне стимулювання успішно працюючих. Лише 329 чол., або 36,7 % робітників були охоплені підрядно-преміальною оплатою праці, яка, власне, й передбачала прямий зв'язок між кількістю зробленого та його грошовим еквівалентом. І це в умовах наближення холодів, коли гостро стояло питання якомога швидшого пуску єдиного, що залишився з 1941 р., генератора, та монтажу ще п'ятьох, для забезпечення довоєнного технічного рівня підприємства [7, арк. 25, 3].

Відбудовчі роботи, що велися господарським способом, були більш ефективними порівняно з діяльністю спеціальних організацій. Адже при однаковій формі оплати праці та однаково низькій турботі керівництва про соціально-побутові умови життя і праці своїх трудівників, в останніх основу становили

не місцеві, а прибулі, відірвані від своїх рідних, які не пов'язували своє майбутнє з цим підприємством, цим містом, роботою у Дніпродзержинську тощо. Відповідні настрої були й у керівництва цих відбудовчих організацій. Така атмосфера в їхніх трудових колективах негативно позначалася на результатах роботи, порушувала узгоджені графіки виробничого процесу, затягувала строки пуску підприємства, приводила до непорозумінь з їхніми керівниками. Наприклад, постійне відставання робіт ОБМУ-6 та ОБМУ-16, що працювали на коксохімічному заводі, змусило його керівництво у квітні 1945 р. відкрито заявити, що «...у генподрядчика (трест «Днепровскпромстрой». — *О. Н.*) нет перспектив восстановления завода, им давно сорваны планы, графики пуска первой очереди, ОСМУ не обеспечиваются им цементом, лесом, людьми». А діяльність обох спеціалізованих управлінь оцінювалась як «зрив» відбудовчих робіт і пропонувалося партійним органам міста передати «дело о срыве строительства» до прокуратури [29, арк. 11]. Одночасно з цим було також направлено лист до Дніпродзержинського міськкому КП(б)У з проханням через обласний комітет партії зобов'язати ОБМЧ «Дніпровськпромбуд», якій підпорядковувались обидва управління, надати їм допомогу людьми та технікою, щоб вчасно завершити відбудовчі роботи на ДКХЗ [26, арк. 12].

Щоправда, результат керівництво отримало далеко не той, на який розраховувало. Було лише замінено начальників і головних інженерів та посилено агітаційно-масову роботу серед робітників, а саме: збільшено надходження газет та журналів на будівництво. Партком та комітет комсомолу почали регулярніше випускати стінні газети, було збільшено комсомольську організацію будівельних підприємств (з 4 до 15 чол.) та кількість членів профспілок серед їхніх працівників (зі 110 до 308) [26, арк. 27]. Але в матеріально-технічній сфері змін на краще не відбулося.

Серйозною причиною відставання у відбудові підприємств була вкрай недостатня увага з боку керівництва до побутових проблем працюючих робітників. Наприклад, гуртожиток, де мешкали члени трудових колективів ОБМУ-6 та ОБМУ-16, перебував у незадовільному стані. Розпочатий у ньому ще на початку 1944 р. ремонт тягнувся аж до кінця 1945 р. Тож з 1943-го до кінця зазначеного року було відсутнє опалення корпусу. І весь цей час у кімнатах упродовж осені, зими та весни спостерігалася низька температура. Були серйозні проблеми з постільною білизною. Вона мінялася нерегулярно,

якість її прання не витримувала жодної критики. До того ж, персоналом гуртожитку вона масово розкрадалась, і її елементарно не вистачало на всіх. Графік санітарної обробки мешканців гуртожитку постійно не витримувався, тобто був украй нерегулярним, а це в умовах постійного дефіциту елементарних засобів гігієни, як-то господарське мило, що у той час було нормою, вело до появи педикульозу.

У більшості кімнат не було умивальників, бачків для питної води, тумбочок, столів, стільців, на ліжка не вистачало матраців. Камера схову була не пристосована для цих цілей, часто не працювала, тож речі зберігалися у кімнатах. У зв'язку з цим мали місце масові випадки крадіжок особистих речей мешканців. Недостатнім в умовах розрухи та голоду, що поширювався у містах, було харчування робітників. Культурно-масова робота в гуртожитку практично не проводилася [29, арк. 2, 9, 12].

Постійні перевірки не сприяли зміні на краще. Така ситуація впродовж років була нормою, повсякденною реальністю в усіх будівельних структурах, що працювали на відбудові підприємств. Перевіряючі від партійних та профспілкових органів постійно вказували на вкрай незадовільні соціально-побутові умови життя працюючих, «особенно мобілізованих» [8, арк. 15, 40].

Зрозуміло, що в таких умовах робітники не бажали та й не мали сил ефективно працювати на відбудові заводу. Тому частими були прогули, високою — плинність кадрів. Поширеним явищем стало самовільне полишення місць роботи і від'їзд із міста, що в документах того періоду отримало назву «дезертирство».

В умовах сталінщини, репресій, коли за 10-хвилинне запізнення на роботу працюючий міг отримати до 10 років тюремного ув'язнення, люди все одно не витримували. Такі були умови проживання і роботи, що навіть страх в'язниці їх уже не лякав. Так, у ОБМУ-6 та ОБМУ-16 тільки у першому півріччі 1945 р., коли ще діяли норми воєнного часу, залишили місце роботи й виїхали — дезертували, за термінологією документів того часу, — 288 чоловік [25, арк. 18]. У 1949 р. у всій ОБМЧ «Дніпровськпромбуд», складовою частиною якої були ОБМУ-6 та ОБМУ-16, з різних причин вибуло 3 915 чол., а за перші чотири місяці 1950 р. — 637, у т. ч. 193 — самовільно [25, арк. 18]. За цей же час вибуло 3 554 чол. з тресту «Південавтобуд», у тому числі 345 самовільно [23, арк.123]. У 1944 р. із 6 535 «мобілізованих» жителів шести

сільських районів нашої області, що працювали на відбудові Дніпровського металургійного заводу, за перші півроку звільнилося 1 357 чол., у тому числі самовільно полишили роботу — 861 [8, арк. 40].

Такий стан справ гальмував відбудовчі роботи, завершення яких постійно переносилося. З цих причин двічі відкладався і пуск коксохімічного заводу. Так, дата пуску першої черги з середини 1945 р. була пересунута на кінець 1945 р., але згодом знову відмінена через загрозу аварії — саме під час пуску. Тоді, після початку розпалювальних робіт для пуску коксової печі, бригада робітників заводу мусила припинити підвищення температури, бо, як з'ясувалося вже в ході цього процесу, будівельники ОСМУ-6 не виконали цілого ряду заходів, необхідних для роботи печі, а саме: не збудували важливих компонентів, без яких піч взагалі не могла функціонувати.

Пояснення керівництва управління при цьому були дуже дивними, тим більше як на той час, про який склалося уявлення в нашому суспільстві, що тоді і виконавча дисципліна, і відповідальність за доручену ділянку роботи були на надзвичайно високому рівні. Його начальник пояснював невиконання графіка робіт тим, що запланований їх обсяг уже виконаний. І це при тому, що у жовтні 1945 р. на загальних зборах трудового колективу були прийняті зобов'язання швидко завершити усі необхідні роботи, щоб у грудні коксова піч дала першу продукцію [57, с. 2; 58, с. 1].

У результаті вкотре було замінено керівництво ОБМУ-6. Але й нове не виявляло належної відповідальності щодо завдань по прискоренню пускових робіт. Так, наприклад, 31 березня 1946 р. усі колективи, що брали участь у відбудові об'єктів першої черги пуску заводу, вийшли на неділеньник, щоб надолужити невиконані обсяги робіт і тим самим завершити їх на 10 квітня, — коли призначили новий термін пуску першої черги. Однак у ОБМУ-6 цей день проголосили днем відпочинку [59, с.2]. Як результат, обсяги робіт, за які відповідало управління, були не виконані. Це затримало інші колективи, і початок пуску затримався на три дні. Тож урочисту дату пуску заводу було перенесено. Цього разу на 13 квітня 1946 р., тобто майже на рік пізніше від запланованого терміну, коли пуск, нарешті, й відбувся [60, с. 1].

Але, незважаючи на таку серйозну затримку, держава відзначила працю будівельників. Рішенням Всесоюзної Центральної Ради профспілок Міністерства чорної металургії «за досягнення хороших успіхів у відбудовчих роботах» колективу

будівельників коксохімічного заводу ім. Орджонікідзе було присуджено третє місце у всесоюзному соціалістичному змаганні [7, с. 1]. Отже, можна лише здогадуватися, в яких економічних і соціальних умовах відбувалося відновлення інших підприємств чорної металургії, та й взагалі промисловості республіки, якщо отримували відзнаки колективи, які затягнули пуск об'єктів на рік.

У Дніпропетровську, визволеному від німецьких окупантів в один день з Дніпродзержинськом, особлива будівельно-монтажна частина «Дніпровськпромбуд» здійснювала будову коксохімічного заводу ім. Калініна. Тут, незважаючи на близькість до обласних керівних структур, також мало місце відставання будівельних робіт. Основними причинами цього були відсутність будматеріалів — лісу й цегли та загальна для ОБМЧ слабкість матеріально-технічної бази. В результаті, незважаючи на те, що питання відбудови заводу контролювалося обкомом партії та розглядалося навіть на пленумі обласного комітету [7, арк.102], перша коксова батарея була пущена до ладу лише у 1949 р. [61, с.75]. У тому ж таки 1949 р. завершилася відбудова Криворізького коксохімічного заводу: введено в дію у квітні першу його чергу, а в листопаді — другу і відновлено довоєнну потужність [2, с. 354, 412].

Таким чином, відбудова коксохімічної промисловості області здійснювалася в дуже непростих умовах. Відновлення її відбувалося за допомогою спеціально створених для пуску в дію коксохімічних підприємств структур, які не мали належної матеріально-технічної бази, основу в них становила важка ручна праця робітників. Недостатня організація виробничого процесу, з одного боку, та вкрай непрості умови життя робітників, з другого, призводили до значної плинності працюючих, що позначалося на якості і темпах відбудовчих робіт, які об'єктивно затягувалися, і в багатьох випадках виконання їх відбувалося значно пізніше визначених термінів. Для виходу з такої ситуації застосовувалися загальноприйняті на той час методи, які показували в тих історичних умовах свою ефективність, — командно-адміністративні. Тож саме завдяки їм на відбудовчих роботах відсутність належного обладнання була компенсована важкою ручною працею як жителів Західної України, так і населення наддніпрянського регіону. Її поширене застосування стало основою того, що коксохімічна промисловість області була відбудована.

Значної руйнації зазнала й інфраструктура області, особливо мережа шляхів сполучення. Серйозно постраждала Ста-

лінська (нині Придніпровська) залізниця, що в основному розташована на території області, найбільша із шести магістралей України за рівнем технічної забезпеченості та пропускної спроможності. Під час війни були зруйновані сотні кілометрів залізничного полотна, десятки мостів, вокзалів, сотні привокзальних споруд тощо. Збитки лише у її промисловій сфері склали 1 373 140 000 крб. (у цінах до 1947 р.). Не меншої шкоди було завдано і її комунальній інфраструктурі. Так, із 1 052 будинків житлового фонду залізниці у 1940 р. на момент визволення було зруйновано 971, або 78,5 % [11, арк. 14].

Тому навіть через два роки після визволення області, тобто у жовтні 1945 р., 10 352 залізничники (18,5 % всіх працюючих на залізниці) не мали ніякого житла. Їхні сім'ї, в яких нараховувалося 23 993 особи, змушені були мешкати в сараях, землянках, підвалах зруйнованих будинків, кухнях, ванних кімнатах, в аварійних будівлях [11, арк. 23—24]. Так, наприклад, на станції Нижньодніпровськ-Вузол із 3 000 працюючих лише 110 мешкали в уцілелих будинках, інші, як зазначалося у звіті керівництва залізниці про стан роботи за той рік, мешкали «де і як прийдеться». Наприклад, 224 залізничники зі своїми сім'ями використовували для житла підвали зруйнованих і спалених будинків, у яких залишилися залізобетонні перекриття першого поверху [11, арк. 24.]. Довоєнний промисловий потенціал області було відновлено лише на кінець 1950 р., тобто через 7 років після визволення.

Не менш важкі наслідки залишила окупація й на селі. Основною робочою силою у господарствах були жінки, люди похилого віку, підлітки та інваліди. Фактично була відсутня техніка і тяглова худоба. За часи війни повністю або частково було зруйновано 851 населений пункт. Найбільше постраждали Синельниківський район, у якому повністю було зруйновано 45 населених пунктів та 3 080 дворів, Царичанський — відповідно 11 та 2 538, Новомосковський — 11 населених пунктів та 3 367 дворів. В останньому ще 23 населених пункти та 4 826 будинків зруйновано частково [45, арк. 2]. Не меншими були втрати і в інших районах. Так, у Магдалинівському районі часткового руйнування зазнали 70 сіл та 1 623 двори, у Павлоградському — 59 населених пунктів та 3 307 дворів, у Верхньодніпровському — 110 пунктів та 2 556 дворів [45, арк. 2].

І хоча тривала відбудова, проте у післявоєнних умовах вона проходила складно. На відміну від міста, де будівництво і

ремонт житла здійснювалися за допомогою держави, селяни робили це власними руками і власним коштом, причому мав місце гострий дефіцит як коштів, так і робочих рук. Тому житлово-комунальні умови у колгоспах і радгоспах області залишалися надзвичайно важкими.

Найбільше відбудували і збудували нового житла в області у перший рік її остаточного визволення, тобто у 1944 р., за офіційними даними, 39 830 будинків [2, с. 312]. Але в наступні роки цей показник був значно нижчий і з кожним роком зменшувався: 1945 — 8 717 хат, 1946 — 6 786, 1947 — 4 758, 1948 — 2 822 [2, с. 312]. Тож навіть на першу половину 1950-х рр. у селах області селяни ще продовжували жити у напівземлянках [66, Фотоілюстрації]. Самі ж сільські населені пункти не мали облаштування, електрифікації, в переважній більшості — радіофікації. На лютий 1947 р. у сільській місцевості, за даними обласного керівництва, функціонувало 104 радіовузли, які обслуговували близько 10 000 радіоточок. Таким рівнем радіофікації охопили 30 сільрад, 100 колгоспів, 35 машинно-тракторних станцій (з 67 існуючих на той час в області) та 32 радгоспи (з 35 наявних), що становило половину довоєнного рівня [2, с. 344].

У побуті селяни для освітлення приміщень користувалися каганцями, що являли собою гільзу від невеликого снаряда, зі сплющеною верхньою частиною, яка затискала гніт з тканини, а всередину заливався гас або олія. Вулиці не освітлювалися, не мали твердого покриття. Водогонів не було, воду брали з колодязів, криниць, річок. Усі зручності санітарно-гігієнічного характеру розміщувалися надворі. Шляхи сполучення між населеними пунктами були ґрунтові, що ускладнювало можливість селян у негоду, особливо в осінньо-зимовий період, діставатися як до сусідніх сіл, так і в міста.

Від війни постраждали також об'єкти господарського призначення. У колгоспах і радгоспах знищено 20 920 будівель правлінь колгоспів, ферм, стаєнь, комор тощо. Із 66 машинно-тракторних станцій, що діяли в області до війни, 47 були зруйновані, а більшість техніки вивезено. Та ж, що залишилася, потребувала ремонту [2, с. III; 42, арк. 56, 62—64.].

Слід зазначити, що окупанти з приходом на Україну, оголосивши про ліквідацію колгоспів, фактично зберегли форму організації праці, яка існувала в них. І на базі колишніх господарств створили так звані громадські господарства (громадгоспи), які навіть мала довоєнні назви, наприклад, «ім. Молотова», «ім. Ворошилова», «ім. К. Маркса». У них, як і до війни

в колгоспах, селяни щодня виходили на роботу, працюючи весь світловий день. Отримувана сільськогосподарська продукція тваринництва і рільництва, як і при радянській владі, майже вся вилучалась і йшла на забезпечення тепер уже потреб німецької держави та її армії, а розрахунок за роботу здійснювався наприкінці року. Як і в радянський період, до сільгоспробіт у громгоспах залучалася техніка МТС. Звичайно, догляд за нею був не такий, як у радянські часи, тому за два з половиною роки окупації більшість її вийшла з ладу. Значну частину ще діючої техніки німці забрали з собою. На момент визволення в області було лише 845 тракторів, з яких тільки 333 були придатні до роботи. Із 385 наявних комбайнів не діяв жоден. В області залишилося лише 50 тракторних жнивварок, 677 сіялок та 1 081 тракторний плуг [5, арк. 49].

Рільництво області внаслідок окупації було порушене. Через відсутність техніки, з одного боку, і необхідність виконання встановленого плану сільськогосподарських робіт, з другого, мало місце широке залучення до виробництва великої рогатої худоби. Через відсутність їх у громадському секторі використовувалася худоба колгоспників. Часто вона була основною силою виконання державних планів. Уже восени 1943 р. на звільнених територіях області з 77 575 га землі, підготовленої під ярий клин, 45 000 було зорано коровами, причому власними, бо громадської худоби практично не було [5, арк. 49]. У 1945 р. у складі тягової сили колгоспів, за даними обласного комітету партії, 70 % становили корови колгоспників [14, арк.101].

Використання домашньої рогатої худоби практикувалось і після закінчення війни. Наприклад, у колгоспі «Зоря» Дніпропетровського району в 1946 р. більшу частину робіт по оранці, засіву та боронуванню виконано за допомогою саме корів [14, арк. 37]. У колгоспі «ХІІІ РККА» Павлоградського району на полях працювало по 60 корів членів сільгоспартілі [14, арк. 31]. У той же рік в області на весняних польових роботах працювали зі своїми коровами 25 125 колгоспників. І багато з них виконували по 1,5—2 і навіть більше норм на день [15, арк. 40]. Найбільше було залучено до польових робіт корів колгоспників у П'ятихатському, Петриківському, Юр'ївському та Павлоградському районах [14, арк. 72].

Значно скоротилися посівні площі. Відновлення їх через зруйнованість матеріальної бази відбувалося досить повільно. Так, у 1945 р. вони в середньому становили 76,5 %, 1946 р. — 86 %; а у 1947 р. — 89 % довоєнного рівня. Проте в багатьох

районах, зокрема, Софіївському, Сталінському, Перещепинському, Межівському, ці показники були нижчими за середньообласні [2, с. 253]. За період німецької окупації, через невнесення добрив, порушення сівозмін, переоранку більшої частини посівів багаторічних трав, що становили основу діючої в Радянському Союзі системи землеробства, земля виснажилася. До того ж, через брак необхідної техніки колгоспники змушені були обробляти землю за допомогою худоби, що призводило до затягування виконання необхідних сільськогосподарських операцій, порушення внаслідок цього строків посівних і збиральних робіт. Результатом усього комплексу факторів було зниження врожайності. Якщо до війни вона в середньому по області становила 15—16 ц з га, то вже в 1945 р. середня врожайність була на 6—7 ц нижчою [2, с. 253].

Хижацька експлуатація сільськогосподарських ресурсів області в період окупації призвела до знищення громадського тваринництва. Так, на момент визволення області в її 1 693 колгоспах налічувалося лише 18 557 коней, що становило десяту частину від рівня 1941 р. Після відступу окупантів у колективних господарствах лишилося 13 970 голів великої рогатої худоби, тобто в середньому по вісім голів на колгосп, що загалом становило лише 5 % довоєнного рівня. До того ж, її якісний склад не відповідав потребам: у цій кількості було 750 корів та 4 460 волів, решту становив молодняк 1942—1943 рр. Кількість свиней становила 1,5 %, а овець — 10 % від довоєнних показників [46, арк. 8].

Відтворення колгоспного стада області почало здійснюватися за рахунок самих колгоспників. Бо худобу, відправлену перед німецькою окупацією у тил, держава практично не повернула. Повернуто було лише 2 842 голови великої рогатої худоби, 14 коней та 5 493 вівці. До певної міри компенсацією стала державна допомога, направлення трофейної худоби та репарації. Проте ці заходи були недостатніми. Якщо по державній допомозі область отримала 6 572 голови великої рогатої худоби, 85 свиней та 6 659 коней, то трофейна худоба становила 1 500 голів усіх трьох видів тварин, а по репараціях отримано лише велику рогату худобу в кількості 1 262 голови [47, арк. 8].

Новонароджену в індивідуальних господарствах худобу — свиней, овець, телят — купував колгосп за рахунок трудоднів або здачу м'ясопродуктів державі. Проте такий спосіб поповнення колективного сектора не був досить ефективним. Довоєнного рівня поголів'я худоби у громадському тваринництві

області не вдалося досягти навіть протягом п'яти повоєнних літ. У 1947 р. чимало господарств ще не мали ферм. Так, у П'ятихатському районі у двох колгоспах не було свиноферм, у Синельниківському — у восьми, у Павлоградському — у десяти господарствах.

Аналогічною була ситуація і з молочно-тваринницькими фермами. Ту кількість корів, яку мали деякі господарства, не можна було навіть віднести до громадського сектора. У П'ятихатському районі вісім колгоспів, у Васильківському — одинадцять мали від 1 до 8 корів, у Широківському — 15 колгоспів мали від 1 до 5 корів. У Перещепинському і Павлоградському районах на один колгосп припадало в середньому по 9 корів, ще в 6 районах — по 11 [49, арк. 72.]. Причиною був надто високий падіж худоби через неналежні умови утримання. Адже основу харчування, наприклад, великої рогатої худоби становила солома, а через відсутність ветеринарного та зоотехнічного догляду, що пояснювалось об'єктивною відсутністю фахівців даного профілю, які загинули у роки війни, та фізичною неможливістю навчальних закладів підготувати їх заміну, великою була захворюваність як молодняка, так і дорослих тварин. Лише у 1951 р. у громадському тваринництві вдалося загалом досягти кількісних показників довоєнного часу.

Продуктивні ж якості громадського тваринництва були значно нижчими від довоєнних. Надій молока на одну корову навіть у 1950 р. становив 1 165 л, або приблизно чотири літри за день, тоді як у 1940 р. — 1 631 л [49, арк. 74.]. Проте ці показники були кращими, ніж у багатьох інших областях. Так, у 1948 р. по всій республіці в колективному секторі від кожної корови надоїли тільки по 875 л [71, арк. 7]. Лише у 1951 р. у громадському тваринництві вдалося загалом досягти показників довоєнного часу.

Додатковим ускладнюючим фактором для економіки сільського господарства області, як і республіки в цілому, виступав феномен споживацького ставлення всіх органів влади, промислових підприємств, державних установ, яке склалося в країні щодо колгоспного добра. Воно розглядалося як таке, чим можна користуватися за безцінь або й взагалі безкоштовно. В результаті набула поширення практика користування різними посадовими особами з партійних, радянських, державних, господарських, правоохоронних органів, підприємствами та організаціями колгоспною худобою, реманентом, земельними угіддями тощо на, так би мовити, «безкомпенса-

ційній основі». Це лягало додатковим тягарем на і без того слабку колгоспну економіку. Так, лише протягом 1945—1946 рр. у Широківському районі завідуючий районним земельним відділом для особистих потреб взяв у колгоспах району більше 2 т зерна та багато іншої сільськогосподарської продукції безкоштовно, у Магдалинівському районі ветфельдшер за аналогічний період узяв таким же чином в одному з колгоспів різних продуктів на суму 4 527 крб. [65, арк. 3; 13, арк. 22, 37].

За даними перевірки 1 544 колгоспів, проведеної у жовтні 1946 р. обласним земельним відділом, було виявлено, що в цих господарствах посадовими особами партійних, державних та господарських структур було незаконно взято майна та грошових коштів на суму 1 млн. 488 тис. крб., у т. ч. 249 коней, 106 голів великої рогатої худоби, продуктів на суму 224 700 крб., фінансових коштів — 172 900 крб. [21, арк. 54].

Серйозних масштабів набуло явище, коли різні промислові підприємства, організації та установи безкоштовно користувались колгоспною землею. Користувачі не сплачували за неї орендної плати, не вкладали кошти в підвищення або навіть у підтримання її родючості. Таке ставлення організацій, підприємств та установ до колгоспної власності досить серйозно позначалося на фінансовому становищі господарств. Так, в області розмір заборгованості різних установ і підприємств по всіх видах майна, взятого у колгоспів, та орендній платі за землю на липень 1946 р. становив 16 млн. 664 тис. крб. [13, арк. 43].

Серйозно погіршували ситуацію проблеми природно-кліматичного характеру, особливо посуха, що мала свій пік у 1946—1947 рр., та викликаний нею голод. Керівництво області знало про ситуацію, що склалася в сільському господарстві, і намагалася її пом'якшити. З цією метою вже в червні 1946 р., тобто в період збирання ранніх зернових, обласний виконавчий комітет та обком партії звернулися до республіканського керівництва з проханням вийти з клопотанням перед урядом СРСР про надання колгоспам області відстрочки у сплаті заборгованості по зерну за 1945 р. та зняття з них плану хлібоздачі за 1946 р. у зв'язку з тим, що посіви озими ні і ярових перебувають у вкрай незадовільному стані: якщо ж здійснювати хлібопоставки, то область опиниться в дуже складній ситуації.

Але Центр не взяв до уваги цю інформацію. А в липні надіслав вказівку до Києва про збільшення плану хлібоздачі

для України, в тому числі і для Дніпропетровської області, на 50 %. Керівництво області та районів змушене було зайнятися вилученням у колгоспів зерна, залишеного на «чорний день», та насіння для засіву наступного року, застосовуючи зняття з посад, виключення з партії та навіть віддання до суду правління колгоспів у повному складі. Наприклад, в Апостолівському районі, одному з найбільш постраждалих від посухи, правління колгоспу «Вільне життя» на чолі з його головою було звинувачене у саботажі хлібоздачі лише за те, що дозволило видати колгоспникам у рахунок трудоднів 800 кг кукурудзи та 800 кг відходів зерна, а також тримало у колгоспній коморі для потреб своїх селян 70 кг ячної крупи, 60 кг пшона, 500 кг борошна та 22 л олії. Правління колгоспу притягнули до кримінальної відповідальності у повному складі і засудили на термін від 5 до 10 років. Уповноваженого райкому партії у цьому господарстві «за невиконання партійного доручення державного значення» виключили з членів КППС, а секретарю парторганізації колгоспу винесли догану. Колгоспників же отримане зерно рішенням райкому партії змусили повернути [12, арк. 90, 91].

Завдяки таким жорстоким заходам обласній та районним адміністраціям вдалося змусити колгоспи позбутися заготовлених на зиму припасів і, тим самим, дещо покращити обласні показники по хлібоздачі. Але водночас селяни були поставлені на межу голодної смерті, бо виданого на трудодні не могло вистачити до наступного врожаю. Адже з 1 681 колективного господарства області в 20-ти було видано 50 г на трудодень, у 117 — від 50 до 100 г, у 486 — від 100 до 200 г та в 665 — від 200 до 400 г [12, арк. 4]. У натуральному ж вигляді колгоспники за 200 та більше трудоднів отримали від 150 кг зерна на сім'ю. Але реально ця кількість була ще меншою, оскільки частина хліба була вирахована за харчування протягом літа у період польових робіт [12, арк. 5].

Уже на початку зими 1946 р. у багатьох сім'ях колгоспників не залишилося продовольчих запасів і вони почали голодувати. В першу чергу, це були сім'ї інвалідів першої та другої груп, непрацездатних за віком, багатодітні та ті, в яких батьки загинули на війні. Наприклад, у П'ятихатському районі в грудні 1946 р. лише в 10 колгоспах налічувалося 473 сім'ї багатодітних матерів, чиї чоловіки загинули у Великій Вітчизняній війні. В Покровському районі було 1 724 сім'ї, що гостро потребували продовольчої допомоги, у Павлоградському — 1 000, в 10 сільрадах Петропавлівського — 1 053 [18,

арк. 90, 92, 94, 95]. Особливо багато їх було у районах, що найбільше (на тлі інших) постраждали від посухи: Котовському, П'ятихатському, Дніпропетровському, Широківському, Щорському, Юр'ївському, Апостолівському.

Районне й обласне керівництво знало про таку складну ситуацію. Причому знали це як з повідомлень лекторів, які направлялися для читання лекцій селянам, так і з особистого спілкування з колгоспниками. Гострота питань, які ставилися колгоспниками, змушувала надсилати довідки до області про настрої населення під грифом «секретно». Наприклад, секретар Криворізького міськкому партії в одному із серпневих звітів 1946 р. під таким грифом на ім'я першого секретаря обкому партії П. А. Найдюнова доповідав про результати виїзду лекторів міста в колгоспи Криворізького, Сталінського, Софіївського, Апостолівського та Широківського районів і наводив неприємні для влади питання слухачів:

«1. Чому колгоспникам не дають мануфактуру, взуття?

2. Чому з колгоспників не списують торішні борги, тим більше, що в цьому році врожай нижчий, ніж у попередньому?

Чому правління колгоспу не преміює кращих колгоспників?

Чому робітники міст отримують пайок, а колгоспники — ні?

Скільки в цьому році отримуємо хліба на трудодні?» [12, арк. 35].

Колгоспники Щорського, П'ятихатського та Верхньодніпровського районів запитували, чи знають вищестоящі органи влади про те, що колгоспники не забезпечені на зимовий період хлібом [17, арк. 9]. У Магдалинівському районі в колгоспі «Червоний хлібороб» багатодітна жінка Марія Фоміна, нагороджена за материнство медаллю, заявляла самому секретареві райкому: «Візьміть вашу медаль, якщо хліба не даєте. В цьому році прийдеться живими самим у землю зариватися, бо однаково всі помремо без хліба і поховати нікому буде». А член цього ж колгоспу Лукерія Мисник, погоджуючись із нею, зазначила, що «при німцях було краще, ніж при радянській владі, — тоді без хліба не снідали» [17, арк. 9].

Керівники всіх районів повідомляли у своїх доповідних записках про надзвичайно складну ситуацію, в якій опинилися селяни, про вкрай обмежені можливості з надання допомоги сім'ям, що опинилися у скруті, а то й — відсутність їх, показували перспективи такої ситуації для людей і просили продуктової допомоги. Типовою є інформація П'ятихатського райкому партії, в якій сповіщалося, що через посуху в більшості колгоспів району урожайність зернових склала 1—2 ц з

гектара, через що ними виконано план здачі державі зерна від 10 до 30 відсотків. У цих колгоспах, у багатьох сім'ях від недоїдання люди почали опухати. Надавана їм районною владою допомога неефективна через свою обмеженість. «Ресурсов в нашем распоряжении никаких нет,— писав секретар райкому,— и если сейчас не принять мер для оказания продовольственной помощи, то могут быть нежелательные последствия. Просим оказать помощь хотя бы за счет малоценных зерновых отходов, мельничной пыли или жмыха (підкреслено нами.— Авт.» [16, ДАДО. арк. 97].

Змушене виконання колгоспами підвищених завдань хлібоздачі призвело до поширення в області голоду на початку зими 1946 р. Ситуація серйозно ускладнювалася ще й з інших причин. Так, наприкінці вересня державою була різко скорочена (аж у 5 разів) кількість населення сільської місцевості, яке не мало права на державне забезпечення по картках. Тож в області таке скорочення відбулося з 187 500 чол. до 31 000. Утричі скорочувалася кількість борошна, що призначалося для постачання даної категорії сільського населення [69, арк. 46]. Додаткового клопоту додавала проблема переселенців із Польщі, яких в області на осінь 1946 р. нараховувалося 5 637 сімей. Ці люди залишили у Польщі свої земельні наділи, житло, значну частину майна, весь сільськогосподарський реманент, худобу, збіжжя, за що мали отримати тут компенсацію зерном, грішми, оселитися у збудованих для них будинках. Усі фінансові проблеми, пов'язані з вирішенням питань переселенців, додатковим тягарем лягли на бюджет області [9, арк. 1—4].

Усе це в комплексі призвело до поширення голоду на Дніпропетровщині. Кількість голодуючих почала невпинно зростати. Якщо в лютому 1947 р. їх, за офіційними, тобто далеко не повними даними, було 20 тис., то в березні — 42 тис., а в червні їхня кількість становила вже 82 759 чол. [4, с. 210, 247]. Збільшувалася кількість людей, які страждали дистрофією та голодним опуханням. Наприклад, у Павлоградському районі, за офіційними даними, вже в грудні 1946 р. нараховувалося 1 000 сімей, що пухли з голоду, в Щорському — 225, в Нікопольському — 437 [12, арк. 59]. Тільки в одному районі Дніпропетровська — Ленінському — на чотирьох його найбільших підприємствах — заводах ім. Петровського, ім. Леніна, ім. Калініна та ДЗМО було взято на облік 131 робітника, хворого на дистрофію, при декількох випадках смертей від голоду [4, с.159, 169]. З листопада 1946 р. почали фіксувати-

ся випадки голодної смерті — 4 чол. [12, арк. 59]. А у грудні вже померло 28 чол. [16, арк. 90]. У січні 1947 р. зафіксовано смерть уже 200 людей, причиною якої стала дистрофія, а у червні того ж року від голоду померли вже 2 266 жителів області [16, арк.118].

Наслідком такого становища на початку 1947 р. стало виникнення і поширення канібалізму. Якщо в січні та лютому було зафіксовано по 1 випадку людоджерства, то в березні вже 4, а у квітні — 15 [4, с. 173, 205, 216, 229, 230, 248].

Повсякденні моральні і фізичні страждання, викликані недоїданням, призводили до самогубства. Адже у пам'яті людей ще були свіжі їхні страждання, пережиті понад 10 років тому під час Голодомору. Тож повторення такого вони не хотіли і вирішували проблему по-своєму. Випадки самогубства з цих причин були непоодинокі. Так, на Дніпропетровському паровозобудівному заводі прямо в цеху повісився слюсар, у якого була сім'я з п'яти чоловік. У селищі Романкове м. Дніпродзержинська померли від отруєння чадним газом батько, троє дітей і їхня бабуся. Залишена була записка, де чоловік писав дружині: «Дорога моя горювальнице, не питай нікого, я сам забрав діток і матір, обідно мучитися і голодувать. Прощайте, сусіди, ви не винуйте — голод заставив нас самих» [20, арк. 30]. У с. Шевське Магдалинівського району покінчила життя самогубством мати трьох дітей. Після смерті її чоловіка умови життя сім'ї серйозно погіршилися. Жінка була змушена піти в поле і різати колоски. Її помітив голова колгоспу і провів виховну бесіду. У той же день вона наклала на себе руки [13, арк. 9].

Держава у такій складній продовольчій ситуації надавала допомогу, яка мала досить своєрідний характер. Пріоритет надавався місту і промисловості. Так, наприклад, на квітень 1947 р. містам і робітничим селищам області загалом (26 одиниць) було виділено державою 7 847 ц борошна, крупи та макаронних виробів, а 88 сільським районам — 364 [38, арк. 160], тобто в середньому близько 24 кг на господарство. Реально ж колгоспники отримували менше за встановлене на папері. Як пригадує Л. А. Довбань, на той час 15-річна дівчинка, яка народилася і жила в с. Адамівка Щорського (тепер Криничанського) району в сім'ї із мами і двох неповнолітніх дівчаток (батько загинув на фронті), вони отримали на початку 1947 р. «сім чи вісім кілограмів жита, яке було наполовину зі снігом» [64, спогади Л. А. Довбань]. До того ж, допомога селу носила своєрідний характер — у формі 10 % позички,

тобто все одержане колгоспи мали повернути, та ще й на десять відсотків більше. Як пригадує Л. А. Довбань, її мама сумно зазначила, розкривши вдома принесену торбинку: «Скільки ж тут зерна, а вирахують при розрахунку у кінці року за все зважене» [64, спогади Л. А. Довбань].

Значних збитків зазнала в роки війни соціальна сфера області. Особливо постраждали її міста. Лише у Дніпропетровську за період війни було зруйновано 28 % житлового фонду [39, арк. 11]. Значно постраждали об'єкти нежитлового призначення, тобто школи, лікарні, бібліотеки тощо. Так, з 17 лікарень, що функціонували у місті в 1941 р., у жовтні 1943 р. діяли лише 5, з трьох станцій швидкої допомоги — одна, з трьох пологових будинків — також один, з 1 413 лікарів працювали лише 141 [40, арк.12]. Загалом по області було зруйновано 453 лікарні [1, с. 190].

Фактично знищеною була система дошкільних установ. Зі 101 дитячого садка, що діяли до війни, наприклад, у Дніпропетровську, втрачено 94 [40, арк. 12]. А в цілому по області зруйновано 500 дитячих будинків, садків і ясел [1, с.190]. У селах же система дошкільних дитячих закладів узагалі існувала лише сезонно, тобто на період від початку до завершення літньо-осінніх польових робіт. Тож створювалися тимчасові установи, які функціонували у непристосованих приміщеннях, не мали необхідних для цього умов, персоналу, матеріально-технічної бази, харчового забезпечення дітей, тобто функціонували з порушенням усіх санітарно-гігієнічних норм.

Серйозно постраждали від війни середні й вищі навчальні заклади. Загалом по області лише середніх загальноосвітніх шкіл було зруйновано 1 390. Значних втрат зазнали вищі навчальні заклади. Корпуси вищих навчальних закладів, що вціліли, лише умовно можна вважати придатними для навчального процесу. Дуже складною була ситуація з проживанням як студентів, так і викладачів. Унаслідок втрати більшості гуртожитків доводилося селити студентів з жахливим порушенням санітарних норм, у найнеймовірніших місцях. Наприклад, у 1947 р. із 520 студентів Дніпропетровського сільськогосподарського інституту лише 90 мешкали в гуртожитку (по 10 чол. у кімнаті), ще 30 — у трьох кімнатах напівпідвалу уцілілого навчального корпусу, 15 — у кухнях комунальних квартир, де проживали викладачі (спали там вночі, розташовуючись на підлозі).

Але більша частина студентів (майже 400 чол.) змушена була поселитись у приватному секторі, винаймаючи там ліжка,

що стало додатковим фінансовим тягарем для бюджету. Інститут щомісяця сплачував власникам «кутків» по 50 крб. і завозив на зиму по 0,5 т вугілля на кожного студента [20, арк. 30]. При загальній скруті у державі робити це було вкрай складно. Адже в умовах тотального дефіциту існувала система нарядів, яка визначалася вищими керівними органами країни. Лише при виділенні наряду на отримання потрібного товару можна було його оплатити і придбати. Проте терміни асигнування та виділення нарядів на призначене для них вугілля часто не збігались, до того ж, при пануючій практиці обов'язкового самостійного вивезення його, навчальні заклади, через відсутність або обмеженість таких можливостей, не могли отримати виділене в повному обсязі. Тож досить типовим явищем були проблеми побутового характеру у студентів з їхніми «ліжкодавцями».

Однак, незважаючи на такі проблеми в соціальній сфері, керівництво регіону, керуючись настановами партійно-державного керівництва країни, як і раніше, надавало пріоритет індустріальному розвитку, зокрема Криворізькому залізорудному басейну. У роки п'ятої п'ятирічки (1951—1955) у Кривбасі було споруджено 18 шахт, 6 кар'єрів, 5 великих заводів, першу чергу Південного гірничо-збагачувального комбінату [61, с. 87]. Видобуток марганцевої руди в області збільшився в 1,8 разу порівняно з 1950 р., виробництво коксу — в 2,2 разу, чавуну — в 2,5, сталі — 2,2, прокату — в 2 рази [62, с. 24].

У 1953 р. з будівництвом поблизу Павлограда першої вугільної шахти «Тернівська» почалася історія Західного Донбасу. Успішно розвивалася машинобудівна і металообробна промисловість області. На Південному машинобудівному заводі почали випускати трактори. Із заснуванням у 1954 р. Особливого конструкторського бюро, названого пізніше КБ «Південне», започатковується ракетобудівна галузь [61, с. 83, 84]. У свою чергу, валова продукція легкої промисловості регіону в 1955 р. зросла в 1,3 разу порівняно з 1940 р. Обсяг же валової продукції всієї промисловості збільшився на Дніпропетровщині порівняно з 1950 р. на 98 % [62, с.16].

Успішним був промисловий розвиток області і в наступне десятиліття (шоста п'ятирічка та семирічка). На Дніпропетровщині розгорнулося велике промислове будівництво, вводилися в дію нові об'єкти. Найбільші з них — Вільногірський гірничо-металургійний комбінат, Дніпропетровський електровозобудівний завод, Новокриворізький гірничо-збагачувальний комбінат, Верхньодніпровський крохмале-патоковий ком-

бінат. На заводі ім. Петровського вперше в СРСР у 1956 р. було освоєно новий спосіб виплавки сталі в конверторах з використанням кисневого дуття [61, с.88, 91, 96]. Здійснюється будівництво водо- та газогонів. Зокрема, завершено будівництво газопроводу Шебелинка — Дніпропетровськ, яким покладено початок газифікації області, та каналу Дніпро — Кривий Ріг, що забезпечив потреби населення і підприємств Криворізького регіону у воді. Наприкінці 1950-х рр. завершується процес становлення могутнього ракетно-космічного комплексу в Дніпропетровську, з яким пов'язані імена його засновників і керівників — М. К. Янгеля, В. С. Будника, удостоєних звання Героїв Соціалістичної Праці.

За результатами виконання семирічного плану обсяг промислової продукції області зріс на 88 % замість 80 % за планом [62, с. 17]. У 1965 р. порівняно з 1958 р. випуск чавуну і сталі збільшився у 1,9 разу, готового прокату — в 1,8, сталевих труб і залізної руди — в 1,7, марганцевої руди — в 1,2, мінеральних добрив — у 2 рази. Металургійні підприємства в цей час виробили понад план 5,7 млн. т чавуну, 7,4 млн. т сталі, 3,8 млн. т прокату [62, с. 37]. Швидкими темпами зросло і виробництво електроенергії. На середину 1960-х рр. досягла своєї проектної потужності (2 млн. 400 тис. кВт) Придніпровська ДРЕС, стала до ладу діючих Дніпродзержинська гідроелектростанція. Розпочалася промислова експлуатація Перещепинського родовища природного газу [61, с. 99, 103,]. Усього за роки семирічки були побудовані і стали до ладу діючих 270 промислових підприємств і цехів, у тому числі 5 доменних печей, 6 гірничо-збагачувальних комбінатів, 14 залізрудних і 19 марганцевих шахт та кар'єрів, 11 прокатних станів, 3 вугільні шахти в Західному Донбасі [61, с. 88, 91, 95, 96, 107].

Розвиток сільського господарства Дніпропетровщини у середині 1950-х— середині 1960-х рр. відбувався у досить суперечливих умовах. Посівні площі перевищили рівень довоєнного 1940 р. на 14,4 тис. гектарів. Кількість великої рогатої худоби зростала. Збільшувалося й виробництво сільськогосподарської продукції, підвищувалася врожайність зернових і технічних культур та продуктивність тваринництва. У 1958 р. колгоспи області одержали 2 млрд. крб. прибутків, тобто у 2,3 разу більше, ніж у 1953 р. Вдвічі зросла й оплата праці колгоспників [62, с.122].

Проте наприкінці 1950-х рр. в області, як і в державі загалом, партійні органи були розділені на промислові і сільсь-

когосподарські. Виникло два керівних центри — промисловий обком Комуністичної партії та сільськогосподарський обком Комуністичної партії. Це доволі помітно позначилося на управлінні аграрною галуззю, ефективності діяльності колгоспів та радгоспів, підприємств, що займалися переробкою сільськогосподарської продукції, випуском та ремонтом техніки для села. Процес перепідпорядкування новим структурам їхніх партійних організацій супроводжувався часто заміною партійних керівників підприємств, установами нових вимог щодо їхньої діяльності, потребував часу на знайомство і налагодження виробничих стосунків.

Водночас відбулися і серйозні зміни у матеріальному та технічному забезпеченні господарств та всіх працюючих у них. Результати зусиль по реформуванню економіки сільськогосподарського виробництва сприяли зростанню показників діяльності колективних господарств, що позначилося і на підвищенні рівня оплати праці їхніх працівників. Проте це викликало занепокоєння керівників партії і держави. Адже, на їхній погляд, це входило у протиріччя з марксистською теорією і загальноприйнятими поглядами на пріоритетність інтересів пролетаріату, що утвердилися в партії. Так, секретар ЦК КПРС І. Ігнат'єв у 1959 р. заявляв: «Перекормили мы сельское хозяйство» [3, с. 10] і радив обмежити «вливання» коштів у аграрне виробництво. Міністр фінансів П. Гарбузов пропонував знизити закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію [3, с.10].

Сам М. Хрущов, хоча й вітав піднесення економіки колгоспів, проте був проти зростання заробітків колгоспників. Тому що вони (заробітки) у ряді регіонів були вищими, ніж зарплати робітників промислових підприємств. А це, на його думку, було несправедливо щодо пролетаріату. «Адже робітничий клас, як відомо, є провідною силою нашого суспільства. Ми повинні стежити... і справедливо регулювати оплату праці», — заявляв він [68, с. 69.]. Результатом такої «турботи» стало прийняття у грудні 1959 р. пленумом ЦК КПРС положення, яке обмежувало можливості членам колгоспів усіх категорій мати відповідну своїй праці заробітну плату: «...оплата труда колхозника не должна опережать уровень заработной платы рабочего данного района или области» [3, с. 10].

У результаті селяни області стали отримувати менше за результатами своєї роботи. Що стосується працівників технологічних ланок колгоспів, то спеціальним партійним рішенням їм упродовж 1959 р. було відмовлено в доплаті, яку здій-

снювала держава до щомісячної заробітної плати, одержуваної ними у своїх господарствах, що загалом робило її (зарплату) цілком пристойною і адекватною виконаній роботі. Відтак їхнє матеріальне становище різко погіршилося, і вони стали полишати сільськогосподарське виробництво.

Державне керівництво віддавало перевагу в реалізації нової аграрної політики саме керівникам господарств, вбачаючи саме в них той важіль, який дозволить успішно виконати поставлені завдання. Тому керівники господарств були включені до складу номенклатури. Директори радгоспів — до номенклатури ЦК Компартії республіки, а голови колгоспів — до номенклатури обласних комітетів партії. Цим значно підвищувався суспільний статус очільників господарств в очах селян і всіх працівників аграрної сфери. Оскільки ж, за статусом, права голови колгоспу були необмеженими, то він міг як завгодно вирішувати долю працівника: звільнити з роботи, направити на іншу, менш престижну посаду, відмовити у наданні певного виду допомоги або покарати у якийсь інший спосіб тільки тому, що той йому чимось не догодив.

У вересні 1959 р. на нараді з питань культури землеробства, що відбулася у Дніпропетровську, агроном П. Рудич у своєму виступі зазначав, що важливою складовою підвищення ефективності землеробства є нормальний виробничий клімат і відповідне ставлення до фахівців з боку керівників господарств. Але на практиці цього не спостерігається. Голови колгоспів безконтрольно втручалися у роботу спеціалістів, що не давало можливості їм ефективно виконувати свої функції, обмежувало їхній вплив на виробництво, гальмувало виробничий процес. «Я сам,— говорив він,— агроном. Мне председатель ходу не дает. Надо узаконить права агронома... Это касается и механика, и зоотехника» [51, арк. 133—140]. Справа доходила до того, що через брутальність керівників господарств штат працівників технологічних ланок у повному складі мінявся по декілька разів упродовж короткого часу, як, наприклад, у колгоспі «Дружба» Криничанського району Дніпропетровської області. Там через поведінку його голови за чотири роки, з 1962 до 1965, чотири рази повністю оновлювався склад агрономів, зоотехніків, ветеринарів, бухгалтерів [54, арк. 5].

Оскільки сільгоспартілі являли собою водночас і підприємства, і населені пункти, на базі яких вони функціонували, то особливістю їх було те, що таке ставлення керівників господарств мало місце як на виробництві, так і поза ним. Тому прояви незадоволення фахівцем проявлялися упродовж усього

дня у будь-якому місці, у будь-якій виробничій і побутовій ситуації, незалежно від того, це робочий, вихідний чи святковий день. Виразалося це у вигляді брутальної лайки, різного роду погроз і навіть застосуванні фізичної сили як вагомому аргумента своєї влади у господарстві. Недолугість ситуації посилювалася від того, у який спосіб це робилося. Не наодинці, не у вузькому колі колег та керівників, а привселюдно. До того ж, без огляду на стать, вік, становище людини. Наприклад, голова колгоспу «Дружба» Криничанського району, як сповіщалося у 1965 р. у листі селян до райкому партії, обзивав спеціалістів «як завгодно, привселюдно називав їх дурними, негодяями і матюками (так у листі. — *Авт.*)» [27, арк. 3]. А голова колгоспу ім. XX партз'їзду Солонянського району у 1963 р. у присутності колгоспників, що зібралися на площі перед конторою правління господарства, з лайкою бігав за агрономом М. Літимською, матір'ю двох дітей, погрожуючи фізичною розправою та обзиваючи грубими і непристойними словами [24, арк. 109].

Таке ставлення до себе могли витримати далеко не всі фахівці. В одних випадках вони полишали господарства і влаштовувалися в інших сільгоспартілях, переходили на роботу до інших організацій. В інших — взагалі полишали село. Ті ж, хто залишалися, продовжували терпіти таку брутальну поведінку керівників господарств. Проте це позначалося на їхньому здоров'ї, психічному стані. А то й взагалі завершувалося трагічно для працівника, як, наприклад, у колгоспі ім. Карла Маркса Апостолівського району. Там агроном, не знісши постійних причіпок з боку голови сільгоспартілі, які з його боку відбувалися у принизливій і грубій формі, покінчив життя самогубством [56, арк. 8].

У березні 1958 р. було прийнято рішення про ліквідацію машинно-тракторних станцій взагалі і передачу їх виробничої бази разом з обслуговуючими її механізаторськими кадрами й інженерно-технічним та управлінським персоналом колгоспам [71, арк. 211]. У результаті проведеної реорганізації село отримало досить незначну частку інженерів і техніків. У колгоспи було передано лише 16,2 % загальної їх кількості, 77 % залишилися на районному рівні: у складі РТС, РСГ, контрольно-насіньневих, агрохімічних лабораторій, інших сільськогосподарських організацій. Решта перейшла працювати в установи і підприємства, не пов'язані з аграрним виробництвом. У якісному плані результати також виявилися протилежними ідеї здійсненого заходу. Серед переведених до

колгоспів працівників переважну більшість, а саме: 55,9 % становили практики і лише 4 % — фахівці з вищою освітою [72 , арк. 57].

За роки семирічки, внаслідок не завжди достатньо обґрунтованих реформ та реорганізацій, сільське господарство зазнало помітних збитків. Намічені плани не були виконані, знизилися темпи виробництва сільськогосподарської продукції, продуктивні сили села послабилися. Так, у 1961—1965 рр. середня врожайність зернових по області становила 17,4 ц з гектара порівняно з 15—16 ц у довоєнний період [62, с. 99]. У 1964 р. господарства області одержали близько 1 200 тракторів, 770 зернових і спеціальних комбайнів та багато іншої сільськогосподарської техніки [62, с.118]. Площа зрошуваних земель регіону зросла з 22,7 тис. гектарів у 1960 р. до 61,5 тис. гектарів у 1965 р. [62, с.79].

За два повоєнні десятиліття помітно зросла й соціально-побутова сфера області. За післявоєнні роки (1946—1964) в містах і селищах краю було збудовано житлових будинків загальною площею 16 млн. кв. м, у сільській місцевості — 83 тис. житлових будинків. Постійно покращувалася організація медичної допомоги населенню. Станом на 1964 р. на Дніпропетровщині вже діяло 265 лікарняних закладів, які нараховували 30,4 тис. ліжок; лікарів було 7 585. В області працювало також 17 санаторіїв, 5 будинків відпочинку [62, с. 122, 123].

Хоча при цьому існували проблеми у соціально-економічному забезпеченні потреб населення. І причина тут полягала у здійснюваній державою політиці вагомого піднесення сільського господарства, за якою кошти, що виділялися для цього впродовж двадцяти років, спрямовувалися не на комплексний розвиток села як цілісної соціально-економічної системи, важливої складової суспільства, а здебільшого на розвиток матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва. Вирішення соціальних, побутових, культурних проблем за традицією вважалося другорядним. У цьому ж руслі мусили діяти і самі господарства, від яких вимагали насамперед підвищення економічних показників. Тому досить повільно вирішувалися проблеми комунально-побутового розвитку сільських населених пунктів, їхнього торгівельного обслуговування, матеріальної бази культурно-освітньої сфери.

На той час село являло собою зосередження споруд, переважно зведених наприкінці XIX — на початку XX ст., або в кращому разі у 1920-х рр., коли спостерігалось його економічне піднесення. Ці будівлі являли собою традиційне селянське жит-

ло, глинобитне або з лампача (складниками його були глина, солома і кізяк). Хати вкривалися переважно соломою й очеретом. При цьому в більшості з них така покрівля потребувала заміни, бо була вже трухлявою. Тільки на кінець 1950-х рр. кількість таких хат у загальному складі помешкань хоч і повільно, але дещо зменшилася.

Будучи безпосередньо пов'язаною з матеріальним статком селян, проблема якості їхнього житла у цей період вирішувалася вкрай незадовільно. Тож зручності для проживання в таких житлах були вкрай обмеженими. Для обігріву приміщення використовувалися піч, груба. Паливним матеріалом слугувало незвичне для міста вугілля, яким забезпечувалися його жителі, працівники всіх установ, підприємств і організацій. Для села це була недосяжна мета та велика розкіш з огляду на ціну та неможливість купівлі і способу його доставки. Адже воно знаходилося на міжрайонних товарних базах, тобто у місцях, де була залізниця і куди можна було здійснити доставку вагонів з вугіллям. Звідти за десятки кілометрів воно розвозилося по селах районів, віддалених від залізниці. При цьому не централізовано, а самовивозом, тобто транспортом тих, хто за ним приїжджав. Тому забезпечення вугіллям жителів села перетворювалося на справжню епопею: треба було дістати машину, вистояти у черзі на базах для заповнення документів, оплатити, навантажити вугілля і перевезти його до двору, а потім — перенести до місця, де воно зберігалось упродовж року. Сама процедура від отримання машини у колгоспі до привезення вугілля до двору тривала від двох і більше діб, залежно від відстані між селом і базою та від погоди і стану доріг. Про газове опалення тоді годі було й думати. Початок газифікації області було покладено лише в 1956 р. [61, с.88]. Тож село в основній своїй масі використовувало традиційні для себе види палива: соломі, кукурудзяне та соняшникове бадилля, лущиння з соняшникового насіння, обчухрані кукурудзяні качани, сухий кізяк.

До цього слід додати й таку важливу особливість сільсько-го побуту, як відсутність у селянських помешканнях холодного і гарячого водопостачання, а також знаходження місць санітарно-гігієнічного призначення поза межами житлових приміщень. Останні часто були необладнані або примітивно обладнані, що особливо ускладнювало користування ними у дощову холодну пору року, особливо взимку, у нічний час.

У комплексі проблем соціально-побутового характеру важливе місце посідала і проблема шляхів сполучення. Лише у

середині 1960-х рр. була вирішена проблема автобусного сполучення між обласним і районними центрами [37, арк. 19]. Мешканці ж більшості сільських населених пунктів України мусили, як і раніше, вставати задовго до світанку та на гужовому транспорті, навіть пішки, добиратися до районного центру або найближчої залізничної станції, де сідали на автобус чи приміський або пасажирський (який ішов у потрібному напрямку лише раз на добу) поїзд, щоб дістатися пункту призначення.

Причиною вкрай обмежених можливостей сільських жителів для сполучення була політика держави щодо будівництва доріг на селі. Виділяючи недостатню кількість коштів на це, вона перекладала фінансування дорожнього будівництва на плечі самих колгоспів, примушуючи їх виділяти кошти зі своїх бідних бюджетів на закупівлю необхідних матеріалів: піску, гравію, буту тощо, а також виділяти з числа своїх працівників робочу силу для укладання твердого покриття.

Через такий стан речей будівництво шляхів сполучення в сільській місцевості відбувалося вкрай повільно, залежно від економічних можливостей того чи іншого господарства. Тому звичним явищем було сусідство ґрунтових ділянок доріг з відрізками із ґрунтовим покриттям. Велика кількість ділянок залишалися незабрукованими. Через це у негоду, а особливо за умов осіннього і весняного бездоріжжя, сполучення дуже ускладнювалося, а то й взагалі припинялося, і багато населених пунктів опинялися відрізнаними від навколишнього світу. За цих обставин важко було вирішувати навіть господарські та виробничі проблеми.

У самих населених пунктах ситуація була аналогічною. Через відсутність коштів вони не мали змоги займатися облаштуванням своїх територій. Села не мали чіткого плану забудови. Цей процес з часів їх заснування відбувався стихійно. Садиби часто розташовувалися одна від одної на значних відстанях. Вулиці утворювалися хаотично, тому їх назвати такими можна досить умовно. Вони не мали належного облаштування, були досить вузькими, без пішохідних доріжок. Проїжджі частини їх були ґрунтові, через що у суху погоду при проїзді машини або проходженні череди великої рогатої худоби піднімалася густа курява, що довго не осідала. Під час негоди утворювалися великі й глибокі калюжі, які ускладнювали рух і людей, і транспорту, що ще більше руйнував дорогу.

Що така картина була типовою для благоустрою багатьох українських сіл, засвідчують, наприклад, матеріали сесії Ка-

теринопільської сільради Криничанського району, що відбулася у квітні 1965 р. Як і більшість сіл, адміністративний центр сільради с. Катеринопіль був «глибинкою». Воно знаходилося за дев'ять кілометрів від залізничної станції та кінцевої зупинки автобусного маршруту, що з'єднував обласний центр з населеним пунктом при станції смт Щорськ, і за 30 км — від райцентру. Село потопало в багнюці, двори — у смітті, хати стояли обідрані. Такі картини були типовими і для таких сіл даної сільради, як Водяне, Бикове [37, арк. 19].

Отже, житлові й комунальні проблеми села, складність їх вирішення як для господарств, так і для самих сільських жителів, неможливість для колгоспів і радгоспів задовольнити належним чином житлові, побутові потреби своїх працівників, необлаштованість населених пунктів, низький рівень забезпеченості їх надбаннями цивілізації, вже звичними для міста, та різними видами комунікаційного сполучення — все це разом було реаліями повсякденного буття села 50-х — середини 60-х рр. області, як і всієї України.

Забезпечувати потреби селян покликана була система закладів торгівлі, медицини, громадського харчування, комунально-побутового обслуговування, що функціонували у сільській місцевості області. Проте у роботі всіх без винятку складових даної системи проявилися всі суперечності політики державного керівництва країни.

У якісному плані сільська торговельна мережа виглядала не кращим чином. Так, переважна більшість крамниць розміщувалася у невеличких дерев'яних або глинобитних будівлях, часто не пристосованих для таких цілей. Торговельні заклади, як правило, були без складських приміщень, холодильників, що було серйозною перешкодою для торгівлі продуктами харчування, особливо в теплу пору року. Це автоматично робило для села і його мешканців дефіцитними такі групи товарів, як м'ясо-ковбасні вироби, свіжі та морожені риби- і морепродукти, торти, тістечка тощо.

Обмежені виробничі площі звужували і асортимент товарів, що надходили до магазинів, і змушували навіть цей мінімум розміщувати з порушенням санітарно-гігієнічних норм. На полицях крамниць поруч знаходилися продуктові, промислові, господарські, культурно-побутові товари. Про конкретну ситуацію свідчать хоча б матеріали сесії Мало-Олександрівської селищної ради Криничанського району, яка спеціально розглядала питання роботи крамниць на її території. Так, депутат ради Г. Рудиченко говорив з приводу асортименту

товарів так: «У нас швидше можна перелічити те, що є, ніж те, чого немає». Загалом же думки більшості депутатів були переважно одностайними: «Всі члени сільради відмітили, що магазини не забезпечені товарами, яких потребують маси. У першій комплексній бригаді немає гасу, всі по гас їдуть у другу бригаду. Немає віконного скла, і наші колгоспники змушені їхати в інший район. В магазинах бригади № 2 грязно, кругом пил, товари не розкладені як положено (зберезено мову і правопис оригіналу. — Авт.)» [31, арк. 42—43].

Характерною особливістю сільської торгівлі був обмежений асортимент товарів і недостатнє їх кількісне забезпечення потреб населення. Магазини хронічно не отримували навіть товари, що входили до кола товарів повсякденного попиту. Тож звичним явищем для села була відсутність у крамницях чаю, тютюну, солі, гасу тощо по декілька днів, а то й тижнів. Як про норму в роботі сільських магазинів говорив про постійну відсутність у них товарів повсякденного попиту голова Криничанського райвиконкому. У своїй звітній доповіді про роботу району за 1960 р. він без будь-яких езопівських прийомів та характерних для того часу зворотів на кшталт «інколи», «подекуди», «деінде» тощо просто констатував, що «у торговій мережі району часто були відсутні сіль, гас, мило, інші товари першої необхідності» [33, арк. 11].

Водночас за таких значних недопоставок товарів і хронічного незабезпечення потреб селян, полиці сільських крамниць не виглядали доволі порожніми. Це пояснювалося спрямуванням промисловими підприємствами і плануючими організаціями сюди значної кількості інших товарів, тих, що не користувалися попитом у селян. Тому-то й мала місце видимість благополуччя у забезпеченості торговельної мережі. Про масштаби насиченості сільської мережі України неходовим товаром свідчать дані по магазинах Адамівської сільської ради Криничанського району. Там у крамниці с. Сухий Хутір його знаходилося на суму 46 107 крб. та ще у центральному магазині — на суму 32 720 крб., а загалом по мережі всіх крамниць сільради залежалого товару знаходилося на суму 280 тис. крб. [35, арк. 6, 23], що в сучасному грошовому масштабі дорівнює приблизно 2 млн. 240 тис. грн.

Проблеми з недостатністю асортименту товарів та невідповідністю забезпечення попиту сільських жителів відбувалися на тлі ще й таких реалій сільського життя, як нерегулярність роботи магазинів. Особливістю їх функціонування було те, що вони працювали не за графіком, а за бажанням своїх

продавців. Через це селяни не завжди могли задовольнити свої потреби навіть у тому, що було у наявності крамниць. Ось що з цього приводу говорила на засіданні Дніпропетровського сільського обкому партії завфермою одного з колгоспів І. Костенко: «Ухожу в п'ять часов — магазин закрит. Прихожу в семь часов — магазин закрит» [72, арк. 44]. Коли ж тривали ревізії, то магазини взагалі не працювали по декілька тижнів і селяни опинялися в скруті. Наприклад, сесія Криничанського райвиконкому у 1962 р. зазначала, що «при ревізії магазини закриті по 10—15 днів, а Ганно-Зачатівський центральний магазин — більше місяця» [56, арк. 60].

Серйозною проблемою в наданні послуг населенню у сільській місцевості було забезпечення його хлібом. На селі поступово відкривалися хлібопекарні, які мали звільнити жінок від нелегкої праці по виготовленню цього продукту вдома. Але їх у селах було мало. У 1959 р. з 373 колгоспів області, за офіційними даними, хлібопекарні мали 14, а у 1961 р. з 359 колгоспів — 24 [53, арк. 22, 108].

Хлібопекарень на селі не вистачало, тож для забезпечення потреб колгоспників залучалися районні підприємства. Але якість їхньої роботи була незадовільною. Так, у листопаді 1960 р. Мало-Олександрівська сільська рада Криничанського району зазначала, що «торгівля печеним хлібом у магазинах, розташованих на території сільради (а це п'ять сіл. — *Авт.*), відсутня. Із чотирьох торгових точок, що функціонували на її території, продаж хліба відбувається лише в одній. До цього часу магазини не обладнані для продажу печеним хлібом» [32, арк. 58].

Типовим явищем було те, що хліб і якісно і кількісно не відповідав потребам людей. У січні 1961 р. Криничанська районна рада на своїй сесії констатувала, що в районі хлібопекарні випікають хліб «дуже низької якості, з підвищеною вологістю і кислотністю. Торгівля хлібом організована погано, у віддалені населені пункти він доставляється з перебоями», і сільські торговельні організації не переймаються таким станом речей — «не мають навіть пристосованих хліборозвозок» [33, арк. 11].

«Хліб, який випікає пекарня не придатний для споживання» [33, арк. 12], заявляв у січні 1965 р. на сесії Криничанської районної ради голова колгоспу ім. Суворова І. Могила про роботу хлібопекарні, яка обслуговувала села його колгоспу. У листопаді того ж року Криничанська райрада на своєму засіданні констатувала, що у населені пункти району «хліб

часто розвозиться несвоєчасно і неякісний» [36, арк. 21]. Адамівська селищна рада цього ж району у березні того ж таки 1965 р. зазначала, що населення сіл, які знаходяться у її підпорядкуванні, «не забезпечуються регулярно хлібом, а там, де є хліб, він неякісний» [36, арк. 6].

Типовим явищем було нерегулярне завезення хліба до віддалених сіл. Аби забезпечити себе від перебоїв у постачанні люди, об'єкти громадського харчування, дитячі дошкільні та шкільні заклади закуповувати його про запас, але через низьку якість він швидко черствів, вкривався цвілью. Тож частими були випадки виявлення у шкільних їдальнях, дитячих садках, інтернатах, об'єктах громадського харчування неякісного хліба, попри те, що його «доопрацьовували» перед подачею на стіл, обрізаючи цвіль, відкидаючи зачерствілі частини.

Недостатньо розвинутою була і служба побуту на селі. Зміни в ній відбувалися надто повільно. Тож мешканці багатьох сільських населених пунктів області для того, щоб відремонтувати взуття, полагодити годинник чи радіоприймач, пошити на замовлення одяг чи картуз, мусили їхати до найближчої майстерні за десятки кілометрів, витрачаючи для цього додатково кошти і час.

На території Катеринопільської сільради Криничанського району, яка об'єднувала 10 сіл, що входили до трьох колгоспів, не було жодного підприємства з надання хоча б якоїсь послуги. Населення мусило за 10—20 км добиратися до найближчого селища, а там працювали лише фотоательє, перукарня та майстерня з ремонту і пошиття взуття [37, арк. 4]. Тож інші свої потреби воно змушене було задовольняти у двох найближчих містах — Дніпродзержинську або Кривому Розі, розташованих за 60 кілометрів від цих сіл.

Майстерні розміщувалися в орендованих і не пристосованих для профільної діяльності приміщеннях. Працювали вони за графіком, що не враховував специфіку роботи трудівників аграрної сфери, тобто лише у робочі дні та, до того ж, з 8-ї до 17-ї години. Цим ще більше обмежувалися можливості мешканців навколишніх сіл скористатися навіть тим мінімумом послуг, який пропонувався підприємствами служби побуту. Кадровий склад їх не відповідав вимогам. Тож і якість роботи була відповідною. Наприклад, у Криничанському районі у 1965 р. в населення налічувалося 2 000 телевізорів. Але в районі працювала тільки одна майстерня, яка знаходилася у районному центрі. У ній працювало лише два майстри. Вони не встигали відремонтувати ту кількість телевізорів, яку їм

здавали. За викликами працівники не виїжджали через відсутність транспорту. Тож люди навіть у разі незначної поломки з усього району везли за 20—35 і більше кілометрів телевізор і місяцями чекали, доки він буде відремонтований [34, 7].

Аналогічна ситуація мала місце і в найбільш поширеній на селі службі побуту — швацькій. Майстерні з ремонту і пошиття як одягу, так і взуття, надавали досить обмежене коло послуг. У них можна було замовити лише прості вироби застарілого фасону. Взуттєві ж майстерні через недостатню кількість у них належного обладнання, сировини, інших необхідних матеріалів взагалі не виготовляли взуття. За офіційними даними, у 1961 р. у всіх колгоспах області працювала лише одна взуттєва майстерня. Інші знаходились у районних центрах. Їхнє призначення, по суті, зводилося лише до ремонту взуття та пошиття переважно черевиків для людей похилого віку. Ось яку оцінку давала майстерні, що працювала на її території, Щорська селищна рада Криничанського району: «У взуттєвій майстерні взагалі немає лекал. Працівники користуються примітивними викройками. Для пошиття нового взуття асортимент бідний» [37, арк. 4].

Не менш проблематично було скористатися сільському населенню послугами і таких підприємств служби побуту, як лазні й перукарні. Навіть у 1961 р. одна перукарня припадала на 166 населених пунктів, а одна лазня — на 16, хоча ці показники й були значно кращими за середньореспубліканські. Так, у той час у середньому по Україні ці показники становили відповідно 218 та 275 сіл [73, арк. 48]. Проте реалії не завжди відповідали офіційній звітності. У тих селах, де вони існували, значна частина їх не функціонувала. Ось, зокрема, яка картина вимальовувалася в цьому плані в матеріалах Адамівської сільської ради, Криничанського району за березень 1965 р. по населених пунктах усіх трьох колективних господарств, що входили до її складу: «У колгоспі «Росія» немає бані, а також у колгоспі «Вперед» немає, а в колгоспі «Победа» баня є, але не працює» [35, арк. 1].

Серйозною проблемою для села було виховання дітей дошкільного віку. Якщо у містах дитячі садки і ясла перебували на утриманні держави і великих промислових підприємств і мали досить міцну матеріальну базу, відповідне харчове, медичне, освітньо-виховне забезпечення, за ними здійснювали систематичний догляд соціальні та інші установи, то на селі така система перебувала у зародковому стані. Тут дитячі дошкільні заклади у звичному розумінні цього слова назива-

ли стаціонарними, або постійно діючими (працювали більше 10 місяців), і становили вони мізерну частку існуючих у господарствах виховних закладів. Так, за річними звітами колективних господарств у 1956 р. їх нараховувалося в області на 570 колгоспів лише 11, а у 1960 — на 353 господарства — 44 [50, арк. 8; 52, арк. 66.], тобто 12,5%, що було удвічі вище, ніж за середньореспубліканські показники [74, арк.13].

Пояснювалося це тим, що, як і у місті, у селі весь тягар з відкриття і утримування дитсадків лягав на підприємства. Переважна ж більшість господарств через слабкість своїх бюджетів не могла їх утримувати і забезпечувати цілорічно високий рівень догляду дітей. Хоча в республіці й мав місце процес будівництва за рахунок колгоспів повноцінних дошкільних закладів, які відповідали всім вимогам часу і не поступалися аналогічним закладам у містах. Частина з них за своїми характеристиками навіть перевершували їх. Наприклад, у 1965 р. дитячий садочок у с. Булахівка колгоспу «Україна» Павлоградського району на Українській республіканській виставці досягнень народного господарства у Києві був нагороджений дипломом цієї виставки [75, арк. 71]. Однак таких садків налічувались одиниці.

Основну ж масу дитячих дошкільних закладів становили установи сезонного типу, що створювалися на період напружених сільськогосподарських робіт — з березня по жовтень. І хоча їх кількість і зменшувалась на користь стаціонарних, процес цей відбувався досить повільно. Наприклад, у 1959 р. у колгоспах області функціонувало 1 195 сезонних дитячих садків, у 1960 — 1 083, у 1965 — 977 при вже 163 стаціонарних [52, арк. 66, 108; 54, арк.2]. Їх відкриття, кадрове, продуктове, матеріальне забезпечення були додатковим навантаженням для голів колгоспів.

За умов, коли від керівників господарств вимагалось понад усе і в першу чергу виконання основних функцій колективних господарств — забезпечення у належних обсягах виробництва для держави сільськогосподарської продукції, сезонні дитячі ясла відкривалися у непристосованих, погано обладнаних, а то й узагалі аварійних будівлях, здебільшого господарського призначення, у жилих будинках колгоспників. За місцем свого розташування та площею вони не відповідали вимогам санітарних норм. Виконком Криничанської районної ради у 1959 р. на своєму засіданні, розглянувши стан дитячих ясел тільки в одному колгоспі — ім. Калініна, констатував таку ситуацію: «У першій бригаді приміщення

старе, знаходиться в стороні від центру населеного пункту бригади, що утруднює відвідування ясел дітьми. У другій бригаді спеціального приміщення ясел немає. І з року в рік ясла були у власних будинках колгоспників, разом з господарськими приміщеннями. У третій бригаді приміщення ясел погано відремонтовані, без вентиляції, дах тече. Територія не повністю загороджена, не озеленена, засмічена. Поруч з яслами знаходиться тваринницький двір» [31, арк. 64]. Наступного року подібна ситуація була зафіксована при перевірці іншого господарства — колгоспу «Україна». Там, зазначалося у матеріалах засідання, в одній бригаді діти розміщуються «в зовсім непристосованому приміщенні», в іншій — у житловому приміщенні колгоспників, де ясла займали одну кімнату для дітей «з загальним коридором для ясел і жильців цього будинку», приміщення дитячого будинку у третій бригаді розташовувалося на території молочно-товарної ферми. Такий же стан справ спостерігався у колгоспах «Зоря комунізму», «Дружба», ім. Леніна та ін. [32, арк. 152].

Умови роботи дитячих садків були надзвичайно незадовільні. Вони були не електрифіковані і не телефонізовані, їхні території перебували у занедбаному стані. Більшість не мали навіть майданчиків, де б діти могли побавитися. Мав місце тотальний дефіцит усього необхідного для утримання дітей. Хронічно не вистачало кухонного обладнання, ліжок, постільної білизни, подушок, ковдр, горщиків для відправлення природних потреб, рушників, посуду, ложок, іграшок. Тож діти, поки їхні батьки працювали, перебували у дискомфортних умовах. Через обмеженість кількості ліжок, малюки спали у них по двоє. У разі ж відсутності такої можливості, дітки мусили спати на підлозі, на набитих соломою матрацах. У 1960 р. Щорський районний відділ народної освіти у Дніпропетровській області констатував, що у всіх його 55 колгоспних сезонних дитячих садках «не вистачає стандартних меблів, стільчиків для 4—6-місних столів, стільців для годування грудних дітей, шаф для одягу зовсім немає. Іграшок для дітей раннього віку та для дошкільнят дуже мало. Немає матеріалів і обладнання для трудового виховання» [59, арк. 104].

Не менш складною була і ситуація з харчуванням дітей. Дитячі садки були обмежені асортиментом продуктів. Колгоспи навіть не переймалися питаннями постачання до своїх дошкільних закладів вітамінної продукції. У багатьох колгоспних садках замість масла вершкового, сиру, м'яса, риби, яєць споживалися тільки круп'яні та макаронні вироби, картопля,

сало, маргарин та олія. Як і раніше, діти не отримували або отримували в неналежній кількості молоко, вітаміни, солодоці. Виконавчий комітет Криничанської районої ради, перевіривши у 1965 р. стан з харчуванням у дошкільних закладах своїх колгоспів, виявив таку картину: «Харчування складалося з борошна, вермішелі, пшона, молока. Зовсім не видавалися мед, масло, сметана. А фрукти видавалися у недостатній кількості. Харчування було малокалорійне, одноманітне» [35, арк. 19].

Через низьку кваліфікацію працівників колгоспних дошкільних дитячих закладів, зрозуміло, на незадовільному рівні були і виховання, і догляд за дітьми. На працівників колгоспних дошкільних закладів не поширювалися пільги, що мали їхні колеги у містах, а робота у дитячих садках не зараховувалася у педагогічний стаж. І заробітна платня їх була вкрай низькою. Про її рівень можна отримати уявлення з штатного розкладу адміністративно-управлінського апарату колгоспу ім. Молотова Криничанського району та оплати його праці. У 1960 р. завідувача дитячим садком і куховарка отримували за один день своєї роботи 1,5 трудовдня, няня за догляд групи з 4—5 грудних дітей або дітей старшого віку у кількості 15 чол. — 1,25 трудовдня. Це становило відповідно 45 та 37,5 трудовдня на місяць. Тоді, як, наприклад, касир-рахівник отримував 60, помічник бухгалтера — 70 трудовднів, не говорячи вже про старший управлінський та керівний персонал. У 1964 р., коли господарство вже працювало в умовах грошової оплати праці своїх трудівників, завідуючій була встановлена зарплатня в розмірі 40 крб (це у сучасному грошовому вимірі становить приблизно 320 грн.), а всім іншим працівникам — по 30. Це становило відповідно 12-ге і 13-ге місця з 14 рівнів оплати працівників адміністративно-управлінського та обслуговуючого апарату господарства. Більше за них отримували навіть експедитор, завгосп — 50 крб., водій голови колгоспу — 60 крб. [54, арк. 22].

Врешті-решт, попри складнощі економічного і соціального розвитку, у повоєнний період Дніпропетровщина перетворилася в один із найпотужніших регіонів Радянського Союзу, стала найбільшим в Україні і одним з найважливіших центрів чорної металургії СРСР з розвинутим машинобудуванням, хімічною, харчовою промисловістю і виробництвом будівельних матеріалів, автомобільних шин, феросплавів, труб великого діаметра для нафто- і газопроводів. Індустріальний комплекс області базувався на місцевих покладах залізної та марганце-

вої руди, донецькому та павлоградському вугіллі, електроенергії системи «Дніпроенерго» тощо. Область стала однією з найбільш урбанізованих територій України. За цей період на її території виникли міста Першотравенськ, Вільногірськ, Зеленодольськ, а чимало сіл отримали статус селищ міського типу, як-от: Солоне, Апостолове, Межова, Юр'ївка, та міст, як село Жовта Річка, з отриманням одночасно з цим назви Жовті Води.

Середина 1960-х — кінець 1980-х рр. в історії Дніпропетровщини, як і всієї України, були досить суперечливими. З одного боку, це був період достатньо бурхливого розвитку, з іншого,— історики визначають ці роки як прояв системної кризи та занепаду радянського ладу. Все це не могло не позначитися і на суспільно-політичному, соціально-економічному та духовно-культурному житті області, її мешканців.

У 1960-х — 70-х рр. область досягла значних успіхів у своєму економічному розвитку. Тільки протягом 1961—1975 рр. капіталовкладення в індустрію регіону становили майже 20 млрд. крб. [63, с. 103]. Розпочали діяльність сотні нових великих підприємств, їх у 9-й п'ятирічці було 260, у тому числі шість гірничо-збагачувальних комбінатів у Кривому Розі та Нікопольському марганцевому басейні, унікальні прокатні стани у Дніпропетровську та Дніпродзержинську, потужні доменні печі у Кривому Розі. Зростала кількість поточних, механізованих і автоматизованих ліній — із 1965 до 1975 р. їх кількість збільшилася з 854 до 2248 [63 с.15].

Гордістю України і всього СРСР став Південмаш — центр космічної техніки світового рівня. Саме тут уперше у світовій практиці було налагоджено серійне виробництво супутників. Згодом Дніпропетровський ракетно-космічний центр ініціював створення міжнародної космічної програми «Інтеркосмос». Із 25 автоматичних апаратів, виведених на орбіту у Радянському Союзі, 22 створені у КБ «Південне» і виготовлені на ВО «Південмаш» [61, с. 115]. Велика роль у цих досягненнях належала таким яскравим особистостям, як О. М. Макаров та М. К. Янгель.

Зрештою, обсяги виробництва промислової продукції в 1970 р. порівняно з довоєнним періодом збільшилися у 8,8 разу. Продукція підприємств регіону експортувалася у 70 країн світу [63, с. 31].

У 1960-х — 1970-х рр. усі центральні садиби колгоспів і радгоспів Дніпропетровщини були поєднані з райцентрами автобусним сполученням. Значно поліпшився в цей час і бла-

гоустрій населених пунктів області. На 1967 р. завершено електрифікацію сільських районів. Станом на 1968 р. у 18 містах області було газифіковано близько 308 тис. квартир. До кінця 1977 р. газоспоживання вже отримали 50 міст і селищ Дніпропетровщини [63, с.32]. За 1970-ті — першу половину 1980-х рр. сотні тисяч сімей в'їхали до нових квартир. Зокрема, тільки в обласному центрі з'явилися нові житлові масиви — Перемога, Тополя, Сонячний, Червоний Камінь. На лівобережжі Дніпра будували нові житлові масиви в м. Дніпродзержинськ тощо.

Отже, за понад 40-річний післявоєнний період в області відбулися серйозні позитивні зміни, було створено потужну індустрію. При цьому вагому роль у розвитку Дніпропетровщини відіграли такі керівники обласної партійної організації 1950 — 1980-х рр., як Л. І. Брежнев, В. В. Щербицький, О. Ф. Ватченко, Є. В. Качаловський, В. Г. Бойко, М. К. Задоя, а також голови обласної ради депутатів трудящих М. В. Пашов, Ю. П. Бабич, С. А. Стежко. Область у цей час стала кузницею кадрів і для всієї держави. Так, генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев був уродженцем Дніпродзержинська і свою кар'єру розпочинав саме на Дніпропетровщині, партійну організацію якої очолював у післявоєнний період.

Заслуги трудящих області в розвитку економіки, соціальної і культурної сфери у цей період були високо оцінені керівництвом республіки, країни в цілому. Так, орденами Леніна були нагороджені міста Кривий Ріг (1971) та Дніпропетровськ (1976), орденом Червоного Прапора — міста Дніпродзержинськ (1970), Кривий Ріг (1975), Павлоград (1979), Нікополь (1980), орденом «Знак Пошани» — м. Верхньодніпровськ (1979). Крім того, в 1958 та 1970 р. область отримала дві нагороди — ордени Леніна.

Проте вади радянської командно-адміністративної системи, звичайно, проявлялися і в нашому регіоні. Економіка розвивалася головним чином екстенсивним шляхом. Модернізація виробництва відбувалася формально і низькими темпами. Продукція чималої кількості заводів та фабрик, особливо тих, що виробляли товари широкого вжитку, була досить низької якості. Тож чимало підприємств ставали нерентабельними, фактично працювали на склади. Зокрема, на фабриці ім. Володарського у Дніпропетровську в цей час накопичилося продукції на суму в 2,7 млн. крб. У свою чергу, тільки у 1971—1973 рр. металургійні підприємства Дніпропетровська виготовили 180 тис. тонн бракованої продукції [67, с. 91, 98].

Зрештою, командно-адміністративна система все більше втрачала чутливість до досягнень НТР, що й обумовило зростаюче відставання за цим показником від вимог часу і потреб суспільства.

Швидкими темпами накопичувалися проблеми і в екології. Шкідливі викиди промислового виробництва сягнули катастрофічних масштабів. Міста Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ задихались від шкідливих викидів і газів. Швидко зростала смертність населення.

Слід враховувати і той факт, що гальмом для суспільно-політичного розвитку Дніпропетровщини в той час була вся політична система країни — однопартійна, надто централізована, бюрократична, вкрай неефективна, відірвана від інтересів населення. На середину 1980-х рр., коли керівництвом СРСР було взято курс на перебудову економічного і суспільно-політичного життя в державі, Дніпропетровська область залишалась однією з найбільш розвинутих областей як Української РСР, так і всього Радянського Союзу. Тут знаходилися потужні підприємства гірничо-видобувного, металургійного, машинобудівного, військово-промислового комплексів, великі приладобудівні підприємства, існував розвинутий аграрний сектор, який забезпечував потреби не лише області, а й різних регіонів країни, функціонувала одна з найбільш інтенсивно працюючих залізниць, яка забезпечувала транспортування в різні кінці СРСР продукції, що вироблялася в області.

На Дніпропетровщині виготовляли устаткування для підприємств хімічної, машинобудівної, гірничої, гумотехнічної, харчової промисловості, різні види сільськогосподарської техніки — від комбайнів до домашнього реманенту. Окрім промислового напрямку, достатньо потужним в області був і спектр підприємств, які спеціалізувалися на випуску товарів побутового призначення. Зазначимо, що їхня продукція користувалася достатнім попитом у населення, відзначалася належною якістю і доступною ціною. Це відомі холодильники «Днепр», пылесоси «Ракета», телевізори «Весна» і десятки інших найменувань товарів побутового призначення. В області, зокрема, успішно функціонували великі фабрики із виготовлення верхнього чоловічого, жіночого та дитячого одягу, головних уборів, а також підприємства з виготовлення меблів.

Такий стан економіки робив досить оптимістичними перспективи Дніпропетровської області на майбутнє. Тож і в нових умовах задекларованого владою курсу на прискорення со-

ціально-економічного розвитку вона залишалася флагманом у багатьох галузях економіки. Так, у 1985 р., першому році проголошених реформ, у регіоні було завершено будівництво головного конвеєра на Дніпропетровському комбайновому заводі, у Кривому Розі розпочав роботу перший у республіці завод цементно-стружкових плит [61, с.147]. Наступного року там було відкрито і першу в Україні лінію швидкісного трамвая, або, як його назвали, — «наземного метро» [61, с.148]. У 1987 р. на заводі ім. Петровського пущено новий прокатний цех [61, с.151]. У 1988 р. на Новомосковському трубному заводі впроваджено випуск нової продукції — тонкостінних труб; у 1991 р. в Орджонікідзе введено в дію новий кар'єр з видобутку марганцевої руди, а на Дніпропетровському шинному заводі змонтовано першу в галузі роботизовану лінію зі складання покришок для вантажних автомобілів [61, с.152,158].

Паралельно з цим, відгукуючись на зміни, що відбувалися в суспільстві, область включилася в процеси пошуку нових форм організації та управління виробництвом. Так, у 1986 р. у регіоні створено обласний агропромисловий комплекс — ОАПК, який повинен був замінити існуючу до цього часу систему управління сільським господарством та отримання аграрної продукції [61, с.148]. У 1988 р. на Дніпропетровщині було створено обласне державне управління природних ресурсів, із завданням курувати, контролювати і відповідати за весь природний потенціал регіону.

Нові форми започатковувалися й в інших секторах народного господарства. Зокрема, у будівництві на основі приватного капіталу було організоване найбільше в Україні будівельне підприємство «Созидатель». А у трубному виробництві створили міжнародну науково-виробничу інвестиційну групу — «Інтерпайп» [61, с.152,156]. Водночас в області розгортається досить потужний кооперативний рух. У 1988 р. тільки у Дніпропетровську він об'єднав 7,7 тис. осіб, які працювали у 314 виробничих підприємствах нового типу, що спеціалізувалися на наданні населенню різного виду послуг [61, с.152]. У свою чергу, на промислових підприємствах, у сільському господарстві започатковуються нові форми господарювання — орендний підряд та фермерство.

Таким чином, за понад 40 повоєнних років Дніпропетровщина як складник України пройшла достатньо складний шлях свого розвитку. Відродження і розвиток усіх її сфер відбувалися важко і потребували багатьох років наполегливої праці жителів області, її керівників усіх сфер та рівнів. За цей пе-

ріод, завдяки зусиллям трудівників колгоспів, радгоспів, промислових підприємств, відбулися значні зміни соціально-економічного характеру, зріс виробничий потенціал регіону. Унаслідок об'єднаних зусиль органів врядування обласного та місцевих рівнів, усіх її жителів область залишалась у складі провідних як у республіці, так і в Радянському Союзі.

РОЗДІЛ 6

ЗМІНИ У СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ ЖИТЕЛІВ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ: ВІД КУЛЬТУ ОСОБИ СТАЛІНА ДО ІНАКОДУМСТВА І ГЛАСНОСТІ

Стан суспільної свідомості за часів сталінського й пост-сталінського режимів у Радянській Україні загалом і в окремих її регіонах залишається недостатньо вивченим. Це пояснюється слабким розвитком досліджень у галузях політичної антропології, ментальної та соціальної історії. Тривалий час вважалося, що через потужну індоктринацію свідомості тоталітарна держава досягає ідейної та організаційної монолітності суспільства, передбачуваності поведінки і навіть системи мислення всіх її громадян.

Вивчаючи опозиційний рух влади, історики закономірно зосереджувалися на дослідженні активної діяльності людей, здатних кинути виклик режиму [6, с. 616; 31; 33; 35]. Водночас у тіні залишалася свідомість, суспільна й приватна поведінка абсолютної більшості громадян, які не спромоглися на радикальне заперечення радянських цінностей, хоча тією чи іншою мірою відчували облудність комуністичної ідеології. Таким чином створювалася картина протистояння героїв-дисидентів, які беззастережно боролися з владою, ризикуючи безпекою, кар'єрою, сім'єю, життям (принаймні життям на волі) і багатомільйонної маси радянських людей, які не піддавали жодній критиці дії влади й сумлінно будували соціалізм аж до краху СРСР.

Утім, така спрощена картина суспільно-політичної дійсності не дозволяла зрозуміти, яким чином кілька сотень навіть енергетично сильних особистостей розхитали й довели до остаточного зруйнування потужну суспільно-політичну систему, що була надбудовою радянської країни. Пошук адекватної відповіді на це питання актуалізує вивчення менш помітних зрушень у свідомості й поведінці людей, які можна трактувати як «часткове незадоволення» «інстинктивних реакцій» значної маси громадян, що значно вирізняються від організованих акцій оборонного й наступального характеру героїчних одиниць [5] або «удавану підтримку» [45, с. 25].

Запропонований дослідником В. Гриневичем підхід щодо вивчення іншого періоду радянської історії (Другої світової

війни) цілком коректно й ефективно може бути використаним і щодо постсталінського суспільства. Ще більший ресурс, на нашу думку, містить у собі запропоноване сучасним американським істориком, вихідцем із СРСР С. І. Жуком поняття «удаваної підтримки» влади громадянами тоталітарного соціуму. Апробований автором стосовно достатньо вузької теми розвитку молодіжного руху цінителів рок-музики у Дніпропетровську, цей підхід створює можливість дослідити поступові зміни мислення та поведінкових стереотипів і різних соціальних груп Радянської України, і окремих її регіонів, у тому числі Дніпропетровської області.

Під інакодумством у широкому сенсі цього слова домовимося розуміти сприйняття навколишнього світу, що відрізняється від нормативних ідеологем. Воно може як спонукати індивіда до поведінкових відхилень від заданої норми, так і не позначатися на безпосередній активності людини, залишаючись у її ментальному полі. Зважимо й на те, що ідеалом тоталітарної влади є соціум, організований таким чином, нібито він є недиференційованим монолітом. І тому вся система становлення особистості (дитячий садок, школа, піонерська і комсомольська організації, гурткова робота, формування кола читання книг і періодичних видань і т. ін.) відповідала меті формування єдиного колективного моноліту.

Навіть найбільш індивідуалістичний суспільний організм — сім'я — вчила жити тією чи іншою мірою по-радянськи, адже це забезпечувало і батьків, і дітей. Щирість дорослих залежала від життєвого досвіду, що підтверджував або спростовував радянські цінності. Але й у разі спостереження розбіжності ідеологічної норми і реальності батьки, як правило, воліли не розкривати дітям очі на ці розбіжності — гарантії безпеки були значно важливішими.

Втім не будемо вдаватися до спрощення: значна частина радянських людей щиро переймалася радянськими цінностями. До цього могли спонукати власні освітні й кар'єрні успіхи, що уявлялися неможливими в умовах іншого ладу, спостереження досягнень сталінської індустріалізації (особливо очевидних у розвинутих промислових регіонах, одним з лідерів яких була і Дніпропетровщина). Окрім того, в умовах атеїстичного суспільства ідеологія відігравала роль релігійного сурогату й, за словами академіка М. Поповича, «забезпечувала ту духовну опору в безпросвітному повсякденні, без якої життя було просто непереносне» [34, с. 612]. Більшість радянських людей (особливо тих, чие формування відбувалося у

часи більшовицького правління) уже не здатна була увявити собі по-іншому організований світ, що також пригальмовувало розвиток критичного мислення.

Неоднозначно вплинув на радянських громадян, у тому числі жителів Дніпропетровщини, досвід участі у Другій світовій війні, окупації краю, що тривала двадцять шість місяців, примусової праці у Німеччині (176 309 жителів області стали «остарбайтерами») [30, с. 461]. Через цей екстремальний досвід відбувся прорив ментальності закритого суспільства. Попри всі жахи війни люди, які побували за кордоном, отримали можливість спостерігати «інший світ», зіставити досягнення західної цивілізації (а навіть в умовах воєнного стану і руїни життя у країнах Європи було кращим, ніж у СРСР) з реальністю власного буття. Тому саме цей досвід своєрідного розширення свідомості, набутий задовго до смерті Й. Сталіна, можна вважати однією із важливих передумов критичного осмислення комуністичної реальності.

Безпосереднім же провісником лібералізації суспільної думки стала смерть вождя 5 березня 1953 р. «У траурі схилив чоло світ. У жалобі російський робітник, очима, сповненими сліз, глянув з гір трудівник Колхіди, затужив на трембіті гущу, наче приборканий орел у льоті, застиг таджик, заплакали бавовняр Узбекистану і лісоруб Карелії, рибалка з балтійського узбережжя й оленяр засніженої тайги», — так пафосно відгукнулася на смерть Й. Сталіна обласна газета «Зоря» [19].

У Дніпропетровську на площі ім. Горького був проведений траурний мітинг, у читальному залі обласної бібліотеки відкрилася виставка «Справа Сталіна живе і перемагає». Подібними заходами були охоплені всі населені пункти і трудові колективи краю. Досягла апогею професійна й аматорська мистецька сталініана: портрети вождя писалися фарбами, вишивалися, викладалися із зерна [19].

Відповіді респондентів різноманітних проектів з усної історії, які проводилися викладачами і студентами історичного факультету ДНУ, свідчать про те, що факт смерті Сталіна лишається однією з найчастіше згадуваних подій новітньої історії, зафіксований у пам'яті літніх людей як віха власної біографії (поряд зі смертями й народженнями власних батьків і дітей). Показовим є сприйняття цієї події, описане у мемуарах історика, професора кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету Г. К. Швидько. Ученицею дев'ятого класу Дмитрівської середньої школи Дніпропетровської області на уроці російської мови вона отримала

завдання написати твір на тему: «Пам'ятний день в моєй житті». І, незважаючи на недавнє засудження культу особи Й. Сталіна (йдеться про кінець 1950-х рр.), тобто не могло бути навіть підсвідомої орієнтації на політичну кон'юнктуру, дівчині саме ця подія здалася найбільш «пам'ятною», такою, «ніби в сім'ї трапилася трагедія» [43, с. 25—26].

Здавалося б, що могло лякати тих, хто роками перебував у напівголодному стані, у побутових нестачах, відчував постійний принизливий страх перед владою?.. Можливо, природний консерватизм примушував триматися зрозумілого звичного порядку і живив побоювання з приводу того, щоб не стало гірше. А гіршим могли бути — нова війна (на всіх мітингах трудящих області звучить мотив: «Імперіалісти погрожують війною»), ще більша бідність, голод, подальше загострення класової боротьби і масових репресій.

У траурні дні була поширена агітаційна кампанія за вступ до лав КПРС. Жителі Дніпропетровської області продемонстрували середній рівень активності: було подано 1 100 заяв (порівняймо: у Харківській — 6 898, Ворошиловградській — 3 336, Сталінській — 2 037, Одеській — 659, Дрогобицькій — 257, Львівській — 230) [4, с. 37]. Наведені цифри свідчать про зростання активної підтримки партійного курсу із заходу на схід республіки. Дніпропетровський регіон як централь-но-східний очікувано демонструє середні цифри підтримки.

Утім, нове партійно-державне керівництво країни готувало значні зміни курсу в напрямку лібералізації. Жоден з лідерів кремлівського олімпу, як влучно зауважує М. Попович, не хотів заявити, що він є «Сталін сьогодні» [34, с. 594]. Показово, що вже через два тижні після смерті вождя його ім'я перестало згадуватися у заголовках газетних статей спочатку центральної, а потім і місцевої преси; зникли великі газетні «підвали», присвячені вивченню теоретичної спадщини Й. Сталіна, що раніше із суворою періодичністю з'являлися на шпальтах «Днепровской правды», «Зорі» тощо.

Оскільки преса завжди розглядалася радянським керівництвом як один із головних засобів формування громадської думки відповідно до «генеральної лінії» партії, такі речі не могли бути результатом випадкового редакторського недогляду, а свідчили про значні політичні зміни. І незважаючи на жорстоку боротьбу за першість у владі, основні її фігуранти (група Л. Берія — Г. Маленков, М. Хрущов) були налаштовані на реформування сталінської моделі суспільства, а значить — і на нові форми індоктринації свідомості громадян.

Суттєвою рисою «відлиги» стала часткова переорієнтація економіки на інтереси людей, якими протягом тривалого часу нехтували заради глобальних цілей. Громадянин-споживач виникав за часів пізнього сталінізму в офіційному дискурсі лише раз на рік — на початку квітня, під час проведення галасливої ідеологічної кампанії зниження цін. До речі, акція не була скасована і в 1953 р., і жителі області могли побачити на перших сторінках газет світлини своїх задоволених земляків, які купують у магазинах товари або у колі сім'ї радісно оглядають придбане (дорогі тканини, костюми, капелюхи і т. ін.), діляться споживацькими планами на майбутнє (до 1 Травня придбати автомобіль «Победа»), а далі голова сім'ї бере зобов'язання віддячити партії та її ЦК: виконувати по 2,5—3 норми за зміну, достроково виконати завдання сталінської п'ятирічки і т. д. [7].

Втім і партійне керівництво, і деякі з пересічних громадян прекрасно розуміли, що зниження цін є лише пропагандистським трюком, покликаним створити в масовій свідомості ілюзію поступового покращання якості життя. Насправді переважна більшість людей потерпала від поганого харчування, товарного дефіциту, низької оплати праці, а особливо — від незадовільних житлових умов.

Значна частина довоєнного житлового фонду (тоді він становив лише 2 млн. 422 тис. кв. метрів, більша його частина припадала на одноповерхові будинки індивідуальної забудови) [16, с. 46], була втрачена і відбудовувалася у повоєнний час. Але й у 1950-ті рр. життя у комуналках, бараках, підвальних та напівпідвальних приміщеннях залишалося сумною реальністю. Тому рішення влади про інтенсифікацію житлового будівництва через спорудження п'ятиповерхових панельних будинків без «архітектурних надмірностей» і з квартирами невеликої житлової площі було надзвичайно актуальним. Саме внаслідок упровадження такої моделі індустріального домобудівництва житловий фонд Дніпропетровська до 1964 р. подвоївся і становив уже 5 млн. 414 тис. кв. м.

І хоча пізніше малогабаритні квартири презирливо називали «хрущобами», саме ці скромні помешкання, призначені для проживання у них однієї сім'ї, стали основою нового, більш високого за попередній стандарту радянського споживання. У подальші роки темп житлового будівництва у Дніпропетровську не призупинявся, а тому в 1985 р. його загальний фонд складав 17 млн. 117 тис. кв. метрів житла. Відтак із 1950-х до середини 1980-х рр. у нашому місті було побудова-

но житла у 6 разів більше, ніж за всю попередню його історію [30, с. 516—517].

Значно покращились і побутові умови населення. Практично кожна міська (а пізніше і сільська) сім'я стала користуватися холодильником, пральною машиною, телевізором. Зростала мережа ательє, майстерень, їдалень, домових кухонь. Усе це створювало нові можливості дозвілля: люди отримали більше часу для читання, спілкування, осмислення власного буття, у тому числі й критичного.

На критичне сприйняття дійсності людину постсталінського періоду налаштовувала і більш відкрита преса. Вона явно урізноманітнювала інтонацію: від єдино пафосної до більш різноманітної. Наприклад, в обласній газеті «Зоря» відкрилися постійно діючі рубрики — «Листи наших читачів», «Дніпровський перець», спеціально призначені для критичних матеріалів. Негативні аспекти життя області, що піддаються критиці, здаються трохи дріб'язковими: скажімо, скарги на черги у манікюрних залах, відсутність рятівних служб на пляжі, одноманітність асортименту страв у робітничих їдальнях і буфетах, погану якість тротуарів, кількадечне закриття магазинів у селах на переоблік, відсутність газованої води й морозива у парках Кривого Рогу і т. ін.

Одночасно з ініціативи Дніпропетровського міського комітету комсомолу на проспекті К. Маркса з'явилися вікна сатиричної газети «Легка кавалерія». Вона користувалася неабияким попитом: юрби людей у центрі міста знайомилися з оперативною критичною інформацією, яку збирали «загони кавалерії», створені на всіх підприємствах міста. У вікнах сатири «красувалися» бюрократи, спекулянти, п'яниці, хулігани — всі ті, «хто заважає нормально працювати і культурно відпочивати чесним радянським людям» [28].

Після XX з'їзду КПРС критична рефлексія поширилася і на партійні організації. Під популярним гаслом «Суворо дотримуватися ленінських норм партійного життя» критикувалися комуністи, секретарі парторганізацій за «порушення колективних методів керівництва» й «небажання рахуватися з думкою рядових комуністів» [26].

Ця показова риторика була покликана сформувати суспільну думку відповідно до офіційної лінії, спрямованої на боротьбу з культом особи та його наслідками. Розуміючи, що раптова зміна оцінки ролі Й. Сталіна вимагає певної перебудови людської свідомості, партійне керівництво проводило системні заходи щодо встановлення хоча б обмеженого діало-

гу з населенням (попри монологічний характер тоталітарної політичної культури). Тому після публікації постанови XX з'їзду КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» 3 липня 1956 р. у всіх виробничих колективах області було організовано її обговорення. Перші сторінки газет зарясніли фотографіями: агітатори читають постанову на зібранні активу, люди напружено вслухаються у текст постанови, що лунає з радіоприймача.

Сприйняття громадянами цієї інформації не могло бути однозначним. Адже чимала частина політичної еліти та радянського суспільства загалом добре вихована в кращих традиціях сталінізму попереднього періоду, зустріла хрущовські реформи і курс на десталінізацію з великим несприйняттям. На підсвідомому рівні це був наслідок тотального страху перед історичною пам'яттю. Адже в безжальний маховик терору голодом під час Голодомору 1932—1933 рр., років «розстріляного відродження», у ході великого терору 1937 р. були втягнуті мільйони людей, які побоювалися, що розвінчання культу особи Сталіна може призвести до викриття їхньої конкретної діяльності, яка на практиці сприяла утвердженню антинародної ідеології та практики сталінізму.

Старі кадри не могли не усвідомлювати, що культ вождя — це частина комуністичної системи, якій вони зобов'язані своєю освітою, посадами, нагородами, соціальним становищем. Для прибічників сталінського курсу, на ідеології якого було виховане ціле покоління радянських людей, крах системи означав кінець історії. Цього вони не могли допустити. Зважаючи на це, стає цілком зрозумілим, чому хрущовські реформи, по суті, не були підтримані частиною суспільства, насамперед старою сталінською елітою, яка вдавалася якщо не до відкритого спротиву, то до тихого, але небезпечного саботажу.

Слід зважати й на те, що десятиліттями у голови людей вбивалося поклоніння перед сильною і безгрішною особистістю, «батьком народів», вождем світового пролетаріату, корифеєм усіх наук... За згадками респондентів, «чесне сталінське!» лунало навіть у приватних розмовах дітей без дорослих, коли вони хотіли засвідчити власну правдивість. Тому зрозумілою є поширена палітра думок, почуттів, що охопили суспільство: від розгубленості й розчарування більшості (що пояснюється й стихійним консерватизмом масової свідомості) до відчуття відновленої справедливості й сподівань на краще у людей, здатних до критичного осмислення пережитого.

Однак загалом зрозуміло, що у післяз'їздівський період суспільно-політичні настрої громадян стрімко набували критичного характеру, і взяти їх під повний контроль партії уже не вдалося ніколи. «Хрущовська відлига» породила серед певної частини радянських людей і особливо молодого покоління надії на те, що комуністична система демократизується і конституційні права і свободи наповняться реальним змістом. Саме тому серед інтелігенції зустрічаються спроби поглибити критику сталінських злочинів. Особливо яскраво ця тенденція виявила себе у творчому та молодіжному середовищі області: у вищих навчальних закладах, науково-дослідницьких установах, проектних організаціях.

Невипадково перші прояви інакодумства в області були виявлені у Дніпропетровському державному університеті під час підготовки й проведення XX з'їзду КПРС. Саме у лютому 1956 р. Дніпропетровський обласний суд розглянув справу Миколи Івановича Кучера, який на час арешту був студентом 5-го курсу історико-філологічного факультету ДДУ. Радянський суд звинуватив колишнього студента у тому, що він разом із вчителем школи робітничої молоді з міста Новомосковська Г. Євтушенком писали листи на адресу вищих органів влади та закордонних радіостанцій, що містили «наклепи на радянську дійсність, керівників партії і уряду, внутрішню і зовнішню політику» [29, с. 148]. Характерно, що у винесенні вироку тодішні судді керувалися діючим у той час Кримінальним кодексом 1927 р.

М. І. Кучер зайняв дійсно гостро безкомпромісну громадянську позицію. Так, в одному з листів під назвою «Звернення до Радянського уряду» він, зокрема, писав: «...Найважливішою складовою частиною політграмоти є марксизм-ленінізм, з якого ви зробили своєрідну релігію, що прищеплюється в обов'язковому порядку підростаючому поколінню. Різниця, правда, в тому, що в істинності релігійних догматів людина має право сумніватися, чого не може робити особа відносно марксизму-ленінізму. ... З фанатизмом і жорстокістю інквізиторів ви знищуєте і гноїте у в'язницях і таборах всіх, хто хоч словом заїкнувся проти урядової ієрархії, здійснюючи своє улюблене гасло «Хто не з нами, той проти нас...». Ці слова дорого коштували М. І. Кучеру, якого засудили на 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Верховний Суд УРСР зменшив термін покарання до п'яти років. Лише у 1991 р. М. І. Кучера було реабілітовано [40, с. 191].

У листопаді 1960 р. студенти фізико-технічного факультету університету О. Дупліщев, П. Білоножко, Є. Бойко теж

потрапили у поле зору КДБ і звинувачувалися у прослуховуванні антирадянських радіопередач, розповсюдженні їх змісту серед інших студентів. До того ж, студенту О. Дупліщеву інкримінували написання двох анонімних антирадянських листів до редакції газети «Комсомольська правда». Внаслідок цього студента-інакодумця виключили з університету [40, с. 192].

Поверховість хрущовської десталінізації, відсутність серйозних зрушень у функціонуванні влади турбували і людей старшого покоління. Так, ветеран праці, колишній голова колгоспу ім. Калініна (Сталінський район Дніпропетровської області), член КПРС з 1920 р. Дмитро Іванович Попов створив підпільну групу, яка мала на меті організацію масових виступів проти існуючого ладу. У грудні 1958 р. Д. Попов на адресу ЦК КПРС, ЦК ВЛКСМ надіслав програмний документ організації «Партія і держава диктатури робітничого класу». У ньому вимагалось «переглянути принципи партійного будівництва», «забезпечити існування різного роду внутріпартійних фракцій і угруповань», «дозволити практику дискусії і плебісцитів», «надати більше самостійності місцевим партійним організаціям» [2, с. 326]. Звертає на себе увагу й те, що, попри посиленій після смерті Й. Сталіна культ В. Леніна (а це знаходило позитивний відгук навіть серед інтелігенції), комуніст із провінції з багаторічним партійним стажем сповідував ідеї, що аж ніяк не співпадали з ленінським розумінням партійно-державного устрою.

Критичні настрої спорадично виникали навіть у середовищі апаратників. Так, досить обережні висловлювання інструктора Кіровського району ЛКСМУ м. Дніпропетровська Віктора Хазяїнова про наявність численних фактів приписок і окоманілювання у роботі первинних комсомольських організацій, а також його участь у розповсюдженні у лютому 1963 р. антирадянських листівок у П'ятихатках, рішенням судової колегії у кримінальних справах Дніпропетровського обласного суду були оцінені шістьма роками перебування у виправно-трудовах таборах суворого режиму [2, с. 326].

«Десакралізація» влади, розпочата хрущовським керівництвом, поставила під знак питання всі складові партійної політики. У свідомості мислячих людей не могли не виникати сумніви щодо правомірності жертв на вівтар історії, про винуватців злочинів, про покарання винних. Розчаровані у соціалістичних цінностях, молоді люди розпочали вдивлятися за обрії «залізної завіси». «У вільному світі люди живуть наба-

гато краще, ніж у нас»,— переконував своїх однокурсників комсорг однієї зі студентських груп Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту Анатолій Сенін. Напередодні святкування 45-ї річниці Жовтневої революції він виготовив листівки антирадянського змісту і збирався розповсюдити їх серед жителів міста, але був заарештований і засуджений на п'ять років позбавлення волі [30, с. 525].

Десталінізація сприяла й активізації національної самосвідомості жителів краю. Кращі з представників студентства, інтелігенції області замислювалися над можливостями збереження української культури від політики русифікації, що розцінювалося органами і силовими структурами як прояв «українського буржуазного націоналізму». Саме так трактувалася діяльність створеної у 1960 р. групи студентської молоді «Дніпро». Її засновники, студенти Дніпропетровського державного університету Г. Завгородній, О. Овчаренко, С. Труш і студент медичного інституту В. Лелюх обговорювали проблеми мови, літератури та мистецтва в УРСР і вели розмови про необхідність розширення прав союзних республік.

Гуртківці заслуховували реферати Олександра Овчаренка «Кирило—Мефодіївське братство» і «Великодержавні погляди В. Белінського». У червні 1960 р. учасники гуртка розглянули проекти програми і статуту організації, які відзначалися антирадянським духом. Проте подальшої роботи не проводилося, і гурток фактично саморозпустився [40, с. 193].

Втім у 1962 р. увагу органів привернув захист дипломної роботи О. Овчаренка на тему: «Поема Т. Г. Шевченка «Великий льох». Аналізуючи творчість українського поета, студент-філолог наважився висловити сумнів щодо офіційної концепції «воз'єднання України з Росією» та однозначно позитивної ролі Б. Хмельницького в українській історії [30, с. 525]. За «нерозуміння» здійснюваної КПРС національної політики О. Овчаренку було оголошено письмове попередження з вимогою «припинення політично шкідливої діяльності». У 1965 р. подібних профілактичних заходів впливу зазнали учасники іншого молодіжного угруповання, до якого входили студенти Дніпропетровського держуніверситету О. Завгородній, І. Сокульський, колишній співробітник Магдалинівського радіомовлення О. Водолажченко, інженер заводу п/с 186 В. Семененко та П. Вакаренко.

У травні 1966 р. майже 26-річний студент історико-філологічного факультету І. Сокульський був виключений із комсомолу та ДДУ за «негідну поведінку», що полягала у напи-

санні «пасквільних віршів про Україну». Насправді занепокоєння влади викликало те, що молодий поет говорив і писав вірші тільки українською мовою, і, за агентурними даними, зберігав у себе книгу західного дослідника І. Кошелєвця «Панорама найновішої літератури в УРСР» [15, с. 70—72].

Історики ще мають ретельно вивчити феномен формування цього інакодумства. Адже, як засвідчував І. Сокульський у своїй «Автобіографії», до 22-х років він писав російською мовою, хоча при цьому закінчив школу з українською мовою навчання. Безсумнівно, давалася взнаки вся система радянського виховання, в основу якої були покладені російська ідентичність і російська історична пам'ять. Невипадково І. Сокульський писав: «І велич народу («Разве найдется в мире такая сила, которая бы пересилила русскую силу?!»), і захоплення грандіозними розмірами нашої країни («Широка страна моя родная...»), і наші військові успіхи, що так крикливо рекламувались у повоєнний період («Русские победили немцев!»), і навіть більш-менш виявлення інтимних почуттів («Не могу я тебе в день рождения дорогие подарки дарить...») — все було пов'язане для нас з російською мовою, російською історією, російською державністю». Цілком закономірно, що І. Сокульський та його ровесники не бачили суттєвої різниці між українцями та росіянами, називаючи себе «руськими» [37, с. 21].

Однак, попри зазначене, код рідної історичної пам'яті й ідентичності у І. Сокульського досить швидко пробудився. Цьому, безсумнівно, посприяло і його навчання на українському відділенні філологічного факультету Львівського університету, куди Іван вступив 1962 р., і активна участь «у стихійному студентському русі так званої «хрущовської доби» нашого суспільства» в Дніпропетровську, де він продовжив навчання з 1964 р. Все це привело І. Сокульського до утвердження у власній свідомості нової життєвої місії, яка вимагала думати, відчувати і говорити по-українськи. За кілька років він відкрив для себе «духовно-культурний материк України», що було для молодої людини захопливим і всепоглинаючим, новим, нечуваним і несподіваним. Це був справжній світоглядний переворот, унаслідок якого Україна стала для І. Сокульського, кажучи його ж словами, «альфою і омегою, кожним моїм подихом і хвилиною, кожним моїм словом і ділом — молитвою моєю вранішньою й вечірньою, моєю вірою». Така життєва позиція за тих історичних умов була несумісною з можливістю продовжувати навчання в університеті [37, с. 21—22].

Після відрахування із ДДУ І. Сокульський працював у районних багатотиражних газетах. Так, навесні 1968 р. він влаштувався на посаду літературного співробітника багатотиражки Придніпровської ГРЕС «Енергетик». Невдовзі колишній студент ДДУ встановив зв'язок із слюсарем-монтажником Б. Уніятю і журналістом Дніпропетровської обласної газети «Зоря» М. Скориком (обидва були колишніми студентами Київського державного університету, виключеними «за націоналістичну діяльність»). Разом вони створили «Клуб творчої молоді» з секціями: поезія, література, архітектура, музика, туризм.

13 квітня 1968 р. у Палаці культури м. Придніпровська відбувся Вечір поезії, на якому виступили І. Сокульський, О. Завгородній, М. Скорик, Т. Скорик, члени літературної студії ДДУ. Наступного дня, після проведеного вечора поезії, група його учасників виїхала на могилу київського князя Святослава у с. Нікольське Солонянського району Дніпропетровської області, де, зокрема, читався нелегальний документ на адресу письменника М. С. Тихонова із закидами стосовно «нібито шовіністичних поглядів його і газети «Комсомольская правда», обговорювалося питання «про русифікацію», а також позитивно оцінювався роман Олеся Гончара «Собор». Це стало приводом для закриття молодіжного об'єднання та застосування каральних заходів щодо його активу. Так, за «неправильну поведінку і участь в ідеологічно шкідливих діях» було виключено з лав КПРС М. Скорика, а І. Сокульський та Б. Уніят було «вторно профілактовані» співробітниками обласного управління КДБ. У результаті І. Сокульський звільнився з роботи у багатотиражці та влаштувався вихователем у гуртожитку «Дніпросаптехмонтаж» [41, с. 94—95, 251; 40, с. 200].

Про те, що навесні 1968 р. ідеї інакодумства «витали в повітрі», свідчить і випадок у гуртожитку № 2 ДДУ, де проживали студенти історико-філологічного факультету. Якимось у ньому вивісили стінгазету, в якій помістили статтю члена редколегії, студента російського відділення С. Василенка «Один день Ивана Денисова», яка за назвою дуже нагадувала відомий твір російського письменника О. Солженіцина «Один день из жизни Ивана Денисовича». Повість про будні радянських таборів з подачі М. Хрущова вийшла у світ 1962 р. у журналі «Новый мир», і справила значне враження на читаючу публіку. Але у брежнєвські часи цей твір був явно не на часі.

Газета висіла вже кілька днів і була прочитана багатьма студентами, які, можливо, ніяких «ідейно шкідливих анало-

гій» в ній і не помітили. Втім секретар партійного бюро факультету, який навідався до гуртожитку, побачивши стінну пресу, відразу ж розпорядився: «Негайно зняти газету!» Цікаво, що його роз'яснення ідеологічної шкідливості твору О. Солженіцина і натяку на нього у стінгазеті, зроблені голові студентської ради гуртожитку, мали зворотню реакцію і тільки привернули увагу до цього твору [40, с. 197, 201; 43, с. 45—46].

Детонатором виявив вільнодумства серед інтелігенції краю стало цькування роману «Собор» та його автора — відомого письменника, випускника ДДУ 1946 р. — Олесь Гончара, що розпочалося у компартійних колах тієї ж весни 1968 р. Розв'язана чиновниками наклепницька кампанія проти роману співпала з 50-річним ювілеєм талановитого письменника, автора романів «Прапорonoсці», «Таврія», «Перекоп», «Людина і зброя», «Тронка» — прози, влучно названої видатним поетом М. Бажаном «словом, напоєним світлом» [3, с. 5].

Проте вихід роману «Собор», у якому негативні персонажі дуже нагадували представників вищої партійної номенклатури області, зробив, на думку місцевих чиновників, поїзду дніпропетровських літераторів на Гончарівський ювілей «не бажаною»: адже роман був негативно оцінений першим секретарем обкому КПУ О. Ватченком. Із таким підходом зіткнувся на початку квітня 1968 р. український поет В. Корж. Автор збірок «Барвій», «Закон пензля», він працював інструктором культурно-масового відділу облпрофспілки та відповідав за організацію роботи серед молодих літераторів, самодіяльних художників і композиторів.

Отримавши особисте запрошення на ювілей від Олесь Гончара, В. Корж даремно намагався добитися офіційного дозволу на поїздку в Київ — його під різними приводами не випустили із Дніпропетровської області. Поет не злякався наслідків невиконання негласної заборони. «Я знаю, що мені загрожує казенний дім, — із викликом говорив він своїй безпосередній начальниці, — але я нічого не боюсь і поїду в Київ». І це були не тільки слова — свій намір поет здійснив, що майже відразу стало відомо співробітникам КДБ [3, с. 57].

Дещо пізніше анонімний інформатор повідомляв першому секретарю Дніпропетровського обкому КПУ: «Ювілей Гончара перетворився на антирадянську акцію, він став неприхованим, безпрецедентним випадом проти пленуму ЦК КПУ, на якому йшлося про серйозні хиби «Собору». На цьому зібранні патріотично налаштованої української інтелігенції був і дніпропетровський поет В. Ф. Корж...» [41, с. 94—95, 251].

Після ювілею Олесь Гончара кампанія проти його роману набрала нових обертів. У ході її пропагандистської «розкрутки» компартійна влада втягувала в неї представників різних верств населення, у тому числі й студентство. Так, одного дня у «кращих традиціях» тієї доби із деканату історико-філологічного факультету надійшла вказівка, певно, пущена «згори», зібрати підписи студентів під відкритим листом до Олесь Гончара, спрямованим проти «Собору», для термінової публікації в обласній газеті «Прапор юності». Однак студенти-філологи відмовилися підписувати невідомо ким складений лист. Так само вчинили і студенти-історики 2-го і 3-го курсів. Організаторам збирання підписів вдалося умовити лише 7—8 «підписантів» із 1-го курсу. Характерно, що випадок із відкритим листом тільки посилив інтерес студентів до роману письменника, який вже був опублікований у часопису «Вітчизна» [41, с. 167].

20 травня 1968 р. серед студентів-істориків ДДУ спонтанно виникла ідея проведення літературного диспуту стосовно роману «Собор». Незабаром на інформаційній дошці без відома викладачів і громадських організацій факультету з'явилось оголошення, де зазначалася дата майбутнього обговорення твору — 22 травня.

Звичайно, можна припустити випадковий збіг хронології, але загальновідомо, що 22 травня (за новим стилем) 1861 р. на Чернечій горі в Каневі за участю студентів-народолюбців і місцевих селян відбулося перепоховання геніального українського поета Т. Г. Шевченка, яке викликало справжній переляк тодішньої царської влади [44, с. 536]. Але, напевно, ще більшої інтриги надавало те, що 22 травня 1967 р. біля пам'ятника Кобзарю, напроти головного корпусу Київського державного університету, вшанувати пам'ять великого сина української нації зібралось більше тисячі осіб. Тоді ж міліція почала розгін несанкціонованого мітингу. У відповідь на арешт чотирьох учасників зібрання розбурханий натовп організував демонстрацію біля будинку ЦК КПУ і не розходився до звільнення заарештованих.

Не відреагувати на оголошення про диспут керівництво факультету не могло. У ході бесіди зі студентами тодішнього декана факультету професора Ф. С. Павлова з'ясувалося, що серед майбутніх істориків є такі, які висловлюють невдоволення з того приводу, «що в нас не дозволяють вільно висловлювати свою думку». За цих обставин досвідчений керівник і педагог дав дозвіл на проведення диспуту, але не в масштабах

усього факультету, а лише в межах окремого курсу. Наступного дня студенти заручилися підтримкою й секретаря партбюро доцента Ф. М. Білецького. Але керівництво університету, враховуючи загальну ситуацію навколо «Собору», вирішило диспут не проводити, хоча у випадку, якщо студенти будуть наполягати, не виключалося його перенесення та ретельна підготовка до нього на початку червня, звісно, за попередньою згодою обкому КПУ.

Тим часом влада робила все, щоб не допустити небажаного розгортання подій в університеті. Все ж 22 травня 1968 р. студенти-другокурсники історичного відділення Ю. Мицик і В. Лаврищев (автори оголошення про диспут) були «взяті на перевірку» співробітниками КДБ. Того ж дня Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Дніпропетровській області інформувало першого секретаря обкому КПУ О. Ватченка стосовно спроби обговорення роману Олеся Гончара «Собор» на історико-філологічному факультеті ДДУ. Наслідком цього стали вказівки та розпорядження з обкому щодо «термінового втручання» та проведення заходів «із посилення політико-виховної роботи на факультеті». У результаті літературний диспут так і не відбувся. Але все ж таки є підстави вважати, що події навколо роману «Собор», які дивовижно збіглися з атмосферою «празької весни», не пройшли безслідно для деяких його учасників [1, с. 7].

Цькування роману Олеся Гончара «Собор» стало приводом для написання «Листа творчої молоді м. Дніпропетровська», який вийшов з-під пера І. Сокульського за участю журналістів В. Заремби і М. Скорика у червні 1968 р. Протягом серпня—грудня того ж року цей документ, адресований голові Ради Міністрів УРСР В. Щербицькому, секретареві ЦК КПУ Ф. Овчаренку та секретареві Спілки письменників України Д. Павличку, за допомогою мешканців Дніпропетровська М. Кульчинського, В. Савченка та О. Кузьменка був розісланий у різні організації та установи Києва та Дніпропетровська. Незабаром лист потрапив за кордон і побачив світ на шпальтах канадської газети «Український вісник», у часопису «Сучасність», що видавався у ФРН, а також був зачитаний на радіо «Свобода» [41, с. 148—149].

Автори «Листа творчої молоді м. Дніпропетровська» піддали безстрашній і жорсткій критиці антигончарівську кампанію, назвавши її «настільки безпардонною та безпринципною, що перед нею бліднуть найдикіші витівки відомих усьому світові китайських хунвейбінів» [41, с. 261; 44, с. 201]. На

підтвердження цього автори документа навели численні приклади відвертих переслідувань із боку компартійної влади всіх тих, хто насмілився мати свою думку (відмінну від офіційної) щодо роману «Собор». Для таких людей це вільнодумство закінчувалося виключенням із партії, комсомолу, суворими доганами, звільненням із роботи тощо.

Показавши репресивні методи влади стосовно «цілої фаланги української творчої молоді», І. Сокульський та його співавтори розкрили величезний розрив між словом і ділом у політиці та повсякденній практиці КПУ, виявом чого були факти безкарного перебування в лавах партії справжніх злочинців: убивць, крадіїв державних коштів, моральних покидьків. На сторінках «Листа творчої молоді м. Дніпропетровська» актуалізувалися питання стану рідної української мови, ставлення влади до української історії та культури в Дніпропетровську, розвінчував міф про «націоналістичну небезпеку», який поширювався «свідомими і несвідомими «друзями» українського народу [41, с. 169—173].

«Ми, творча молодь Дніпропетровська, — йшлося у відкритому листі, — вимагаємо притягти до відповідальності їх і всіх тих, хто вчиняє брутальні україножерські кампанії — відьомські шабаші на терені української культури, хто переслідує чесних, відданих народові людей тільки за те, що вони хочуть бути самими собою і ніким іншим, що вони хочуть виховувати своїх дітей в українських дитячих садках, школах, технікумах і вузах. Вважаємо, що такі кампанії в кінцевому рахунку досягають одного — сіють ворожнечу між двома великими братніми народами» [41, с. 173—179].

Безсумнівно, «Лист творчої молоді м. Дніпропетровська» став прямим викликом комуністичній системі того часу. Автори цього документа були людьми великої громадянської мужності, національної гідності та справжніми патріотами України, які не побоялися наслідків із боку неосталіністського режиму.

Компартійна влада прийняла виклик дисидентів. У червні 1969 р. органами КДБ були заарештовані І. Сокульський, М. Кульчинський та В. Савченко. На судовому процесі, який відбувся в січні 1970 р., обвинуваченим інкримінували антирадянську діяльність, зокрема підготовку та розповсюдження «Листа творчої молоді м. Дніпропетровська», а також читання таких «кримінальних» творів, як «Украинский народ в его прошлом и настоящем» М. Грушевського, «Інтернаціоналізм чи русифікація» І. Дзюби, «Репортаж із заповідника

ім. Берії» В. Мороза. У результаті Іван Сокульський був засуджений до 4,5 року таборів, робітник Микола Кульчинський — до 2,5 року ув'язнення, а літератор Віктор Савченко — до 2 років умовно з трирічним випробувальним терміном [41, с. 179; 38, с. 491].

Ув'язнення не зламало І. Сокульського. Після звільнення він продовжив громадську діяльність, у 1978 р. вступив до Української Гельсінської групи, неодноразово ставав на захист в'язнів совісті, виступав проти незаконних репресій стосовно дисидентів, а разом із тим багато працював як літератор і публіцист. Уся ця діяльність викликала негативну реакцію влади, яка неодноразово змушувала І. Сокульського звільнятися з роботи «за згодою сторін» або «за власним бажанням». Так було 2 січня 1975 р., 23 серпня 1976 р., 3 січня 1977 р., 27 січня 1978 р., 16 серпня 1979 р. У березні 1980 р. український правозахисник знову був підданий обшукам КДБ, під час яких у нього вилучили вірші, щоденники, особисті нотатки, друкарську машинку. Внаслідок цього, у квітні того ж року була порушена кримінальна справа та розпочалося дев'ятимісячне слідство, яке призвело до судового процесу (проходив по одній справі з Григорієм Андрійовичем Приходьком, уродженцем села Олександропіль Синельниківського району Дніпропетровської області) у січні 1981 р. Покарання виявилось надзвичайно жорстоким — 10 років позбавлення волі та 5 років обмеження прав [40, с. 201; 38, с. 493].

Такою ж безкомпромісною була антирадянська діяльність жителя районного центру Васильківки Дніпропетровської області В. Калініченка. Ще у юності ним оволоділо бажання перетнути «залізну завісу» й жити у вільному світі. Можливо, воно формувалось під час навчання у Ризькому військово-морському училищі, курсантом якого він став після закінчення школи. Дисциплінарні конфлікти стали на заваді завершенню навчання; училище Віталію довелося залишити. Але після проходження військової служби він продовжив здобувати освіту вже за цивільним фахом. Навчаючись у Київському інституті народного господарства, здібний юнак захопився філософією екзистенціалізму, симпатизував бітникам, товаришував з іноземними громадянами, які навчалися разом із ним. Саме через них він намагався зв'язатися з посольством США, щоб одержати політичний притулок. Але КДБ був поінформований про плани В. Калініченка. Його заарештували і, протримавши деякий час за ґратами, відпустили «з попередженням» [39, с. 553—554].

Прикрий випадок не настрашив молоду людину, і влітку 1966 р. Віталій, придбавши спорядження, зробив спробу перейти радянсько-фінський кордон. Там він був схоплений прикордонниками й засуджений у Мурманську «за зраду батьківщині» до 10 років позбавлення волі у таборі суворого режиму. Перебування у зоні зробило з В. Калініченка ще запеклішого антипода радянської системи. Повернувшись у рідну Васильківку, він регулярно прослуховував передачі західних радіостанцій «Голос Америки» і «Свобода» і переповідав їх зміст односельцям [39, с. 555—556].

Характерно, що у глибинці дисидент не зміг знайти однодумців, а відтак наражався на несприйняття своїх ідей і колективний осуд навіть серед земляків із вищою освітою. Самотність спонукала В. Калініченка шукати товариства поза колом односельців. У результаті він вийшов на «Українську громадську групу сприяння виконанню гельсінських угод». Дисидент звернувся із заявою на ім'я одного з ініціаторів УГГ Л. Лук'яненка, в якій повідомляв про те, що «вважав би за велику честь прилучити до корисної народові справи вступом до членів Групи» [2, с. 332]. Попередньо інакодумець звернувся з заявою до Президії Верховної Ради СРСР, у якій викрив брехливі запевнення радянського керівництва про те, що нібито СРСР виконує зобов'язання стосовно прав людини, взяті при підписанні гельсінських угод.

В. Калініченко довів наявність політичних переслідувань інакодумців, зокрема, факти їх ув'язнення у таборах та психіатричних лікарнях. Наостанок він зрікся радянського громадянства і на знак протесту оголосив десятиденне голодування. Незабаром у 1980 р. В. Калініченко був обвинувачений у тому, що начебто зводив наклепи на державний і суспільний лад, національну політику КПРС. Суд, що проходив у Васильківці, визначив дисиденту покарання у вигляді десятирічного ув'язнення у колонії особливого режиму [39, с. 556—560].

Отже, сприйняття дисидентської діяльності у селі і у місті дещо відрізнялося. У селах інакодумці, як правило, залишалися одинаками, не маючи навіть співчутливого оточення. Окрім нижчого рівня освіченості й поінформованості це пояснюється більшою соціальною незахищеністю рядових працівників (а особливо представників інтелігенції) перед сільським начальством, адже можливості знайти роботу за фахом у невеличкому населеному пункті у разі звільнення вкрай обмежені. До того ж, відкритий характер життя у селі сприяв

швидкому виявленню навіть ледь помітних відхилень від поведінкового стандарту.

Опозиційна особистість у місті була поставлена у значно кращі умови. Більші можливості спілкування, працевлаштування забезпечували дисиденту хоча б мінімальний соціальний маневр. Саме у містах формувалися солідарні середовища інакодумців різних рівнів опозиційності, найрадикальніші з яких не могли уникнути постійних переслідувань. Так, з другої половини 1960-х рр. владні структури Дніпропетровська були серйозно стурбовані діяльністю правозахисників, які збиралися у приватному помешканні у будинку 20А по вулиці Армійській, недалеко від транспортного інституту. Тут проживало подружжя колишніх політ'язнів Олександра і Олени Кузьменків з дорослою донькою, яка грала на бандурі й співала українських пісень. Завдяки гостинності господарів, їхній яскравій українській вдачі у домі протягом тривалого часу збиралися представники національної інтелігенції міста, а також гості з Києва, Львова, Миколаєва, Запоріжжя. Як зазначає поет-дисидент В. Сіренко, це були «найстійкіші патріоти, які не дали передерти себе на брежнєвсько-сусловську зденационалізовану дерть» [36, с. 122]. Тут бували літератори І. Сокульський, О. Завгородній, Г. Прокопенко, Л. Діденко, П. Кузьменко, О. Клименко, Б. Довгалюк, М. Береславський, звукорежисер Г. Савченко, видавець Т. Завгородня, художниця Р. Лиша, а також студенти вищих навчальних закладів, односельці О. Кузьменка з Лоц-Кам'янки. Обмінювалися думками, книжками, співали.

У день народження Т. Шевченка, 9 березня, усім товариством «крізь міліцейські та кадебістські кордони йшли на Монастирський острів» покласти квіти до пам'ятника Кобзареві [36, с. 124]. Прикметно, що КГБ ставив на облік усіх, хто хоча б одноразово побував в українській світлиці на Армійській. За тими ж, хто постійно відвідував сім'ю Кузьменків, було встановлено стеження. Якщо не вдавалося зібрати достатній матеріал для арешту з політичних мотивів, влада посилювала провокаторів з метою втягти у вуличну бійку, а потім звинуватити у хуліганстві, і навіть вдавалося до фальшування кримінальної справи.

Саме так було вчинено із опальним поетом В. Сіренко, який працював редактором у Дніпропетровському відділенні Інституту мінеральних ресурсів. «Компетентними» органами В. Сіренко був помічений у передачі друкарні м. Кобеляки Полтавської області, де інститут замовляв бланки документів,

списаних калькуляторів для працівників бухгалтерії. Цієї дрібної господарської ініціативи вистачило для притягнення В. Сіренка до кримінальної відповідальності з подальшим засудженням «за крадіжку й зловживання службовим становищем» до примусових робіт в Астраханській області [37, с. 577—578].

У своїх спогадах В. Сіренко відзначає, що значна кількість людей — не лише відвертих однодумців, а звичайних знайомих, колег по роботі — продовжували спілкуватися, висловлювали співчуття, коли КДБ «повісило» на поета ярлик прибічника «антирадянщини» й «українського буржуазного націоналіста». І навіть на засланні у м. Камизяк Астраханської області на кожному кроці В. Сіренко відчував підтримку і мешканців глухого російського містечка, і навіть(!) працівників міліції [36, с. 219—244]. Дисидент знаходить пояснення цим фактам у тому, що «після хрущовського послаблення як брежневці не намагалися затягнути гайку, а вона до кінця не затягувалася; люди... посміливішали, а відтак і попоряднішали» [36, с. 119].

Дійсно, коло людей, які тією чи іншою мірою сумнівалися у радянській системі цінностей, з часом ставало усе ширшим, особливо це стосувалося молоді. Результативність комуністичного виховання на Дніпропетровщині ставала все менш ефективною. Якщо покоління «дітей ХХ з'їзду» в цілому зберегло у собі пошану до радянських символів, віру у можливість вдосконалення соціалістичного суспільства, то покоління «онуків» зазнало розчарування у комуністичних ідеалах. Серед молоді посилювалася недовіра до офіційної пропаганди. Вибіркове анкетування, проведене у Дніпропетровській області, за інформацією обкому партії 1985 р., засвідчило, що близько 30 % робітничої та 35% учнівської молоді прослуховують ворожі радіоголоси [32, с. 198—207]. Це не заважало більшості молодих людей вчасно вступати до ЛКСМУ (Ленінська Комуністична Спілка молоді України), адже отримання комсомольського квитка розглядалось як атрибут правильного дорослішання, перепустка до вищого або середнього спеціального навчального закладу, тобто до майбутнього благополуччя.

У середині 1980-х рр. менш ефективною стала і пропагандистська робота лекторів товариства «Знання» та майже 130-тисячного загону активістів. За даними соціологічного опитування, близько 15% працівників області не відвідували лекції та політінформації, а майже 25% респондентів не задовольнялись якістю виступів лекторів [32, с. 198—207]. Усе більше

людей здогадувалися, що такі заходи не дають адекватної інформації про стан справ у країні і світі, а відтак є засобом дезінформації громадян. І навпаки, люди жадібно тягнулися до неофіційних джерел: чуток про те, що діється «наверху» і якими будуть наслідки розповідей знайомих, яким пощастило побувати за кордоном, вже згадуваного вище прослуховування радіомовлення «Свободи», «Німецької хвилі», «Голосу Америки», а у більш вузькому колі — розповсюдження продукції самвидаву. Саме через ці інформаційні канали йшло розхитування радянської системи задовго до горбачовської «перебудови».

Правильне уявлення про Захід створювалося серед широкого молодіжного загалу області через слухання західної поп-і рок-музики. Якщо «бітломанія» 1960-х була за своєю природою елітарним явищем, що захоплювало, у першу чергу, інтелектуальну еліту Дніпропетровська, то у 1970-х рр. розпочалася демократизація сприйняття західного культурного продукту. До активного перегляду «ковбойських» фільмів, західної музики долучилися молоді робітники, колгоспна молодь, а у 1980-х музика «диско» набула найбільшої популярності серед жіночої аудиторії [43, с. 31].

Всі ж зусилля влади, спрямовані на захист молоді від «вестернізації», були марними. Більше того, значна частина партійного і комсомольського апаратів була втягнута у цю систему, адже саме номенклатурній верхівці суспільства були доступні туристичні путівки за кордон, лімітні товари іноземного виробництва і таке інше. Таким чином, у 1980-ті рр. Захід виглядав усе більш привабливим не лише для молоді, а й для середнього покоління жителів краю (з тією різницею, що останнє концентрувалося не на аудіо- і візуальній продукції, а на прагненні споживати якісні товари). Виникла досить ризикована ситуація масового неспівпадіння внутрішніх усвідомлень громадян і того, що демонструвалося назовні. Воно і стало, на нашу думку, провідним чинником розхитування основ радянського способу життя і системи загалом.

Душевна хвороба роздвоєння особистості породжувала блюзнірський тип поведінки усе більшої кількості громадян, адже вони були змушені приховувати свої справжні погляди. У гнітючій атмосфері удаваної «одностайності» люди знаходили найбільшу розраду у щирому спілкуванні «на кухнях», тобто у дуже вузькому колі довірених осіб. Але цих «вузьких кіл» поставала незліченна кількість, що й породжувало, особливо у містах, відчуття повсюдної тихої опозиції комуністичній доктрині.

Притомлена застоєм громадська активність знайшла собі вихід під час горбачовської перебудови через діяльність неформальних організацій, масових рухів, а пізніше привела до утворення багатопартійної системи. Кількість опозиційних громадських осередків множилися у другій половині 1980-х рр. і на початку 1990 р., скажімо, у Дніпропетровську діяло 18 самодіяльних формувань: Асоціація молодих істориків, «Вибір», «Єдність», «Зелений світ», «Меморіал», Рада воїнів-інтернаціоналістів, Спілка незалежної української молоді та ін. [30, с. 528]. Найпоширенішою формою діяльності неформалів були мітинги і демонстрації. Вони проходили у парку ім. Чкалова, на Театральній площі, на стадіоні «Металург», у літньому кінотеатрі «Експрес».

Провідну роль у громадському житті області з середини 1989 р. починає відігравати Народний рух України за перебудову. Крайова установча конференція Руху, що відбулася у Дніпропетровську влітку 1989 р., об'єднала близько 600 його прихильників. До керівництва обласного осередку ввійшли І. Шулик, І. Сокульський, Г. Сахаров та ін. Були обрані 18 делегатів від Дніпропетровська на установчий з'їзд у Києві. Основними завданнями Руху стало відновлення державної незалежності України і звільнення її від компартійної влади.

На Дніпропетровських мітингах яскраво виявлялася широка палітра політичних зацікавлень громадян. Промови ораторів від Народного руху із закликами до українського державного суверенітету чергувалися з виступами анархістів, монархістів і т. ін. Єдиним знаменником для всіх проявів опозиційності було однозначно негативне ставлення до компартійної влади, яка демонструвала консерватизм, нездатність до політичного маневрування, та ще й у край жорсткій формі. Так, коли 16 липня 1991 р., з нагоди першої річниці прийняття Верховною Радою України «Декларації про державний суверенітет Української РСР», націонал-демократи підняли на Театральній площі міста синьо-жовтий прапор, дніпропетровська міліція зірвала його і побила керівника крайової організації НРУ І. Шулика і його товаришів.

Активізація опозиційного руху на Дніпропетровщині цілком узгоджувалася з тодішніми суспільно-політичними тенденціями в Радянській Україні та СРСР загалом. Нова суспільно-політична обстановка в країні, звільнення значної частини політичних в'язнів, припинення судових процесів над правозахисниками — все це відкрило можливість активізувати діяльність Української Гельсінської групи на батьківщині.

Так, у серпні 1987 р. в Україні після тривалої перерви відновив видання незалежний літературно-художній і суспільно-політичний журнал «Український вісник», відомий своїми спробами втілити в життя політику гласності ще в 1970—1972 рр.

31 серпня 1987 р. у «Повідомленні редколегії журналу «Український вісник» для радянської і зарубіжної преси» йшлося про «непослідовність і протиріччя демократичних змін, які можна назвати швидше «революцією слів», а не справ», про що йшлося у «Відкритому листі» до Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова, написаному редактором журналу В. М. Чорноволом. Прикметно, що в підсумковій частині зазначеного листа згадувалося про «білі плями» української історії радянського періоду, «які необхідно освітити прожекторами гласності». Серед них В. Чорновіл називав такі, як «діяльність українських соціалістичних партій і ліквідованої Сталіним Української комуністичної партії (УКП), творчість видатних українських учених, письменників, діячів культури, репресованих чи тих, що під забороною з часів Сталіна, насильна ліквідація Української православної та Української католицької церков, злочинні методи колективізації і штучний голод 1933 року в Україні, насильна русифікація Кубані, справжні причини партизанського руху в Західній Україні в 40-х — на початку 50-х років, погром «шістдесятництва» в роки брежнєвського застою та ін.». Таким чином, В. М. Чорновіл гостро поставив питання відродження і збереження історичної пам'яті та запропонував обговорити це питання з членом політбюро ЦК КПРС А. Яковлевим [42, с. 121].

У грудні 1987 р. черговим реальним кроком у справі налагодження діяльності українського національного руху стало оголошення журналу «Український вісник» друкуванням органом УГГ із колективною кооптацією в Групу редколегії часопису. Бажання працювати в УГГ виявили відомі правозахисники і давні члени Групи, серед них Петро Розумний — представник Дніпропетровської області [42, с. 120, 205].

«Український вісник» із львівського самвидавчого центру досить швидко перетворився на всеукраїнський часопис, який став первістком відродження позацензурних незалежних видань в Україні. Незабаром у республіці розпочався справжній самвидавчий бум. Поміж інших видань такого роду в Дніпропетровську постав альманах «Пороги» [42, с. 37].

Поряд із цим слід констатувати, що курс М. С. Горбачова на «перебудову» проводився не послідовно, виявом чого були

коливання між «реформаторами» і «консерваторами» в лавах КПРС, у тому числі серед вищої номенклатури. Невипадково навіть у першій половині 1988 р. чимало членів УГГ, зокрема дніпропетровець І. Сокульський, перебували в ув'язненні [42, с. 201].

Знаходячись у неволі, правозахисник І. Сокульський продовжував боротьбу. Разом зі своїми однодумцями Михайлом Алексєєвим та Іваном Кандібою він перейшов на статус політв'язня. За цей вчинок трьох українських правозахисників постійно тримали у карцерах, не дозволяли читати, отримувати й надсилати листи, жорстоко випробували холодом і голодом, годуючи через день. У таких нестерпних умовах, які прирікали на повільну смерть, українські патріоти перебували вже по 50—70 діб і більше. Про всі ці факти йшлося у «Зверненні Міжнародного комітету захисту політв'язнів до радянського уряду» від 12 червня 1988 р. [42, с. 729—731].

На захист політв'язнів, у тому числі І. Сокульського, піднялись активісти Українського культурологічного клубу, які призначили мітинг на площі Жовтневої революції в Києві на 24 липня 1988 р. Щоб запобігти заходу, КДБ за кілька годин до мітингу розпочав виловлювати активістів, запихати їх у машини й розвозити по різних районах Київської й Чернігівської областей, де подалі від населених пунктів виштовхувати з машин і залишати посеред лісу чи поля. Жертвою цієї безпрецедентної акції стала й Орися Сокульська — дружина І. Сокульського. Її завезли в Рокитнянський район і викинули ввечері серед поля [42, с. 384].

Під тиском громадськості довгоочікувана воля прийшла до І. Сокульського лише 2 серпня 1988 р., а реабілітація аж після схвалення Верховною Радою УРСР закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій» від 17 квітня 1990 р. Повернувшись до Дніпропетровська, І. Сокульський опинився у вирі політичного життя. У квітні — травні 1990 р. він очолив обласну організацію — Українську Республіканську партію, предтечею якої була Українська Гельсінська Спілка [38, с. 502—503].

20 травня 1990 р. І. Сокульський брав активну участь у пікетуванні за незалежність України. Воно відбувалося біля рукописної газети «Слово» Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, що виставлялася у вікні будинку № 60 по просп. К. Маркса і збирала багато читачів. Під час пікетування сталася бійка, в ході якої він був жорстоко побитий групою прокомуністично налаштованої молоді. Це побиття спри-

чинило загострення хвороби І. Сокульського, зумовленої 13 річним перебуванням у в'язницях і таборах, 73-денним карцером. Усе це підірвало здоров'я Івана Григоровича Сокульського, який відійшов у вічність 1992 р. Досить прикметно, що тільки на 40-й день по смерті надійшла довідка про його реабілітацію [40, с. 201; 38, с. 389, 503].

Проте ця жертва, покладена на вітер української справи, була недаремна. Самовіддана боротьба українських дисидентів, правозахисників пробуджувала громадську енергію і національну самосвідомість десятків і сотень активістів. А 24 серпня 1991 р. стало днем проголошення незалежності України. За кілька місяців референдум 1 грудня того ж року підтвердив історичний вибір представників українського народу, який був закріплений вільним волевиявленням десятків мільйонів громадян України.

Відтак мешканці Дніпропетровщини, як і українське суспільство загалом, за кілька десятиліть пройшли нелегкий і суперечливий шлях від тоталітаризму сталінського зразка, через хрущовську «відлигу» і брежнєвський період неосталінізму до горбачовської «перебудови» і державної незалежності України. За цей час відбулися помітні зміни в суспільній свідомості, які актуалізували проблему відродження і збереження історичної пам'яті, без розв'язання якої не можна було вирішити не менш нагальну проблему утвердження сучасної української національної ідентичності. Проте ідейні битви в цій царині не були завершені, а вступили в нову фазу боротьби.

РОЗДІЛ 7

РАДЯНСЬКА ОСВІТА, НАУКА, КУЛЬТУРА У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1945—1991 рр.)

Повоєнний період посідає важливе місце в розвитку нашого краю, коли Дніпропетровщина перетворилася не тільки на провідний індустріальний центр країни, «космічну столицю» України, але й стала потужним освітнім, науковим та культурним центром. Незважаючи на ідеологічний тиск авторитарного режиму, в регіоні впродовж 1940—1980-х років постійно поглиблювалися процеси розвитку культури в усіх її складових — освіті, науці, літературі, мистецтві, фізичному вихованні та спорті. Зростав освітній та інтелектуальний потенціал Придніпров'я, збагачувалося духовне життя жителів краю.

Особлива увага у повоєнні роки приділялася розвитку шкільної освіти. У Радянському Союзі школа завжди була більшим, ніж просто школа: вона мала уособлювати привабливість радянського способу життя й доводити переваги суспільного ладу. Вона розглядалася також як інструмент подолання суттєвих відмінностей між містом і селом, як «провідник ідейного, організаційного та виховного впливу партії». І, звичайно, школа розглядалась як потужний фактор прискорення економічного розвитку країни, забезпечення соціалістичного перетворення села [31, с. 93]. Війна завдала величезних збитків сфері народної освіти області, яка у 1941 р. нараховувала 900 початкових, 435 неповних середніх і 271 середню школу, в яких навчалося 330 тис. дітей. За часів окупації 25 % з них було повністю знищено, а 1 000 шкіл частково зруйновано. Проте вже на кінець жовтня 1943 р. на Дніпропетровщині нараховувалося 793 школи, в яких навчалося майже 116 тис. учнів. Скажімо, тільки у Дніпропетровську протягом першого місяця після визволення було відновлено 40 шкіл з 93, діючих до війни, та 25 дошкільних закладів, у тому числі 4 дитячих будинки для дітей-сиріт [6, с.318; 45, с.29; 49, с.97].

Звичайно, багато чого не вистачало: вчителів, навчально-наочних посібників, підручників, меблів, опалення. Заняття

проводилися часто-густо у непристосованих приміщеннях, у дві-три зміни, тривалість уроку скорочувалася до 35 хв. Тому першочергові завдання місцевих органів влади полягали у відбудові існуючих та будівництві нових шкіл та зміцненні їхньої матеріальної бази. До кінця 1950 р. мережа загальноосвітніх шкіл була не тільки відновлена, але й розширена порівняно з довоєнним періодом: в області діяло 1 687 шкіл, в яких навчалася 413 тис. учнів. Завдяки цьому вдалося забезпечити роботу шкіл в 1—2 зміни. Навчання в школах відбувалося в основному за програмами 1940/41 навчального року, але було посилено військовою підготовку учнів 5—7 класів і допризовну військовою підготовку учнів 8—10-х класів. Це обумовило створення у містах чоловічих і жіночих середніх шкіл, які проіснували до 1954 р. Підвищенню якості навчання у школі сприяло запровадження для учнів, які закінчували початкову і семирічну школу, обов'язкової здачі випускних екзаменів, а для тих, хто закінчував середню школу, — екзаменів на атестат зрілості, нагородження випускників медалями, введення в усіх школах «Правил для учнів», цифрової п'ятибальної системи оцінювання успішності та ін. [14, с.18; 16, с.69; 19, с. 129; 37, с.761; 45, с.29—30].

Протягом 50-х рр. в освіту вкладаються значні кошти з метою поступового забезпечення надання сільським дітям неповної середньої освіти, а в містах — переходу від семирічної до загальної середньої освіти молоді. Здійсненню переходу до загальної середньої освіти сприяла відміна з 1 вересня 1956 р. плати за навчання в старших класах середньої школи, в середніх спеціальних та вищих навчальних закладах. У 1951—1955 рр. в основному був завершений перехід до загальної середньої освіти в Дніпропетровську та великих промислових містах, кількість середніх шкіл в області за цей період подвоїлася: зі 190 до 373. Це відповідало загальній тенденції в Україні загалом, де до 1959 р. кількість тільки сільських середніх шкіл порівняно з 1941 р. зросла на 60%. У цілому, наприкінці 50-х рр. семирічку закінчувало близько 80% дітей, причому понад 60% продовжували навчання в середніх школах [17, с.470—472; 21, с.216, 455; 37, с.558; 45, с.31—33].

Тим самим було підготовлено підґрунтя для проведення реформи загальноосвітньої школи, яка здійснювалася в загальному контексті хрущовських реформ. Її основні напрями визначалися прийнятим у 1958 р. Законом «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи

народної освіти в СРСР». Згідно з законом запроваджувалось обов'язкове 8-річне навчання і водночас здійснювався перехід до загальної середньої освіти, причому навчання в IX—XI класах поєднувалося з професійною підготовкою учнів. Це значною мірою було пов'язане з тим, що на відміну від кінця 40-х рр., коли практично кожний випускник середньої школи міг вступити до вищого навчального закладу, уже в 1954 р. це могли зробити лише 46 % випускників [17, с.472].

У школах вводилися нові навчальні плани і програми, якими визначалися зміст і характер політехнічної освіти в середній школі. Ними передбачалося вивчення наукових основ сучасного виробництва у навчальних предметах фізико-математичного і біолого-географічного циклів; навчання ручної праці у початкових класах, праці в навчальних майстернях і на пришкольніх ділянках у V—VIII класах; вивчення курсу «Основи виробництва» у старших класах; посилення участі школярів у виробничій праці на підприємствах і сільських господарствах тощо. Підготовка учнів до виробничої праці стала на деякий час першочерговим завданням школи [32, с.370—371].

На Дніпропетровщині реорганізація семирічних шкіл у восьмирічні і перехід до обов'язкової восьмирічної освіти були закінчені в 1962/63 навчальному році. У цей час 324,6 тис. учнів отримували знання у 815 початкових, 433 восьмирічних і 408 середніх школах. У перші роки після прийняття закону про народну освіту повна середня освіта здійснювалася в 11-річній школі, причому рік витрачався на виробниче навчання. Проте це не виправдало себе. Тим часом практика підготовки робітників різних професій довела, що молодь, яка вже здобула загальну середню освіту, можна навчити масових професій за значно коротший час. Виходячи з цього, ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР у серпні 1964 р. прийняли постанову «Про зміну строку навчання в середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням», за якою у середніх загальноосвітніх школах на базі 8-річної школи замість трирічного встановлювався дворічний строк навчання. Таким чином, середня загальноосвітня школа знову ставала 10-річною і звільнялася від обов'язку здійснювати виробниче навчання учнів [14, с.26; 22, с.769].

У 1972 р. прийнято рішення про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді. Середню освіту молоді забезпечувала загальноосвітня школа, а також професійні технічні училища, де, крім професії, учні одержували й середню

освіту. З забезпеченням проблеми всеобучу було пов'язане рішення про введення з 1978 р. у школах безкоштовного користування підручниками і створення відповідних бібліотечних фондів.

У значній мірі розв'язували проблему переходу до загальної середньої освіти молоді вечірні та заочні середні школи. Правда, в цих школах був занадто низький рівень навчання. Більшість учнів одержувала оцінки лише тому, що зрідка відвідувала заняття, але атестати про середню освіту одержували всі без винятку. Порівняно легко завдання завершення переходу до здійснення в області обов'язкової середньої освіти до кінця 70-х рр. було вирішене у містах, де ще в 60-ті рр. переважна більшість молоді здобувала середню освіту, і набагато важче у сільській місцевості. Згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо поліпшення умов роботи сільської загальноосвітньої школи» (1973) на селі необхідно було створити відповідну матеріально-технічну базу, розширити мережу середніх загальноосвітніх шкіл та інших середніх навчальних закладів, забезпечити їх педагогічними кадрами, підвищити якість навчання учнів тощо [14, с. 51—52; 41, с.282—290].

Офіційно про завершення переходу до загальної середньої освіти оголосили на XXVI з'їзді КПРС (1981). За даними 1980 р., продовжували навчатися у дев'ятих класах або навчальних закладах, що надавали середню освіту 99 % випускників восьмих класів, у тому числі 70 % з них — у загальноосвітніх школах. З цим пов'язувалися сподівання на зростання продуктивності суспільної праці, передусім у сільському господарстві. Однак цього не відбулося, більш того, випускникам шкіл потрібно було витратити час на здобуття професії. Тому постало питання про нове реформування шкільної освіти. У 1984 р. Верховна Рада СРСР затвердила «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи». Головний її зміст зводився до такого: термін навчання збільшувався до 11 років і за цей час учні мали здобути не тільки середню освіту, але й отримати певну професію [18, с. 528; 42, с.37].

Прийняття у 1958 р. Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні» обумовило розгортання в області, як і в інших регіонах країни, широкомасштабного шкільного будівництва. Подальше нарощування його темпів пов'язане з прийняттям у 1966 і 1972 рр. відповідних партійно-урядових постанов щодо

забезпечення обов'язкового характеру середньої освіти молоді. За чверть століття, з початку 1950-х і до середини 70-х рр., було введено в дію 1 023 нові школи на 387,5 тис. учнівських місць, у тому числі в селах — 677 шкіл на 151,5 тис. місць.

Лише в 1971—1975 рр. по області було побудовано 148 нових шкіл майже на 100 тис. учнівських місць, 365 шкільних майстерень. За досягнуті успіхи у підготовці шкіл, дошкільних та інших дитячих установ до навчального року область двічі, у 1974 та 1975 рр., нагороджувалася перехідним червоним прапором Ради Міністрів УРСР та Укрпрофради. Слід зазначити, що спорудження шкіл та дитячих дошкільних закладів здійснювалося переважно за кошти промислових підприємств, колгоспів і радгоспів області. Скажімо, в першій половині 80-х рр. їх частка у будівництві шкіл становила 81 % [16, с.82; 44, с.564; 45, с.75].

За рахунок введення до ладу нових шкільних приміщень зростала мережа загальноосвітніх шкіл. У 1986/87 навчальному році в області функціонувало 1 081 загальноосвітня школа з кількістю учнів у них понад 526 тис. Проте 70—80-ті рр. позначилися згортанням мережі україномовних шкіл. У 1990 р., скажімо, у Дніпропетровську українськими були лише 15 шкіл, тобто менше 10 %. Змінилася структура шкільної мережі. У 1966—1980 рр. число середніх шкіл зросло з 378 до 578, початкових та восьмирічних скоротилося відповідно з 698 до 108 та з 552 до 364. За період з 1980 до 1985 р. чисельність початкових шкіл скоротилася ще на 27, 8—річних — на 127, а число середніх шкіл зросло на 138. Такі зміни мережі були результатом організації великих середніх шкіл, в яких, як вважалося, з достатньою кількістю паралельних класів можна забезпечити вищий рівень навчально-виховного процесу, легше організувати кабінетну систему навчання. Вагоме значення мали і міркування економічності, оскільки на навчання одного учня в них витрачалося у 1,5—2 рази менше коштів, ніж у початкових школах. Проте наприкінці 70-х рр. лише в небагатьох школах було запроваджено поглиблене вивчення фізики, хімії, математики, іноземних мов тощо [29; 45, с. 66—67, 71, 75].

Раціоналізація мережі загальноосвітніх шкіл за рахунок закриття малокомплектних шкіл на селі поставила на порядок денний проблему організації навчання дітей з так званих «неперспективних» сіл. Її доводилося розв'язувати двома способами: відкриттям інтернатів при школах у великих населених пунктах або організацією регулярного підвезення дітей

до цих шкіл. На початку 60-х рр., в умовах проголошеного прискорення побудови комунізму, перевага надавалася інтернатам з їх суспільним комуністичним вихованням. Проте ця система досить швидко виявила свої хиби, і акцент робиться на організацію підвезення учнів. Якщо в 1964 р. в Україні різними видами транспорту підвозилося 160 тис. школярів, то в 1979 р.— 560 тис., тобто переважна більшість з тих учнів, які проживали на відстані 3 км і більше від школи. З 1965 р. учні сільських шкіл отримали право безкоштовного проїзду до школи усіма видами рейсового транспорту. Якщо вони не могли скористатися цією пільгою, їх підвезення мали здійснювати господарства своїм транспортом. В області за 1966—1975 рр. чисельність учнів, яких підвозили до шкіл, збільшилося з 14 до 29 тис. Слід зазначити, що хоча існували і недоліки, але загалом проблема підвезення учнів була вирішена [45; с.67; 56].

Зміни, які відбувалися в області, добре ілюструються на прикладі Дніпропетровська. У 1950/51 навчальному році у місті працювало 84 школи, в яких навчалося 59 тис. дітей, протягом наступних п'яти років повністю була відновлена шкільна мережа, зруйнована під час окупації, і на 1 січня 1956 р. в місті діяло 98 шкіл проти 93 шкіл на 1 січня 1941 р. На 1 січня 1959 р. у місті працювало вже 103 школи: 81 середня, 16 семирічних, 6 початкових, в яких навчалося понад 68 тис. учнів. У 1967/68 навчальному році їхня кількість зросла до 132 шкіл з 115,5 тис. учнів, у 1980/81 навчальному році у 133 загальноосвітніх школах навчалося понад 120 тис. учнів, а в 1985/86 навчальному році шкіл було вже 140, що дало змогу охопити середньою освітою усіх юних дніпропетровців. Тобто, за 1950—1985 рр. чисельність учнів в загальноосвітніх школах міста збільшилася більш, ніж удвічі. Відповідною була й динаміка зростання вчительського корпусу: у 1967/68 навчальному році дітей навчали 5 205 учителів, у 1980/81 — 6 800, в 1985/86 — 7 200. Серед них були як зовсім ще молоді, які тільки що закінчили вищі навчальні заклади, так і досвідчені, маститі майстри своєї справи, такі як директор школи-інтернату № 3, Герой Соціалістичної Праці, кандидат педагогічних наук М. Ф. Чернобаєва [6, с.358; 7, с.105, 131; 8, с.225—226; 59, спр. 28, арк. 73].

У Дніпропетровську стало доброю традицією щороку напередодні 1 вересня відкривати нові школи, побудовані за сучасними типовими або індивідуальними проектами, в тому числі з культурними та спортивними комплексами, басейна-

ми, виробничими майстернями тощо. Значна частина таких шкіл будувалася за кошти шефів — «Південмашу», «Дніпрошини», заводу ім. Г. І. Петровського, інших промислових гігантів. Усі нові школи завдяки допомозі шефів були забезпечені необхідним приладдям і обладнанням. Висловлюючи глибоку подяку господарським керівникам міста за цей внесок у розвиток освіти, заступник голови міськвиконкому З. Г. Суміна відзначала у своїй доповіді на сесії міської ради у вересні 1971 р., що легше назвати тих, хто не допомагає школам — їх залишилося набагато менше, ніж тих, хто побатьківськи піклується про виховання завтрашніх господарів країни [61].

З метою підвищення якості навчального процесу проводилася робота щодо створення в школах області кабінетної системи навчання. До початку 1970-х рр. обов'язковими в школі були кабінети хімії, біології, фізики, в яких в основному проводилися практичні і лабораторні роботи з цих предметів. У середині 60-х рр. їх мали практично всі середні і 80 % восьмирічних шкіл. Поступово виникла потреба у створенні навчальних кабінетів із усіх природознавчих і гуманітарних дисциплін, а також кабінетів для першого, другого і третього класів.

Друга половина 60-х рр. була періодом загальної кінофікації шкіл. Якщо у 1965 р. посвідчення про право користуватися кіноапаратом мали 180 учителів, то в 1970 р. їх налічувалося близько 17 тис. Із 1960 р. діяли районні фільмотеки. У 1968/69 навчальному році в школах області налічувалося 1 759 кіноапаратів, 856 радіоприймачів, 384 телевізори, 1 948 фільмоскопів, 803 епідіаскопи. Це дало можливість підійти до створення кабінетної системи навчання. У предметних кабінетах зосереджувалася вся наочність, аудіо- та кіноапаратура, облаштовувалися стенди, на яких висвітлювалась історія даного предмета, поради-рекомендації, як готуватися до уроку, письмової чи контрольної роботи тощо. Це давало значні вигоди й створювало умови для творчого проведення уроку [14, с. 24—25, 37; 45, с.45].

Кабінети обладнувалися передусім за допомогою шефів і батьків. Про розміри внеску виробничих колективів свідчать такі дані: у 1975 р. школи м. Дніпропетровськ отримали з держбюджету 375 тис. крб., а з фондів своїх шефів — понад 1,1 млн. крб. У Дніпропетровську зразкові кабінети найперше були створені у середніх школах № 2, 16, 67, 13, 26, 80, 120, 31. У кожній школі-новобудові у проектній докумен-

тації обов'язково зазначалося створення таких кабінетів з відповідною електро- і кабельною проводкою та необхідним устаткуванням.

До кінця 1970-х рр. усі школи міста працювали за прогресивною кабінетною системою навчання. Зразковими у цій справі стали СШ № 16, 36, 44, 67 та ін. Не відставали від обласного центру у створенні кабінетної системи такі міста, як Кривий Ріг (СШ № 5, 22, 119, 26), Марганець (СШ № 2, 10), Нікополь (СШ № 4, 5, 15), Дніпродзержинськ (СШ № 1, 5, 16, 32), Новомосковськ (СШ № 1, 2, 6, 18). Активно впроваджувалася кабінетна система в Верхньодніпровському, Павлоградському, Магдалинівському, Новомосковському, Солонянському районах. У 1973 р. за кабінетною системою навчання працювало понад 80% шкіл області. Саме тому Міністерство освіти провело у квітні 1973 р. республіканський семінар з цього питання на базі Дніпропетровської області. Наприкінці 80-х рр. школи області мали окремі кабінети з кожного навчального предмета для учнів IV—X класів, великі середні школи — по кілька кабінетів. У невеликих сільських 8-річних школах були створені в основному кабінети природничого циклу, в яких поєднувалося вивчення фізики, хімії, біології та літератури, історії, інших предметів [14, с. 38, 41; 26, с. 532; 45, с. 68, 75].

Із 1 вересня 1985 р. у школах області запровадили новий курс «Основи інформатики та обчислювальної техніки». У 1986/87 навчальному році у школах м. Дніпропетровськ створили 40 кабінетів з обчислювальною технікою, в навчально-виробничих комбінатах (НВК) Красногвардійського і Бабушкінського районів розпочали підготовку програмістів і операторів ЕОМ. Однак впровадження нової дисципліни було приречено на книжкове сприймання, оскільки на 900 шкіл області налічувалося всього 12 комплектів ЕОМ, зосереджених в основному в НВК. Відчувалася гостра нестача навчальних програм для ЕОМ, у фахівцях для їх технічного обслуговування. Водночас значні труднощі виникали на шляху покращення навчально-матеріальної бази шкіл у зв'язку з переходом підприємств на госпрозрахунок [45, с. 76—77].

Дуже важливе місце в діяльності загальноосвітніх шкіл у період, що висвітлюється, посіли заходи, спрямовані на підготовку випускників до продуктивної праці у сфері матеріального виробництва. Відповідно до закону про зміцнення школи з життям та подальший розвиток народної освіти, починаючи з 1958/59 навчального року, в школах Дніпропетровщини за-

проваджувалося виробниче навчання. Уже в 1959/60 навчальному році в школах області працювало 1 603 майстерні, з них 590 — по обробці металу, 552 — по обробці дерева, 343 — комбінованих, 84 — швейних, 13 — електротехнічних.

У подальші роки їхня мережа розвивалася, вівся пошук оптимальних форм виробничого навчання. Так, у 1975 р. у Ленінському районі Дніпропетровська був відкритий перший в області і один із перших у країні міжшкільний навчально-виробничий комбінат, який надав можливість учням старших класів багатьох шкіл опанувати навичками з 18 необхідних економіці району професій. Досвід Ленінського району незабаром був запроваджений й в інших районах області. У 1985 р. учні брали участь у виготовленні 250 видів продукції на замовлення базових підприємств. У 1980 р. професійною підготовкою у міжшкільних навчально-виробничих комбінатах Дніпропетровщини було охоплено 70 % старшокласників, вона велася по 30 спеціальностях.

У середині 80-х рр. понад 5 тис. старшокласників отримували професійну підготовку безпосередньо на підприємствах, понад 40 тис. — у НВК, близько 5,5 тис. — у міжшкільних навчально-виробничих майстернях. Щоправда, оскільки при організації виробничого навчання не завжди враховувалися власні наміри, уподобання та інтереси дітей, лише 12 % учнів загальноосвітніх шкіл працювали за профілем трудового навчання [14, с.25; 45, с.72, 79, 81].

Важливим заходом, спрямованим на подальше поліпшення навчання, було створення, починаючи з 1960 р., груп і шкіл подовженого дня. Ця нова форма організації навчання дістала широке визнання. У 1965 р. у них виховувалося в Україні 620 тис. учнів, у тому числі майже 50 тис. у 574 школах Дніпропетровщини. На жаль, у 80-х рр. контингент груп подовженого дня на Дніпропетровщині почав скорочуватися і у 1991 р. становив 18 тис. [22, с.769; 43, с.27; 45, с.42].

Велика увага у повоєнний час приділялася розвитку мережі дошкільних і позашкільних закладів. Особливо активно розширення їх мережі розпочалося з кінця 60-х — початку 70-х рр. У 1976 р. діяли 1 483 дошкільні установи, в яких виховувалося 175,2 тис. дітей або більше, ніж у 6 разів, порівняно з 1940 р. (29,1 тис.). До кінця 70-х рр. мешканці всіх міст практично не мали черги для влаштування дітей у дитячі садки з мінімальною оплатою 12 крб. за дитину. Не меншими були темпи зростання мережі закладів для розвитку технічної творчості та естетичного виховання дітей. Тільки у

Дніпропетровську в 1977 р. діяли міський і 5 районних будинків піонерів, 4 станції юних техніків, 3 станції юних натуралістів, міська дитяча флотилія, Мала Придніпровська залізниця, 7 юнацьких спортивних шкіл. У роботі різноманітних гуртків, секцій і студій позашкільних установ брали участь близько 50 тис. учнів [14, с. 41; 16, с. 55, 82, 139].

В області склалася певна система роботи з педагогічними кадрами, кількість яких постійно зростала. Якщо в 1940/41 навчальному році навчальний процес забезпечувало 15 106 вчителів, у тому числі лише 2 258 з вищою освітою, то в 1960/61 навчальному році — 22,4 тис., 1965/66 навчальному році — 25,7 тис., а в 1977/78 навчальному році — понад 31 тис. Яскраво проявилася стійка тенденція зростання частки вчителів з вищою освітою в загальному складі педагогічних кадрів. Так, якщо напередодні війни їх серед учителів було лише 14,9 %, то, скажімо, у 1980 р. їхня частка серед учителів IV—X (XI) класів становила 98,6 %, а в 1985 р. зросла до 99,4 %. Вищий показник був лише у м. Севастополі. Одним з чинників, який сприяв підвищенню рівня роботи з педагогічними кадрами, росту їхнього науково-методичного рівня, поліпшенню якісного складу педагогічних колективів, була атестація вчителів, запроваджена у середині 70-х рр. У 1975—1980 рр. органами освіти області за наслідками атестації було залучено до заочного навчання в університетах та педінститутах і отримало вищу освіту 3,5 тис. вчителів [16, с.55, 82; 27, с.81; 34, с.141; 45, с. 28, 48].

Основним джерелом поповнення вчительського корпусу були Дніпропетровський університет та Криворізький педагогічний інститут. У перше повоєнне десятиліття вчителів 5—7-х класів готував також на трьох своїх факультетах (фізико-математичний, історичний, літературний) Нікопольський учительський інститут, на початку 50-х рр. переведений до Дніпродзержинська. З розвитком мережі загальноосвітніх шкіл, переходом спочатку до обов'язкової восьмирічної, а потім і середньої освіти обсяги підготовки вчителів зростали, відкривалися нові спеціальності. Так, у Криворізькому педагогічному інституті поряд з фізико-математичним, природничим, літературним факультетами, які існували у перші повоєнні роки, у 1960 р. було відкрито факультет дошкільної педагогіки, у 80-х рр. у Дніпропетровському державному університеті був створений педагогічний факультет, а в Дніпродзержинському індустріальному інституті відкрився факультет по підготовці інженерно-педагогічних кадрів. Вчителів

початкової школи та вихователів дошкільних установ готували у Дніпропетровському, Нікопольському і Жовтоводському педучилищах [34, с.109—110, 114, 122; 45, с.77].

У повоєнний час поступово склалася система підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, яка в 70—80-х рр. включала: курсову перепідготовку на базі центрального (м. Київ) та обласного інституту удосконалення учителів, семінари і семінари-практикуми, шкільні, районні і міські методичні об'єднання вчителів, опорні школи і школи передового педагогічного досвіду. Щорічно всіма формами курсового і семінарського навчання охоплювалося 10—12 тис. педагогічних кадрів. Особливо напруженою була робота інституту удосконалення вчителів у переломні періоди розвитку освіти області: переходу до обов'язкової семи- та восьмирічної і середньої освіти. Так, у зв'язку із запровадженням обов'язкового семирічного навчання у містах на початку 50-х рр. нестачу вчителів 5—7-х класів заповнювали за рахунок перепідготовки вчителів початкової школи. Улітку 1951 р. на таких курсах у Дніпропетровському обласному інституті було підготовлено 150 учителів української мови, 95 учителів російської мови, 125 учителів математики, 32 учителі географії і біології, 33 учителі німецької мови, 15 учителів історії. Наступного року були організовані курси перепідготовки вчителів 1—4-х класів. Аналогічно йшла перепідготовка вчителів 5—7-х класів для роботи у 8—10-х класах. Коли наприкінці 60-х рр. школи переходили на нові програми і підручники інститут також виконав велику роботу по підготовці вчителів до роботи за ними: протягом 1967—1970 рр. було підготовлено понад 25 тис. вчителів 1—3-х класів, української і російської мов та літератур, біології, фізики, хімії, географії та інших предметів [14, с. 28; 27, с.11; 45, с. 69].

Зростання у 60-х — 70-х рр. обсягів і складності завдань, що вирішувалися у системі післядипломної освіти, сприяло її організаційному зміцненню. На інститут покладалося завдання підвищення кваліфікації педагогічних працівників освіти, вивчення, узагальнення і впровадження в практику передового досвіду, досягнень педагогічної науки, організація експериментальної роботи, вивчення стану навчально-виховної роботи шкіл і ефективності підвищення кваліфікації, надання допомоги рай(міськ)методкабінетам в організації методичної роботи і самоосвіти педагогічних кадрів, а з 1976 р. і забезпечення систематичного підвищення кваліфікації працівників освіти за встановленою періодичністю: один раз на 5 років.

Штати методистів у навчально-методичних кабінетах інституту були поставлені в залежність від кількості вчителів та інших працівників народної освіти області. Відповідно зросла і чисельність працівників інституту. Якщо в 1949 р. в інституті було близько 30 працівників, то на початку 90-х рр. вже працювало понад 130 [27, с.72, 97, 185].

В умовах, коли середня освіта молоді була проголошена не тільки загальною, але й обов'язковою, нелегка вчительська праця стала ще більш напруженою й відповідальною. Проте, слід відзначити, що недостатнє матеріально-побутове становище вчителів, невідповідність оплати праці її складності й інтенсивності, яка швидко зростала, вело до зниження престижу професії вчителя, його кваліфікації, зниження якості навчально-виховного процесу. З кінця 70-х рр. органи народної освіти області стали відчувати труднощі з організацією викладання географії, історії, іноземних мов, ряду інших предметів не тільки на селі, але й у містах [45, с.70—71].

Хоча переважна більшість дніпропетровських педагогів, попри невелику заробітну плату, сумлінно виконували свій обов'язок, докладали всіх зусиль, щоб навчити своїх учнів «розумному, доброму, вічному». Їхні колеги з усього СРСР приїжджали за досвідом до школи-інтернату № 3, де директором працювала Герой Соціалістичної Праці М. Ф. Чернобаєва, та до СШ №16, яку протягом багатьох років очолювала заслужений учитель України Г. А. Патока. У цій школі в 1980-ті рр. працювали два кандидати педагогічних наук, два заслужених учителя УРСР, 18 відмінників народної освіти. Водночас педагогічним колективам загальноосвітніх шкіл, як і всій системі освіти, дуже заважали диктат звітності і так звана процентоманія. Мали місце формалізм і шаблон у навчанні й вихованні учнів. У 1974 р. на XXV Дніпропетровській міській партконференції наводився такий факт: понад 42 % учнів загальноосвітніх шкіл міста вчать на «добре» і «відмінно». Водночас понад третини з трьох тисяч випускників шкіл на вступних екзаменах до вузів отримали незадовільні оцінки. У наступні роки відсоток «відмінників» і «хорошистів» значно збільшився, але якість їхніх знань, як постійно мусили констатувати приймальні комісії вузів, не підвищувалася, а натомість знижувалася [58].

У підготовці робітничих кадрів для народногосподарського комплексу країни і промисловості області підвищувалася роль системи професійно-технічного навчання. Впровадження у виробництво у повоєнний час досягнень техніки, нових

технологічних процесів, а також підвищення освітнього рівня молоді потребували реорганізації мережі навчальних закладів. Поряд з ремісничими, залізничними, гірничопромисловими училищами з'являються технічні (1954 р.), будівельні (1958 р.), училища механізації сільського господарства.

В умовах невинного технічного прогресу незмірно підвищилися вимоги до рівня кваліфікації працівників усіх галузей народного господарства. Перед закладами професійно-технічного навчання було поставлено завдання перебудувати свою роботу так, щоб піднести рівень підготовки трудівників промисловості та сільського господарства, готувати кадри з широкою загальною освітою та глибокими знаннями конкретних питань виробництва. З цією метою у 1959 р. замість шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН) та різнотипних ремісничих навчальних закладів запроваджувався новий єдиний тип професійно-технічних навчальних закладів на базі неповної і повної середньої освіти.

В Україні навчальні заклади різних типів цієї системи навчання було перетворено в міські й сільські професійно-технічні училища. Десять років по тому, відповідно до завдань завершення переходу до загальної обов'язкової освіти молоді, останні перетворюються на середні професійно-технічні училища (СПТУ), які почали видавати своїм випускникам і атестат про середню освіту. Разом з документом про набуття однієї з професій — сталевара, слюсаря, токаря, перукаря, кулінара тощо. У 1975 р. більше 70 % училищ області поряд з професією надавали юнакам і дівчатам середню освіту [22, с. 770; 26, с. 532; 44, с. 564; 45, с. 57].

Протягом 40-х — 80-х рр. було проведено велику роботу з розвитку мережі закладів професійно-технічної освіти, зміцнення їх матеріально-технічної бази. Про динаміку розвитку мережі дають уявлення такі цифри. У 1951/52 навчальному році в області діяло 51 училище, у 1966 р. їх число зросло до 47 училищ з 19,3 тис. учнів, у 1975 р. у 70 училищах (у тому числі 9 сільських) і школах профтехосвіти набувало спеціальність 42,9 тис. осіб, з них 4,2 тис. в сільських училищах, у 1980 р. училищ стало 75, в яких навчалось 43,2 тис. учнів, а до 1987 р. їхня кількість зросла до 84, а кількість учнів до майже 50 тис. Більшість ПТУ розміщувалась у великих промислових центрах. У 1987 р. у Дніпропетровську було 24 училища, Кривому Розі — 22, у Дніпродзержинську — 8. На ці міста припадало 64 % від загальної чисельності всіх училищ регіону.

На початку 90-х рр. професійно-технічна освіта області посідала третє місце в Україні за мережею закладів і друге за обсягом державного замовлення. Підготовка здійснювалася за 183 спеціальностями порівняно зі 145 у першій половині 70-х рр. Зростали вимоги до інженерно-педагогічних кадрів: якщо у 1946 р. лише 1,8 % з них мали вищу освіту, а 75 % не мали навіть середньої, то у 1987 р. з 4 765 працівників профтехосвіти вищу освіту мали 49,7 %, а середню спеціальну — 46 %. Наставниками молоді стали авторитетні та досвідчені виробничники, знані в області люди, в тому числі Герої Соціалістичної Праці П. С. Махота, Н. Д. Николаєв, М. Н. Лапшин та ін. [16, с.82—83; 22, с.770; 26, с.532; 43, с.27; 44, с. 564; 45, с.53, 57, 62—63, 83—84].

Успішно розвивалася система професійно-технічної освіти м. Дніпропетровська. Якщо у першій половині 1950-х рр. вона охоплювала лише 3 тис. учнів, то в 1975 р. у Дніпропетровську діяло 19 професійно-технічних і технічних училищ з загальною кількістю учнів понад 12 тис. осіб. Підготовка кваліфікованих робітничих кадрів велася по 95 спеціальностях. З кожним роком зростала кількість випускників. Так, якщо у другій половині 60-х рр. було випущено біля 22 тис., то в 1971—1975 рр. число підготовлених робітників у ПТУ досягло 27 тис. осіб.

В останнє десятиліття радянської доби в Дніпропетровську діяли 27 СПТУ, в яких навчалася понад 20 тис. учнів. Училища щорічно випускали із своїх стін близько 10 тис. кваліфікованих робітників близько вісімдесяти спеціальностей. І, тим не менше, на дошках оголошень біля прохідних майже всіх промислових підприємств та будівельних організацій міста до початку 1990-х рр. можна було прочитати оголошення про велику кількість вакансій. У цьому можна вбачати не тільки ознаку переважно екстенсивного характеру розвитку економіки міста, але й результат того, що на багатьох підприємствах і в самих навчальних закладах часто не могли втриматися від спокуси використовувати учнів лише як дешеву робочу силу, підриваючи тим самим престиж навчання в системі профтехосвіти й роботи у сфері матеріального виробництва [6, с. 481; 57; 59, спр. 18, арк. 74].

У місті майже не було таких промислових підприємств і будівельних організацій, де б не працювали випускники профтехучилищ. Серед них були добре відомі в місті випускники профтехучилища № 15 Герої Соціалістичної Праці І. С. Терещенко — старший горновий доменного цеху та С. С. Гезь —

оператор сортолистопрокатного цеху заводу ім. Петровського, випускник профтехучилища № 11 Ю. С. Меркулов — бригадир формувальників ДЗМО, випускник профтехучилища № 5 Г. Ю. Романенко, кавалер ордена Трудового Червоного Прапора — бригадир теслярів тресту «Дніпроважбуд», такі новатори і передовики виробництва, як Герої Соціалістичної Праці М. В. Спільник, В. Ф. Лихолат, Ю. С. Меркулов та ін. Однак на загал якість підготовки випускників професійно-технічних училищ міста так і не вдалося підняти до того рівня, якого вимагало сучасне виробництво. Здебільшого це було пов'язано з незадовільною матеріально-технічною базою навчання, а також недоліками в організації навчального процесу. Велика кількість правопорушень з боку учнів СПТУ, що мушили констатувати правоохоронні органи, свідчила про суттєві недоліки у виховній роботі в системі профтехосвіти. Усе це вимагало принципово нових підходів в організації підготовки кваліфікованих робітників [6, с. 481; 26, с.532].

Народне господарство міста поповнювалося також вихованцями технікумів та училищ, що мали статус середніх спеціальних навчальних закладів і готували висококваліфікованих робітників та молодших спеціалістів, працівників сфери матеріального виробництва, освіти, охорони здоров'я, культури. Порівняно з передвоєнним періодом у перші повоєнні роки мережа закладів середньої спеціальної освіти області суттєво скоротилася. Якщо у 1940 р. на Дніпропетровщині діяло 46 технікумів та училищ, в яких навчалася 13,4 тис. учнів, то в 1950 р. їх кількість зменшилася до 35, оскільки багато технікумів не відновили свою роботу. Бурхливий розвиток мережі середніх спеціальних навчальних закладів припадає на 50—60-ті рр., коли їхня кількість подвоїлася (з 35 до 70), а чисельність учнів за чверть століття зросла більш ніж у 5 разів. У 70—80-х рр. мережа технікумів та училищ практично не зазнала змін [16, с.55, 69, 82—83].

Середні спеціальні навчальні заклади розташовувалися в регіоні загалом рівномірно, відповідно до потреб народного господарства. Найбільше їх знаходилося у Дніпропетровську: у 1968 р. у місті було 29 середніх спеціальних навчальних закладів з 35 тис. учнів, а в 1980 р. вже 31 з понад 40 тис. учнів. На початок 1990-х рр. у Дніпропетровську працювали технікуми: автоматики і телемеханіки, автотранспортний, будівельний, електрифікації сільського господарства, енергобудівельний, залізничного транспорту, зварювальний, індустриальний, механіко-металургійний, механічний, машинобуді-

вельний, монтажний, політехнічний, промислово-економічний, промислового транспорту, радіоприладобудівний, радянської торгівлі, технологічний, технолого-економічний, фінансовий, хіміко-механічний, а також три медичних училища, культпросвітне, музичне, педагогічне, театральне та художнє. Динамічно розвивалася середня спеціальна освіта у Кривому Розі. Якщо у перші повоєнні роки тут діяли лише гірничий та будівельний технікуми і медичне училище, то у 70-х рр. підготовку фахівців здійснювало вже 18 технікумів і училищ, зокрема, автотранспортний, гірничо-механічний, гірничо-економічний, коксохімічний, металургійний, радянської торгівлі, Тернівський індустріальний, Інгулецький гірничо-рудний, авіаційно-технічне училище тощо [8, с.226; 25, с.120, 183].

У Дніпродзержинську поряд з металургійним технікумом, створеним у 1930 р., виникло ще 9 закладів, зокрема, такі як індустріальний, промислового транспорту, енергетичний, радянської торгівлі, технолого-економічний, хіміко-технологічний, фізкультурний технікуми, медичне та музичне училища. Технікуми гірничого та металургійного профілю були відкриті у Вільногірську, Марганці, Нікополі, Новомосковську. З 1954 р. у Павлограді почав працювати машинобудівельний, а в Жовтих Водах — промисловий технікуми. Фахівців для сільського господарства готували Верхньодніпровський сільськогосподарський технікум бухгалтерського обліку, Нікопольський сільськогосподарський, Новомосковський зооветеринарний технікуми та Єрастівський радгосп-технікум, для споживчої кооперації — Новомосковський торговельно-кооперативний технікум. Крім медичних училищ у Дніпропетровську, Дніпродзержинську та Кривому Розі підготовку молодших спеціалістів для системи охорони здоров'я здійснювали училища у Нікополі, Новомосковську, Павлограді [16, с. 241, 251—252].

Проте таке зростання мало й негативні наслідки, оскільки призвело до знецінення диплома технікуму, бо більшість випускників працевлаштовувалися робітниками, а не за фахом. При цьому доводилося оволодівати робітничими професіями на рівні випускників профтехучилищ. Престижність навчання в технікумах різко впала, у більшості середніх навчальних закладів промисловості, будівництва, сільського господарства при вступі не було конкуренції, що визначало подальшу якість навчання та підготовки фахівців [32, с. 376].

Суттєві якісні зміни відбулися й у сфері вищої освіти. Якщо у 1940 р. у 17 вищих навчальних закладах Дніпропетровщини навчалася близько 17,5 тис. студентів, то у 1955 р. у

12 вишах навчалось вже понад 32 тис. студентів, а три роки потому — 37 тис. Як наслідок, кількість студентів у вузах України з розрахунку на 10 тис. населення постійно зростала: з 54 у 1950 р. до 160 у 1970 р. У 1991 р. чисельність студентів у вищих навчальних закладах III—IV рівнів акредитації Дніпропетровської області з розрахунку на 10 тис. населення становила 179, а в вишах I—II рівнів акредитації — 158. У повоєнні роки суттєво змінилися пропорції підготовки кадрів з вищою освітою по різних формах навчання. Інтенсивно розвивалася денна форма, особливо з початку 70-х рр., а прийом на вечірне й заочне навчання скорочувався. З 1969 р. при багатьох вищих навчальних закладах почали відкриватися підготовчі відділення для робітників, колгоспників і демобілізованих військовослужбовців, прийом на які в 70-х рр. складав до 20 % прийому на денні відділення [15, с. 13—14, 34; 16, с. 55; 43, с. 28; 44, с. 465, 486].

У 1991 р. з 13 вищих навчальних закладів області 9 зосереджувалися у Дніпропетровську і все більшою мірою визначали соціальне обличчя міста. Насамперед це був держуніверситет, провідна роль якого у системі вищої школи обумовлена передусім тим, що в ньому активно розробляються фундаментальні дослідження, що становлять теоретичну й експериментальну основу всіх природничих, гуманітарних, прикладних і технічних наук. У період із 1951 по 1991 рр. університет розвивався особливо швидкими темпами. Якщо в середині 1950-х рр. в університеті налічувалось лише 6 факультетів (історико-філологічний, фізико-технічний, фізико-математичний, геолого-географічний, хімічний, біологічний), то на початку 1990-х рр. до структури ДДУ входили фізико-технічний інститут, 3 науково-дослідних інститути, 17 факультетів, 107 кафедр, на яких працювало понад 1 200 викладачів, серед яких 135 докторів наук, професорів і близько 700 кандидатів наук, доцентів. Тут навчалось майже 13 тис. студентів за 81 спеціальністю, в тому числі за такими новими, як «Фінанси і кредит», «Правознавство», «Психологія», «Політологія», «Соціологія», «Журналістика» тощо [15, с. 23; 26, с. 533].

До мережі вищих навчальних закладів міста входили інститути: гірничий, медичний, металургійний, хіміко-технологічний, інженерно-будівельний, інженерів залізничного транспорту, сільськогосподарський. Також із перших повоєнних років у місті діяли навчально-консультаційні пункти Всесоюзного заочного машинобудівельного та Всесоюзного заочного фінансового інститутів та педагогічний факультет Київського

державного інституту фізичної культури. На базі останнього навчального закладу в 1990 р. був створений Дніпропетровський інститут фізичної культури. Крім того, у червні 1978 р. на місці колишніх Феодосійських казарм розташувалося Вище ракетно-зенітне командне училище, що передислокувалося до нашого міста з Псковської області РРФСР. На початок 1980-х рр. у 9 ВНЗ міста (без врахування ракетно-зенітного училища) навчалось близько 60 тис. студентів, майже втричі більше, ніж у 1957 р. Якщо у 1965 р. навчальний процес забезпечували близько 2,9 тис. викладачів, у тому числі 114 докторів наук і 993 кандидати наук, то у 1980 р.— 7 тис. науково-педагогічних працівників, у тому числі 280 докторів і 2,5 тис. кандидатів наук. Тільки денні відділення університету та інститутів випускали щорічно понад 8 тис. спеціалістів, яких охоче брали на роботу в нашому місті, області та по всій тодішній країні [8, с. 226; 26, с. 533; 57].

Повсюди визнавали високу якість дипломів, отриманих у дніпропетровських вузах. Так, скажімо, серед випускників фізико-технічного факультету ДДУ можна назвати державних діячів України — Л. Д. Кучму, В. П. Горбуліна, О. О. Негоду, генеральних директорів і конструкторів ракетно-космічних підприємств — Ю. П. Семенова, В. В. Пилипенка, В. Г. Догужієва, Ю. С. Алексєєва, С. М. Конюхова, А. К. Недайводу та ін. [47, с.10].

Тим не менше, обласне та міське партійне керівництво нерідко дорікало ректорам і педагогам за нібито низьку вимогливість до студентів, низький, на їхню думку, відсоток відмінних оцінок, особливо з суспільних дисциплін. Доходило до того, що робота вишу визнавалася незадовільною, якщо з історії КПРС чи наукового комунізму не одержували «відмінно» чи «добре» менш ніж 70—75 % студентів.

У свою чергу, керівництво вищих навчальних закладів чинило тиск у відповідному напрямі на професорсько-викладацькі колективи. Характерною в цьому плані була позиція ректора гірничого інституту В. І. Онищенка, який запевняв керівників міста у своєму виступі на сесії міськради у 1979 р., що у його інституті критика буржуазних фальсифікацій здійснюється на заняттях з усіх дисциплін, а не тільки суспільно-політичних, і що весь професорсько-викладацький склад керується правилом: «Викладаючи опір матеріалу, не забувати про опір буржуазії». Тож у ВНЗ міста доводилося подеколи дбати не стільки про професійну підготовку, скільки про так зване політичне загартування молоді [26, с. 533—34; 62].

У Кривому Розі діяли гірничорудний, педагогічний інститут та філіал Київського інституту народного господарства. Найбільш відомим з них став гірничорудний інститут. За перші 50 років існування в його стінах було підготовлено понад 15 тис. інженерів, кілька сотень кандидатів наук. За значний внесок у підготовку інженерних кадрів, розвиток техніки і технології видобутку копалин він у 1972 р. був нагороджений орденем Трудового Червоного Прапора. У 1970 р. відзначив своє 50-річчя і Дніпродзержинський індустріальний інститут [25, с. 183].

Невід'ємною складовою роботи вищих навчальних закладів області завжди була наукова робота. Вона значно активізувалася в другій половині 1950-х рр., коли в усіх вишах почали створюватися проблемні та галузеві науково-дослідні лабораторії, запроваджено науково-дослідні сектори (НДС), посада проректора з науково-дослідної роботи тощо. Значно збільшився обсяг фінансування наукових розробок, поширювалася практика госпдоговірних досліджень. Тим більше, що саме у вищих навчальних закладах зосереджувалась основна маса науковців. Так, у 1990 р. із 495 докторів наук Дніпропетровщини 90 % працювали у ВНЗ. Серед них на технічні науки припадало 31 %, медичні — 19 %, фізико-математичні та хімічні — по 6,7 %, геолого-мінералогічні — 3,9 %, історичні — 3,3 %, біологічні — 2,7 %, сільськогосподарські — 2,3 %, економічні — 2,2 %, філологічні — 2 %, філософські — 0,9 %, ветеринарні — 0,8 %, психологічні — 0,3 %. Із 5 тис. кандидатів наук основна маса також була зосереджена у ВНЗ — 3 200 (70 %).

Кандидати наук представляли практично весь спектр спеціальностей. Половина з них була кандидатами технічних наук, одна десята — фізико-математичних і медичних наук, дещо меншою була частка кандидатів геолого-мінералогічних наук. Понад сто осіб — кандидати економічних, історичних та сільськогосподарських наук, 200 осіб мали ступінь кандидата філологічних і біологічних наук та ін. В області діяла 31 спеціалізована рада по захисту кандидатських і 12 — по захисту докторських дисертацій, на яких розглядалися дисертаційні дослідження із 63 спеціальностей [24, с. 8, 46—47, 57; 26, с. 534].

Чимало наукових здобутків було на рахунку науковців Дніпропетровського державного університету. Так, академік АН УРСР, ректор університету в 1964—1986 рр. В. І. Москавський за результатами досліджень проблемної лабораторії

міцності та надійності конструкцій створив оригінальну методику розрахунків конструкцій, яка знайшла широке практичне втілення у народному господарстві. Член-кореспондент АН УРСР, професор ДДУ М. П. Корнійчук, у 1973 р. отримав Державну премію СРСР за успішне вирішення циклу складних математичних задач. Під керівництвом професора ДДУ О. Л. Бельгарда науковці кафедри геоботаніки розробили типологію і теорію степових лісів, обґрунтували якісну своєрідність впливу лісу на степові ґрунти, установили закономірності формування травостою у степових лісах [8, с.227; 16, с.140; 26, с.534].

Під керівництвом професора М. С. Малиновського проводилися розробки щодо інтенсифікації виробництва синтетичних жирних кислот. Успішно працювали й інші вчені університету: Ф. І. Коломійцев у галузі електромагнітного випромінювання, М. І. Варич (металофізика), Ю. С. Бабенко (мікробіологія), Г. Б. Мельников (гідробіологія), Д. П. Пойда (історія України), І. Ф. Ковальова (археологія), М. П. Ковальський (історичне джерелознавство), В. С. Ващенко (мовознавство), К. П. Фролова (літературознавство), Е. Л. Носенко (педагогіка і психологія) та ін. [26, с. 534].

Ефективно наукові пошуки проводив колектив учених металургійного інституту, серед яких: О. С. Афанасьєв, А. С. Брук, І. Т. Жердев, А. Є. Кривошеєв, М. Г. Новожилов, К. Ф. Стародубов, Ю. М. Таран-Жовнір, Н. Ю. Тайц, С. Ф. Чукмасов та ін. Вони зробили вагомий внесок у розробку і вдосконалення технології виробництва на металургійних і гірничих підприємствах Дніпропетровська і області, сприяли підвищенню точності прокату і якості легованої сталі, автоматизації прокатного виробництва, впровадження прогресивної технології видобутку сировини для металургійної промисловості тощо. В усій країні були відомі розробки дніпропетровських учених з підвищення якості металургійного палива [26, с. 534].

У вдосконаленні технології будівельного виробництва брали участь учені інженерно-будівельного інституту. Так, дослідження творчого колективу на чолі з членом-кореспондентом АН УРСР Г. Д. Дібровим привели до створення нових композиційних матеріалів на основі відходів різних промислових підприємств. Професор О. П. Прусаков заснував наукову школу з розрахунку багатопарових конструкцій. Під керівництвом професора М. Я. Розкіна велись дослідження з економії й раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів. Професор Р. Б. Тян розробив систему організації й

управління комплексною забудовою міста. Дослідження професора Б. В. Швеця з механіки ґрунтів і фундаментів знайшли широке застосування при будівництві багатьох атомних і теплових електростанцій. Професор В. М. Пунагін став автором сучасної теорії складних бетонних сумішей. За проектами професора О. Б. Петрова та його учнів було побудовано чимало оригінальних споруд, що прикрасили наше місто [26, с.534—35].

У хіміко-технологічному інституті провідні позиції займала школа електрохіміків, яку заснував і протягом багатьох років очолював член-кореспондент АН УРСР М. О. Лошкар'єв. Теоретичні та прикладні дослідження колективу вчених дозволили створити нові види пластифікаторів, смол, пластмас, добрив, електролітів і саморегулювальних домішок до них, які застосовувалися в автомобільній, радіо- та машинобудівній галузях промисловості. Під керівництвом професора С. І. Бурмістрова вперше в СРСР створено стабілізатор капронового шинного корду, що дозволило значно збільшити прохідність шин [16, с 140; 26, с. 535].

В інституті інженерів залізничного транспорту під керівництвом академіка АН УРСР В. А. Лазаряна і професорів М. Г. Бондаря, М. Н. Гольдштейна, Є. П. Блохіна, Б. В. Яковлева колективи вчених займалися проблемами автоматизації виробничих процесів і впровадження на залізничному транспорті лічильних машин, ефективного використання рухомого складу в умовах зростання швидкості руху [8, с. 228; 26, с.535].

Своїми дослідженнями в галузі серцево-судинних захворювань та реабілітації хворих набули широкого визнання професори медичного інституту В. М. Дзяк, Л. А. Луковський, А. Д. Христин, З. К. Алексєєнко, О. Є. Масежний та ін. Професор Д. П. Чухрієнко одним із перших в Україні здійснив операції на серці, вдосконалив хірургію легенів при туберкульозі і злоякісних пухлинах, широко застосував у хірургічній практиці полімери. І. І. Крижанівська розробила методику застосування вітамінів у лікуванні серцево-судинних захворювань [8, с. 228; 16, с.140—141; 26, с. 535].

Учені сільськогосподарського інституту працювали над проблемами підвищення врожайності різних сільськогосподарських культур і продуктивності худоби, механізації та автоматизації в агропромисловому комплексі, рекультивації місць відкритих розробок корисних копалин тощо. В інституті виникли наукові школи, які очолили професори М. Є. Бекаревич, О. І. Лук'яненко, М. О. Селех та ін. [16, с 141; 26, с. 535].

Чимало наукових проблем, пов'язаних з експлуатацією родовищ корисних копалин і забезпеченням науково-технічного прогресу у промисловості Західного Донбасу, успішно досліджувалося вченими гірничого інституту, найстарішого вищого навчального закладу регіону. Особливо плідною була діяльність лабораторії рудничної аеродинаміки і автоматизації провітрювання рудників, яку очолював член-кореспондент АН УРСР Ф. О. Абрамов. Створені тут прилади контролю рудничної атмосфери і системи автоматизації управління провітрювання значно підвищили безпеку на вугільних шахтах і, напевне, врятували життя багатьом гірникам.

Учені інституту під керівництвом проф. М. Т. Новожилова спільно з ученими АН УРСР, Мінчермету УРСР розробили і впровадили прогресивну технологію видобутку марганцевої руди відкритим способом. Це дозволило підвищити питому вагу гірничих робіт до 90,5 %, збільшити обсяг видобутку марганцевої руди у 4,2 разу, проектну потужність Орджонікідзевського гірничо-збагачувального комбінату — на 10 % і середню виробничу потужність одного кар'єру по гірничій масі — у 2,5 разу. Продуктивність праці робітників комбінату зросла на 68,5 %. Авторський колектив на чолі з проф. М. Т. Новожиловим за ці роботи отримав у 1972 р. Державну премію УРСР [15, с. 214; 26, с. 535].

Роботи вчених вищих навчальних закладів області значною мірою сприяли розвитку багатьох галузей виробництва, подальшому підвищенню їхньої ефективності, зростанню продуктивності праці, чимало відзначено високими оцінками. Унаслідок багаторічної спільної роботи колективів Дніпропетровського гірничого інституту, інституту «Дніпродіпрошахт», комбінату «Дніпрошахтбуд», тресту «Павлоградвугілля» було виконано великий обсяг досліджень і створено комплекс важливих практичних заходів, що забезпечили ефективне освоєння дуже складного у гірничо-геологічному відношенні нового вугільного родовища — Західного Донбасу. Авторами цієї роботи здійснено проектування великих шахт, запроваджені передові методи їх будівництва. Це забезпечило на шахтах об'єднання «Павлоградвугілля» зростання видобутку в першій половині 70-х рр. більш ніж у 2 рази і підвищення продуктивності праці в 1,5 разу. Досягнуті також найбільш високі в системі Мінвуглепрому УРСР швидкість просування лінії очисних забоїв, рівень видобутку механізованими комплексами і темпи розробки гірничих копалин. Автори цієї роботи були відзначені званням лауреатів Державної премії СРСР 1975 р. [15, с. 224].

Пошук ефективних форм і методів реалізації досягнень науки у виробництво призвів до появи науково-виробничих об'єднань на громадських засадах у складі вищій навчальний заклад — проектна організація — промислове підприємство, між якими укладався договір про творчу співдружність. Одне з таких об'єднань було створено ДМетІ, найбільшим проектним інститутом металургійного профілю «Укрдіпромет» та низки заводів. За короткий час учені ДМетІ підготували і видали висновки на 50 проектних розробок, виконаних «Укрдіпрометом», а співробітники «Укрдіпромету» впровадили 45 наукових праць, виконаних металургійним інститутом, що сприяло суттєвому скороченню часу на впровадження результатів досліджень. Пропозиції інституту по підвищенню інтенсивності продувки в конверторному цеху № 2 заводу «Криворіжсталь» і по удосконаленню конструкцій кисневих форм були впроваджені на трьох 150-тонних конверторах, що підвищило їхню продуктивність на 20 % і збільшило стійкість вогнетривкої футеровки і вихід сталі [15, с. 228—229].

Протягом 1960—1980-х рр. у вищих навчальних закладах робилися спроби поєднати навчально-виховну роботу з науково-дослідною, у зв'язку з чим велика увага приділялася студентській науково-дослідній роботі, організаторами якої стали насамперед профілюючі і випускаючі кафедри. З 1975 р. почав читатися курс «Основи наукових досліджень». Тож задовго до входження України в Болонський процес у вузах нашого міста вбачали найбільш ефективний засіб удосконалення підготовки сучасного спеціаліста у розвитку студентської науки. У 1980 р. у нас діяло 250 студентських наукових гуртків, конструкторських бюро, в яких нараховувалося понад 2,5 тис. майбутніх фахівців. Щоправда, частина із зазначених об'єднань існувала лише на папері [15, с. 245—246; 26, с. 535].

Від вузівського керівництва вимагали постійно підвищувати показники охоплення студентів науковою роботою, не виділяючи для цього ніяких додаткових асигнувань. Однак і при такому ставленні до студентської науки було чимало прикладів, коли саме в студентських наукових товариствах молодь робила свої перші кроки на шляху до великої науки, пізнавала радість творчості й щастя власних наукових відкриттів. Найбільше така традиція була поширена в держуніверситеті, навчання в якому вважалося найпрестижнішим. Серед студентів ДДУ існувала особлива атмосфера потягу до наукової творчості. Так, за активною участю студентів фізичного факультету М. Твердоступа і А. Полюшкіна був спроек-

тований і виготовлений пристрій для розробки феритових кілець, який знайшов застосування у промисловості, у 1975 р. експонувався на ВДНГ УРСР і ВДНГ СРСР. У 1975 р. золотою медаллю Академії наук СРСР була відзначена наукова робота з археології студента історичного факультету В. Костенка. У 1981 р. студент цього ж факультету А. Андросов удостоївся медалі Академії наук УРСР [26, с. 535].

У 1980-ті роки основною формою залучення студентської молоді до наукової роботи стали комплексні творчі молодіжні колективи (КТМК). Деякі з них досягли справжніх творчих і наукових перемог. Так, за проектами групи молодих архітекторів інженерно-будівельного інституту в Дніпропетровську були споруджені обласний Музей комсомольської слави, спортивний комплекс ДІБІ та «Трудові резерви», інші об'єкти, за що студенти були удостоєні в 1983 р. премії Ленінського комсомолу. КТМК полімерних матеріалів сільськогосподарського інституту в 1985 р. зробили відкриття, що дозволяло виготовляти з полімерних матеріалів деталі високої якості, за що молоді вчені отримали Почесний прапор ЦК ВЛКСМ як кращий науковий молодіжний колектив країни. У 1986 р. премію Ленінського комсомолу отримали члени творчого колективу металургійного інституту В. Карпов і О. Толстенко [26, с. 535].

Особливу форму наукової творчості студентів становило реальне комплексне проектування. Так, на металургійному факультеті ДМетІ у 1974 р. було захищено 8 комплексних дипломних проектів, у виконанні яких взяли участь 43 студенти. У цьому ж інституті був захищений і перший міжвузівський дипломний проект «Розробка технології виплавки сілікомарганця з дослідженням шламів збагачувальних фабрик Нікопольського гірничо-металургійного комплексу». У виконанні гірничорудного, металургійного, інженерно-будівельного розділів брали участь 16 студентів дніпропетровських гірничого, металургійного, інженерно-будівельного інститутів. У комплексному дипломному проекті було поставлено і вирішено низку теоретичних і практичних проблем раціонального використання марганцевистих шламів, яких у відвалах збагачувальних фабрик накопичилося близько 70 млн. тонн. Тільки за 1981—1985 рр. на замовлення міської влади було виконано 24 міжвузівські комплексні роботи, що мали народногосподарське значення. У них брало участь понад 400 студентів металургійного, будівельного, медичного інститутів [15, с. 249—250; 26, с. 536].

Однак творчий ентузіазм студентства у другій половині 1980-х рр. став поступово згасати. На настроях і життєвій

орієнтації молодих людей негативно позначилися поступове падіння престижу в радянському суспільстві інтелектуальної праці, відсутність справжньої мотивації для оволодіння науково-технічними знаннями. Студенти відкрито говорили між собою, що для кар'єри потрібні не стільки знання і талант, скільки «волохата рука», впливові батьки та родичі.

Економічний розвиток Придніпровського регіону, науково-технічний прогрес на виробництві значною мірою визначалися діяльністю науково-дослідних інститутів та проектних установ, кількість яких у повоєнні роки постійно збільшувалася. Якщо наприкінці 1940-х рр. їх було 20, то у 80-ті рр. Придніпровський науковий центр Академії наук УРСР, що був створений у 1971 р., об'єднував зусилля колективів семи установ і підрозділів АН УРСР, 80 науково-дослідних і проектних інститутів та їхніх філій, вузівських наукових організацій, чисельних заводських лабораторій [1, с. 151].

У 1953 р. у «місті чавуну і сталі» почав працювати Інститут чорної металургії, який понад чверть століття очолював академік АН УРСР, Герой Соціалістичної Праці З. І. Некрасов. За цей час інститут став головною науковою організацією у своїй галузі, в ньому утворилися відомі наукові школи доменщиків, сталеливарників, прокатників, металознавців. Очолювали їх учені зі світовим ім'ям: академік АН СРСР О. П. Чекармарьов, академіки АН УРСР К. Ф. Стародубов і З. І. Некрасов, члени-кореспонденти АН УРСР К. П. Бунін, С. М. Кожевніков та ін. Виконані ними дослідження дозволили розв'язати чимало важливих для металургії науково-технічних завдань. Багато зусиль для того, щоб інститут перетворився на провідну науково-дослідну організацію, доклав І. Г. Узлов, який керував інститутом у 1988"1996 рр.

Широке визнання в країні мали досягнення колективу Всеосоюзного науково-дослідного і конструкторсько-технологічного інституту трубної промисловості. Тільки в 1973 р. в інституті було виконано близько 300 науково-технічних розробок з економічним ефектом понад 20 млн. крб. Особливо корисною була діяльність члена-кореспондента АН УРСР О. В. Шевченка, який досліджував проблему швидкісного волочіння дроту та теоретичних основ безперервної прокатки труб.

Колектив проектантів Укрдіпромезу розробляв технічну документацію для найбільших новобудов чорної металургії. Саме тут починали своє життя доменні та конверторні цехи, прокатні стани індустріальних гігантів Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Кривого Рогу, Донбасу.

Над розв'язанням важливих для народного господарства наукових завдань працювали учені усіх науково-дослідних установ. Під керівництвом академіка АН УРСР М. С. Полякова в інституті геотехнічної механіки розв'язувалися гірничі проблеми у всьому їх комплексі. Співпрацівник інституту кукурудзи академік ВАСГНІЛ Б. П. Соколов створив багато цінних гібридів кукурудзи. Науковець науково-дослідного інституту відновлення і експертизи трудової здатності інвалідів (ДІВЕТІН), доктор медичних наук Г. С. Ланцетова запровадила методику відновлення працездатності інвалідів праці та Великої Вітчизняної війни тощо.

Як вже відзначалося, попри свою надзвичайну засекреченість, мало всесвітню славу конструкторське бюро «Південне», генеральними конструкторами якого були відомі вчені М. К. Янгель (1954—1971), В. Ф. Уткін (1971—1990), а з 1990 р. — С. М. Конюхов (1990—2006).

Тривалий час заступником Головного конструктора КБ «Південне» був В. С. Будник. Зі своїми однодумцями він створив декілька поколінь ракетно-космічних систем, аналогів яких світ не знав. Вони стали основою «оборонного щита» країни, на їхній базі у 1959 р. було створено новий вид збройних сил СРСР — Ракетні війська стратегічного призначення. В. С. Будник був також одним із творців ракет-носіїв серії «Циклон», «Космос», супутників «ДС-1», «ДС-2» та ін. У 1950-х рр. викладав на фізико-технічному факультеті ДДУ. Читав курс «Конструкції і проектування літальних апаратів» на кафедрі технічної механіки [46, с. 64].

На початок 1990-х рр. у складі КБ працювало 10 академіків і членів-кореспондентів, 40 докторів та майже 300 кандидатів наук. За 40 років під їхнім керівництвом було розроблено декілька поколінь потужної бойової ракетної техніки, 67 космічних апаратів, здано в експлуатацію 15 космічних комплексів світового рівня. Крім того, складні космічні технології розроблялися в Інституті технічної механіки, який очолював академік АН УРСР В. В. Пилипенко, і в науково-виробничому підприємстві «Орбіта», яким з дня заснування у 1976 р. керував О. М. Макаров, син славнозвісного директора «Південмашу».

Однак все сильніше ставала помітною диспропорція між високим рівнем наукових досліджень, що виконувалися на замовлення оборонного комплексу, та іншими напрямками. Ніхто також не міг упевнено стверджувати, чи потрібна така велика кількість науковців і чи відповідає їхня діяльність

світовим стандартам і вимогам науково-технічного процесу. Наукові установи міста відчували на собі тенденцію фінансування науки за залишковим принципом. Як наслідок — відставала від сучасних вимог матеріально-технічна база науки, особливо вузівської, була низькою заробітна плата науковців. Дехто з них на початку 1990-х рр. почав шукати можливість застосування своїх здібностей у інших сферах, насамперед комерційних.

Попри всі протиріччя у соціально-економічному розвитку міста і складнощі у формуванні інтелектуального потенціалу, освітній рівень дніпропетровців із кожним роком підвищувався, зростали їхні культурні запити, збагачувалося духовне життя. Люди прагнули жити в культурному середовищі, відчували бажання реалізувати власні творчі здібності. Таку можливість їм могли надати насамперед клуби і палаци культури, кількість яких збільшилася в місті з 16 у 1950 р. до 56 у 1975 р.

У 1953 р. за проектом архітекторів С. П. Глушкова і О. В. Баранського був відбудований Потьомкінський палац, який передали студентській молоді. Так виник перший у країні Палац студентів, названий у 1961 р. на честь першого космонавта Ю. Гагаріна. У 1985 р. проведена нова реконструкція, яка тривала сім років. У 1991 р. обласна рада профспілок звернулася до вузів міста з проханням завершити реставрацію. Дніпропетровський державний університет за підтримки обласної державної адміністрації виконав це завдання [23, с. 5].

У подальші роки були побудовані палаци культури заводів ім. М. І. Калініна і К. Лібкнехта, виробничого об'єднання Дніпрошина, треста Дніпроважбуд, Палац піонерів і школярів та ін., чим були створені умови для повноцінного культурного відпочинку жителів міста. І що характерно — багато хто з наших земляків — як юного, так і зрілого, навіть похилого віку — воліли бути не тільки споживачами культурних цінностей, але й їхніми творцями. У середині 1970-х рр. понад 13 тис. жителів міста брали активну участь у художній самодіяльності [16, с. 141]. Від бажаючих займатися після роботи або навчання в аматорських художніх колективах, студіях, гуртках буквально не було відбою.

У 1970-х рр. особливо широке визнання мали народний театр Палацу культури імені Ілліча, народний театр балету Палацу студентів, народний хоровий колектив Палацу культури Придніпровської залізниці, танцювальний колектив «Дружба» і драматична студія Палацу культури заводу імені

Г. І. Петровського. У 1973 р. була заснована студія мультиплікаційних фільмів «Веснянка», якою керував М. Матус. Створені дітьми мультиплікаційні фільми представляли наше місто в багатьох країнах світу. Мультиплікаційна стрічка «Трубач» одержала Гран-прі, а фільм «Матильда, кактус і мильні бульбашки» отримав золоту медаль на міжнародному кінофестивалі в Парижі. У 1977 р. на Московському фестивалі фільми «Веснянки» посіли I місце. Лауреатами і дипломантами низки всесоюзних і республіканських виставок були вихованці народної студії образотворчого мистецтва Палацу культури студентів, якою керував М. Ф. Пушний. Лауреатами всесоюзних і республіканських фестивалів неодноразово ставали вокально-інструментальні ансамблі «Дніпряни» держуніверситету і «Маки» інженерно-будівельного інституту.

До середини 1980-х рр. клуби і палаци культури з їхніми численними гуртками, студіями, художніми колективами були справжніми осередками культури і масової самодіяльної творчості. На жаль, у наступні роки вони здебільшого почали використовуватися лише для організації дискотек, що стали для молоді основною формою «культурного» відпочинку, споживання культурних цінностей.

До початку 90-х рр. навряд чи можна було знайти в місті людину, котра відмовляла собі у задоволенні щонайменш раз на тиждень відвідати кінотеатр. Тим більше, що квитки коштували копійки, особливо на ранкові та денні сеанси. До речі, серед молодих людей і було чимало таких, хто часто користувався цією обставиною, відвідуючи кінотеатр замість навчальних занять у вузі та у школі. Недарма розташований у центрі вузівського району кінотеатр «Жовтень» мав і другу, неофіційну назву — «Сачок». Утім, у молоді, яка забажала сходити в кіно, вибір був великим.

Наприкінці 1950-х рр. у центральній частині міста відкрилися перші широкоекранні та широкоформатні кінотеатри «Україна», «Панорама», «Вітчизна». Невдовзі нові кінотеатри з просторими залами на декілька сотень місць були побудовані у всіх районах міста, майже на всіх новозбудованих житлових масивах: «Космос» — на проспекті Гагаріна, «Супутник» — на вулиці Титова, «Правда» — на проспекті імені Газети «Правда», «Салют» — на житловому масиві Перемога, імені І. В. Бабушкіна — на вул. Героїв Сталінграда, «Січ» — на Тополі та ін. Якщо у 1950 р. у місті налічувалося лише 3 кінотеатри, то у 1980 — 18. Їхні зали майже завжди були переповнені, за квитками на вечірні сеанси стояли довгі чер-

ги. І ті, кому не пощастило купити квитки у касі, даремно запитували у людей зайвого квитка далеко на підступах до кінотеатру [26, с. 538].

Особливим успіхом у глядачів користувалися в різні роки радянські кінофільми: «Кубанські козаки», «Свинарка і пастух», «Весна на Зарічній вулиці», «Тихий Дон», «Москва сльозам не вірить», «Іронія долі, або З легким паром», «У бій йдуть тільки “старики”», а із зарубіжних — індійські мелодрами, французькі та італійські комедії. Водночас було багато фільмів пропагандистського характеру, і тоді за вказівкою місцевої влади організовувалися колективні відвідування кінотеатрів. Добровільно переважна більшість людей ніяк не хотіла підвищувати свій ідейно-політичний рівень і часом виявляла недостатню політичну зрілість, з приводу чого на сесії міської ради у 1976 р. голова її виконкому І. О. Лях ремствував у своїй доповіді: мовляв, такий високоідейний художній кінофільм, як «Премія», що вийшов на екрані міста в цьому році, подивилося лишень 66,5 тис. дніпропетровців, а явно шкідливу зарубіжну стрічку «Як вкрасти мільйон» — близько 260 тис., тобто в чотири рази більше [60].

Однак поступово все більше людей воліли замість відвідування кінотеатрів та інших культурних закладів коротати вечори у себе вдома, біля екранів телевізорів дивитися поспіль усі передачі: «Клуб телеподорожей», «У світі тварин», «КВВ», серіали «Тіні зникають опівдні» та «Сімнадцять миттєвостей весни», «Кабачок 12 стільців», «Блакитний вогник» і неодмінно програму «Час», з якої можна було, одначе, дізнатися здебільшого лише про нові трудові рекорди, нагороди та партійні постанови.

Відтоді, як у 1958 р. став до ладу Дніпропетровський телецентр, телебачення все більш наполегливо втручається в життя міста і городян, а телевізор, як жартували люди, перетворюється на єдиного «друга сім'ї». Додамо: й наймогутніший інструмент ідеологічної обробки населення. Наприкінці жовтня 1976 р. транслявалася перша кольорова програма в Дніпропетровську. Якщо в 1975 р. охоплення населення телебаченням досягло 79,8 %, то в 1980 р. — 84 %, а в 1983 р. — вже 88 % [4]. Події у світі, країні, місті висвітлювалися майже виключно такими, як їх хотіла бачити компартійна влада. Те ж саме можна сказати й про характер інших засобів масової інформації, зокрема місцевих.

Із 1972 р., окрім трьох обласних, у місті стала виходити міська російськомовна газета «Днепр вечерний». Невдовзі

«Вечерка» стала особливо популярною серед читачів, її наклад, перевищивши 100-тисячний рубіж, став одним з найбільших серед місцевих газет в Україні. Значною мірою завдяки тому, що її журналістам удавалося не тільки подавати обов'язковий «офіціоз», але й досить цікаво висвітлювати усі факти з повсякденного життя міста. Такими, зокрема, були аналітичні матеріали О. Ф. Ляміної та Л. В. Гамольського на суспільно-політичну тематику, В. Г. Єфремова — з проблем науково-технічного прогресу і освіти, І. С. Маневича — з питань соціального розвитку міста, А. М. Косого — про спортивні події.

Із метою посилення ідеологічного і виховного впливу на молодих людей і усе населення, відкривалися нові музеї. У 1973 р. почав діяти Музей комсомольської слави ім. О. Матророва. У 1975 р. разом із завершенням реконструкції історичного музею ім. Д. І. Яворницького була побудована діорама «Битва за Дніпро», у якій митці студії воєнних художників ім. Б. М. Грекова, М. Я. Бут і М. В. Овечкін відтворили події форсування радянськими військами Дніпра у вересні 1943 р.

Експозиції і фонди Дніпропетровського художнього музею поповнилися картинами знаних радянських художників Г. Нісського, Д. Пластова, Ю. Пименова та ін. Комплектування відділу декоративно-прикладного мистецтва відбувалося під знаком створення у 1978 р. філіалу-музею в Новомосковську. У Троїцькому соборі — останній на Придніпров'ї дерев'яній культовій споруді XVIII ст. — експонувалися вироби художників-передвижників і народних майстрів. Уже на середину 80-х рр. унаслідок надходжень від Дирекції художніх виставок України, Спільки художників СРСР, УРСР, РРФСР, фонди відділу виросли майже втричі. У 1989 р. Троїцький собор було передано церковній громаді [11, с. 14].

Досить відомим у 70-х рр. стає петриківський декоративний розпис. У лютому 1974 р. громадськість Петриківки і всієї України урочисто відзначили 90-річчя з дня народження видатної народної художниці Т. Пати. Вона виховала цілу плеяду петриківських орнаменталістів. У шкільному музеї «Історія селища Петриківки» були представлені панно Т. Пати «Зозуля в калині», роботи Ф. Панка, В. Соколенка, Я. Ключи, кращі роботи шкільних виставок, портрети відомих українських письменників (Т. Шевченка і Л. Українки) у петриківському орнаменті. В селищі працювала художня фабрика, понад 50 % робітників якої були випускниками Петриківської середньої школи Царичанського району. В цей час петри-

ківське народне мистецтво «завоювало» стійкі позиції в художній промисловості. Про це, зокрема, свідчило широке використання петриківського орнаменту для оздоблення виробів, які випускав Київський експериментальний завод [35, с. 16, 17, 20—21].

Патріотичне виховання забезпечували будинки-музеї Д. І. Яворницького, Г. І. Петровського, І. В. Бабушкіна, численні музеї революційної, бойової та трудової слави на підприємствах, в організаціях та навчальних закладах (у тому числі 11 музеїв, що мали звання «народний»). Перший музей виник на металургійному заводі імені Г. І. Петровського (1962 р.). Згодом створюється Музей історії трубного заводу імені В. І. Леніна (1963 р.), Музей революційної, бойової та трудової слави локомотивного депо (1965 р.), Музей історії вагоноремонтного заводу імені С. М. Кірова (1966 р.), Музей історії медичного інституту (1966 р.). Якщо у 1977 р. у місті нараховувалось 20 музеїв на громадських засадах, а по області — 89, то в 1989 р. у місті працювало вже 55 таких музеїв, а в області — 220 [30, с. 71].

Не забули й про формування матеріалістичного світогляду, атеїстичне виховання громадян, у 1966 р. почав діяти планетарій, а в 1977 р. у приміщенні відреставрованого Преображенського собору був відкритий Музей релігії та атеїзму. Ясна річ, почуття віруючих з приводу останнього святотатства ніхто навіть не брав до уваги. Згідно з прийнятою у 1961 р. Програмою КПРС необхідно було якнайшвидше формувати будівничих комуністичного суспільства.

Людина комуністичного суспільства мусила бути гармонійно розвинуеною, мати високий естетичний смак, бути обізнаною в художніх цінностях, цінувати класичну культурну спадщину. Відповідно до цього підвищувалася роль театрального мистецтва. Збільшувалася кількість шанувальників Мельпомени серед дніпропетровців.

Природно, що у російськомовному, здебільшого, місті особливо великою популярністю користувався Російський драматичний театр ім. О. М. Горького, творче обличчя якого у 1950—1960-х рр. визначали спектаклі — «Люблю, люблю» В. Масса, «У пошуках радості» В. Розова, «Якірна площа» І. Штепи, «Два кольори» О. Зака, «Колеги» В. Аксьонова та інші, де буденне життя пересічної людини подавалось у романтичному і героїчному світлі.

Сміливе зображення злободенних проблем радянської дійсності характеризувало роботу театру, коли його головним ре-

жисером став у 1976 р. заслужений артист Росії В. М. Саранчук. Кращі спектаклі цього митця — «Наодинці з усіма» та «Ми, що нижче підписалися» О. Гельмана, «Сині коні на червоній траві» М. Шатрова завжди проходили при повному аншлагу, хоча не завжди подобалися тодішній місцевій владі. А спектакль «Гніздо глухаря» за п'єсою В. Розова, де вперше яскраво була показана нікчемність компартійної номенклатури, стала видатною подією не тільки в культурному, але й у громадському житті Дніпропетровська [26, с. 539].

У 1970—1980-х рр. колектив театру щорічно випускав вісім спектаклів. Вони характеризувалися жанровим і тематичним розмаїттям [54, с. 95]. Увесь свій талант дарували вдячному дніпропетровському глядачеві актори театру: народний артист УРСР і заслужений артист РСФСР П. Рудяков, народні артисти УРСР Л. І. Вершиніна, Ж. О. Мельников, заслужені артисти УРСР В. І. Баєнко, О. М. Корсунь, М. Соколовський, Л. А. Шкуркіна та ін. Своєю великою популярністю серед дніпропетровців театр імені О. М. Горького зобов'язаний також заслуженому діячу культури УРСР В. Кроту, який, ставши у 1983 р. директором театру, запровадив чимало цікавих форм роботи театру безпосередньо на виробництві та в навчальних закладах міста.

Багато творчих здобутків було й у колективу Українського музичного драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка. Протягом 1950—1980-х рр. у репертуарі театру були як українська класика — «Запорожець за Дунаєм», «Наталка-Полтавка», «Маруся-Богуславка», «Шельменко-денщик», «Сорочинський ярмарок», «Майська ніч», так і кращі твори радянських авторів — В. Вишневського, І. Микитенко, О. Корнійчука, І. Друце, М. Стельмаха, О. Арбузова, В. Шукшина та ін.

Головні режисери 1980-х рр.— А. Літко, А. Москаленко, М. Волошин визначали магістральні творчі пошуки колективу. Водночас, починаючи з 20-х рр. дніпропетровські «шевченківці» охоче працювали із запрошеними режисерами. П'єси сучасних драматургів ставили В. Шиловський, художник А. Шапорін, («Заколот» Д. Фурманова), Є. Симонов, А. Борисов, художник Й. Сумбаташвілі («Фронт О. Корнейчука»), Є. Головатюк, художник Г. Єлінський («Чужий» Л. Ніколенко), С. Чулков, художник А. Пеньковський («Зорі на ранковому небі» О. Галіна), В. Бегма, художник А. Пеньковський («Страсті святого Микаєля» І. Беляєва) [53, с. 134—135].

Важливе місце в роботі шевченківців посідали й вистави так званого легкого жанру — оперети. Маючи у своєму складі

добре укомплектований оркестр та артистів балету, колектив театру радував людей сонячним, життєстверджуючим мистецтвом. Глибокою любов'ю у глядачів користувалися народні артисти України — З. С. Хрупалова, А. А. Верменич, Л. М. Бондаренко, К. М. Карпенко, Л. С. Кушкова, заслужені артисти УРСР Л. А. Белинська, Ж. Т. Дмитренко, А. К. Пуліна, В. А. Сушко, В. Є. Четет, П. Шевченко та ін.

У те, що театр впливає на життя кожної людини, свято вірив народний артист України, лауреат Державної премії СРСР І. Г. Кобринський. Усе життя цього талановитого режисера, людини надзвичайно високої культури і енциклопедичних знань пов'язане з драматичними театрами Дніпропетровська. Доля новатора, шукача, режисера певної реалістично-психологічної школи була нелегкою. Ідеологічні чиновники всіх рангів протягом сорока років сценічної діяльності митця намагалися його корегувати, вказувати і заперечувати. Але він завжди відстоював свої принципи у мистецтві, прагнув бути щирим зі своїм глядачем [26, с. 539].

Складними були часи, коли ідеологія виходила на перший план у творчості, коли готувалися так звані з'їздівські та ювілейні виставки. Необхідно було знаходити п'єси, які обов'язково розповідали або про героїчне минуле, або про героїчне сучасне. У руслі всесоюзних та республіканських оглядів-конкурсів готувалися такі вистави, як «Сталевари» Г. Бокарева, «Влада» А. Софронова «Життя, віддане людям» М. Талалаєвського та ін., на які за рознарядкою партійних органів організовувалися колективні відвідування трудівників, студентів, школярів. Нікуди правди діти, подеколи у такий саме спосіб заповнювався зал Українського театру ім. Т. Г. Шевченка, адже у штучно зрусифікованому компартійною владою місті не завжди знаходилося достатньо бажаних подивитися виставу, що йшла мовою Кобзаря.

У наймолодших дніпропетровців улюбленим був Театр ляльок, який у 1958 р. отримав власне приміщення на вулиці Московській. У репертуарі театру були вистави — «Пригоди Буратіно», «Мальчиш-Кибальчиш», «Казка про попа і робітника його Балду», «Гаврош», «Червоні дияволята» та ін. Але особливий успіх мала вистава «Червона квітка». Цей спектакль за відомою казкою С. Аксакова побив усі рекорди — він на сцені лялькового театру понад вісімсот разів упродовж 18 років. Професіоналізм у складному мистецтві управління лялькою, глибоке розуміння психології та естетичних уподобань дітлахів, щире захоплення обраною справою характери-

зували художніх керівників театру — заслужених артистів УРСР А. Москаленка і В. Бугайова.

Театральне й музичне життя у місті постійно збагачувалось. У 1969 р. у приміщенні Палацу залізничників почав свою діяльність Український театр юного глядача імені Ленінського комсомолу, організатором і головним режисером якого став народний артист УРСР Г. І. Кононенко. Попри свою політичну заангажованість, якої важко було уникнути, театр користувався популярністю у школярів. Тим більше, що квитки коштували дешево і розповсюджувалися вони здебільшого серед учнів класними керівниками.

Свій перший сезон театр відкрив спектаклем «Юність батьків» за Б. Горбатовим. У 1971 р. за спектакль «Бурею народжені», поставлений за п'єсою Ю. Принцева, колектив театру став лауреатом премії імені Миколи Островського. Весоюзними і республіканськими дипломами були відзначені також «Салют» Ю. Яковлева, «Репортаж, написаний під шибеницею» Ю. Фучика, «Комуніст» за сценарієм С. Габриловича. Безперечним успіхом театру була й вистава за твором Б. Балтера і В. Токарева «До побачення, хлопчаки», яка у виконанні акторів театру перетворилася на надзвичайно пронизливу драматургічну повість про знищену війною юність.

Протягом багатьох років обласна й міська влада Дніпропетровська зверталася до різних керівних інстанцій із клопотанням про відродження театру опери і балету, що існував у місті до Великої Вітчизняної війни. Адже, крім збагачення культурного життя, це ще вважалося престижним, нібито підіймало статус обласного центру. І, врешті-решт, така наполегливість дала бажаний результат. На найвищому урядовому рівні було таки прийнято рішення про відкриття в Дніпропетровську театру опери і балету — «з метою поліпшення художнього обслуговування трудящих», як відзначалося у відповідній урядовій постанові. За проектом архітектора Б. П. Жимеріна у 1974 р. було побудовано приміщення театру. Дебютною прем'єрою театру стала опера О. Холмінова «Оптимістична трагедія». Невдовзі були опери «Князь Ігор» О. Бородіна, «Ріголетто» Дж. Верді, «Іоланта» П. Чайковського, балети «Лебедине озеро» П. Чайковського, «Бахчисарайський фонтан» Б. Астаф'єва, «Болеро» М. Равеля, оперета «Летюча миша» І. Штрауса та ін. Усього за один театральний сезон «художнє обслуговування трудящих» здійснилося на 14 прем'єрах молодого театру.

У 1976 р. прихильникам класичної музики театр подарував зустріч із балетом А. Адана «Жизель», оперою П. Чайков-

ського «Євгеній Онегін», дві монументальні вистави у жанрі народної музичної драми І. Дзержинського «Тихий Дон» і К. Данькевича «Богдан Хмельницький», спеціально для Дніпропетровського театру автором була написана у 1976 р. нова редакція цієї опери. Постановка нової редакції «Богдана Хмельницького» К. Данькевича була етапною роботою молодого театру. Виставу високо оцінили спеціалісти, преса, глядачі різних міст. У 1978 р. постановка опери «Богдан Хмельницький» одержала премію України ім. Т. Г. Шевченка, її лауреатами стали диригент П. Варивода, головний художник А. Ф. Ареф'єв, головний хормейстер В. В. Кіосе, солісти А. А. Даньшин, Н. А. Суржина, М. О. Український.

У репертуарній політиці 1980-х рр. продовжували розвиватися два головних напрями: засвоєння високих зразків класичної спадщини і оригінальне прочитання музики сучасних українських композиторів. Опери «Борис Годунов» М. Мусоргського, «Мазепа» П. Чайковського, «Аїда» і «Трубадур» Дж. Верді, «Мадам Батерфляй» Дж. Пучіні і балети «Спляча красуня», «Лускунчик» П. Чайковського, «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва — це далеко не повний перелік вистав, постановку яких здійснив театр.

У цей період повною мірою розкрився талант головного диригента театру, народного артиста РСФСР Б. Г. Афанасьєва, головного режисера, заслуженого діяча мистецтв УРСР Ю. В. Чайки, народної артистки СРСР Н. А. Суржиної, головного балетмейстера, заслуженої артистки УРСР Л. В. Воскресенської, народних артистів УРСР Л. Еллінської, М. М. Полуденного, заслужених артистів УРСР Л. А. Гавриленко, О. А. Загуменникова, З. А. Зінченко та ін. Завдяки цим людям Дніпропетровський театр опери і балету протягом багатьох років був справжнім храмом великого мистецтва. Тоді й уявити було неможливо, що сцена, де творили ці митці, буде віддана колись низькопробній московській «попсі», як це, на жаль, сталося з початком ринкових реформ і вульгарної комерціалізації художньої творчості.

Справжнім осередком духовної культури стало Дніпропетровське музичне училище імені М. І. Глинки. Із 1973 до 1992 р. директором училища була Л. І. Царгородцева, голова Дніпропетровської організації Спільки композиторів України, член Правління Спільки композиторів СРСР. Вона виявила себе енергійним керівником, сприяла запровадженню в навчальний процес всього нового, прогресивного. Наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. училищу було надано право професійної

підготовки іноземних студентів. За короткий термін дипломи спеціалістів отримали громадяни з Монголії, Венесуели, Лівану, Мексики, Болівії, Алжиру, Еквадору [10, с. 34—35].

Подією для дніпропетровців стало відкриття у 1960 р. стаціонарного цирку на вулиці Шмідта із залом на 2 000 глядачів, загальною площею 1 200 кв. м. Двадцять років він приймав численні колективи радянського цирку [12, с. 15—16].

Минали роки, зростало місто, і з'явилися потреби в більш просторому цирку. У 1980 р. відбулось урочисте відкриття нового цирку (архітектори П. Р. Нірінберг і С. С. Зубарев). Уперше у вітчизняній практиці при будівництві використали шатрове покриття із залізобетонних конструкцій. За проектами П. Р. Нірінберга в місті було побудовано Дніпропетровський міськвиконком, житловий масив «Перемога», літній театр у парку Т. Г. Шевченка, кінотеатр «Родина» [12, с. 21]. У наступні двадцять років цирк відвідало понад 10 млн. громадян, які подивилися 150 програм різних видів і жанрів [9, с. 247].

Як і в попередні роки, велику роль у культурному житті регіону відігравала обласна філармонія, що була розташована в приміщенні палацу ім. Ілліча. Її творче обличчя визначали знані в Україні, за межами республіки колективи і виконавці. Насамперед симфонічний оркестр під керівництвом заслуженого артиста РСФСР Г. Карапетяна і ВІА «Водограй», який було створено у 1974 р.

У перші роки існування ансамблю «Водограй» вокальна група була представлена такими виконавцями, як М. Кузьменко, В. Шпортько, І. Пенін. З 1983 р. художнім керівником колективу стала провідна солістка, заслужена артистка України Л. Артеменко. У своїй репертуарній політиці ансамбль продовжував розвивати два напрями: пісні сучасних авторів і обробку народної української музики. На основі фольклору народились тематичні програми «Отаман», «Козакуйте, козакі». А сучасні музичні обробки надавали ансамблю оригінальності і неповторності [52, с. 67, 71].

Осередком високої естетики й духовної культури став у Дніпропетровську Будинок органної та камерної музики, який розташувався у реставрованій Брянській церкві св. Миколая. У 1985 р. тут установили концертний орган, що був спеціально виготовлений з урахуванням акустики залу спеціалістами фірми «Зауер» з німецького міста Франкфурт-на-Одері. Можливо, є певний гріх у перепрофілюванні Божого Храму, але завдяки цьому сотні тисяч людей отримали змогу слухати все-світньо-відомих музикантів, виконавців високого класу — як

місцевих, так і тих, хто приїжджав на гастролі до нашого міста.

Запити дніпропетровців у науковій та художній літературі задовольняла мережа книготоргівлі, яка налічувала в обласному центрі у 1980-ті рр. понад тридцять великих книжкових магазинів, серед яких були Будинок книги, магазин «Академкнига», магазини технічної та сільськогосподарської літератури та ін. І тим не менше потрібну книгу, особливо художню класику або сучасний детектив, можна було придбати лише «по блату». А літературна класика, що видавалась як додаток до часопису «Огонек», розподілялася лише серед партійно-господарського активу міста. Запит на хорошу книгу явно випереджав пропозиції. Не в останню чергу через те, що книги в ті часи існували не тільки для того, щоб їх читати. Ними ще прикрашали меблеві гарнітури.

До послуг дніпропетровців у 1980 р. працювало понад 470 бібліотек з фондом у 18 млн. книг. Левову частину бібліотечних фондів становила так звана політична література і твори класиків марксизму-ленінізму, але й останні користувалися великим попитом. Здебільшого серед студентів, які були зобов'язані конспектувати їх у великій кількості, оскільки без цього неможливо було успішно скласти іспити з історії КПРС, наукового комунізму та марксистсько-ленінської філософії.

Однією з найбільш значних міських бібліотек у 50—80-х рр. була бібліотека Дніпропетровського державного університету. За період з 1950 до 1989 р. книжковий фонд зріс із 166 тис. примірників до двох мільйонів томів, або більш ніж у дванадцять разів. У 1988 р. бібліотека обслуговувала близько 17 тис. студентів, викладачів та співробітників ДДУ. В 70—80-х рр., з ініціативи ректора В. І. Моссаковського були придбані приватні бібліотеки професорів і випускників ДДУ — Ф. П. Філіна, Є. В. Качаловського, Д. Усенка та ін. У 1987 р. бібліотека брала участь у Першому Всеукраїнському букністичному аукціоні (м. Київ), на якому були придбані унікальні раритетні видання, зокрема, прижиттєві публікації Д. І. Яворницького, дореволюційні книги з історії, філософії, літературознавства та мистецтва [28, с. 1—2].

Люди читали книги не тільки в бібліотеці та вдома. Читали також і у громадському транспорті, і у чергах за дефіцитними товарами, і часом, на робочому місці — у проектній організації чи у науково-дослідному інституті. У такий спосіб дніпропетровці підтверджували відомий тоді вислів: радянські люди читають більше, ніж будь-який інший народ у світі.

Книголюбам дарували свою творчість й дніпропетровські майстри слова, лави яких збільшувались. Якщо у сорокових роках у нашому місті мешкало лише 3 члени Спілки письменників СРСР, то в середині восьмидесятих у дніпропетровському відділенні цієї досить поважної громадської організації налічувалося 44 письменники. Літературний Дніпропетровськ уособлювали прозаїки О. Й. Билінов, О. С. Вусик, С. О. Завгородній, Л. Д. Залата, Ф. Д. Залата, Б. Т. Карапиш, П. Т. Кононенко, М. П. Нечай, В. Л. Чемерис, С. А. Чернобривець; поети С. Р. Бурлаков, Ф. А. Карпенко, В. Ф. Корж, І. П. Пуппо, Г. П. Світлична, М. С. Селезньов та ін. [26, с. 542]. Різноманітною була тематика їхніх творів. Любов і ненависть, вірність і зрада, ніжність і мужність, правда і кривда, боротьба добра зі злом — словом, усе те, що одвічно бентежило всю світову літературу. Джерелом натхнення для письменників були й минуле України, славні козацькі часи і карколомні події Жовтневої революції та громадянської війни на Катеринославщині, й невмирущий подвиг наших земляків у роки Великої Вітчизняної війни, й трудові здобутки металургів. Чимало чудових рядків було присвячено Придніпров'ю і рідному місту, наприклад, тих, що склав Григорій Бідняк [3, с. 112]:

«Каштани цвітуть ніжно-біло,
Дихає літо вином,
Тут юність моя пролетіла,
Білим махнула крилом.
Тут слава козацька і воля
Вийшла з блакиттю зорі...
Ти гордість моя, моя доля,
Місто святе на Дніпрі,
Я тут у загравах мартенів,
Щастя і радість пізнав,
Як дівчину кохав в натхненні,
Місто, тебе покохав».

Водночас серед великої низки хороших і чесних літературних творів було, правду кажучи, й чимало відверто кон'юнктурних, свідомо написаних на догоду правлячому режиму, написаних письменниками, що самі принижували свій високий статус до «ідеологічних бійців партії». «Ми славимо і будемо славити партію, — запевняв делегатів XV обласної партконференції (1960 р.) один з таких «бійців», — тому, що вона є животворною кров'ю нашого народу. Славимо і будемо сла-

вити нашу Комуністичну партію, тому що вона і наше сьогодні, і наше майбутнє. Славимо і будемо славити нашу Комуністичну партію, тому що вона ранкова зоря нашого народу!» Ясна річ, пройняті подібним пафосом літературні твори користувалися не дуже великим попитом у шанувальників книг, але саме їх друкували масовими накладами, а їхні автори отримували непогані гонорари, нагороди, почесні звання та привілеї.

Натомість зазнавали всіляких утисків ті письменники, які насмілювалися написати правду про радянську дійсність. Навіть просто за висловлювання любові до України, свого народу, рідної мови могли звинуватити у «прояві українського буржуазного націоналізму» і відлучити від творчості. Саме через це, зокрема, влада протягом тривалого часу погрожувала і перешкоджала займатися улюбленою справою талановитій поетесі Наталці Нікулій; дала вказівку не друкувати твори і звільнила з роботи Віктора Коржа; взагалі позбавила будь-яких засобів до існування Михайла Чхана; засудила і відправила на заслання, подалі від України, Володимира Сіренка. Тож для того, щоб нести людям слово правди, необхідно було мати неабияку мужність і здатність до самопожертвування.

Схожі тенденції були притаманні розвитку образотворчого мистецтва. На початку 60-х рр. приходить визнання до дніпропетровської організації художників України, як до однієї з найактивніших організацій художників України. Висвітлюється їхня творча спрямованість виставкою у Києві трьох провідних майстрів — живописців Г. Чернявського, М. Кокіна, графіка М. Родзіна [50, с. 9].

У 1970-х рр. у складі Співки радянських художників було 65 представників від Дніпропетровська, серед них: народний художник УРСР Г. Г. Чернявський, заслужені художники України М. С. Боровський, О. В. Васякін, М. О. Кокін, В. П. Небоженко, К. І. Чеканьов, заслужені діячі мистецтв О. І. Жирадков, А. С. Ткач та інші. Наприкінці 1980-х рр. у Дніпропетровському відділенні Співки художників налічувалося понад сто живописців, скульпторів, графіків, які працювали у різноманітних художніх жанрах.

Водночас їхні пошуки мусили відбуватися в рамках лише однієї художньої течії. Після того, як на початку 1960-х рр. з подачі найвищого партійного керівництва відбулося цькування художників, яких було звинувачено у формалізмі, абстракціонізмі та бездіяльності, єдиною дозволеною течією залиши-

вся так званий соціалістичний реалізм, що означало обов'язкове підпорядкування художньої творчості завданням соціалістичного, комуністичного будівництва. Протягом багатьох років наші митці майже приречені були присвячувати свій творчий доробок черговому партійному з'їздові або ювілею радянської держави. У великій кількості з'являлися композиції на тему «трудової звитяги» робітничого класу і колгоспного селянства, зображення доменних печей та інших «новобудов комунізму», портрети передовиків виробництва, здебільшого металургів і шахтарів.

Монументальне мистецтво збагатилося низкою пам'ятників державним діячам, героям революції та війни. Так, тільки до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна (1970) дніпропетровськими митцями було створено 32 скульптурних зображення вождя, до 50-річчя утворення СРСР (1972) — 15. До 30-ї річниці Перемоги над фашизмом в області було встановлено 22 обеліски і пам'ятники, в тому числі О. Матросову, М. Сташкову, Ю. Савченку. В 1976 р., напередодні святкування 200-річчя Дніпропетровська, був установлений пам'ятник Г. І. Петровському. Скульптором К. І. Чекановим була увіковічена особа, ім'ям якої назване наше місто. Щодо української тематики, то вона була представлена майже виключно образами Т. Г. Шевченка, якого офіційна ідеологія канонізувала не як національного поетичного генія, а як видатного революційного демократа.

Місцева влада рішуче втручалась у долю тих, хто не бажав утискувати свою творчість у рамки комуністичної пропаганди. Так, у 1982 р. П. Куценко створив скульптуру «Юність Дніпра. Три грації». Затверджена республіканською художньою радою, вона була встановлена на Набережній ім. Леніна в Дніпропетровську у червні 1984 р. до Дня молоді. У зв'язку з тим, що дівчата цієї скульптури одягнені в українське вбрання, за рішенням бюро обкому КПУ вона була знята з Набережної через півтора місяці, як така, що пропагує український націоналізм. Водночас скульптор є автором меморіалу в райцентрі Петриківка Дніпропетровської області (1988—1991 рр.). Пам'ятник стоїть на братському похованні воїнів-визволителів. Вдало вирішена скульптура смертельно пораненого солдата, який ще бореться, але вже відходить у вічність [50, с. 60, 63].

Загальновідомо, що в радянському суспільстві важливе значення в пропаганді переваг соціалістичного ладу надавалося розвитку спорту і фізичної культури. У Дніпропетровську спорт був більше, ніж спорт. Спортивні досягнення мали

засвідчити високий рівень місцевого партійного керівництва соціальною сферою, а масовість фізичної культури — показати переваги соціалістичного способу життя в «місті славних революційних, бойових і трудових традицій».

Як наслідок, за офіційними даними, фізичною культурою і спортом займалося з кожним роком усе більше й більше дніпропетровців, а у 1985 р.— майже кожний третій житель міста. Статистика, ясна річ, як завжди, завищена, але є факт, що були створені належні умови для того, щоб кожний бажачий мав змогу підвищувати свою спортивну майстерність, або просто підвищувати свою фізичну форму. До того ж, абсолютно безкоштовно.

У 1958 р. у місті налічувалося 9 стадіонів, понад сто волейбольних і близько трьохсот баскетбольних майданчиків, 21 гребна станція, 95 спортивних залів, з яких 11—великі. На цій базі діяло 375 колективів добровільних спортивних товариств «Авангард», «Динамо», «Спартак», «Трудові резерви» та ін. У 1966 р. став до ладу стадіон «Метеор», який разом із збудованими невдовзі Палацом водних видів спорту і Льодовим палацом став одним з найкращих у країні спортивним комплексом.

У 1973 р. було засновано спортивний клуб «Колос», що захищав спортивну честь Нікопольщини. Клуб двічі ставав переможцем Кубка СРСР серед сільських команд, здобував першість України серед виробничих колективів. У 1979 р. футбольна команда «Колос» виборола золото і звання Чемпіона України серед команд другої ліги, отримавши право грати в першій лізі. У 1988 р. «Колос» залишив першу лігу і продовжив виступати у другій лізі [33; 55].

У 1980-х рр. до послуг спортсменів і фізкультурників було 13 стадіонів, 12 плавальних басейнів, 23 водноспортивні бази, 237 спортивних залів, 130 стрілецьких тирів. Басейнів і літніх льодових майданчиків, можливо, й не вистачало для усіх жителів міста, але, тим не менше, щодня спортивні споруди Дніпропетровська могли забезпечити заняття фізичною культурою і спортом для ста тисяч людей, з них 6,5 тис. мали змогу займатися на стадіонах, 7,5 тис.— у плавальних басейнах, 42,7 тис.— у спортивних залах, 51,3 тис.— на спортивних майданчиках [1, с. 201]. Так було до початку 1990-х рр., доки стадіон «Металург» і цілу низку інших спортивних споруд не перепрофілювали в «барахолки» та інші комерційні об'єкти.

На тлі масового фізкультурного і спортивного руху, що розвивався в Дніпропетровську впродовж 1950—1980-х рр.,

були закономірними й високі спортивні досягнення і рекорди, з'являлися майстри, які достойно репрезентували не тільки наше місто, але й усю країну. Серед перших уславила рідне місто Людмила Лисенко (Гуревич), яка у 1950-х — на початку 1960-х рр. по праву вважалася найкращою радянською бігункою на середні дистанції, стала чемпіонкою XVII Олімпійських ігор у Римі (1960) у бігу на 800 метрів.

Спортивні досягнення Дніпропетровщини важко уявити без звершень трикратного чемпіона світу, семикратного рекордсмена світу з парашутного спорту, заслуженого майстра спорту Івана Федчишина. На чемпіонатах світу 50-х рр. його стрибки були неперевершеними — висота 1 500 м, затримка розкриття парашуту — 19,9 сек., приземлення — 4,61 від центра кола. Всього він здійснив 956 стрибків з парашутом [51].

Однією з провідних радянських баскетболістів була Раїса Курвякова з команди «Сталь» металургійного заводу ім. Г. І. Петровського. У 1970—1976 рр. вона виступала за збірну команду СРСР, у складі якої була чемпіонкою європейських і світових змагань, а у 1976 р. виборола золоту медаль на Олімпійських іграх у Монреалі.

У Дніпропетровському технікумі фізичної культури розпочав спортивну кар'єру штангіст Султан Рахманов. З 1976 до 1983 р., будучи капітаном збірної команди СРСР з важкої атлетики, тричі ставав золотим призером чемпіонатів Європи і світу, а у 1980 р. — чемпіоном Олімпійських ігор у Москві, де встановив у найважчій ваговій категорії світові рекорди у сумі двобор'я — підняв 450 кг. Його ім'я занесене до Книги рекордів Гіннеса [51].

Високими досягненнями у спорті відзначився Сергій Фесенко, який став володарем золотої і срібної медалей XXII Олімпіади, чемпіон і рекордсмен Європи з плавання.

Не тільки високими спортивними досягненнями, але й науковими успіхами відзначився Віктор Савченко, вихованець спортивного клубу «Монтажник». У 1971 р. він став чемпіоном країни з боксу, у 1976-му — бронзовим призером Олімпіади в Монреалі, в 1978 р. — чемпіоном світу, в 1980 р. на Олімпійських іграх у Москві виборов срібну медаль. Не розгубився в житті В. Г. Савченко й після завершення спортивної кар'єри. Захистив докторську дисертацію з педагогіки, став професором, ректором Дніпропетровського інституту фізичної культури [26, с. 549].

Серед тих, хто досяг високих спортивних результатів, були: неодноразовий переможець міжнародних змагань із стрибків

з жердиною П. Денисенко, срібний призер ХХІ Олімпійських ігор (1976), чемпіон світу і Європи у греблі на каное В. Юрченко, неодноразова чемпіонка світу і Європи з баскетболу Ф. Орел, призер ХХІ Олімпійських ігор з волейболу О. Молибога, чемпіон ХХІ Олімпійських ігор, чемпіон світу і Європи з важкої атлетики Ю.Зайцев, бронзовий призер ХХІІ Олімпійських ігор у Москві з плавання Круглова, трикратні чемпіони світу з греблі М. Баранов і О. Єрмілов, чотирикратна чемпіонка і рекордсменка СРСР з плавання, бронзовий призер Кубка Європи Н. Ставко, чемпіон Європи з потрійного стрибка М. Мусієнко, багаторазові чемпіони СРСР з бадмінтону Н. Літвінчова, К. Вавілов, М. Пошехонов, І. Шевченко та інші [51].

Яких би почестей не надавали дніпропетровці усім спортивним чемпіонам і рекордсменам, вони не йдуть у будь-яке порівняння із справді всенародною любов'ю до футбольної команди «Дніпро». У 1970 р. було створено першу лігу чемпіонату СРСР, й природно, що до неї був включений і клуб. У дебютному сезоні у вищій лізі «Дніпро» фінішував на 6-му місці. З тих пір, як у 1972 р. наша команда почала виступати у вищій лізі чемпіонату СРСР з футболу, її вболівальники свято вірили, що рано чи пізно вони стануть свідками її триумфу. У 1976-му і 1982-му рр. «Дніпро» двічі виходить у півфінал Кубка СРСР [36, с. 101].

7 листопада 1983 р. футболісти «Дніпра» у повному складі вийшли на святкову демонстрацію на честь Жовтневої революції і отримали від своїх земляків оплесків більше, ніж члени політбюро ЦК КПРС. Адже напередодні, перемігши у вирішальному матчі московський «Спартак», вони уперше за свою історію вибороли золоті медалі чемпіонів Радянського Союзу під керівництвом Володимира Ємця та Геннадія Жиздика. Неабиякий емоційний підйом відчували з цього приводу не тільки вболівальники команди, але й навіть ті громадяни, які до того абсолютно байдуже ставилися до футболу. Цей феномен стане зрозумілим, якщо взяти до уваги таку обставину. Справа у тім, що в умовах, коли радянське керівництво рішуче утискало будь-яку спробу порушити унітарну сутність СРСР, палка підтримка своєї улюбленої команди давала людям чи не єдину легальну можливість публічно заявити про свою національну гідність.

Зазначимо, що під час вирішальної гри дніпрян з московським «Спартаком» гаслом уболівальників стало: «Федерація футболу не захистить «Спартак» від голу!». Саме так було

написано на величезному полотнищі, яке вони підняли над східною трибуною стадіону «Метеор». Правоохоронці негайно порвали полотнище на шматки — імовірно, хтось із місцевих чиновників занадто злякався звинувачень у «розпалюванні національної ворожнечі». Але наші футболісти таки виправдали довіру своїх шанувальників. Вигравши з рахунком 4:2, здобули перемогу у важкій боротьбі не тільки із суперником, але й з системою. Як виявилось, це був не останній триумф «Дніпра».

У 1988 р. наша команда знову виборола золоті чемпіонські медалі під керівництвом Євгена Кучеревського, а у наступному сезоні стала володарем Кубка СРСР. У 1987 р. була удостоєна срібних, а у 1984-му і 1985-му рр. — бронзових медалей чемпіонату країни. У 1984 р. найкращим футболістом країни назвали Геннадія Литовченка, а у 1987 р. — Олега Протасова. Причому чотири гравці «Дніпра» — О. Протасов, Г. Литовченко, О. Таран, В. Лютий мали «повний бант» медалей — золоту, срібну і по дві бронзові [36, с. 430].

Вихованець ДЮСШ «Дніпро-75», нападник нашої команди і збірної СРСР О. Протасов у футбольному сезоні 1987 р. забив у чемпіонаті країни 35 голів і був удостоєний почесної нагороди французького тижневика «Франс футбол» — «Срібної бутси». А його товариш по команді В. Лютий у складі олімпійської збірної країни виборов золоті медалі Олімпійських ігор 1988 р. у Сеулі. Повною мірою у 1980-х рр. розкрився талант наставників «Дніпра» — старших тренерів В. О. Ємця і Є. М. Кучеревського, начальника команди Г. О. Жиздика.

Таким чином, можна зробити висновок, що у 50-х — 80-х рр. ХХ ст. на Дніпропетровщині відбувалося певне піднесення рівня освіти, науки і культури. Щоб там не говорили і не писали про ті часи — наступні покоління отримали добру спадщину. Жителям Дніпропетровщини є чим і ким пишатися. Це — не тільки непересічні особистості в освіті й науці, корифеї сцени, талановиті аматори, але й, як казали в той час, «герої спорту», яке прославляли наш рідний край.

РОЗДІЛ 8

ПАМ'ЯТНІ ДАТИ ПРИДНІПРОВ'Я: ДОСВІД ВІДЗНАЧЕННЯ У ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Після проголошення незалежності України відбулися зміни в осмисленні змісту офіційної історичної пам'яті, оскільки заборонені в СРСР події та постаті українського минулого стали важливими факторами державного та суспільного життя сьогодення. При цьому події радянської доби залишилися в офіційних календарях сучасної України, хоча від вшанування деяких з них органи влади та громадськість уже відмовилися.

Метою цього розділу є висвітлення діяльності органів влади центрального та регіонального рівнів відзначення сімдесяти п'ятої та восьмидесятої річниць Дніпропетровської області, показати значення обласних інституцій, які є скарбницями історичної пам'яті регіону. До цих закладів належать Дніпропетровська обласна універсальна бібліотека ім. Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія, Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького та Державний архів Дніпропетровської області, де зберігається основний джерелознавчий матеріал щодо історичної пам'яті Придніпров'я. Розділ містить інформацію про відзначення ювілеїв славетних постатей, які пов'язані з нашим регіоном.

До подій радянського періоду, що в останні десятиріччя стали приводом для офіційного святкування, належать круглі річниці та ювілеї від дня створення таких адміністративно-територіальних одиниць України, як області, без змін успадковані від Радянського Союзу.

Відзначення ювілейних річниць створення областей сучасної України стало свідченням розвитку двох тенденцій. По-перше, подібна практика стала проявом офіційного визнання спадкоємності сучасної Української держави, її генетичного зв'язку з УРСР, як попереднім етапом українського державотворення. По-друге, святкування ювілеїв українських областей їх організатори, так би мовити, повністю вписали в сучасні державотворчі процеси, нинішнє суспільно-політичне життя, переакцентувавши головну увагу від дня створення області та її історії на день сьогоднішній. Зрозуміло, що події історичного минулого знайшли своє місце в урочистостях, але

вони стали, так би мовити, фоном для презентації сучасними регіональними владами своїх поглядів на минуле, сучасне та майбутнє областей. При цьому важливою обставиною є те, що між святкуванням історичних дат відбувалася докорінна зміна як політичної ситуації, так й основних виконавців серед керівників виконавчої влади на регіональному та загальноукраїнському рівнях.

У сучасній Україні актуальним питанням є ставлення до історичного минулого, яке характеризується наявністю багатьох приводів для політичних та наукових дискусій. Не стали виключенням і події радянської доби, багато з яких потребують не тільки висвітлення та осмислення, але ще й відповідного реагування з боку центральної та регіональної влади. До таких подій належить, зокрема, створення Дніпропетровської області, яке датується 27 лютого 1932 р.

Шістнадцятий рік історії незалежної України став роком сімдесят п'ятої річниці з часу проведення чергової адміністративно-територіальної реформи, яка відбулася в СРСР. 27 лютого 1932 р. стало точкою відліку для існування Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Одеської та Харківської областей Української РСР у складі Радянського Союзу. Незважаючи на те, що кількість та розміри сучасних областей істотно відрізняються від тогочасних, зазначені регіональні утворення продовжують існувати.

У радянський період круглі дати в історії областей не були актуальними, що пояснюється наявністю великої кількості подій в історії СРСР, КППС, УРСР, які влада урочисто відзначала.

Вже після проголошення державної незалежності України виповнилося 70 років з часу створення Дніпропетровської області. Це стало приводом для того, щоб керівництво регіону, наукова громадськість провели офіційні заходи [16, с. 3; 20; 22, с. 2].

Ініціатором відзначення 75-річчя Дніпропетровської області стало керівництво обласної державної адміністрації та обласної ради. Необхідно зазначити, що підготовка тривала в дуже стислі терміни. Оргкомітет очолили голова облдержадміністрації Н. М. Деева та голова облради Ю. Г. Вілкул. Основу організаторської роботи було закладено у «Плані щодо підготовки до відзначення 75-річчя Дніпропетровської області», затвердженому головою облдержадміністрації 25 жовтня 2006 р. [29].

Планувалося організувати роботу оргкомітету, робочих груп за окремими напрямками, розгорнути медіа-кампанію, розро-

бити логотип, гасло, іншу атрибутику, заснувати пам'ятний нагрудний знак до ювілею, здійснити закладення парків у містах та районах, провести святкові марафони, видати книги. Необхідно зазначити, що на початковому етапі обласна виконавча влада побачила наявність серйозної проблеми, що постала під час підготовки до святкування важливої дати в історії області. Річ у тім, що в рік створення області в Україні був голодомор. 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні», згідно з яким, зокрема, зобов'язала органи державної влади та місцевого самоврядування «вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв Голодомору та постраждалих від Голодомору 1932—1933 років в Україні» [44]. А Президент України В. А. Ющенко ще в листопаді 2005 р. затвердив указ «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні», відповідно до якого на 2006—2008 роки припадали заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору в Україні [43]. Два 75-річчя стали пов'язані між собою таким чином, що одне з них за певних умов мало стати підставою для заперечення іншого.

Керівництво Дніпропетровщини визнало за необхідне не применшувати значення 75-ї річниці від дня створення одного з найпотужніших регіонів України. Проте меморіальна тематика трагедії 1932—1933 рр. не була відокремлена від ювілею області. У зазначеному плані заходів до 75-річчя Дніпропетровської області містились окремі пункти про вшанування пам'яті жертв Голодомору, видання книг та відкриття пам'ятника [29].

З метою всеосяжної підготовки до урочистої дати було створено дев'ять робочих груп за такими напрямками: по роботі із ЗМІ та прийому почесних гостей; аналітичного забезпечення та інформаційної підтримки; з питань виставкових заходів; архітектурно-будівельного забезпечення; з питань соціального захисту та охорони здоров'я; по роботі з дітьми та молоддю; по забезпеченню культурно-масових заходів; з питань розробки поліграфічної продукції та видавничої діяльності; з питань місцевого самоврядування [29].

Членами робочих груп стали заступники голови, керівники галузевих управлінь обласної державної адміністрації, керівники облради, представники громадських організацій, профспілок, журналісти, письменники, керівники підприємств, ректори вищих навчальних закладів, представники творчих спілок, науковці, відомі актори.

Якщо проаналізувати обсяг запланованих заходів, можна дійти висновку, що часу на втілення в життя багатьох з них бракувало. Деякі ідеї вдалося реалізувати частково. Але основні елементи ювілейного святкування вдалося підготувати, незважаючи на обмаль часу. До них належать урочистості в обласному центрі 27 лютого 2007 р., робоча поїздка до області глави держави, нагородження з нагоди ювілею працівників підприємств, установ та організацій, видання історичної, довідкової та іншої літератури, вихід у світ друкованих публікацій, радіо- і телепрограм, експозицій у музеях, бібліотеках, архівах, лекційна робота тощо.

Кінець 2006 — початок 2007 рр. минули на Дніпропетровщині під гаслом святкування 75-річчя області. Ювілейного забарвлення набули святкування Нового року, майже всі події в економічній та суспільній сферах. Характерним прикладом цього може слугувати той факт, що навіть рада керівників органів виконавчої влади та місцевого самоврядування у своїй назві мала додаток «75+» [15].

Офіційним відзначенням ювілею Дніпропетровської області, на наш погляд, необхідно вважати підписання 21 лютого 2007 р. Указу Президента України «Про відзначення державними нагородами України працівників підприємств, установ та організацій Дніпропетровської області». За значний особистий внесок у соціально-економічний, культурний розвиток Дніпропетровської області, вагомі досягнення та з нагоди 75-річчя утворення області глава держави нагородив 11 мешканців області орденами та медалями, а 23 присвоїв почесне звання.

Ордени «За заслуги» I та II ступенів отримали дві особи, «За заслуги» III ступеня — п'ять, «За мужність» III ступеня — одна особа, орденом княгині Ольги III ступеня нагороджено одну особу, медаль «За працю і звитягу» одержали дві особи [39]. Серед 34 відзначених 17 належали до керівників різних рівнів (міський голова, генеральні директори, технічний директор, начальник служби, голова правління акціонерного товариства, голова районного суду, начальник лабораторії, голова селянського фермерського господарства, віце-президент міжнародної науково-промислової корпорації, голова товариства, керівники установ культури, спорту та охорони здоров'я). Ще 12 осіб на час нагородження працювали на рядових посадах у різних сферах: дільничним педіатром, дояркою, трактористом-машиністом, вчителькою, слюсарем-електромонтажником, горновим доменної печі, електрогазозварником, нагріва-

льником металу, майстром водогону, гірником очисного забою та ін. Крім того, 5 матерів, які виховали понад п'ять дітей, отримали почесне звання «Мати-героїня».

Велика група мешканців області отримала відзнаки облдержадміністрації та облради. Так, подяку голови облдержадміністрації, згідно з розпорядженням від 6 березня 2007 р., отримали 54 особи [42]. До того ж, уже наявна відзнака голови облдержадміністрації — знак «За розвиток регіону» — зазнала у 2007 р. певних змін: на колодку обласної нагороди було додано накладку з цифрами «75».

День святкування ювілею регіону розпочався урочистим погашенням головою облдержадміністрації Н. М. Деевою та головою облради Ю. Г. Вілкулом поштових конвертів, випущених до цієї дати. Погашення здійснювалося спеціальним штемпелем, на якому значилось: «Дніпропетровська обл. 75 років. 27.02.2007» [54, с. 1].

Цього дня на адресу області надійшли вітання від Президента України В. А. Ющенка, Прем'єр-міністра України В. Ф. Януковича, Голови Верховної Ради України О. О. Мороза. Президент України відзначив, що Дніпропетровська область «була й залишається флагманом економіки й культури України», яку заслужено називають «кузнею кадрів» і діловим центром України. В. А. Ющенко наголосив, що «трудо-вий і духовний приклад Дніпропетровщини переконує в тому, що український народ — це справді молода, енергійна й працьовита нація, яка цілеспрямовано будує сьогодення, забезпечує кращу долю на майбутнє» [33].

У вітанні В. Ф. Януковича відзначалося, що «Дніпропетровщина була і залишається не лише одним з найпотужніших регіонів України, а й авангардом світової науково-технічної думки в царині освоєння космосу. Її економічний та культурний потенціал, крім позитивного впливу на добробут і процвітання Придніпровського регіону, значною мірою визначає загальну ситуацію в державі» [59, с. 2]. Досягнення Дніпропетровщини як наукового, промислового і культурного центру України також були відзначені й у поздоровленні О. О. Мороза, в якому, серед іншого, було зазначено, що «дніпропетровці — народ особливий: енергійний і цілеспрямований. Упевнений, саме ці якості необхідні для успішного розвитку регіону» [23, с. 2].

До дня ювілею також надійшли привітання від екс-президента України Л. Кучми, радника Прем'єр-міністра України, секретаря ради розвитку регіонів В. Яцуби, заступника Голо-

ви Верховної Ради України М. Томенка, голови Київської обласної державної адміністрації В. Ульяновко, Київського міського голови Л. Черновецького, від міністрів уряду С. Тулуба, А. Головка, В. Коржа, В. Огрязка, народних депутатів С. Бичкова, О. Ліщинського, С. Червонописького, інших керівників центральних органів виконавчої, судової влади, органів місцевого самоврядування, глав обласних державних адміністрацій.

Численні привітання було отримано й від зарубіжних офіційних осіб. Серед них губернатор Санкт-Петербурга В. Матвієнко, Надзвичайний і Повноважний Посол Російської Федерації в Україні, спеціальний представник Президента Російської Федерації з розвитку торговельно-економічних відносин з Україною В. Черномирдін, Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Білорусь в Україні В. Величко, посол Республіки Казахстан в Україні А. Жумабаєв, Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Хорватія в Україні Ж. Кірінчич, посол Республіки Туреччина в Україні Е. Ішджан, посол Сполучених Штатів Америки в Україні В. Б. Тейлор, тимчасово повірений у справах посольства Республіки Болгарія в Україні Д. Владіміров, тимчасово повірений у справах Держави Ізраїль Д. Мегіддо, генеральний консул Чеської Республіки у м. Донецьку А. Мургаш, інші офіційні особи [55].

Важливою подією святкування стала робоча поїздка до області Президента України В. А. Ющенка 27 лютого 2007 р., що була насичена візитами та зустрічами. Під час поїздки до Дніпропетровщини Президент відвідав підприємства та установи обласного центру, серед яких ВАТ «Нижньодніпровський трубопрокатний завод», Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького, Дніпропетровський академічний державний театр опери та балету. Так, на ВАТ «Нижньодніпровський трубопрокатний завод» Президент відвідав колесопрокатний та мартенівський цехи, спілкувався з робітниками, взяв участь у презентації проекту будівництва електросталеплавильного комплексу, зустрівся з представниками засобів масової інформації.

У Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького В. А. Ющенко оглянув експозицію музею, художню виставку робіт заслуженого художника України Ф. М. Клименка. У музеї відбулася презентація книги Ф. М. Клименка «Голодомор. Реквієм на відстані часу», були представлені документальні та речові матеріали щодо репресованих жителів області та жертв Голодомору 1932—1933 рр. По закінченні

огляду глава держави зробив запис у Книзі почесних гостей музею [50]. Додамо, що невдовзі Федір Максимович Клименко отримає від Президента України звання «Народний художник України» [40].

Основні протокольні події з нагоди 75-річчя області — виступ Президента України В. А. Ющенка та церемонія вручення Президентом України державних нагород — відбулися у Дніпропетровському академічному державному театрі опери та балету. Президент України В. А. Ющенко звернувся до жителів Дніпропетровщини з теплими словами та добрими побажаннями. Глава держави відзначив багате історичне минуле краю — козацькі Січі, які були чи не першим на Європейському континенті прообразом демократичної республіки. Як перлини нашого краю Президент відзначив річку Орель, Петриківський розпис, згадав таких видатних постатей Дніпропетровщини, як Олександр Польш, Дмитро Яворницький. Він зазначив, що «Дніпропетровська область — потужний економічний та промисловий регіон, один із інтелектуальних центрів України, одна з її житниць».

До особливих здобутків регіону Президент відніс космічну галузь, зокрема унікальний міжнародний проект створення ракетно-космічного комплексу морського базування «Морський старт» та «Глобал Стар», де використовуються дніпропетровські ракетоносії «Зеніт» і «Циклон». Серед здобутків області В. А. Ющенко також назвав значну привабливість області для залучення іноземних інвестицій (за рейтингами інвестиційного потенціалу область посіла друге місце після Києва). Майже 500 підприємств розвивали відносини з партнерами усього світу, а загальний рівень інвестицій у регіон досяг понад 2,3 мільярда доларів США. Саме економічна кооперація та інтеграція у світову та європейську економіку, на думку Президента, мали виключно важливе значення для просування України у бік Європейського союзу [6].

Окреслюючи орієнтири подальшого розвитку країни, В. А. Ющенко наголосив на необхідності продовження боротьби з бідністю, іншими соціальними проблемами, забезпечення гідного рівня життя, рівня забезпеченості та високого статусу в суспільстві науково-технічній, гуманітарній еліті. Завершуючи свій виступ, Президент України наголосив, що день святкування 75-ї річниці утворення області належить до тих днів, коли «жодна статистична цифра про соціально-економічний розвиток та суспільно-політичний розвиток регіону не може замінити собою просте людське спілкування і радість свята» [6].

Згадуючи цю робочу поїздку Президента України до Дніпропетровщини, необхідно відзначити, що поряд із святковою тематикою робочої поїздки, привітаннями та побажаннями під час зустрічей глава держави торкнувся питання політичної ситуації в країні, наявних проблем. Так, зокрема, він відзначив, що реаліями сьогодення регіону стали такі негативні моменти промислового розвитку, як «застаріле устаткування, величезні енерговитрати, непоправна шкода і для екології, і для людини...» [6].

По закінченні святкових заходів у Дніпропетровському академічному державному театрі опери та балету відбувся святковий концерт, в якому брали участь обласний зведений симфонічний оркестр, артисти академічного театру опери та балету, народні артисти України М. Чернявський, Е. Сребницький, заслужена артистка України О. Гітало, заслужений діяч мистецтв України В. Гаркуша, фольклорно-хореографічний ансамбль «Славутич», хор Дніпропетровського училища культури «Червона калина» та ансамбль танцю училища «Горицвіт», зведена капела бандуристів Дніпропетровської області, дитячі колективи та інші виконавці. Головними елементами концертної програми були теми: «Неповторна Дніпропетровщина», «Ми — козацького роду», «Невичерпні джерела талантів твоїх, рідна земле!», «Ми — надія, світла доля твоя, ми — майбутнє твоє, Україно!», «Материнське щастя» та «Дніпропетровщина — космічний центр України». Над підготовкою урочистого концерту працювали народний артист України Ю. Чайка, заслужений працівник культури України В. Рижов, заслужений діяч мистецтв України В. Мазур та велика група творчих працівників.

Після концерту для мешканців міста та почесних гостей перед театром опери та балету відбулося святкове лазерне шоу, рівного за масштабами якому на Дніпропетровщині до того часу не було. День святкування ювілею Дніпропетровщини завершився прийомом гостей у ресторані готельного комплексу «Бартоломео».

Важливим елементом ювілейних заходів була робота, проведена Дніпропетровським історичним музеєм ім. Д. І. Яворницького. Це перш за все робота з підготовки колективом цього одного з найвідоміших регіональних музеїв України виставки «Дніпропетровська область — 75: події та постаті», тематика якої охоплювала період 1932—2007 рр., тобто з часу заснування області до останніх подій у регіоні. Над підготовкою виставки працювали директор історичного музею Н. Капустіна і творчий колектив у складі Л. Маркової, В. Сацути,

Н. Шейміної, Л. Чирич, В. Якушенка. Тематико-експозиційний план виставки представлено двома частинами: перша відображала події за такими темами: «Дніпропетровщина в книгах та картах 1932—1945 рр.»; «Репресії 30-х років на Дніпропетровщині»; «Голодомор 1932—1933 років на Дніпропетровщині»; «Новобудови 1932—1941 рр. на Дніпропетровщині»; «Соціалістичне змагання 1935—1940 років»; «Сільське господарство Дніпропетровщини 1932—1941 років»; «Розвиток науки, літератури, архітектури, мистецтва, освітніх установ на Дніпропетровщині 1932—1940 рр.»; «Дніпропетровська область в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.». Друга частина виставки була присвячена видатним постатям, відомим установам та подіям у всіх сферах життєдіяльності області від післявоєнного періоду до сучасності.

Прикладом всебічного представлення історичного минулого Дніпропетровщини стали експонати виставки, серед особливо символічних — два ордени Леніна, якими було нагороджено Дніпропетровщину (радянський період), моделі ракет-носіїв «Зеніт-3SL» та «Циклон» 2001 р. (сучасний період історії регіону). На виставці були широко представлені матеріали про видатні постаті Дніпропетровщини. Серед них — зачинатель руху передовиків сільського господарства за одержання високих урожаїв кукурудзи, Герой Соціалістичної Праці М. О. Озерний, комбайнер, раціоналізатор, винахідник-новатор сільськогосподарського виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці Г. І. Байда, Перший секретар ЦК КПУ В. В. Щербицький, перший у країні, який разом зі своєю бригадою розробив і впровадив поточний метод будівництва по річних бригадних планах, двічі Герой Соціалістичної Праці І. Д. Ганчев, народна художниця, заслужений майстер народної творчості України, майстер розпису, декоративної графіки, декоративного малюнка Т. А. Пата, винахідник, кандидат технічних наук, лауреат Ленінської премії М. В. Рулла, ініціатор соціалістичного змагання за випуск надпланового металу для виробництва сільськогосподарських машин, Герой Соціалістичної Праці П. С. Махота, Герой Соціалістичної Праці, з ім'ям якого пов'язані технічні нововведення, що змінили процес одержання сталі і чавуну — киснево-конверторний спосіб і застосування природного газу в доменній плавці, І. І. Коробов, засновник конструкторського бюро «Південне», основоположник нового напрямку в ракетній науці і техніці, двічі Герой Соціалістичної Праці М. К. Янгель, почесний громадянин м. Дніпропетровська, загальновідомий старійшина і

лідер ракетно-космічного центру в Дніпропетровську, двічі Герой Соціалістичної Праці О. М. Макаров. На фотокартках дніпропетровського періоду можна було побачити майбутнього керівника СРСР Л. І. Брежнєва [21].

У рамках підготовки та відзначення ювілею області було проведено значну роботу з видання тематичних книг, статей, аналітичних матеріалів та іншої літератури. На багатьох книжках, брошурах, буклетах, навіть на упаковках кондитерських та інших виробів розмістили символіку ювілею. Логотипом свята став прямокутник, поверх якого було накладено контур карти України з виділенням області. На прямокутнику містився напис: «75 Дніпропетровська область 2007».

Помітною подією у видавничій справі регіону стала поява книги «Дніпропетровська область: історія та сучасність (до 75-річчя створення)», до редакційної колегії якої увійшли Н. Дєєва, Є. Бородін, Г. Вербицький, В. Антонов, В. Сергєєв, М. Робертс, В. Андрухів, С. Двоєносенко, Н. Капустіна. Рубрики цього видання: «Погляд крізь століття» — історичний екскурс основних етапів історії нашого краю до утворення Дніпропетровської області; «75 років від минулого до сьогодення» — основні віхи історії радянського періоду, передусім, що стосується розбудови промисловості, всієї інфраструктури Дніпропетровщини та часів незалежності з висвітленням основних подій часів незалежності; «Дніпропетровщина — регіон-лідер» — висвітлено основні досягнення та здобутки нашого краю, представлено інформацію за всіма сферами життєдіяльності області. Книгу наповнено значною кількістю яскравих ілюстрацій [15].

Серед заходів інформаційного напрямку виділяється лекційна робота в рамках єдиного дня інформування населення області, з метою надання практичної допомоги, у проведенні якого деканом історичного факультету Дніпропетровського національного університету, професором С. І. Світленком було підготовлено методичні матеріали «75 років Дніпропетровщині: здобутки та перспективи». У матеріалах знайшли відображення історичні традиції рідного краю, здобутки і перспективи поступу Дніпропетровщини від створення області до сьогодення [52]. Крім того, до святкування ювілею області Дніпропетровською обласною універсальною науковою бібліотекою було підготовлено універсальний науково-допоміжний покажчик, який вмівив відомості про видання стосовно різноманітних аспектів життя Дніпропетровської області. Це бібліографічне видання вміщує понад 810 позицій видань [53].

Таким чином, робота з підготовки до відзначення 75-річчя Дніпропетровської області, проведена обласною владою за участю громадськості, забезпечила високий рівень проведення свята регіонального рівня, яке можна віднести до найбільш яскравих сторінок його життя. Ювілей став помітною подією в історії Дніпропетровщини. Водночас, аналіз нереалізованих задумів дозволить у майбутньому істотно розширити палітру відзначення регіонального ювілею.

Умови відзначення 80-річчя Дніпропетровської області відрізнялися від умов святкування попереднього 75-річного ювілею регіонального адміністративно-територіального утворення щонайменше двома обставинами. По-перше, було відсутнє загальне історико-меморіальне забарвлення 2007 р., пов'язане з широкомасштабним відзначенням за ініціативи тодішнього керівництва держави 75-ї річниці Голодомору в Україні. По-друге, у 2012 р. розклад політичних сил на регіональному та державному рівнях істотно відрізнявся від ситуації п'ятирічної давнини, коли керівництво обласної державної адміністрації та обласної ради Дніпропетровщини уособлювали різні владно-політичні табори та існувала потреба шукати компроміси та баланс сил. Після 2010 р. у Дніпропетровській області голова обласної державної адміністрації О. Ю. Вілкул та голова обласної ради Є. Г. Удод були не тільки однопартійцями, а й відповідно керівником та заступником керівника обласної організації Партії регіонів. До речі, 2012 рік став Роком парламентських виборів в Україні.

Необхідно зазначити, що основні складники святкування ювілею області вже було відпрацьовано у Дніпропетровській області у 2007 р. під час святкування її 75-річчя. Вони містили таке: створення плану заходів; урочистості за участю Президента України; нагородження представників області; видання ювілейної літератури; створення ювілейних теле-, радіопрограм, вихід публікацій у друкованих засобах масової інформації; створення експозицій в архівах, музеях, бібліотеках; лекційна робота тощо. Проте обласною владою у 2012 р. запроваджено істотно розвинуті напрями діяльності (щодо проголошення року 80-річчя, нагородної, інформаційної та іншої роботи). До того ж, під час святкування 80-річчя Дніпропетровської області (до речі, як і в попередні роки) серед історичних подій та постатей, які опинилися в центрі уваги, були такі, що виходили за хронологічні межі історичного періоду з 1932 по 2012 р.

Ініціаторами відзначення ювілейної дати традиційно стало керівництво області: голова Дніпропетровської обласної дер-

жавної адміністрації О. Ю. Вілкул та голова Дніпропетровської обласної ради Є. Г. Удод. Спільним розпорядженням голови облдержадміністрації та голови обласної ради від 1 липня 2011 р. було утворено організаційний комітет з підготовки до відзначення 80-річчя створення Дніпропетровської області, який очолили зазначені керівники. 27 грудня 2011 р. обласна рада ухвалила рішення про визнання 2012 року Роком 80-ї річниці заснування Дніпропетровської області.

Згідно з розпорядженням голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації від 3 лютого 2012 р. «Про підготовку до відзначення у 2012 році 80-ї річниці створення Дніпропетровської області» затверджено календарний план основних організаційних заходів з підготовки та відзначення 80-річчя створення Дніпропетровської області. За цим планом, який містив 173 пункти і складався з восьми розділів, у подальшому проводилася робота з відзначення ювілейної дати на теренах Придніпров'я. Цей план мав такі напрями: урочисті заходи, відкриття нових об'єктів соціального та промислового значення, соціальні акції, культурно-мистецькі, спортивні, громадські, освітні та інформаційні заходи [13].

Інновацією у святкуванні 80-річчя області стали, зокрема, запровадження логотипу «Дніпропетровщина 80 років! Наш успіх — успіх України». В основу нової символіки авторами логотипу було закладено такий зміст: Дніпропетровщина — це космічна столиця України з розвинутою промисловістю, глибокими духовними традиціями, яка відкрита до співпраці заради кращого майбутнього, яка міцно і впевнено стоїть на обох берегах Дніпра — найвеличнішої ріки України та Східної Європи. Особливо зазначалося, що логотип регіону не буде використовуватися замість герба області, а сфера його застосування обмежена брендунням інформаційної продукції про регіон [26]. І хоча ідея логотипу ювілею виникла ще раніше, її реалізація у 2012 р. стала помітним явищем. Зазначимо, що у 2007 р. як логотип використовувався герб області в поєднанні з петриківським розписом та цифрами ювілею.

Ще одним важливим кроком стало заснування регіональною виконавчою владою відзнаки Дніпропетровської обласної державної адміністрації — пам'ятного знака «80 років Дніпропетровській області», якою упродовж 2012 р. (з 1 лютого по 31 грудня) нагороджувалися керівники та працівники підприємств, установ та організацій області, інші громадяни за особливі заслуги, значний внесок у розбудову Дніпропетровської області, зміцнення її авторитету, розвиток економіки, науки,

освіти, культури, мистецтва, охорони здоров'я, за благодійну та громадську діяльність. Зазначимо, що під час святкування попереднього ювілею області було використано інший підхід, згідно з яким на колодці вже існуючої відзнаки голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації «За розвиток регіону» розмістили металеву накладку з цифрами «75».

Культурно-мистецькі заходи з відзначення ювілейної дати широко розгорнулися в містах і районах області. У школах пройшов конкурс шкільних творів — «Якою я бачу Дніпропетровщину на її 100-річному ювілеї». «Те, яким регіон буде через 20 років, багато у чому залежить від тенденцій, які ми намітимо сьогодні, та від того, яким побачить його майбутнє покоління. До 80-річчя області ми вирішили провести конкурс, який дозволить хлопчикам та дівчаткам замислитися над тим, якою вони хочуть бачити Дніпропетровщину на її 100-річному ювілеї. Через їхні мрії ми отримуємо можливість визначати для себе, що ще потрібно зробити сьогодні», — наголосив голова облдержадміністрації О. Вілкул [25].

До ювілею області у Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького пройшли виставки «Забуті та відроджені імена працівників сільського господарства Дніпропетровської області» та «Речі, повернені із забуття». У Дніпропетровському художньому музеї експонувалися дві ювілейні виставки: «Історія Дніпропетровської області у творах мистецтва» та «Петриківський декоративний живопис. Майстри та учні». На першій виставці було представлено понад 150 творів образотворчого мистецтва регіону за весь період її історії — живопису, графіки, скульптури, що знаходяться у фондах художнього музею. Відвідувачі музею мали змогу ознайомитися з творами Петра Порубаєва, Миколи Погрібняка, Володимира Горбаченка, Георгія Чернявського, Василя Філоненка, Івана Данильця, Володимира Ерліха, Андрія Потапенка та інших. На виставці петриківського розпису було представлено понад 200 робіт всесвітньвідомого промислу, зокрема, Тетяни Пати, Ярини Пилипенко, Надії Білокінь, Федора Панка, Василя Соколенка та їхніх учнів-послідовників — Андрія Пікуша, Володимира Глуценка, Ганни Самарської, Валентини Стативи, Тетяни Гарькової та інших молодих майстрів декоративного живопису.

З нагоди 80-ї річниці створення Дніпропетровської області та 210-річчя Катеринославської губернії у приміщенні Дніпропетровської облдержадміністрації діяла документальна виставка «Від вільного степу до незалежності, 80-річчя Дніпро-

петровської області — 1932—2012 рр.». На виставці експонувалися 154 фотокопії унікальних та особливо цінних архівних документів і фотографій із фондів Державного архіву Дніпропетровської області. Вони охоплюють період з XVII ст. до сьогодення й відображають події, які відбувалися на території сучасної Дніпропетровщини [5]. Привертає увагу те, що автори експозиції значно розширили ювілейні рамки.

До знакових подій святкового плану заходів належало відкриття у День міста в Дніпропетровську у вересні 2012 р. нової площі імені 80-річчя області, на якій розташувалося 8 стел з 42 бронзовими зображеннями, що відображають 27 найважливіших історичних подій регіону, та 15 барельєфів видатних особистостей, які прославили край на всю Україну та світ. Місцем площі обрали межу, яка розділяє парк ім. Л. Глоби та початок проспекту Кірова в обласному центрі. Серед тих, чие ім'я у славили на стелах, Іван Сірко, Дмитро Яворницький, Олександр Поль, Михайло Янгель, Микола Родзянко, Іван Синельников, Андрій Фабр, Олександр Макаров, Олесь Гончар, Василь Маргелов, Олексій Семоволос, Дмитро Глинка, Володимир Щербицький, Леонід Брежнев, Леонід Кучма [56]. І знов таки, обраний підхід виходив за межі історії Дніпропетровської області.

24 лютого у школах області було проведено єдиний відкритий обласний урок, присвячений петриківському декоративному розпису. Тема уроку: «Калина — символ України». Школярів ознайомили з історією та майстрами всесвітньовідомого петриківського декоративного розпису [30].

У рамках святкування ювілею області у Дніпропетровському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти пройшла обласна конференція на тему: «Дніпропетровщина — багатонаціональна». На конференції був представлений весь багатонаціональний спектр Придніпров'я: росіяни, євреї, азербайджанці, поляки, білоруси, німці, корейці, грузини. Учасники заходу обговорювали питання розвитку молодіжної політики в контексті міжнародних відносин у регіоні, співпраці молодіжних організацій національно-культурних громад регіону з органами влади.

У містах і районах області в краєзнавчих музеях, бібліотеках та закладах культури пройшли тематичні виставки, присвячені ювілейній даті. Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека імені Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія підготувала виставку на тему: «Придніпров'я — рідний край».

З нагоди відзначення 80-річчя Дніпропетровщини видано книги — «Євреї Дніпропетровщини: історія та сучасність», «Азербайджанці Дніпропетровщини: історія та сучасність», «Вірмени Дніпропетровщини: історія та сучасність». Ці видання побачили світ у рамках реалізації проекту серії книг «Національні культури Дніпропетровщини». На їхніх сторінках йдеться про історію та сучасність єврейської, азербайджанської та вірменської громад, внесок представників цих національностей у розвиток Придніпров'я. У 2012 р. видано фотоальбом «Герби Дніпропетровської області».

Святкування річниці області за уже встановленою традицією попередніх років включала також комплекс заходів з боку керівників держави, в першу чергу Президента України. Основні з них: участь глави держави в урочистостях, що проходили в Дніпропетровщині, та виступ на головному святковому зібранні; нагородження представників області державними нагородами; участь у погашенні поштового конверта тощо.

Прем'єр-міністр України та Голова Верховної Ради України мали можливість надіслати власні привітання та від імені уряду і парламенту відзначити мешканців Дніпропетровщини відповідними нагородами.

Президент України Віктор Федорович Янукович взяв участь в урочистостях з нагоди відзначення 80-річчя утворення Дніпропетровської області. Святкові заходи проходили 24 лютого у приміщенні Дніпропетровського академічного театру опери та балету.

У своєму виступі Президент України сказав: «За свою славетну історію Дніпропетровщина пройшла роки становлення, зміцнення, злету, важких воєнних випробувань, повоєнної відбудови, твердого поступу вперед, і вже у наші дні — розбудови незалежної Української держави. Нині область серед регіонів-лідерів модернізації. Тут успішно розвивається соціальна сфера, створюється сприятливий інвестиційний клімат, збільшується виробництво товарів, будуються інфраструктурні об'єкти та ремонтуються дороги. Здано в експлуатацію першу чергу об'їзної дороги, споруджуються медичні заклади. Кривий Ріг уже отримав сучасний перинатальний центр. У Дніпропетровську він будується, і те, що заплановано, — буде гордістю не тільки місцевої, а й державної медицини. Я в цьому переконаний» [7].

Особливу увагу глава держави привернув саме поточному стану справ. «Всі досягнення Дніпропетровської області за

останні два роки — це тільки початок великого шляху з відродження та розквіту Придніпров'я та всієї України», — зазначив В. Ф. Янукович [7].

Президент України висловив своє бачення тих негативних явищ, які заважають розвитку країни. На першому місці, за його словами, негативною є суспільна звичка та стереотип виживати поодинці, ставлячи власні інтереси попереду суспільних і державних. Другою причиною є той факт, що суспільство, до останнього часу користуючись спадщиною, мало опікуватися створенням нової освіти та медицини. На третьому місці стоять корупція та бюрократизм, які, мов іржа, роз'їдають нашу державу. У своєму виступі Президент України докладно зупинився і на реформах, які впроваджуються в Україні, та питаннях співробітництва держави з країнами ЄС та світовою спільнотою.

З нагоди визначного свята В. Ф. Янукович вручив державні нагороди працівникам підприємств, установ та організацій Дніпропетровської області. Напередодні обласних урочистостей 23 лютого 2012 р. глава держави підписав указ про нагородження 37 представників області. Так, дев'ять осіб отримали ордени та медалі (орден «За заслуги» II ступеня отримала одна особа, «За заслуги» III ступеня — три особи, орден княгині Ольги III ступеня — дві особи, орден Данила Галицького — одна особа, орден «За доблесну шахтарську працю» III ступеня — одна особа та медаль «За працю і звитягу» — одна особа). Двадцяти восьми представникам регіону присвоєно почесні звання заслужених працівників у різних галузях народного господарства, науки, освіти, культури, медицини, спорту, правоохоронних органів [41].

У рамках урочистих заходів з відзначення ювілею Придніпров'я Президент України В. Ф. Янукович погасив поштовий конверт «80 років. Дніпропетровська область» спеціальним календарним штемпелем. З нагоди 80-річчя Дніпропетровщини «Укрпошта» випустила художній немаркований конверт «80 років. Дніпропетровська область».

Того ж дня Президент України В. Ф. Янукович відкрив Льодову арену в Дніпропетровську. Ця хокейна база була побудована в рамках держпрограми «Хокей України» та Комплексної стратегії розвитку регіону. На базі новозбудованої Льодової арени діятиме Дитячо-юнацька спортивна школа зимових видів спорту.

В. Ф. Янукович також ознайомився з роботою регіонального інформаційно-ресурсного центру «Відкрита влада». Центр

об'єднав мережу дозвільних та інформаційно-ресурсних центрів усіх міст і районів області та дозволив у режимі он-лайн контролювати якість надання дозвільних та адміністративних послуг, які надаються в області, а також роботу зі зверненнями громадян в райдержадміністраціях і міськвиконкомах.

«Мені імпонує діловий стиль у роботі влади Дніпропетровської області. Ми просуваємося вперед. І мені приємно це говорити. Ми будемо продовжувати спільно з облдержадміністрацією, місцевим самоврядуванням Дніпропетровської області програми розвитку регіону. У минулому році нам вдалося здати першу чергу об'їзної дороги і будемо продовжувати роботу далі. Будемо продовжувати будівництво метро. І ми не маємо права зупинятися на досягнутому», — сказав Президент України під час ознайомлення з роботою центру [8].

На адресу жителів та керівництва Дніпропетровської області надійшли офіційні привітання від Президента України В. Ф. Януковича, Прем'єр-міністра України М. Я. Азарова, Голови Верховної Ради України В. М. Литвина. У привітанні Президента України В. Ф. Януковича говориться, що «Дніпропетровщина — це провідний космічний, науково-технічний, рекреаційний та культурно-історичний центр незалежної України, який упевнено реалізує свій економічний потенціал, успішно модернізує транспортну інфраструктуру, примножує наукові, культурні та спортивні надбання. Сьогодні область рухається курсом європейської інтеграції, запроваджує сучасні новітні технології управління та виробництва, забезпечує поліпшення добробуту наших співвітчизників. Переконалий, що, зберігаючи свої багаті традиції, Дніпропетровщина й надалі буде розвиватися на благо нашої держави» [31].

У привітанні Прем'єр-міністра України М. Я. Азарова наголошується, що Дніпропетровщина є провідним промисловим центром України з потужним економічним та культурним потенціалом, авангардом світової науково-технічної думки в галузі освоєння космосу. Прем'єр-міністр зазначає, що «сьогодні регіон активно примножує свої надбання, славу могутнього регіону. Переконалий, що визначені перспективи на майбутнє дають йому можливість утримувати провідні позиції серед областей України. Завдяки працелюбним людям успішно розвиваються підприємство-гігант «Південмаш», Криворізький залізорудний, Західно-Донецький вугільний, Нікопольський марганцеворудний і Дніпропетровський буро-вугільний басейни, інші життєво важливі виробництва» [32].

Голова Верховної Ради України В. М. Литвин відзначив, що «багатоміліардна історія наддніпрянського краю увібрала в себе глибокі й щедрі пласти ратних і трудових звершень, потужного інтелектуального пошуку, вражаючих злетів культури і мистецтва. За всіх часів це був регіон з яскраво вираженими рисами та якостями у багатьох сферах і галузях — від традиційної металургії до знаного у всьому світі виробництва ракетно-космічної техніки. Підтверджуючи і примножуючи цю добру славу, Дніпропетровщина залишається одним з провідних регіонів України, який значною мірою впливає на загальний стан справ у державі, її економічний і соціальний розвиток» [10].

Ювілейні привітання надійшли від другого президента незалежної України Л. Д. Кучми, а також членів українського уряду, зокрема, від міністра регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України А. Близнюка, міністра аграрної політики та продовольства України М. Присяжнюка, міністра закордонних справ України К. Грищенка, заступника міністра закордонних справ України В. Майка та інших.

До дня ювілею також надійшли привітання від інших керівників центральних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування (Волинської, Донецької, Закарпатської, Луганської, Одеської, Рівненської обласних державних адміністрацій, Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, Луганської, Одеської, Тернопільської, Харківської, Чернівецької обласних рад, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій).

Серед привітань на адресу керівництва та жителів області було, зокрема, таке, що направила одна з головних організаторів 75-річного ювілею, экс-голова Дніпропетровської обласної державної адміністрації Н. М. Деєва.

За роки незалежності України Дніпропетровська область уклала близько 50 угод із закордонними територіями про економічне, культурне та наукове співробітництво. Тому ювілейні події були використані як фактор пошляху міжнародних зв'язків Дніпропетровщини.

Із 80-річчям Дніпропетровщини голову облдержадміністрації Олександра Вілкула та жителів регіону привітали Швейцарське бюро співробітництва в Україні, Німецьке товариство технічного співробітництва, Асамблея європейських регіонів, Агентство США з міжнародного розвитку (USAID).

Привітання отримано від зарубіжних офіційних осіб. Президент Республіки Казахстан Нурсултан Назарбаєв привітав

О. Вілкула з ювілеєм області. Надішли привітання з ювілеєм від послів Республіки Білорусь, Литовської Республіки, Держави Ізраїль, Словацької Республіки, Республіки Таджикистан, від аташе з питань співробітництва посольства Франції в Україні, тимчасового повіреного у справах посольства Китайської Народної Республіки в Україні.

Також Дніпропетровщину з ювілеєм привітали керівники Братиславського краю Словацької Республіки, Землі Бранденбург ФРН, Согдійської області Республіки Таджикистан, голова Гомельського обласного виконкому Республіки Білорусь, губернатор Челябінської області Російської Федерації та інші.

Привітали Дніпропетровщину з ювілеєм митрополит Київський і всієї України, предстоятель Української православної церкви Володимир та патріарх Московський та всієї Русі Кирил, а також об'єднань вихідців з області («Земляцтво Придніпров'я» та земляцтво Дніпропетровської області в Москві).

Ювілею області було присвячено майже всі події, що відбувалися на Дніпропетровщині. Так, за участі Генерального прокурора України В. Пшонки вручено ключі від 30 квартир працівникам прокуратури області [27].

Питання підготовки та проведення заходів, присвячених 80-річчю Дніпропетровської області, знайшло широке відображення в діяльності засобів масової інформації, як-то: трансляція фільмів, передач, прямих ефірів, публікація статей, інтерв'ю, спогадів учасників подій та інше. Відзначимо широке подання інформації та висвітлення усіх подій, пов'язаних із відзначенням ювілею області на сторінках друкованих ЗМІ, видання ювілейних регіональних видань, повністю присвячених тематиці Дніпропетровської області. На сторінках видань друкувалось чимало публікацій із привітаннями та поздоровленнями керівників органів державної влади центрального та регіонального рівнів, органів місцевого самоврядування, історичні нариси, висвітлення основних здобутків та досягнень краю, даних про розвиток за період незалежності України.

Помітним явищем стало створення десятисерійного документального фільму «Дніпропетровщина: жива пам'ять регіону. 1910—2010 роки» (режисер О. Зотиков, продюсери О. Вілкул та А. Деркач). До області на запрошення її керівництва завітав із США відомий земляк — кіноактор та режисер Р. Нахашетов. В ефірі ТРК «Ера» вийшов цикл передач проекту «Свої», який презентував радянських та російських акторів, які вийшли з Дніпропетровщини та розкрили свій талант повною мірою у союзній столиці та Російській Федерації.

Отже, центральна та регіональна влада приділила велику увагу відзначенню ювілеїв Дніпропетровської області, підготувавши та здійснивши широке коло заходів, по суті, пов'язавши з цими подіями всі позитивні зрушення та ключові події цього періоду. Було закладено та зміцнено традицію проведення регіональних ювілеїв, виходячи за межі історії області та звертаючись до більш ранніх періодів історії краю, на території якого у 1932 р. постала Дніпропетровська область.

Бібліотеки, музеї та архіви є скарбницями, де зберігається документальна і матеріальна пам'ять історії нашої країни. Саме ці заклади акумулюють у своїх сховищах історичну пам'ять і зберігають для нащадків відомості про минуле і сьогодення нашого народу, найважливіші історичні події, розвиток економіки, науки, техніки, культури. Оберегами історичної пам'яті можна назвати ці інституції, бо завдяки їхній роботі, безперечно, триває безперервний зв'язок між минулим, сьогоденням і майбутнім. Дніпропетровська обласна універсальна бібліотека ім. Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія, Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького та Державний архів Дніпропетровської області, як заклади культури, на які покладена місія збереження історичної пам'яті, без усякого сумніву, мають славу і, на жаль, драматичну історію. Найбільш драматичний період в історії цих закладів пов'язаний з роками Великої Вітчизняної війни, коли вони втратили значну частину своїх фондів, які зберігали інформацію від часів історії запорізького козацтва до періоду окупації Дніпропетровської області фашистськими загарбниками. Та незважаючи на величезні втрати, ці заклади після війни відродились і в подальшому успішно стали виконувати покладені на них державною функції.

У травні 2009 р. Дніпропетровська обласна універсальна бібліотека ім. Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія відзначила 175 років. У далекому травні 1834 р. у будинку Дворянського зібрання відкрита Губернська публічна бібліотека. На момент відкриття фонди бібліотеки мали близько двохсот книг і газет. Утримувалася бібліотека коштом читачів. Драматичною була доля бібліотеки впродовж усього періоду її існування. У 1833 р. у будинку Дворянського зібрання сталася пожежа і бібліотека згоріла. Відновила свою роботу в травні 1843 р. Після буржуазних революцій 1848 р. у європейських країнах реакційний режим Миколи I посилив утиски на культуру. У 1851 р. розпорядженням губернатора бібліотеку було закрито.

У період підготовки до 100-річного ювілею Катеринослава громадськість міста знову порушила питання про відновлення роботи бібліотеки. Відкриття бібліотеки відбулося восени 1889 р. Вона отримала статус міської громадської бібліотеки. Напередодні Першої світової війни фонд бібліотеки становив 30 тисяч томів. У 1902 р. книгозбірня отримала на вулиці Московській власне приміщення. Напередодні революції 1917 р. Катеринославська публічна бібліотека була в десятці найбільших публічних бібліотек Російської імперії.

У радянський період стрімко зростає її книжковий фонд. Це відбувалося за рахунок націоналізованих приватних бібліотек. У 1925 р. бібліотека переїхала в нове приміщення. Після утворення Дніпропетровської області у 1934 р. бібліотека отримує статус обласної. В її підпорядкуванні у тридцяті роки було 60 районних бібліотек. Під час Великої Вітчизняної війни приміщення бібліотеки було зруйновано, а книжковий фонд — 650 тис. примірників — загинув.

Після визволення Дніпропетровська бібліотека поновила роботу, а у 1958 р. переїхала у нове приміщення на вулицю Савченка. У 1963 р. книжковий фонд досяг довоєнного рівня. Активна і плідна робота працівників упродовж 60-х — 80-х рр. сприяла формуванню сучасної структури бібліотеки. На сьогоднішній день у ній працюють 13 відділів та 5 секторів. Із 1992 р. розпочалося створення електронного каталогу, нині ця робота завершена [19].

Відділ краєзнавчої літератури обласної бібліотеки є епіцентром, де гуртуються і співпрацюють всі, хто досліджує і цікавиться історією Придніпров'я. Майже два десятиліття очолює цю структуру Ірина Станіславівна Голуб. У 1978 р. у бібліотеці почав роботу сектор краєзнавства, який у 1989 р. став відділом. Зі створенням цього підрозділу значно активізувалася робота по створенню краєзнавчо-бібліографічного апарату. Створено зведений систематичний краєзнавчий каталог-картотеку, який дає змогу знайти матеріали про край незалежно від друку та місця їх зберігання. Електронний каталог краєзнавчого відділу ДОУНБ унікальний, оскільки містить інформацію про край. Він складається з бази аналітичного розпису «Краєзнавство» і книжкової бази «Ретро».

База даних «Краєзнавство» включає аналітичний розпис періодики та книг з питань краєзнавства у вигляді бібліотечних описів, а книжкова база «Ретро» містить бібліографічний опис книг з фонду відділу, отриманих до 1992 р. Проводиться робота по створенню нової бази даних на фонд «місцевого при-

мірника». До цього масиву входить понад 12 тисяч книг місцевого друку. Працівники відділу створили базу «Фотолітопис Катеринославщини», яка містить зображення понад 300 листівок з видами Катеринослава початку ХХ століття та «Фотолітопис краєзнавчої роботи». Також створена база аналітичних матеріалів «Фінансовий огляд». З вересня 2003 р. створена і щотижнево поповнюється електронна база аналітичної інформації оглядів «Соціально-економічний розвиток Дніпропетровщини» [11].

Із 1960 р. бібліотека видає літопис-щорічник «Література про Дніпропетровську область». Це науково-допоміжний біографічний показчик універсального змісту. Крім «Літописів», видано інші науково-допоміжні показчики: «Пам'ятники історії і культури Дніпропетровської області», «Писателі Дніпропетровщини: Библиографический указатель», «Газети і журнали Катеринославщини 1838—1916 рр.: Науково-допоміжний бібліографічний показчик», «Духовна скарбниця краю. Історія і сучасність Дніпропетровської обласної державної наукової бібліотеки: Науково-допоміжний бібліографічний показчик» [11].

За роки незалежності України ліквідовано багато білих плям у нашій історії, повернуто із забуття чимало імен. Краєзнавчим відділом підготовлено і видано бібліографічний показчик «Серп і молот — зате голод» Пам'яті жертв голодоморів на Дніпропетровщині», «Визволення Дніпропетровщини. До 60-річчя звільнення області від фашистських загарбників».

Із 1972 р. бібліотека видає Календар пам'ятних дат, який, крім хронологічного переліку подій, містить текстові довідки про найвизначніші події краю та бібліографічні дані про видатних діячів. Сьогодні цей часопис має назву «Моє Придніпров'я». У ньому друкуються не лише короткі довідки, а й розгорнуті матеріали.

Останніми роками розширюється видавничча палітра бібліотеки. Видається альманах «Січеславна». На сторінках цього видання публікують свої розвідки відомі вчені та краєзнавці: історики, мово- і літературознавці.

Понад два десятиліття при відділі краєзнавства працює клуб «Ріднокрай», який об'єднує дослідників історії Дніпропетровщини. Інтерес до вивчення історії рідного краю поживався у другій половині 1980-х рр. минулого століття. Перебудова, процеси демократизації суспільства, гласність, сплеск національних почуттів, зняття табу на цілі періоди української історії, повернення із забуття багатьох визначних імен

нашого народу сприяли активізації краєзнавчої роботи. Перше засідання клубу відбулося 30 жовтня 1990 р. «Легенди козацького краю» — такою була тема засідання. Виступали учені-історики Дніпропетровського державного університету Г. К. Швидько, Ю. А. Мицик, І. С. Стороженко, краєзнавець-аматор Ю. Я. Немченко. Очолює «Ріднокрай» усі роки його роботи Г. К. Швидько — відомий учений-історик, автор багатьох наукових публікацій, монографій, підручників. Чимало років Ганна Кирилівна працювала завідуючою кафедрою історії України на історичному факультеті Дніпропетровського державного університету. Сьогодні вона — професор гірничого університету, академік Української академії історичних наук. Членами клубу від його започаткування стали доктор історичних наук Ю. А. Мицик, кандидат історичних наук І. Й. Копотієнко, доктор філологічних наук А. М. Поповський, доктор технічних наук Г. І. Гуляєв, доктор філософських наук А. К. Фоменко, письменник М. П. Чабан та багато інших.

Частими гостями на засіданнях клубу бувають співробітники Дніпропетровського національного історичного музею, обласного архіву, вчені дніпропетровських вузів, краєзнавці із Дніпродзержинська, Верхньодніпровська, Кривого Рогу, Нікополя, Павлограда та інших регіонів України. Робота клубів проходить у формі засідань. Доповідачі часто висвітлюють малодосліджені теми з історії краю. Дуже часто матеріали доповідей згодом публікуються в журналах, наукових збірках. За час роботи клубу проведено близько двохсот засідань. Висвітлювалися найрізноманітніші питання з історії Дніпропетровської області, розвитку культури, освіти, науки, життя і діяльності видатних особистостей регіону. Учасники клубу могли ознайомитися з життям і діяльністю таких постатей, як Дмитро Яворницький, Іван Манжура, Олександр Польш, Іван Труба, Валер'ян Підмогильний, Ярослав Гордіна, Галина Мазепа, Юрій Семенко, Галя Мазуренко, Василь Чапленко, Михайло Пронченко, Олександр Караваєв, Андрій Фабр, Юхим Пушкін та багато інших. Багато засідань було присвячено історичним подіям минулого: 350-річчю початку Національно-визвольної війни, періоду освоєння нашого краю, трагічним сторінкам сталінських репресій та голодомору. Відбувалися засідання, присвячені проблемам охорони пам'яток історії та культури, архітектурній тематиці, археологічним дослідженням, історії дніпровського лоцманства, дослідженню і використанню природних ресурсів. Проводилися виїзні засідання в Художньому музеї, у меморіальному будинку-музеї

Д. І. Яворницького, музеї «Літературне Придніпров'я», археологічному музеї, ботанічному саду ДНУ, геолого-мінералогічному музеї НГУ [11].

Робота «Ріднокраю» безпосередньо пов'язана з культурно-просвітницькою діяльністю. У часи панування комуністичного режиму з нашої історії та культури було вилучено багато подій, імен знакових особистостей. Висвітлення історичних подій трактувалося з точки зору марксистсько-ленінської ідеології, жорстоко переслідувалось інакодумство. Члени клубу «Ріднокрай» докладають зусиль до того, щоб відновити історичну справедливість, повернути співгромадянам надбання культури, вшанувати тих, хто плідно працював на ниві літератури і культури свого народу.

У переддень святкових урочистостей 21 травня 2009 р. у Будинку спілок відбулася науково-практична конференція за участю директорів ОУНБ України та директорів ЦБС області: «Сучасна бібліотека як науково-інформаційний та культурно-просвітницький центр місцевої громади».

Урочистості відбулися в Дніпропетровському театрі російської драми ім. Горького. Сценарієм було передбачено ознайомити присутніх з окремими сторінками історії і сьогодення бібліотеки. Ця інформація демонструвалася на великому екрані, встановленому на сцені. У фойє експонувалася книжково-ілюстративна виставка «ДОУНБ — шлях, довжиною в 175 років».

Бібліотеку привітали від імені Президента України, Голови Верховної Ради України, Міністерства культури України, Дніпропетровської обласної державної адміністрації, Дніпропетровської обласної ради, обласної профспілки працівників культури, були вручені грамоти, подяки та цінні подарунки працівникам бібліотеки. На завершення урочистостей відбувся святковий концерт.

3 серпня 2009 р. Президент України підписав указ про нагородження працівників бібліотеки державними нагородами до 175-річчя від дня заснування. Орденом «За заслуги» III ступеня нагородили головного бібліотекаря Л. Г. Гурай, орденом княгині Ольги III ступеня директора бібліотеки Н. М. Тітову. Звання «Заслужений працівник культури України» отримали заступник директора Т. О. Абраїмова та провідний бібліотекар Л. З. Горпиняк.

Музейну справу на Дніпропетровщині започаткували в середині дев'ятнадцятого століття. У 1843 р. у Катеринославі був заснований перший на Придніпров'ї музей. Активний

розвиток музейної справи у Катеринославській губернії пов'язаний з непересічною особистістю — О. М. Подем. У 1887 р. меценат відкрив приватний археолого-історичний музей, який згодом він залишив у спадок місту. Постало питання про створення губернського музею. У травні 1902 р. у приміщенні Комерційного училища відкрито обласний музей ім. О. М. Поля, який очолив Д. І. Яворницький. У серпні 1905 р. урочисто відкрито збудоване приміщення музею [9]. Фонди музею зазнавали втрат у часи громадянської та Великої Вітчизняної воєн. У повоєнні роки музей поновив роботу.

Значну роль у створенні музею ім. О. М. Поля відіграв А. С. Синявський, який у квітні 1901 р. став директором Катеринославського комерційного училища. Через місяць він увійшов до складу Катеринославського Наукового товариства, яке відразу ж порушило питання про створення в Катеринославі природничо-історичного та археологічного музею. У грудні цього ж року губернські земські збори постановили увічнити ім'я О. М. Поля створенням у губернському центрі музею при науковому товаристві. З ініціативи А. Синявського було запропоновано очолити музей Д. І. Яворницькому.

У січні 1903 р. розпочинає свою діяльність рада обласного музею ім. О. М. Поля. Комісія у складі М. В. Родзянка, С. А. Бродницького, А. П. Струкова, А. С. Синявського та В. В. Курілова розробила проект Статуту обласного музею ім. О. М. Поля. У березні міська Дума Катеринослава виділила земельну ділянку на Соборній площі для будівництва приміщення музею. Наприкінці літа розпочалося зведення будинку, який менш ніж за два роки було споруджено. Вартість будівельних робіт становила понад 90 тис. крб. Кошти виділено з губернського та повітових земств міста і добровільних пожертвувань. 14 серпня 1905 р. музей було урочисто відкрито.

Подвижницька робота Д. І. Яворницького на посаді директора музею, зрозуміло, дала свої позитивні результати. Через декілька років функціонування музею постала проблема з реалізацією втілення задумів — забракло експозиційних площ. У травні 1912 р. міська Дума виділила земельну ділянку для спорудження другого корпусу музею. У 1913 р. розпочалося його будівництво, але, на жаль, завершенню реалізації цього задуму зашкодили Перша світова війна та подальші революційні потрясіння.

У вересні 1922 р. у музеї зроблено опис викрадених коштовних речей. У цьому списку було 675 предметів із золота, платини, срібла, зокрема, близько трьохсот старовинних золо-

тих і срібних столових предметів, коштовності, медалі, предмети мистецтва. 855 коштовних предметів було пожертвовано на боротьбу з голодом у Катеринославській губернії.

У двадцятих роках працівники музею провели обстеження культового майна у церквах та вилучили цінні предмети старовини. У 1926 р. музей перейменовують у Дніпропетровський крайовий історико-археологічний музей. У ньому працюють такі відділи: доісторичний, скіфський, тюркський, запорізький, церковний, етнографічний, природничий та архівний. Під час будівництва Дніпрогесу наприкінці 20-х — початку 30-х рр. ХХ ст. музей проводить археологічну експедицію, яку очолює академік АН УРСР Д. І. Яворницький. У 1930 р. музею було передано Преображенський собор, який радянська влада забрала у церкви. У найстарішій культовій споруді відкривають музей атеїзму. Передвоєнне десятиліття в історії музею, як і в житті всієї країни, мало драматично-трагічний відбиток. У 1933 р. Д. І. Яворницького комуністична влада звинувачує в буржуазному націоналізмі й усуває з посади директора. Така ж доля спіткала і багатьох співробітників музею, а саме: Г. Кравченка, В. Білого, А. Добровольського, В. Грінченка, П. Смолічева, П. Козара та інших. За цей період змінилося понад десять директорів. У жовтні 1940 р. музею було присвоєно ім'я академіка Д. І. Яворницького, який закінчив свій життєвий шлях 5 серпня цього ж року.

У роки Великої Вітчизняної війни музей зазнав значних втрат. Частину фондів вдалося евакуювати, а близько 30 тисяч предметів залишилося в окупованому місті. У вересні 1943 р. окупанти вивезли з музею біля 20 тис. предметів. Десятки тисяч предметів врятували працівники музею М. Я. Білий та П. К. Друзь. Після визволення Дніпропетровська від окупантів розпочалася відбудова приміщення та пошук і повернення фондів. 1 травня 1946 р. музей поновив роботу і відкрив експозиційні зали для відвідувачів.

У 1963 р. директором музею призначили А. Ф. Ватченко, яка очолювала його 20 років. Цей період у житті музею став найбільш знаковим за всю його історію. До будівлі музею прибудували нове приміщення. Загальна площа експозиційних залів сягала п'яти тисяч квадратних метрів. У травні 1975 р. почала функціонувати діорама «Битва за Дніпро», а через два роки відчинилися двері восьми нових експозиційних залів, які знайомлять відвідувачів з історією Придніпров'я з найдавніших часів до 70-х рр. ХХ ст. Наприкінці 1977 р. у Преображенському соборі відкривається Музей історії релігії та ате-

ізму. У 1978 р. Дніпропетровський історичний музей відвідала рекордна кількість відвідувачів — понад 710 тисяч осіб. Створено музейний комплекс, який став своєрідним брендом обласного центру. У 1979 р. творчий колектив учасників реконструкції музею нагородили Державною премією ім. Т. Г. Шевченка. Лауреатами премії стали Г. Ф. Ватченко, В. О. Зуєв, В. І. Коротков, В. Л. Ривін, М. Я. Бут, М. В. Овечкін, В. С. Прокудо.

У 70-х рр. минулого століття було збудовано новий музейний комплекс. Музей розширив експозиційні площі. Почала функціонувати діорама «Битва за Дніпро». Сьогодні у фондах музею налічується понад 360 тисяч експонатів, з них 30 тисяч археологічних пам'яток, близько півтори сотні стародруків XVI—XVIII століть, старовинних ікон, предметів релігійних культів, порцеляни, зброї, меблів, побутових речей, нумізматична колекція та фотоматеріали. Музею надано статус національного. Дніпропетровський національний музей ім. Д. І. Яворницького — загальнонаціональна скарбниця, де зберігається історична пам'ять про минуле нашого краю [46].

За роки незалежності музей двічі урочисто відзначав ювілеї. У вересні 1999 р. відсвяткували 150-річчя. У його стінах пройшла міжнародна наукова конференція «Музей на межі тисячоліть». Громадськість області і міста провела урочисті збори у Дніпропетровському музично-драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка. У музеї експонувалося декілька виставок з його історії та колекцій.

Сьогодні історичний музей складається з кількох музеїв: безпосередньо історичний музей з дев'ятьма експозиційними залами та чотирма виставочними залами, діорама «Битва за Дніпро», меморіальний будинок-музей академіка Д. І. Яворницького, музей «Літературне Придніпров'я», музейний центр О. П. Блаватської та її родини, музей історії місцевого самоврядування Дніпропетровської області. Працівники музею досліджують історію краю з найдавніших часів до сьогодення, проводять щорічні наукові археологічні експедиції [18].

У 2009 р. музей святкував 160-ту річницю. У липні вийшов указ Президента України В. А. Ющенко «Про відзначення 160-річчя заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького» [36]. У жовтні пройшла Всеукраїнська музеєзнавча конференція та урочисті збори, присвячені 160-річному ювілею музею. Того ж року вийшов збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства «Роль музеїв у культурному просторі Украї-

ни», присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. У збірнику вміщено матеріали доповідей та повідомлень, що прозвучали на конференції. У них висвітлюються питання історії музейної справи, музеєзнавчі проблеми з усіх напрямів діяльності музейних закладів в Україні та Дніпропетровській області [18].

Державні архіви України є основними хранителями документальної пам'яті історії нашої держави. Архівний фонд України є надбанням національної та світової культури. Документи, які зберігаються в архівах, віддзеркалюють минуле нашого народу, етапи розвитку суспільства, важливі історичні події, розвиток науки, техніки, освіти, культури, життя та діяльності видатних людей.

Архівна справа на Дніпропетровщині своїм корінням сягає часів козацької доби. Найдавнішим архівом Придніпров'я був архів Коша Нової Січі (1735—1775 рр.), який містив відомості про історію останнього періоду Лицарського ордену та історію краю. Його матеріали зберігалися в дореволюційний період в архіві Катеринославської губернської канцелярії [12].

Першим дослідником запорізького архіву був архієпископ Гавриїл. З-під його пера вийшло історичне дослідження «Очерки повествования о Новороссийском крае». Дослідженням історії Придніпров'я займався і єпископ Катеринославський і Таганрозький Феодосій, який використовував документи духовної консисторії, архієрейського дому, монастирів та приватні архіви [14].

Значний внесок у розвиток архівної справи та збереження історичної пам'яті на Придніпров'ї зробила Катеринославська губернська вчена архівна комісія, яка працювала з 1903 до 1917 р. Ініціатором створення цієї комісії був А. С. Синявський, який обіймав посаду директора Катеринославського комерційного училища. 16 березня 1903 р. у будинку губернатора комісія урочисто розпочала свою роботу. Впродовж усього періоду її існування незмінним заступником голови, а фактично керівником, який практично здійснював керівництво всією роботою, був Антін Степанович. Комісія не мала свого приміщення, засідання та заходи проходили у Комерційному училищі, а архів містився у музеї О. Поля. Серед почесних членів комісії були В. Антонович, М. Грушевський, Д. Багалій, М. Довнар-Запольський, К. Мельник-Антонович, І. Огієнко. Дійсними членами цієї архівної установи були Д. Яворницький, М. Биков, Д. Дорошенко, В. Пічета, І. Акінфієв, В. Біднов, І. Вертоградов, В. Курилов. Із 1904 р. видавалася

«Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии». За період роботи комісії вийшло десять випусків. На її сторінках публікувалися матеріали з роботи комісії, роботи з історії України та Катеринославщини. За час існування комісії відбулося 56 засідань, було прочитано 84 доповіді. Завдяки роботі комісії було описано і введено до наукового обігу багато архівних матеріалів з історії краю. Серед заслуг комісії та її керівника і той факт, що в Катеринославі у серпні 1905 р. пройшов XIII Всеросійський археологічний з'їзд. Докладно про роботу архівної комісії А. С. Синявський розповів у статті «Первое десятилетие Екатеринославской губернской ученой архивной комиссии», яка була опублікована у десятому випуску літопису [28].

У серпні 1920 р. при Катеринославському відділенні народної освіти створено губернську архівну комісію, яка вела облік архівів установ, підприємств і приватних осіб. 1 лютого 1922 р. почало роботу Катеринославське архівне управління, якому підпорядкували губернський архів. Першим завідувачем архіву працював Дмитро Іванович Яворницький. Він перебував на цій посаді до серпня 1924 р. Завдяки подвижницькій роботі вченого вдалося врятувати документи Катеринославського губернського правління і духовної консисторії XVIII—XIX ст. Двадцять років були періодом становлення архівної установи. З 1926 р. архів називався Дніпропетровський окружний історичний архів. На початку тридцятих років в Україні відбулась адміністративно-територіальна реформа. Ліквідовано округи і створено області. У березні 1932 р. створено Дніпропетровське обласне архівне управління. Цього ж року архівне управління і крайовий архів реорганізували у Дніпропетровський історичний архів. Він мав два відділення, а саме: феодально-кріпосницької і капіталістичної епохи та архіву Жовтневої революції і таємної частини. Перед Великою Вітчизняною війною у Дніпропетровському обласному історичному архіві налічувалося понад 770 тисяч справ. Історичні документи охоплювали хронологічний період з 40-х рр. XVIII ст. по 1941 р. [14].

Воєнне лихоліття завдало великої шкоди Дніпропетровському архіву. Під час евакуації було вивезено документи, що стосувались обороноздатності країни, документи оперативного значення, обліковий і науково-довідковий апарат обласного архіву. Фактично було вивезено лише частину документів радянської доби. Історичні документи дожовтневого періоду залишилися в окупованому місті. Німецька влада конфіскувала всі архіви і музеї міста. Історики рейху займалися роботою по

відбору архівних матеріалів, що стосувалися документів обкому партії, джерел історії німецької колонізації південних регіонів України та документів науково-дослідних установ обласного центру. Восени 1943 р. значна частина архівних документів була вивезена до Німеччини.

За період війни понад 90 відсотків документів було втрачено. Під час війни зникли фонди Новоросійської губернської канцелярії 1765—1798 рр., Катеринославського губернського і міського магістратів 1789—1866 рр., правителя Катеринославського намісництва 1783—1796 рр., Межової експедиції Катеринославського намісництва 1792—1799 рр., Катеринославської міської думи 1792—1799 рр., Катеринославської палати карного суду 1789—1869 рр., Гірничого управління Півдня Росії 1891—1922 рр. Частина історичних документів з історії Придніпров'я дореволюційного періоду після війни опинилася в архівних установах Москви, Ленінграда, Києва та за кордоном [14].

Відродження архівної справи на Дніпропетровщині почалося після визволення від німецько-фашистських загарбників. Будівля архіву під час війни була зруйнована, і обласний архів був розміщений у будинку лютеранської кірхи. У 1975 р. обласний держархів перебрався в побудоване спеціалізоване приміщення, а партійний архів отримав новий будинок у 1978 р. У 1980 р. облдержархів перейменовано у Державний архів Дніпропетровської області. У 1988 р. ліквідували архівний відділ Дніпропетровського облвиконкому. Функції з організації і координації архівної справи в регіоні передали державному архіву. Після серпневих подій 1991 р. обласний архів компартії увійшов до складу державного архіву.

Після проголошення Україною незалежності розпочалася робота по розсекречуванню архівних документів, які в часи комуністичного режиму з ідеологічних міркувань були засекречені. До держархіву було передано документи архіву колишнього КДБ, що стосувалися архівно-слідчих справ репресованих громадян, трофейні та фільтраційні справи осіб, які під час Другої світової війни були вивезені на примусові роботи до Німеччини. Пізніше з архіву Управління СБУ у Дніпропетровській області було передано кримінальні справи несилових органів за 1920—1999 рр. З управління МВС у Дніпропетровській області надійшли справи, що стосуються відомостей про розкуркулених та висланих за межі області осіб.

Сьогодні Державний архів Дніпропетровської області є структурою обласної державної адміністрації. Станом на 1 січня

2009 р. у ньому зберігаються 6 280 фондів на 1 697 739 одиниць зберігання за 1722—2008 роки, а також 12 592 одиниці зберігання науково-технічної інформації за 1932—1987 роки, 52 795 фотодокументів за 1890—2008 роки, 439 одиниць зберігання фотодокументів за 1961—1991 роки та 39 одиниць кінодокументів за 1961—1992 роки [14].

Працівниками архіву підготовлено довідкові видання, які тричі за останні п'ятдесят років видавалися. У 2009 р. вийшло останнє видання путівника у двох томах. У першому томі містяться відомості про документи Державного архіву Дніпропетровської області. Описові статті включають дані про фондоутворювачів, історію створення і функціонування фондів, склад і зміст основних документальних масивів. Перший том складається з таких розділів: фонди періоду до 1917 р.; фонди періоду Тимчасового уряду, УНР, Української держави та УРСР (1917—1921 рр.); фонди періоду радянської доби та незалежної України; фонди періоду нацистської окупації (1941—1943 рр.). Комісія з розслідування злочинів нацистських загартників; фонди особового походження, колекції, документи нефондової організації; довідка про адміністративно-територіальний поділ; іменний, географічний та предметно-тематичний покажчик; список скорочень та ілюстрації. Другий том містить загальний перелік фондів; перелік фондоутворювачів за алфавітом; характеристики довідкового апарату (картотек, покажчиків, оглядів); видання архіву та публікації за документами архіву; методичні розробки архіву.

За понад півстолітній період архівом підготовлено і видано збірники документів і матеріалів: «Жовтень у Катеринославі» (Дніпропетровськ, 1957 р.); «Дніпропетровська область у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (Дніпропетровськ, 1962 р.); «Громадянська війна на Катеринославщині (лютий 1918—1920 рр.)» (Дніпропетровськ, 1975 р.); «Дніпропетровську — 200 років» (Київ, 1976 р.); «Братерством сильні (1917—1982 рр.)» (Дніпропетровськ, 1982 р.); «Н. Махно і махновський рух» (Дніпропетровськ, 1993 р.); «Спадщина». Ювілейний збірник до 75-річчя Держархіву Дніпропетровської області (Дніпропетровськ, 1999 р.); «Спадщина-2». Ювілейний збірник до 85-річчя Держархіву Дніпропетровської області (Дніпропетровськ, 2008 р.); «Розкуркулення, колективізація, голодомор на Дніпропетровщині (1929—1933 рр.)», збірник документів (Дніпропетровськ, 2008 р.). Співробітники архіву брали участь у підготовці таких видань: «Історія міст та сіл Української РСР.

Дніпропетровська область» (1 та 2 видання, Київ, 1969, 1977 рр.); «Книга пам'яті України. Дніпропетровська область» (Дніпропетровськ, 1993—1996 рр.); «Реабілітовані історією» та ін. [14].

Державний архів Дніпропетровської області є структурою, яка забезпечує збереження документальної спадщини історії Дніпропетровщини, як невід'ємної складової історії нашої держави. Він є частиною Національного архівного фонду України. Його фондами користуються дослідники як з України, так і науковці зарубіжних країн. Співробітники архіву надають послуги громадянам, установам і організаціям із соціально-правових питань.

Одними з важливих інститутів держави, покликаних акумулювати і зберігати історичну пам'ять і культурні надбання народу, безперечно, є бібліотеки, музеї та архіви. Дніпропетровська обласна універсальна бібліотека ім. Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія, Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького та Державний архів Дніпропетровської області виконують покладену суспільством на них місію хранителів національного історичного та культурного надбання.

З Дніпропетровщиною пов'язані життя і діяльність багатьох славетних людей, які стали знаковими постатями в історії краю і держави. В цьому розділі ми згадаємо відомих людей, які жили в різні історичні епохи, і всі вони, безперечно, своєю подвижницькою роботою зробили внесок у розвиток нашого народу. До плеяди світочів людської волі і духу належать І. Д. Сірко, О. М. Поль, Д. І. Яворницький, В. П. Підмогильний, М. К. Янгель, О. Т. Гончар, В. В. Щербицький. На Придніпров'ї шанобливо ставляться до цих непересічних особистостей і відзначають їхні ювілейні дати.

На території сучасної Дніпропетровської області впродовж кількох століть існувала самоуправна військова структура, яка відома в історії під назвою Запорізька Січ. Утворенню козацького ордену передували дві причини: утиски панівної верстви Речі Посполитої і турецько-татарська агресія, які були смертельною небезпекою для українського народу. Саме на Придніпров'ї сформувалося й існувало впродовж трьох століть це унікальне явище світової історії. Завдяки саме Запоріжжю український народ зберіг свою національну автентичність у жорстких історичних умовах, коли, з одного боку, він був під пресом іноземних поневолювачів, а з другого,— зазнав постійної руйнації і укріплення людності під час татарських набігів.

Усі п'ять Січей, які існували на території області, були розташовані на Нікопольщині біля Великого Лугу. Запорізька Січ знаходилася почергово на острові Томаківка (60-ті рр. XVI ст.— 1593 р.), річці Базавлук (1593—1638 рр.), у Микутинському Розі (1638—1652 рр.), річках Чортомлику (1652—1709 рр.) і Підпільній (1734—1775 рр.).

З найвідоміших діячів того часу на Запоріжжі був кошовий отаман Іван Дмитрович Сірко, який уславився військовими звитягами. За своє життя І. Сірко провів 50 переможних боїв, мав одну поразку. Він відзначився великим військовим талантом і винятковою хоробрістю. Брав участь у визвольній війні 1648—1654 рр. та боротьбі проти турецько-татарських загарбників. Із 1663 р. неодноразово обирався кошовим отаманом Запорізької Січі. Його військова діяльність пов'язана з періодом існування Чортомлицької Січі. З іменем І. Д. Сірка пов'язаний період написання листа запорожців до турецького султана Магомета IV. Ця тема стала сюжетом для відомої картини І. Ю. Рєпіна «Запорожці пишуть лист турецькому султану». Поховано видатного кошового біля села Капулівка на Нікопольщині [2; 58].

У 2012 р. виповнюється 360 років з часу заснування Чортомлицької Січі. На меморіальному комплексі, де похований славетний кошовий І. Д. Сірко, на свято Покрови відбулись урочисті заходи з нагоди ювілею заснування Чортомлицької Січі та пам'яті кошового І. Д. Сірка.

Дніпропетровщина уважно ставиться до збереження історичної пам'яті запорізького козацтва. В області прийнята регіональна програма розвитку козацтва. З обласного бюджету виділяються кошти на заходи з популяризації козацьких традицій, які сприяють патріотичному вихованню молоді [49].

4 серпня 2012 р. громадськість області провела урочистий мітинг з покладанням квітів до могили І. Д. Сірка. На Співочому полі відбувся концерт козацької пісні. На честь славного кошового пролунали гарматні залпи. На урочистостях були присутні голова Дніпропетровської обласної державної адміністрації О. Ю. Вілкул та голова Дніпропетровської обласної ради Є. Г. Удод.

Серед видатних постатей нашого краю, яким Придніпров'я вдячне як за промисловий поступ у другій половині ХХ століття, так і за збереження історичної пам'яті, безперечно, є Олександр Миколайович Поль (1832—1890 рр.). О. Поль народився в селі Малоолександрівці Верхньодніпровського повіту в дворянській родині. По батьківській лінії О. Поль похо-

див з німців, а по материнській — з козацько-старшинських родів Полуботків і Апостолів. Закінчив у 1854 р. юридичний факультет Дерптського університету. У пореформений період займався геологічним дослідженням корисних копалин Криворізького регіону. Його зусиллями створено Акціонерне товариство залізних руд у Парижі, яке започаткувало промислову розробку руди. О. М. Поль доклав великих зусиль до вивчення історичного минулого краю. Проводив археологічні розкопки, зібрав велику колекцію старожитностей часів Запорізької Січі, яка стала основою для створення ним Катеринославського музею, якому згодом було надано його ім'я. У 1870 р. Олександр Миколайович обраний дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей, а у 1885 р. — членом-кореспондентом імператорського Московського археологічного товариства. У 1887 р. йому присвоїли звання почесного громадянина Катеринослава [9].

У радянські часи ім'я О. М. Поля фактично було викреслено з історії краю. Лише після розпаду СРСР громадськість Дніпропетровська належним чином оцінила заслуги цього подвижника. Було названо його ім'ям вулицю та відкрито меморіальну дошку на будинку, де він жив. У 2002 р. виповнилося 170 років від дня народження подвижника. На головному проспекті міста йому було відкрито пам'ятник. Велику роль у розвитку металургійної промисловості та збереженні історичної пам'яті, яким завдячує Придніпров'я саме цьому подвижнику, як бачимо, нащадки, нарешті, оцінили.

Серед видатних людей Придніпров'я, які зробили значний внесок у розвиток культурного поступу нашого краю, безперечно, особливе місце посідає Дмитро Іванович Яворницький (1855—1940 рр.). Видатний український вчений, який має ґрунтовні праці з історії запорозького козацтва та історії нашого краю, безперечно, зробив значний внесок у розвиток музейної справи та збереження історичної пам'яті, пов'язаної з історією Запорозької Січі. Впродовж двадцяти років, до переїзду у Катеринослав, учений досліджував історію Придніпров'я. Кращої кандидатури на посаду директора новоствореного музею на той час фактично не було.

Із 1902 р. життя і робота цієї непересічної людини безперервно пов'язана з Придніпров'ям. За три десятиліття перебування Д. І. Яворницького на посаді директора музею його фонди зросли до 85 тисяч одиниць зберігання. Із 1927 до 1932 року учений керував комплексною науково-комплексною археологічною експедицією на Дніпробуді. У 20-х рр.

працював викладачем в Інституті народної освіти, завідував кафедрою українознавства. У 1928 р. Д. І. Яворницький видає у Харкові ілюстрований історико-краєзнавчий нарис «Дніпрові пороги», а у 1929 р. у Дніпропетровську виходить його книга «До історії Степової України». У 1933 р. академіка Д. І. Яворницького звільняють з посади директора музею. Лише після смерті академіка у 1940 р. влада все-таки визнала заслуги Д. І. Яворницького і присвоїла його ім'я цьому закладу, якому він віддано служив.

У 60-х рр. минулого століття останки Д. І. Яворницького перепоховали біля будинку музею. У 1995 р., у день 140-річчя вченого на його могилі відкрито пам'ятник. Монумент створив скульптор Володимир Наконечний.

Знаковою подією в історії музею і міста стало святкування 150-ї річниці від дня народження Д. І. Яворницького. Цю дату відзначали у листопаді 2005 р. У музеї проведено Всеукраїнський музейний фестиваль «Музей третього тисячоліття». У фестивалі взяли участь 79 музеїв. Разом з історичним факультетом Дніпропетровського національного університету проведено міжнародну конференцію «Д. І. Яворницький і проблеми української історичної науки», яка пройшла 10—11 листопада 2005 р. Співробітниками музею підготовлено і видано низку наукових праць, які пов'язані з життям і науковою діяльністю Д. І. Яворницького: 3-й та 4-й збірники «Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького», його монографія «Запорожжє в остатках старини и преданиях народа», науковий збірник статей співробітників музеїв області «Скарби музеїв», ілюстрований альбом «Скарби Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького», путівник-довідник Всеукраїнського музейного фестивалю. Підготовлений до видання каталог музейної колекції «Козацькі старожитності», до яких увійшли предмети, зібрані Д. І. Яворницьким. До ювілею вченого випустили конверт і ювілейну монету номіналом дві гривні.

2 лютого 2001 р. громадськість Дніпропетровська відзначила 100-річчя від дня народження земляка, видатного українського письменника та перекладача Валер'яна Петровича Підмогильного. В. Підмогильний належить до покоління розстріляного українського відродження. За рік до ювілейної дати на шпальтах газети «Зоря» з'явилась публікація журналіста Юрія Пшеничного, в якій він порушив питання про вшанування містом пам'яті прозаїка. Редакція газети та її головний редактор Л. В. Гамольський підтримали ініціативу журналіс-

та щодо увічнення пам'яті свого земляка [51]. Впродовж усього цього періоду газета публікувала матеріали про життя і творчість письменника.

Кабінет Міністрів України видав розпорядження «Про відзначення 100-річчя від дня народження видатного українського письменника, громадського діяча Валер'яна Підмогильного» [34]. Обласна влада і громадськість Дніпропетровська провели значну роботу з проведення урочистих ювілейних заходів.

У святкуванні взяли участь гості з Києва: віце-прем'єр уряду, директор Інституту літератури Національної академії наук академік М. Г. Жулинський, члени оргкомітету з проведення ювілею письменник, лауреат Державної премії України імені Т. Шевченка Валерій Шевчук, літературознавець Раїса Мовчан. У Палаці студентів імені Ю. Гагаріна відбувся урочистий вечір, на якому перед присутніми виступили Валерій Шевчук, віце-прем'єр-міністр М. Г. Жулинський, професор Дніпропетровського національного університету Н. І. Зверталюк, голова обласної письменницької організації В. В. Савченко, поет С. Р. Бурлаков. У виконанні артистів Дніпропетровського музично-драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка пролунали уривки з творів В. Підмогильного, звучали твори класичної музики [57].

У музеї «Літературне Придніпров'я» експонувалася виставка, яка розповідала про життя і творчість прозаїка. Ювілейну виставку допомогли організувати співробітники державного музею-архіву літератури та мистецтва, що знаходиться в Києві. Звідти привезено оригінальні фотографії письменника, оригінали автобіографії та рукописи.

27 і 28 березня в Палаці студентів пройшла Всеукраїнська наукова конференція з творчості В. П. Підмогильного, яку провів факультет української й іноземної філології та мистецтвознавства Дніпропетровського національного університету. Науковці з багатьох вузів нашої країни виступили з доповідями на такі теми: «Творчість В. Підмогильного в контексті світової літератури», «Психоаналіз як творча домінанта прози В. Підмогильного», «Філософсько-культурний аспект творчості В. Підмогильного», «Поетика творів В. Підмогильного». За підсумками наукової конференції побачив світ збірник наукових праць, які були прочитані науковцями [1].

25 жовтня 2011 р. Україна відзначила 100-річчя від дня народження видатного конструктора ракетної техніки Михайла Кузьмича Янгеля. 8 квітня 2011 р. Президент України під-

писав Указ «Про відзначення 100-річчя від дня народження Михайла Янгеля» [35], Кабінет Міністрів України розпорядженням від 13 квітня 2011 р. затвердив план заходів з підготовки та відзначення цього ювілею [45]. Головні урочистості з нагоди ювілейної дати пройшли в Дніпропетровську у Національному центрі аерокосмічної освіти молоді імені О. М. Макарова та Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара.

Із 1954 до 1971 р. М. К. Янгель працював головним конструктором КБ «Південне», яке сьогодні носить його ім'я. На початку 50-х рр. минулого століття у Дніпропетровську створили конструкторське бюро з проектування ракет. Базовим підприємством з виготовлення ракет став автомобільний завод, будівництво якого почалося влітку 1944 р. У 1954 р. створено особливе конструкторське бюро № 586 (з 1966 р.— КБ «Південне»). Сімнадцять років життя і роботи М. К. Янгеля пов'язані з цим легендарним підприємством, яке він створив. М. К. Янгель став основоположником нового напрямку галузі стратегічних озброєнь, пов'язаного зі створенням ракет на стабільних висококип'ячених компонентах палива, які стали основою ракетних військ стратегічного призначення. З його іменем пов'язано створення ракетних комплексів Р-12, Р-14, Р-16, МРУР-100, Р-36М, космічних ракетоносіїв «Космос-1», «Космос-2», «Циклон», космічних апаратів «Космос», «Інтеркосмос». Заслуги вченого були відзначені високими державними нагородами. Він двічі Герой Соціалістичної Праці, нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, золотою медаллю АН СРСР ім. С. П. Корольова, лауреат Ленінської і Державної премій СРСР.

Із нагоди 100-річчя від дня народження видатного конструктора 25 жовтня 2011 р. у приміщенні Дніпропетровського академічного театру опери та балету відбулись урочисті збори. У приміщенні Дніпропетровської обласної державної адміністрації експонувалася документальна виставка «Космічна ера Михайла Янгеля (1911—1971 рр.)». У Дніпропетровську М. К. Янгелю відкрито пам'ятник, названо вулицю його ім'ям. Завдяки цій видатній людині та його послідовникам Україна гідно представлена серед космічних держав світу, активно співпрацює в міжнародних космічних проектах.

Серед знакових постатей в історії України двадцятого століття, які пов'язані з Придніпров'ям, безперечно, на особливому місці Олесь Терентійович Гончар. Народився у передмісті Катеринослава, у повоєнні роки закінчив Дніпропетров-

ський університет, у цьому місті написав свій знаменитий роман «Прапороносці», зазнав несправедливих звинувачень від компартійних «землячків» за роман «Собор». Час справедливо розставив усе на свої місця. Сьогодні Дніпропетровський національний університет носить ім'я Олесея Гончара [48].

У березні 2008 р. Президент України підписав Указ «Про відзначення 90-річчя від дня народження Олесея Гончара» [38]. Згідно з накресленим планом відбулася низка заходів, а саме: наукові конференції, «круглі столи», семінари, присвячені літературній та громадській діяльності письменника; Гончарівські читання у навчальних закладах; літературні вечори, книжкові виставки тощо.

У Національному гірничому університеті понад десять років працює Центр культури української мови імені Олесея Гончара. Центр став осередком національної культури у технічному вузі. Його створено для відродження та розвитку мовної культури, формування мовної особливості як гаранта збереження і подальшого розвитку національної культури та духовності. Робота Центру передбачає насамперед комплексне вивчення суспільно-комунікативних перспектив розвитку української мови, розширення сфер функціонування державної мови, піднесення її престижу, підвищення загальної мовної культури серед студентської молоді, аспірантів, співробітників університету, проведення наукових конференцій, презентацій, «круглих столів».

Науковцями Національного гірничого університету підготовлено та видано три збірники афоризмів: «Бережіть собори душ своїх», «Україна — моя пектораль», «Тайноцвіт». Ці збірки укладено на матеріалах художніх творів, статей та щоденників письменника.

У гірничому університеті на день народження письменника проходять щорічні Гончарівські читання. Учасниками і гостями цих читань за ці роки були Валентина Данилівна Гончар — дружина Олесея Гончара, старша сестра Олександра Терентіївна Сова, Тетяна Бондаревська — племінниця Олесея Гончара, директор музею-садиби Олесея Гончара у хуторі Сухий Полтавської області, Наталя Дзюбенко-Мейс — лауреат Державної премії ім. Олесея Гончара.

У Центрі культури української мови ім. Олесея Гончара щорічно проводять Шевченківські читання. Стало доброю традицією запрошувати на Шевченківські читання лауреатів Національної премії імені Т. Г. Шевченка. Гостями цього заходу за цей час були Анатолій Погрібний, Григорій Гусейнов, Лю-

бов Голота, Михайло Мельник — режисер та актор театру «Крик», Іван Драч — голова Фонду зі збереження спадщини О. Гончара.

Володимир Васильович Щербицький, безперечно, був знаковою особистістю в історії України другої половини двадцятого століття. Його становлення і кар'єрний ріст почалися на Придніпров'ї. Народився 17 лютого 1918 р. у сім'ї робітника у повітовому місті Верхньодніпровську. У 1941 р. закінчив механічний факультет Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту. Учасник Великої Вітчизняної війни, з 1952 до 1954 р. працював першим секретарем Дніпродзержинського міського партії. У 1955—1957 рр. та 1963—1965 рр. перебував на посаді першого секретаря Дніпропетровського обкому партії. Із 1961 до 1963 р. та з 1965 до 1972 р. працював головою Ради Міністрів УРСР. Із 1972 до 1989 р. обіймав посаду першого секретаря ЦК Компартії України [4].

З іменем В. В. Щербицького пов'язані досягнення в економічному зростанні України в 60—70-х роках минулого століття. У часи правління М. С. Хрущова В. В. Щербицький зазнав опали за критику ідеї Микити Сергійовича поділити партійні комітети на промислові та сільськогосподарські. Володимир Васильович належав до «дніпропетровської» команди, яка керувала Радянським Союзом у часи правління Л. І. Брежнєва. В. Щербицький вісімнадцять років був членом Політбюро ЦК КПРС, яке в ті часи керувало країною і фактично було найвищим органом влади в ієрархії партії і країни. Період перебування його на найвищих у республіці державних і партійних посадах, безперечно, є часом значних економічних зростань України. Одночасно цей період характеризувався посиленням репресивних дій до національно свідомої інтелігенції.

Володимир Щербицький сприяв розвитку Дніпропетровської області. За його підтримки були реконструйовані і побудовані нові мости через Дніпро, річковий вокзал, театр опери і балету, набережна, метрополітен, нові лікарні, школи, об'єкти культури, торгівлі та громадського харчування. Проявляв В. Щербицький турботу щодо розвитку сіл Дніпропетровщини — побудовано великі птахоферми, тваринницькі комплекси, велося будівництво житла, доріг, проводилася газифікація населених пунктів.

28 квітня 1979 р. у Верхньодніпровську відкрили бюст В. В. Щербицькому як двічі Герою Соціалістичної Праці. Це було прижиттєве визнання заслуг цієї людини перед суспіль-

ством. Сплинув час. Минуло десять років. 28 вересня 1989 р. В. Щербицький покинув свій кабінет у приміщенні ЦК КПУ, де працював сімнадцять років. Епоха, якій він віддано служив, наближалася до свого логічного завершення. Через декілька місяців Володимир Щербицький завершив свій шлях на землі.

У липні 2002 р. Кабінет Міністрів України видав розпорядження за № 372—р «Про відзначення 85-річчя від дня народження В. В. Щербицького». Створено організаційний комітет з підготовки та відзначення ювілейної дати. До складу комітету увійшли В. П. Семиноженко — віце-прем'єр-міністр, П. Т. Тронько — академік, голова Всеукраїнської спілки краєзнавців, Л. М. Кравчук — перший Президент України, В. Г. Кремень — міністр освіти і науки, І. Ф. Курас — віце-президент Національної академії наук, В. С. Шевченко — колишній голова Президії Верховної Ради УРСР, Р. Г. Щербицька — дружина В. В. Щербицького, В. Г. Яцуба — державний секретар Кабінету Міністрів України, М. А. Швець — тодішній голова Дніпропетровської облдержадміністрації [37].

У лютому 2003 р. громадськість України і Дніпропетровщини святкувала ювілей В. В. Щербицького. На батьківщину ювіляра прибула велика делегація членів Міжнародної громадської організації «Земляцтво Придніпров'я». Її учасники побували на батьківщині державного діяча у Верхньодніпровську та обласному центрі, де пройшли урочисті заходи. На будинку обласної ради, де працював В. Щербицький, відкрито меморіальну дошку. Одну з вулиць у центрі Дніпропетровська названо його іменем.

За роки незалежності на Дніпропетровщині напрацьований значний досвід щодо збереження історичної пам'яті на основі співпраці влади та громадськості в області. Були запроваджені проекти, ініційовані загальнодержавні та створені обласні нормативно-правові акти з приводу святкування ювілейних дат. Досвід розробки та здійснення програм святкування широко висвітлювався у засобах масової інформації, засновувались обласні відзнаки, якими нагороджувалися найкращі представники області, відкривалися пам'ятні знаки, видавалася краєзнавча література. Об'єктом уваги ставали історичні події, видатні особистості, провідні установи, заклади, організації. Різноманітності палітри святкувань надавало те, що об'єктом уваги ставали контроверсійні явища з історії козацтва та Російської імперії, радянської історії та національно-

демократичного руху. Можна стверджувати, що кожна кругла дата, а не тільки канонічні ювілеї, навіть ті, які не відповідали класичним канонам ювілею, при першій нагоді става-ла об'єктом святкування.

Наш край має славу історію. На нашій території виникла і впродовж століть існувала Запорізька Січ, яка відіграла прогресивну роль в історії українського народу. Дніпропетровщина — батьківщина запорізького козацтва, колиска незалежності. Звідси великий син українського народу Богдан Хмельницький у 1648 р. розпочав Національно-визвольну війну. В подальшій історії України, безперечно, наш край відіграв значну роль.

Завдання обласної влади і громадськості полягає в тому, щоб у подальшому зберігати історичну пам'ять про минулі часи, події, видатні особистості, які закарбовані на скрижальях нашої славної, а часом трагічної історії. Жива пам'ять, яка поєднає безперервний зв'язок між минулими і майбутніми поколіннями, є запорукою подальшого нашого поступу в світі.

РОЗДІЛ 9

ВІДРОДЖЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В ІСТОРИКО-КРАСЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1991—2012 рр.)

Проголошення й утвердження незалежності України в 1991 р. відкрило якісно новий етап в історії нашої країни і Дніпропетровської області зокрема. Глибинні соціально-економічні та суспільно-політичні трансформації супроводжувалися суттєвими змінами у сфері духовно-культурного життя, історичної, соціальної та національної свідомості. Українське суспільство мало опанувати нову систему світоглядних цінностей, оскільки радикально змінилися історичні координати його буття. Геополітичні зміни, які постали після розпаду СРСР та ліквідації соціалістичної системи, диктували необхідність нового досягнення історичного часу та історичного простору. Замість « нової людини », за своїм змістом приналежної до « нової історичної спільноти радянський народ », виробленням якої опікувався ідеологічний апарат КПРС і державна машина Радянського Союзу, нові історичні реалії зробили запит на формування світогляду громадянина незалежної України.

За цих обставин свою роль мало відіграти громадянське виховання історією, яка була б заново прочитана професіоналами і адаптована до суспільних потреб сьогодення. Нове прочитання минувшини, чим займається, певно, кожне покоління, актуалізувало на рубежі ХХ—ХХІ ст. формування й утвердження нової концепції, вільної від ідеологічних догм і стереотипів попередніх епох — імперської та радянської, — та виклад історії без світоглядних чи цензурних обмежень, що ставало можливим за умов переходу від посттоталітарного й постгеноцидного суспільства до демократичного і правового. Це є суттєво важливим задля відродження і збереження історичної пам'яті, без якої неможливе становлення нової історичної свідомості та нового історичного мислення, які уявляються необхідними умовами динамічного реформування українського суспільства загалом і кожного регіону зокрема.

Звичайно, не слід думати, що вищезазначені потреби історичного моменту на зорі незалежності України реалізовува-

лися автоматично. Навпаки, історики-професіонали, вже не кажучи про любителів минувшини, або рядових громадян, далеко не відразу розумом і серцем сприйняли нову систему історичних координат буття. Часом нове історичне мислення взагалі не сприймалося носіями старого світогляду. Проте, незважаючи на зрозумілі труднощі у царині світоглядних змін, уже в першій половині 90-х рр. ХХ ст. було зроблено перші кроки у справі відродження і збереження історичної пам'яті на Дніпропетровщині за нових умов молодого незалежного держави Україна.

Важливими чинниками цього процесу постали такі, як загальна атмосфера демократизації інтелектуального й суспільно-політичного життя, прагнення науково-педагогічної й наукової громадськості позбутися «білих плям» в історичному краєзнавстві, пом'якшити наслідки такого явища, як «репресоване краєзнавство» на основі відродження історичної пам'яті, актуалізації цілої низки імен краєзнавців, історико-краєзнавчих сюжетів, пошуку і введення до наукового обігу нових першоджерельних комплексів тощо.

Суттєвим чинником поживлення історико-краєзнавчих досліджень стала реалізація цілої низки соціально значущих наукових та науково-популярних історико-краєзнавчих проєктів загальнонаціонального, обласного, міського та університетського масштабів, які здійснювалися значною мірою силами університетських істориків, архівістів, музеєзнавців та краєзнавців.

За умов системної соціально-економічної та суспільно-політичної кризи 1990-х рр. перші спроби переосмислення минулого ріднокраю і відродження історичної пам'яті щодо історичних періодів зробили вчені-історики Дніпропетровського державного університету та деякі місцеві краєзнавці.

Досить важливим стало відновлення історичної пам'яті про козацький період у минулому рідного краю, який із зрозумілих ідеологічних і суспільно-політичних причин подавався за імперських та радянських часів фрагментарно й тенденційно. З цього погляду особливого значення набули дослідження в науково-дослідній лабораторії історії Придніпровського регіону, яка розгорнула діяльність на історичному факультеті Дніпропетровського державного університету ще з часів горбачовської «перебудови». Саме науково-популярні праці «Засвіт встали козаченьки» (1990), «Тії слави козацької повік не забудем» (1990), «Сполохи козацької звитяги» (1991), «Як козачки воювали» (1991), талановито написані Ю. А. Мициком,

С. М. Плохієм та І. С. Стороженком, пробуджували інтерес громадськості, особливо молоді, до історії козащини, до пам'ятних місць Дніпропетровщини періоду Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. і відроджували цілий призабутий пласт історичної пам'яті про ранньомодерні часи в минувшині рідного краю, пробуджуючи національну самосвідомість [109; 113; 112; 115].

Ця значима робота тривала і надалі, у досить непрості перші роки незалежності України. Так, у 1994 р. Ю. А. Мицик, Н. В. Мосьпан, С. М. Плохій підготували невелику брошуру «Місто на Самарі» [111], а у 1997 р. проф. Ю. А. Мицик видав цікаву історико-краєзнавчу синтезу «Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV—XVIII століть», яка відновлювала призабуті сторінки основних етапів козацького минулого [110]. Поряд з історико-краєзнавчими розвідками науково-популярного характеру вчені здійснювали дослідження козацького періоду на монографічній основі. Так, у 1996 р. Ю. А. Мицик видав у світ монографію «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.», яка надавала міцну першоджерельну основу відновленню історичної пам'яті про ключову подію початку ранньомодерного періоду української історії [109].

Незважаючи на складні соціально-економічні та суспільно-політичні умови, історики, музеєзнавці та краєзнавці Дніпропетровська апробували свої історико-краєзнавчі дослідження на низці наукових конференцій. Так, 15 травня 1992 р. у Дніпропетровському історичному музеї відбулася конференція, присвячена Міжнародному дню музеїв і Дню м. Дніпропетровська, а 17 травня 1994 р.— Міжнародному дню музеїв до 140-ї річниці від дня народження Д. І. Яворницького. За результатами цих наукових конференцій були видані збірники наукових праць «Скарбниця рідно краю» і «З минувшини Подніпров'я», які звертали увагу читачів на маловідомі й призабуті сторінки історії рідного краю [45, с. 1—4; 188, с. 2].

Важливо, що вже в перші роки періоду незалежності України стали з'являтися нові часописи, матеріали яких були спрямовані на відродження і збереження історичної пам'яті. Серед них слід назвати такі, як «Бористен» (з 1992-го), «Козацтво» (з 1993-го), «Січеславщина: історичний альманах» (з 1997-го), «Грані» (з 1998-го) [8; 100; 186; 33]. У цих виданнях публікували свої розвідки історико-краєзнавчого характеру відомі історики, зокрема професори М. П. Ковальський, Ю. А. Мицик, Г. К. Швидько та ін., які багато зробили для

сучасного досягнення козацького періоду нашого краю, для осмислення ролі глибокого знавця минувшини Вольностей Війська Запорозького Низового, яким був Д. І. Яворницький [99; 100; 101; 108, с. 44—51; 208, с. 36, 39, 40].

У 1990-х рр. розпочала активне вивчення життя і творчої спадщини акад. Д. І. Яворницького історик С. В. Абросимова, яка в 1997 р. видала в світ змістовну брошуру «Дмитро Яворницький», в якій викладено основні віхи життя і діяльності визначного дослідника козаччини [2]. Суттєво важливою для збереження історичної пам'яті про народного академіка стала публікація в 1997 і 1999 рр. перших двох випусків «Епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького», здійснена завдяки зусиллям С. В. Абросимової та її колег по Дніпропетровському історичному музею — А. І. Перкової, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник, Н. Є. Василенко [52; 53].

У перші роки незалежної України розпочав досліджувати історичну персоналістику ХІХ — початку ХХ ст. історик В. М. Заруба. У 1993 р. він видав у світ книгу «Постаті. Студії з історії України. Книга друга», в якій сфокусував увагу на низці малодосліджуваних у радянський період українських діячів, зокрема таких знакових, як Д. І. Яворницький, М. С. Грушевський, М. Є. Слабченко, А. С. Синявський, Л. Старицька-Черняхівська [50].

Постать А. С. Синявського стала на кілька років однією з провідних у творчості історика, який у 1999 р. захистив кандидатську дисертацію за темою: «Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866—1951)». У подальшому В. М. Заруба продовжував персоналістичні студії, наслідком чого стала ще одна монографія вченого — «Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882—1952)» (Д., 2004). Написана на значному архівному матеріалі, праця відтворила не тільки непросту життєву долю науковця, а й складні суспільно-політичні події першої третини ХХ ст. [49].

У зазначений період поряд із вченими-істориками численні історико-краєзнавчі сюжети опановували місцеві краєзнавці. До найбільш суттєвих результатів їхньої праці слід віднести публікацію книги В. В. Бінкевича і В. Ф. Камеко «Городок старинный запорожский Самарь с перевозом» (2000). Цей населений пункт мав посісти помітне місце в історії нашого краю часів призабутого козацького періоду [6].

Діяльність істориків-професіоналів та краєзнавців поступово сприяла пробудженню інтересу представників органів місцевого самоврядування до досягнення минувшини, які ста-

ли перейматися тим, що мільйонний мегаполіс Дніпропетровськ не мав сучасно написаної власної історії. Тому 2001 р., за сприяння Дніпропетровського міського голови І. І. Куліченка, було за кілька місяців написано й видано книгу науково-популярних нарисів «Дніпропетровськ: віхи історії» (головний редактор — С. А. Квітка, керівник авторського колективу — проф. А. Г. Болебрух). До складу авторського колективу увійшли науково-педагогічні працівники Дніпропетровського державного університету (В. В. Іваненко, М. Е. Кавун, І. Ф. Ковальова, І. С. Стороженко, О. А. Удод, В. Я. Яценко), наукові співробітники Державного архіву Дніпропетровської області (О. В. Касьянов, К. В. Попова) та Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького (В. І. Лазебник) [41].

Історіографічне значення цього видання полягало в тому, що в ньому вперше після тривалої перерви було зроблено спробу осягнути історію Дніпропетровська на основі вивчення історіографічної традиції та введення до наукового обігу нових архівних документів. Втім реалізація цього проекту показала надзвичайну складність шляху відродження історичної пам'яті, на якому було непросто уникнути багатьох історичних стереотипів минулого щодо урбогенезису міста на Дніпрі.

Причини такого стану розробки проблеми урбогенезису міста Дніпропетровська слід шукати у двох основних площинах. По-перше, в недостатній збереженості першоджерельної бази, в неповноті та фрагментарності її залишків, що ускладнює підведення чіткої й переконливої основи під історіографічні інновації, а, по-друге, в ідеолого-політичній складовій, яка впродовж тривалого часу визначала і до сьогодні значною мірою визначає сутність підходів до інтерпретації цієї проблеми.

Проте можна стверджувати, що в останнє десятиліття в науковому середовищі посилилося розуміння необхідності науково обґрунтованого перегляду старих інтерпретацій зазначеної проблеми і створення сучасної концепції урбогенезису міста Дніпропетровська. Тому не випадково, що новим імпульсом для обговорення зазначеної проблеми стало вищезгадане науково-популярне видання «Дніпропетровськ: віхи історії», яке не залишилося не поміченим науковою громадськістю.

У тому ж 2001 р. проф. Г. К. Швидько згадала про кілька версій дати заснування нашого міста у статті «Пошуки істини (до початкової історії м. Дніпропетровська), зокрема, назвала ретроспективно такі знакові історичні дати, як 1787 р. — закладення Катериною II першого каменя в основу Спасо-Пре-

ображенського собору, 1784 р.— указ Катерини II про будівництво міста на правому березі Дніпра, 1750 р.— перша документальна згадка про слободу Половиця, 1650 р.— перша документальна згадка про козацьке містечко Новий Кодак, 1635 р.— спорудження фортеці Старий Кодак [214, с. 109].

Гострою реакцією на книгу «Дніпропетровськ: віхи історії», особливо в контексті проблеми урбогенезису Дніпропетровська, стала рецензія доктора історичних наук В. А. Брехуненка. Автор розкритикував «святкування так званого 225-річчя міста Дніпропетровська», яке підтримувало радянську традицію «прив'язувати» початки нашого міста до 1776 р. [9, с. 413—414]. Натомість рецензент очікував на сторінках книги на інший генеральний висновок: «Від закладення фортеці Кодак (1635) слід вести відлік історії нинішнього Дніпропетровська» [9, с. 417].

Необхідність створення сучасної концепції історії міста Дніпропетровська стала однією з головних причин виникнення нового міського наукового проекту, метою якого стало написання колективної монографії «Історія міста Дніпропетровська». До складу авторського колективу ввійшли науково-педагогічні та наукові працівники Дніпропетровського національного університету (професори А. І. Голуб, В. В. Іваненко, І. Ф. Ковальова, С. І. Світленко, кандидат історичних наук М. Е. Кавун, доценти О. М. Посунько, І. С. Стороженко), професор Придніпровської державної академії будівництва та архітектури Г. Г. Кривчик, професор Криворізького державного технічного університету В. В. Стецкевич, кандидат філософських наук, представник керівного апарату Дніпропетровського міськвиконкому С. А. Квітка та чимало наукових співробітників Дніпропетровського історичного музею ім Д. І. Яворницького (В. І. Лазебник, Л. М. Маркова, В. М. Сацута, Т. М. Цимлякова). Наукову редакцію видання здійснював проф. А. Г. Бoleбрух. Унаслідок майже дворічної плідної праці книга побачила світ у 2006 р. [87].

На відміну від видання 2001 р. колективна монографія мала складну внутрішню структуру, поділяючись на розділи і глави, значно більший обсяг, солідний довідково-бібліографічний апарат. У праці актуалізовано цілу низку маловивчених сюжетів соціально-економічної та суспільно-політичної історії, зокрема, розкрито такі маловивчені аспекти, як демографія, побут, підприємництво, самоврядування, благодійництво, український національний рух тощо. Із історичного забуття були виведені десятки малознаних персоналій. Унаслі-

док цього відбулося помітне прирощення конкретно-історичного матеріалу, зроблено чимало цікавих узагальнень і висновків. Можна без перебільшення стверджувати, що авторському колективу вдалося на фундаментальному рівні представити широку панораму історії міста Дніпропетровська від найдавніших часів до сьогодення [87, с. 2].

Колективна монографія стала важливою віхою на шляху до сучасного осягнення процесу урбогенезису нашого міста. Для розробки зазначеної проблеми особливий дослідницький інтерес становить другий розділ книги «Заснування та становлення Катеринослава як губернського центру (остання чверть XVIII — перша половина XIX ст.)» [87, с. 77—128], написаний дослідником М. Е. Кавуном, до речі, автором першої і єдиної на сьогодні кандидатської дисертації про походження та ранню історію міста Катеринослава, захищеної в 2003 р.

Аналізуючи історіографічний аспект генезису нашого міста, автор розділу показав плюралістичність «останнього етапу історичного осягнення проблеми генезису Катеринослава — Дніпропетровська» від кінця 1980-х до початку 2000 рр. У центрі уваги історика були такі варіанти урбогенезису міста, як «кодацька візія» Ю. А. Мицика, що має висхідною датою 1635 р. (заснування Старого Кодаку); новокодацька версія, що пов'язує Новий Кодак з Катеринославом, представлена в працях Д. І. Яворницького, А. В. Бойка та В. Я. Яценка; половицька версія, яка визначає територіальну спадкоємність Половиці і Катеринослава, репрезентована в працях істориків Г. К. Швидько, В. Степаненка, письменника В. Заремби. Ще одна версія запропонована В. В. Бінкевичем та В. Ф. Камеко, які висловили погляд, згідно з яким заснування Дніпропетровська слід пов'язати зі згадкою про місто Самарь у 1576 р.

М. Е. Кавун точно помітив новітню історіографічну тенденцію, вираженням якої стали «численні звернення до «катаеринославських» пластів в історії осілого життя на теренах Надпорожжя». При цьому дослідник констатував наявність «виразної ідеалізації та декларативної абсолютизації урбанізаційного досвіду домодерних пластів» та переважаючу декларативність досліджень «генетичних зв'язків між різними урбаністичними об'єктами» [87, с. 80—81].

Уперше в історіографії автор зазначеного нарису зробив спробу накреслити періодизацію урбанізації на території Дніпровського Надпорожжя, виділивши три фази цього процесу. При цьому він відзначив давньоруську добу XI—XIII ст. — т. зв. Ігреньське місто, польсько-литовську і козацьку добу

XVI — середини XVIII ст. — Самарь, Старий та Новий Кодаки та період останньої чверті XVIII ст. — Катеринослав Кільченський та Катеринослав Дніпровський. Усі ці фази різнилися за характером функціонування міст: спочатку як економічних центрів, згодом як міст-фортець, центрів контролю й зосередження владних органів з ознаками економічного життя і, нарешті, як поліфункціональний центр з адміністрацією, економікою та культурою [87, с. 83—84].

Свідченням подальшої динаміки історіографічного процесу в цьому напрямку стала поява нових історико-краєзнавчих розвідок. До них слід віднести насамперед книги нарисів «Городок запорозьких козаків Новий Кодак» (2007) краєзнавців В. Ф. Камеко і В. В. Бінкевича та «Історія Старого Кодака» В. Старостіна (2007), а особливо наукові монографії: «Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI — XVIII століть в історії Дніпропетровська» (2008) О. А. Репана, В. Старостіна і О. Харлана та «Миське середовище і модернізація : Катеринослав середини XIX — початку XX ст.» (2008) Т. В. Портнової [6; 194; 177; 145].

Необхідність подальшого обговорення проблеми урбогенезису Дніпропетровська показали й наукові конференції та «круглі столи». До таких заходів слід віднести проведення 1 березня 2007 р. у Палаці студентів Дніпропетровського національного університету Першої Дніпропетровської міської наукової історико-краєзнавчої конференції «Дніпропетровськ у соціокультурному розвитку Придніпровського регіону», присвяченої 75-річчю заснування Дніпропетровської області, та організацію «круглого столу» «Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід» 24 вересня 2008 р. у Дніпропетровську під егідою ГО «Інститут суспільних досліджень» за участю істориків Дніпропетровська, Києва та Харкова. Обговорення цієї ж проблематики тривало на VI Дніпропетровській обласній науковій історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпорожжя», яка відбулася на історичному факультеті Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара 23 квітня 2010 р., та на Всеукраїнській науковій конференції «Історія Степової України XVII—XX століття» на вшанування пам'яті професора Анатолія Васильовича Бойка, проведеної 1—2 червня 2012 р. на історичному факультеті Запорізького національного університету.

На двох останніх із зазначених конференцій автор цих рядків виступив із доповідями: «Урбогенезис Дніпропетров-

ська: особливості процесу» та «Проблема урбогенезису Дніпропетровська: історіографічні традиції та інновації». В них, на основі аналізу репрезентативної сукупності письмових пам'яток та археологічних артефактів, введених до наукового обігу археологами ДНУ під керівництвом проф. І. Ф. Ковальнової [91—98; 107; 204—207], було зроблено висновок, що є підстави вести мову про не однолінійність, а білінійність урбогенезису нашого міста, і це є першою його особливістю. Друга особливість процесу урбогенезису Дніпропетровська, на наш погляд, полягає в тому, що він характеризується поліцентричністю. Адже урбогенетичні імпульси надходили від різного типу населених пунктів: українських козацьких міст пізнього Середньовіччя та ранньомодерного періоду, міст-фортець польського та російського походження та українських козацьких слобід.

Слід виділити і третю особливість — урбогенезис нашого міста започаткувався і набув розвитку вже у домодерні періоди. Лівобережна лінія процесу урбогенезису Дніпропетровська має початком пізніє Середньовіччя (XIV—XVI ст.), а правобережна — ранньомодерний час (XVII — початок XVIII ст.), коли його суб'єктами виступали українські козацькі містечка: Стара Самарь на Лівобережжі (не пізніше 1576 р.) та Новий Кодак (з 1645—1650 рр.) на Правобережжі. З кінця XVII ст. до останньої чверті XVIII ст. процес урбогенезису сучасного Дніпропетровська вступив у другу фазу, головною прикметою якої був розвиток українських ранньомодерних міст. Суб'єктами цього процесу на Лівобережжі стало місто Самара, засноване в 1688 р., а на Правобережжі — місто Новий Кодак, який постав як паланочний центр у 1734 р. Будівництво Катеринослава в останній чверті XVIII ст. являло собою початок третьої фази урбогенезису, що відтоді набував розвитку вже на модерній основі.

З усього цього випливає висновок, що є наукові підстави відмовитися від імперської та радянської історіографічних версій, які обмежували початок урбогенезису міста останньою чвертю XVIII ст. (1776 або 1787 р.) і ототожнювали його лише з Катеринославом. Визнання українських козацьких першопочатків Дніпропетровська важливе і з погляду на наукову критику старих міфологем про нібито запустіння Придніпров'я в період Пізнього Середньовіччя і Раннього Модерну та про культурно-цивілізаційну місію в українських землях тих часів політично і культурно домінуючих народів-націй. Не менш суттєвим є усвідомлення тісних контактів нашого краю

із західноєвропейськими країнами. Домодерні періоди заклали лише початки урбогенезису Дніпропетровська, який тривав і в модерну епоху XIX—XX ст. [184, с. 22—23].

Численні запитання щодо урбогенезису та інших проблем історії Дніпропетровська, фактичні помилки й неточності в опублікованих працях з минулого нашого міста негативно позначалися на стані історичної пам'яті, а тому потребували належної критики. Цей запит дня вже знайшов певну відповідь. У цьому зв'язку варто згадати полемічні нариси історії Катеринослава — Дніпропетровська «А так ли это было?», що вийшли з-під пера Г. І. Гуляєва, В. І. Большакова і В. С. Мороза у 2004 р. [14]. В наступні роки ці автори не припиняли роботи, вдосконалюючи й доповнюючи свій критичний погляд на доробок попередників. Наслідком цього стала двотомна праця нарисів історії нашого міста, в якій на основі ретельного вивчення першоджерел спростовувалося чимало міфологем і фактичних помилок і неточностей, що раніше перекочувували із роботи в роботу [15; 16]. У 2010 р. брати В. С. і В. С. Морози видали ще одну узагальнюючу працю — «Краєзнавчі нариси з історії Придніпров'я: історичні події і люди» [116].

Минулі історіографічні періоди залишили чимало запитань не тільки щодо урбогенезису Дніпропетровська, а й інших міст і сіл Придніпровського регіону. Тому не випадково чимало дослідників прагнули створити сучасні узагальнюючі праці, тим самим мінімізувати «білі плями» в історичній пам'яті. З цього погляду представляють інтерес такі праці, як «Історія міста Новомосковська» А. Б. Джусова (2003), «Нариси з історії Павлограда (до 220-річчя міста)» В. С. Бушина (2004), «Кам'янські етюди в стилі ретро» Н. М. Буланової (2011) [36; 13; 12] та ін.

Поряд із цим історики-вчені та краєзнавці створювали й узагальнюючі праці з минулого низки історико-географічних регіонів Дніпропетровщини або окремих районних центрів — селищ міського типу. Так, у 2004 р. Ю. А. Мицик видав у світ науково-популярну книгу «Царичанка козацька» [114], а С. І. Світленко і А. М. Білокінь — «Приорілля: історико-краєзнавчі нариси» [181]. У 2011 р. К. Ю. Богомаз, Н. М. Буланова та Л. М. Сорокіна опублікували книгу «Петриківський край: історія та сучасність» [7]. Усі ці дослідження становлять інтерес для комплексного усвідомлення основних віх розвитку Царичанщини, Петриківщини, м. Дніпродзержинськ на різних історичних етапах, сприяють відродженню і збереженню історичної пам'яті на регіональному рівні.

Отже, проблема урбогенезу важлива не тільки сама по собі як предмет історичного дослідження. Її розв'язання слугує і вирішенню проблеми історичної пам'яті, оскільки актуалізує майже забуті цілі соціокультурні пласти минувшини нашого краю, особливо пізнього Середньовіччя і раннього Модерну, а відтак сприяє утвердженню ідеї безперервності української історії, її самодостатності без огляду на великі наративи колишніх політично й культурно домінуючих народів-націй, які розглядали нашу вітчизняну історію як маргінальну. Як бачимо, наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. відродження і збереження історичної пам'яті у нашому краї відбувалося із залученням суттєво призабутих у попередній період цілих пластів української минувшини, починаючи від часів козацтва Високого Середньовіччя і Раннього Модерну.

Як відомо, Придніпровський край був одним із регіонів, де активно розвивалися колонізаційні процеси. З цього погляду науково цінною є розробка в Інституті (нині — Центрі) українсько-німецьких досліджень Дніпропетровського національного університету ім. Олесея Гончара (директор — проф. С. Й. Бобилева) історії менонітських колоній в нашому краї, яка знайшла втілення в спеціальному науковому виданні «Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины» (2006), в унікальному документальному збірнику стосовно євангельського руху в Катеринославській губернії періоду 1850—1917 рр., підготовленому О. В. Безносовою, в наукових статтях міжвузівського збірника наукових праць «Вопросы германской истории», який видається на кафедрі всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету ім. Олесея Гончара [44; 51; 30—32].

У радянський історіографічний період історія духовно-релігійного життя в нашому краї майже не вивчалася. В цьому зв'язку дослідження в цьому напрямку уявляються особливо актуальними в контексті проблеми відродження історичної пам'яті. До безсумнівних досягнень у цій царині слід віднести репринтне пере- видання важливої праці Ф. Макаревського, що містила історико-статистичний опис Катеринославської єпархії [106], та змістовну монографію Н. М. Буланової «Історія християнських конфесій Катеринославщини останньої чверті ХVІІІ — початку ХХ ст.» [11].

У процесі відродження і збереження історичної пам'яті важливе значення набуває використання людиноцентричного підходу, який дозволяє віднайти в темряві історичного небуття постаті персоналій, які уславили рідний край своїм жит-

тям і діяльністю. У цьому відношенні на рубежі ХХ—ХХІ ст. істориками Дніпропетровщини була пророблена велика робота з вивчення цілих персоналістичних пластів нашого краю, які з різних причин ідеологічного й політичного характеру були забуті, або деформовані в радянський історіографічний період.

Безсумнівно, це стосувалося історичних персоналій козацького періоду в історії нашого краю. З цього погляду важливими уявляються багаторічні дослідження відомого воєнного історика, доктора історичних наук, головного наукового співробітника НДЛ історії та археології Придніпровського регіону І. С. Стороженка, який у своїх монографіях розкрив діяльність українського гетьмана Б. Хмельницького в контексті розвитку Запорозької Січі напередодні та в період Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. [195—196]. Чимало зробила для утвердження сучасної інтерпретації життя та діяльності цілої низки українських гетьманів та козацької старшини XVII — XVIII ст. професор спочатку Дніпропетровського державного, а згодом Національного гірничого університету Г. К. Швидько, яка розробила цю тематику на різних рівнях — від енциклопедичного до навчального у вищій та середній школах [208, с. 39, 40, 43, 44, 45, 47, 48, 49].

Не менш важливими для процесу відродження і збереження історичної пам'яті є персоналії в минулому нашого краю XIX — початку ХХ ст., коли відбувалися процеси капіталістичної модернізації, українського націотворення, заклалися підвалини громадянського суспільства.

Багато уваги вивченню й популяризації життя та творчої спадщини діячів суспільного й національно-культурного руху Катеринославщини XIX — початку ХХ ст. приділяє проф. Г. К. Швидько, яка чимало зробила в цій царині як професійний історик, багаторічний керівник Дніпропетровського обласного осередку Всеукраїнської спілки краєзнавців України та краєзнавчого клубу «Ріднокрай», що регулярно функціонує на базі Дніпропетровської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Первоучителів Кирила і Мефодія. В цьому контексті слід згадати такі змістовні праці дослідниці монографічного характеру, як «Катеринославський Півківський клуб. 1858 — 1860» (Д., 2003) та «Михайло Комаров і Катеринославщина» (Д., 2011) [209; 213].

Внесок у розвиток історичної персоналістики Катеринославщини XIX — початку ХХ ст. зроблено доцентом НГУ І. О. Кочергіним, з-під пера якого вийшла монографія «Олек-

сандр Поль: мрії, справи, спадщина» (Д., 2002). В ній вперше в історіографії на значному документальному матеріалі, почерпнутому в архівах, у тому числі російських, представлено постать неординарного громадського діяча, збирача старожитностей, визначного підприємця в галузях гірничорудної та металургійної промисловості [104]. У тому ж 2002 р. постать О. М. Поля стала предметом науково-популярного дослідження відомого журналіста, редактора і краєзнавця В. П. Платонова «Человек-легенда: Александр Польш» (Д., 2002), в якому на основі опублікованих і маловідомих архівних документів відтворено життя і діяльність підприємця, земського гласного, правозахисника, мецената й колекціонера [143].

Слід також відзначити й певне відродження джерельної бази з історії діяльності українських народолюбців на Катеринославщині другої половини ХІХ ст. Так, у 2003 р. видавництво «Січ» опублікувало збірку «Казки, прислів'я і т.п., записані в Катеринославській і Харківській губерніях І. І. Манжурою», які були вперше видані 1890 р. у Харкові за рішенням Історико-філологічного товариства при Імператорському Харківському університеті від 19 жовтня 1888 р. за підписом проф. О. О. Потебні [89, с. 4].

У 2006 р. персоналістичний підхід широко використано в монографії проф. С. І. Світленка «Суспільний рух на Катеринославщині у 50 — 80-х роках ХІХ століття», написаній значною мірою на матеріалах українських та російських архівів. У центрі дослідження — первістки опозиційного суспільного руху в нашому краї: М. П. Баллін, В. М. Єлагін, М. М. Стопановський, українські народолюбці, зокрема М. Т. Симонов (Номис), Б. С. Познанський, О. Я. Кониський, Г. А. Залюбовський, Д. В. Маркович, І. І. Манжура, Я. П. Новицький, Б. Д. Грінченко, ціла низка діячів російського народництва та народовольства, в тому числі І. Ф. Фесенко, К. Є. Котов, М. Г. Шпаковський, брати Жебуньови, Г. Ф. Чернявська-Бохановська, А. Л. Карпенко, В. Г. Богораз, Б. Д. Оржих та ін. Дане дослідження засвідчило, що в пореформений період опозиційний і революційний суспільний рух у нашому краї виявлявся в різних ідейних напрямках і методах діяльності [183].

У попередній історіографічний період недостатньо уваги приділялося вивченню органів місцевого самоврядування. Відтак майже забутим тривалий час залишався цілий пласт громадських діячів нашого краю. Заповнити цю прогалину вдалося не відразу. Тільки в 2006 р. з'явилася інформативна монографія О. С. Двуреченської «Органи місцевого самовряду-

вання Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII — початок XX ст.)» [35]. На широкому документальному матеріалі написана ще одна персоналістична монографія І. О. Кочергіна «Земське самоврядування Катеринославщини (персонологічний вимір)» (Д., 2011). У праці розкрито діяльність таких земців нашого краю, як Д. Н. Бразоль, М. Б. Герсеванов, Н. І. Штанський, П. О. Янченко, В. І. Карпов, М. В. Родзянко, І. К. Абаза, К. Д. Гесберг, А. В. Новак [103].

Вагомий внесок у розвиток яворницькознавства зроблено кандидатом історичних наук, провідним науковим співробітником Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького С. В. Абросимовою. У творчій спадщині невтомної дослідниці життя та творчої спадщини Д. І. Яворницького численні наукові статті, археографічні публікації, нариси, присвячені визначному історичному козацчине [1; 2; 3; 4]. Особливо слід відзначити вагому роль С. В. Абросимової у підготовку шеститомної «Епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького», публікація якої сприяє відродженню історичної пам'яті про цілий пласт української культури та інтелектуального середовища в нашому краї наприкінці XIX — в першій половині XX ст. [52—57].

Значні зусилля у справу відродження і збереження історичної пам'яті зазначеного періоду доклав відомий журналіст і краєзнавець М. П. Чабан. У 2000 р. вийшла в світ його розвідка «Січеславці в Центральній Раді» [201]. Найбільш значущою в творчому доробку дослідника цього напрямку є така праця, як «Діячі Січеславської «Просвіти» (1905—1921). Біобібліографічний словник» (Д., 2002), де представлено близько 670 імен катеринославських просвітян, зокрема таких, як Д. І. Яворницький, Д. І. Дорошенко, А. С. Синявський, П. О. Єфремов, А. Ф. Кащенко, М. С. Погрібняк та ін. Безсумнівно, поява цього словника значно розширила інформацію про масштаби українського національно-культурного життя в Катеринославі перших десятиліть XX ст. [199].

Не менш важливою є ще одна книга М. П. Чабана «Птахи з гнізда Придніпров'я» (Д., 2005). Ця науково-популярна праця присвячена 200-річчю від дня відкриття Катеринославської класичної гімназії і в 36 нарисах про її випускників досліджує 70 біографій, серед яких є видатні постаті вітчизняної науки, культури і політики [200].

Плідною є археографічна діяльність М. П. Чабана в царині відновлення і збереження історичної пам'яті про Д. І. Явор-

ницького. В цьому контексті варто згадати його цінну збірку споминів «Сучасники про Яворницького» (Д., 1995) та видану книгу спогадів М. П. Костюка про Д. І. Яворницького — «Поруч з Яворницьким. Спогади писаря козацького батька» (Д., 2008) [102]. Не можна не згадати і змістовну хрестоматію М. П. Чабана «У старому Катеринославі (1905—1920 рр.)», яка вперше сконцентрувала воедино низку важливих свідчень українських письменників, публіцистів та громадських діячів про місто на Дніпрі, про вияви в ньому українського національного руху перших десятиліть ХХ ст. [202].

На початку ХХІ ст. завдяки зусиллям вченого-історика, доц. Л. П. Шумрікової-Карагодіної в розвитку історичної персоналістики нашого краю з'явився новий, гендерний напрям. У 2003 р. дослідниця опублікувала свою монографію «Талановиті співвітчизниці (історико-біографічні нариси)», в якій представлено 26 нарисів про відомих жінок Придніпров'я: вчених, лікарів, юристів, заслужених економістів та діячів культури [216].

Важливим виявом уваги не тільки істориків-науковців та журналістів, краєзнавців, а й органів державної влади і місцевого самоврядування обласного рівня до проблем відродження і збереження історичної пам'яті стала реалізація великого регіонального проекту «Діячі державної влади і місцевого самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси». Відправною точкою у справі підготовки цього фундаментального науково-популярного видання стала відповідна ініціатива тодішнього керівництва Дніпропетровської обласної ради на чолі з Ю. Г. Вілкулом, висунута наприкінці грудня 2008 р. Тоді ж її підтримали представники Дніпропетровської обласної державної адміністрації, науково-педагогічні працівники історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, співробітники Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького та Музею міста Дніпродзержинська, а також дніпропетровські журналісти, краєзнавці, архівісти та бібліотечні працівники [38, с. 7].

Наприкінці 2008 р. була створена редакційна колегія видання на чолі з Ю. Г. Вілкулом, яка досить оперативно розглянула й затвердила концепцію та авторський колектив книги (керівник — проф. С. І. Світленко), який приступив до реалізації задуму. До роботи над виданням були залучені доктори наук, професори (Є. І. Бородін, В. Д. Демченко, В. В. Іваненко, В. С. Савчук, О. Б. Шляхов), кандидати наук, доценти (О. В. Бойко, В. П. Бурмага, Н. М. Буланова, О. В. Дяченко,

І. В. Іщенко, О. В. Іщенко, В. Б. Єфимов, М. Е. Кавун, О. О. Коник, В. Д. Мирончук, О. А. Репан, В. І. Саричев, І. В. Толстих, А. Ю. Шевченко, В. Я. Яценко), наукові співробітники музейних установ (В. І. Лазебник, Л. М. Маркова, В. М. Сацута, Т. М. Цимлякова, Т. І. Шапаренко), працівники органів державної влади і місцевого самоврядування (В. О. Браславець, В. М. Климович, О. М. Шевчук, А. Ю. Шоріна), краєзнавці (В. С. Мороз, М. П. Чабан), аспіранти-історики (Р. О. Довганенко, О. В. Марінченко, А. М. Терновський) [38, с. 2, 8].

Важливого значення в процесі підготовки видання набула діяльність робочої групи, яка обговорювала концептуальні, кадрові, фінансові та технічні питання. З квітня 2009 р. науково-консультативну роботу з авторами, архівними, музейними та бібліотечними установами, місцевими органами влади та самоврядування, редакційну роботу з текстами здійснювала науково-редакційна група у складі: д.і.н., проф. С. І. Світленка (керівник, завідувач редакції), наукових редакторів — к.і.н. О. В. Бойка, к.і.н., доц. М. Е. Кавуна, к.і.н., доц. О. А. Репана, д.і.н., проф. О. Б. Шляхова, менеджерів — О. М. Маєтного, В. Ф. Онікієнка, О. Т. Хохби, наукових секретарів-консультантів — молодих учених О. В. Дяченко та Н. О. Сіталової.

Метою авторського колективу стало науково-популярне висвітлення цілої плеяди постатей діячів державної влади та самоврядування на теренах Дніпропетровщини та розкриття їхнього внеску у розвиток регіону на різних етапах історичного поступу. У процесі роботи над книгою було відібрано 121 історичного діяча минулого й сучасності, життя та різноманітна діяльність яких стала предметом персоналістичних нарисів. В основу внутрішньої структуризації книги покладено поєднання персоналістичного та проблемно-хронологічного підходів, що зумовило поділ видання на дев'ять розділів.

У 2009—2010 рр. за фінансової підтримки Дніпропетровської обласної ради та Дніпропетровської обласної державної адміністрації фундаментальний історико-краєзнавчий двотомник «Діячі державної влади і місцевого самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси» загальним обсягом 848 с. вийшов у світ [38; 39]. Перший том книги об'єднав п'ять розділів, в яких вміщено 59 нарисів. У другому томі представлено ще чотири розділи, які налічують 62 нариси.

Хронологічні межі книги охоплюють широкий історичний проміжок часу від другої половини XVII ст. до початку

XXI ст. включно. Географічні рамки видання обіймають переважно терени сучасної Дніпропетровської області, тобто Дніпровського Надпорожжя, хоча, висвітлюючи життєвий шлях та діяльність героїв нарисів, автори нерідко були змушені розширювати географію свого дослідження. Наведення загального фонового матеріалу збагачувало пізнавальну палітру.

В основу структурної диференціації нарисів покладено належність діячів до певних структур державної влади, земського, міського та станового самоврядування відповідно до кількох історичних періодів, зокрема козацького — від другої половини XVII ст. до останньої чверті XVIII ст. (розділ 1), імперського — від останньої чверті XVIII ст. до початку XX ст. (розділи 2—4), революції та громадянської війни 1917—1921 рр. (розділ 5), радянського — 1921—1991 рр. (розділи 6—8), українського незалежного — від 1991 р. до сучасності (розділ 9). Великий і цікавий конкретно-історичний матеріал персоналістичного характеру, до того ж достатньо ретельно ілюстрований, дозволив крізь призму життя та діяльності знакових постатей регіону відтворити цілі пласти призабутої історії краю, достатньо цілісно простежити основні етапи минувшини теренів Дніпропетровщини від козаччини до сьогодення [38, с. 8, 34].

Серед новітніх монографічних праць персоналістичного характеру слід відзначити працю кандидата історичних наук Н. М. Буланової «Зачарований словом. Життя та творчість Олекси Коваленка» (2012), яка подає історичний портрет маловідомого українського діяча нашого краю [10]. Маємо згадати і цікаві й добре ілюстровані науково-популярні нариси «Неизвестная Екатеринославщина», що вийшли з-під пера В. І. Лазебника (2012). Дане видання представляє помітний інтерес з погляду на актуалізацію як маловідомих сторін повсякденного життя катеринославців, так і визначних історичних постатей краю, зокрема, А. Я. Фабра, Ф. Е. Келлера, О. М. Поля, М. В. Родзянка, Г. П. Алексеева, О. Я. Толстикова та багатьох ін. [105].

Для відродження пам'яті про культурні пласти Катеринослава — Дніпропетровська становлять інтерес такі науково-популярні видання, як «Віхи музейної біографії: До 160-річчя заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького» (упорядники — Н. І. Капустіна і В. М. Бекетова, 2009) та «Сады и парки в истории Екатеринослава — Днепропетровска. — Кн. 1: Парк им. Т. Г. Шевченко» М. Е. Кавуна, що побачила світ того ж 2009 р. [29; 88].

За часів незалежності України у фокусі помітної уваги істориків опинилися проблеми новітньої історії нашого краю довоєнного періоду, які в радянський період піддавалися вибірковому вивченню на догоду правлячому комуністичному режиму. Особливе значення для розгортання евристичної та археографічної роботи по відродженню і збереженню історичної пам'яті на Дніпропетровщині мало прийняття восени 1992 р. загальнодержавної програми «Реабілітовані історією», яка наприкінці того ж року розпочала здійснюватися в Дніпропетровській області під науковим керівництвом проф. В. В. Іваненка. Створення цієї програми було надто необхідним, адже в попередній історіографічний період ціла низка проблем української історії, в тому числі в регіональному вимірі, була або повністю вилучена з науково-дослідницького поля, або зазнала суттєвих гносеологічних деформацій, а в ряді випадків і відвертих фальсифікацій [58, с. 15; 182; 167, с. 7].

Програма «Реабілітовані історією» сфокусувала увагу на діяльності комуністичного тоталітарного режиму, що спричинив масові репресії за часів сталінщини як в центрі, так і в регіонах. Непослідовність і нетривалість процесу десталінізації періоду хрущовської «відлиги», утвердження з середини 1960-х рр. політики неосталінізму періоду правління Л. І. Брежнєва, — все це не давало впродовж тривалого часу дослідити історію масового більшовицького терору на Дніпропетровщині.

У цьому контексті суттєво важливою стала наукова актуалізація більшовицької політики в українському селі, прикметами якої на рубежі 1920-х — 1930-х рр. була насильницька колективізація й розкуркулення, а також Голодомор 1932—1933 рр. За радянських часів антинародна політика терору голодом цілеспрямовано викреслювалася з наукового обігу і з політичних причин ретельно замовчувалася.

Лише на зорі творення сучасної незалежної держави України почали створюватися сприятливі умови для вивчення цієї проблематики. Так, у 1993 р. у видавництві Дніпропетровського державного університету вийшов у світ збірник першоджерел «Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932—1933 років на Дніпропетровщині». Це видання здійснювалося на замовлення Управління народної освіти Дніпропетровської обласної державної адміністрації. Впорядковували матеріали А. І. Голуб, Ю. А. Мицик, Н. Р. Романець, а готувала видання до друку редколегія у складі В. В. Іваненка (відповідальний редактор), О. А. Удода та Т. М. Ченцової [128, с. 2].

Значення цієї публікації полягало насамперед у тому, що вперше в університетській практиці Дніпропетровщини ця тема, практично викреслена до того часу з наукових досліджень та навчально-виховного процесу, стала об'єктом евристичної роботи викладачів і студентів, які дістали важливий досвід збору, систематичної обробки та публікації джерел документальної та усної історії України, зокрема ріднокраю. Всього до складу збірника увійшло 49 документів з фондів Державного архіву Дніпропетровської області та 12 записаних спогадів очевидців трагічних подій у селах Дніпропетровщини 1932—1933 рр. [128, с.11]. Роль цієї пошукової й археографічної діяльності важко переоцінити, адже, як визнавав свого часу ще Б. Андерсен, «друковані мови заклали підґрунтя національної свідомості» [5, с. 65].

Логічним продовженням такого роду археографічної праці став збірник «Повернення із небуття: Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля в Дніпропетровському університеті», що вийшов у світ під редакцією професора В. В. Іваненка у 1995 р. Важливу роль у підготовці видання відіграли також А. І. Голуб та В. В. Ченцов. У результаті стали відомими 80 прізвищ репресованих працівників Дніпропетровського державного університету [144].

Вивчення і введення до наукового обігу нових пластів першоджерельного матеріалу сприяло появі в 1997 р. узагальнюючої монографічної праці «Очищення правдою (Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя)», написаної В. В. Іваненком у співавторстві зі своїми молодшими колегами А. І. Голубом та О. А. Удодом. Значення цього дослідження полягає насамперед у тому, що в ній актуалізовано і розкрито цілу низку дискусійних сюжетів з новітньої історії України. Автори осмислювали їх з нових теоретико-методологічних позицій, а це було важливо за умов кризи марксистсько-ленінської методології [70].

У 1999 р. в Науково-редакційному центрі обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією» була видана перша книга «Відроджена пам'ять. Книга нарисів», яка відкрила зазначену серію в Дніпропетровській області. До складу редколегії видання увійшли Т. М. Кравченко (керівник), О. І. Соловей, А. Г. Болебрух, В. В. Гаврин, В. В. Іваненко, Н. І. Капустіна, С. І. Матов, В. О. Селецький, В. В. Ченцов, Г. К. Швидько, В. О. Юркова. Науковий редактор тому — доктор історичних наук, професор В. В. Іваненко.

До написання нарисів було залучено 18 кваліфікованих істориків, краєзнавців, працівників музеїв, журналістів, письменників. Автори, серед яких слід особливо відзначити таких, як В. В. Іваненко, Р. К. Терещенко, Н. М. Бикова, А. І. Голуб, І. М. Єлінов, В. С. Савчук, І. В. Толстих, В. В. Ченцов, М. П. Чабан, Г. К. Швидько, В. Я. Яценко та ін., підготували 75 біографічних нарисів, які давали достовірне уявлення про початок масових політичних репресій у краї від «шахтинської справи» на рубежі 1920-х — 1930-х рр., про «криваві ужинки сталінізму» середини 1930-х — початку 1950-х рр. та про боротьбу комуністичного режиму з інакодумцями у постсталінський період 1960-х — 1980-х рр. [167, с. 2, 583, 603—605].

Важливо, що вже у 2000 р. О. А. Удод у монографії «Історія в дзеркалі аксіології. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920—1930-х роках» розглянув питання міфологізації історичної свідомості і викривлення духовних цінностей українського народу зазначеного періоду, а також висвітлив аспекти морального стану, історичної пам'яті, ідеалів і цінностей в українському суспільстві кінця 1930-х рр. [197, с. 219—262].

Проблема деміфологізації історичної пам'яті може бути розв'язана лише за умов публікації нових першоджерельних матеріалів. У цьому зв'язку слід також згадати видання в 2001 р. двотомного щоденника дніпропетровця А. Ф. Стародубова «Записки очевидця», в якому містяться цінні свідчення про повсякденне життя міста Катеринослава — Дніпропетровська від 1 серпня 1918 р. до 1929 р. Щоденник закарбував унікальні дані про події громадянської війни, політику «воєнного комунізму», період непу, а водночас із цим подав численні дані з сімейної історії, історії повсякденності, побуту, матеріального становища мешканців міста тощо [191; 192].

Новим важливим кроком у справі відродження і збереження історичної пам'яті, у вивченні карально-репресивної політики і соціальної практики комуністичного тоталітарного режиму стало видання в 2002 р. у рамках програми «Реабілітовані історією» в Дніпропетровській області монографії Р. К. Терещенка, В. В. Іваненка і Л. Л. Прокопенка «Минуле з гірким присмаком. Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства» за науковою редакцією проф. В. В. Іваненка. На основі використання документальних матеріалів архіву управління СБУ в Дніпропетровській області й Державного архіву Дніпропетровської області, значна частина яких була введена до наукового обігу вперше, автори переконливо показали ос-

новні віхи, масштаби і вияви реалізації карально-репресивної політики комуністичної влади серед селянства, робітництва, інтелігенції, молоді. Тим самим було розкрито криваву ціну «диктатури пролетаріату», справжнє обличчя сталінського «правосуддя» передвоєнного, воєнного і післявоєнного періодів, зміст радянської «демократії» з викорінення інакомислення в пост-сталінський період 1950-х — 1980-х рр. [169].

Винятково важливе значення для завершення процесу реабілітації жертв комуністичного тоталітарного режиму в Дніпропетровській області мало видання в Науково-редакційному центрі обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією» чотиритомника «Повернені імена: Мартиролог» за науковою редакцією В. В. Іваненка. Фундаментальна книга містить список осіб, котрі в різні часи радянського періоду стали жертвами політичних репресій на Дніпропетровщині [172, с. 2, 3]. Всього ж у рамках серії книг «Реабілітовані історією» по Дніпропетровській області вже вийшло 5 томів у 8 книгах. Це конкретний і вагомий внесок у відродження історичної пам'яті нашого народу, у посмертну реабілітацію багатьох тисяч наших земляків — мешканців Дніпропетровщини, які стали безневинними жертвами політичних репресій за часів комуністичного тоталітарного режиму в Україні [58, с. 15].

У 2009 р. побачили світ дві книги видання «Реабілітовані історією. Дніпропетровська область», які вийшли за наукової редакції В. В. Іваненка як археографічна публікація раніше виданих томів, але у форматі загальноукраїнської серії. Цим зроблено черговий крок у напрямку відродження і збереження історичної пам'яті [175—176].

Значущим проектом у справі відродження і збереження історичної пам'яті стала підготовка регіонального тому видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні. Дніпропетровська область», яке здійснювалося в рамках відповідного загальноукраїнського проекту під егідою Українського інституту національної пам'яті та Дніпропетровської обласної державної адміністрації [130]. Важливу роль у підготовці цього видання відіграли науково-педагогічні працівники Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. До складу редколегії цього видання від цього навчального закладу ввійшли два представники — проректор з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді, проф. В. В. Іваненко і декан історичного факультету, проф. С. І. Світленко.

Помітна роль науково-педагогічних кадрів університету і у складі авторського колективу, в якому, крім вищезазначених професорів, працювали проф. О. І. Журба, проф. О. Б. Шляхов, доц. Г. М. Книш, доц. В. Д. Мирончук, магістри історії Л. Ю. Жеребцова та Т. В. Портнова. Відповідальне редагування видання було доручено автору цих рядків. Поряд із науковцями університету виконували цей соціально і науково значущий проєкт представники низки обласних установ, зокрема таких, як Державний архів Дніпропетровської області (директор — Н. В. Киструська), Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького (директор — Н. І. Капустіна), Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека (директор — Н. М. Титова).

Евристична робота над виданням розпочалася у 2007 р. в Державному архіві Дніпропетровської області, матеріали якого стали унікальною джерельною основою книги. З весни 2008 р., коли була створена редакційна група з науково-педагогічних кадрів ДНУ, розгорнулась активна науково-редакторська робота з підготовки археографічної публікації. Велику організаційну допомогу в цій справі надавала Дніпропетровська обласна державна адміністрація (Є. І. Бородін, Г. О. Пригунов, В. В. Сиченко та ін.). Дніпропетровська обласна рада (голова — Ю. Г. Вілкул) ухвалила рішення про фінансування видання.

Технічна робота над книгою не переривалася в літні місяці 2008 р. У серпні — жовтні до неї були залучені і студенти історичного факультету університету. Їхня технічна допомога в процесі правки тексту видання (нерідко навіть у вихідні дні) стала доброю школою не тільки професійного зростання, а й патріотизму. В результаті спільних зусиль зусиль книга загальним обсягом 1 248 сторінок була підготовлена у рекордно стислі терміни і підписана до друку в останній декаді жовтня 2008 р. Було зроблено все, щоб регіональна книга пам'яті побачила світ уже на початку листопада і була виконана на сучасному поліграфічному рівні [179, с. 28].

«Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932—1933 років в Україні. Дніпропетровська область» становить собою науково-публіцистичне видання, яке вводить до наукового обігу цілий пласт різноманітного першоджерельного матеріалу, що розкриває причини, сутність і важкі наслідки народної трагедії 1932—1933 рр. Структура видання визначалась Українським інститутом національної пам'яті і складалася зі вступної статті, чотирьох розділів, іменного та географічного покажчиків.

Наукову складову видання забезпечувала змістовна вступна стаття проф. В. В. Іваненка та доц. Н. Р. Романець «Сталінський терор голодом на Дніпропетровщині: анатомія злочину в регіональному вимірі», написана з сучасних теоретико-методологічних позицій, а також археографічні передмови до трьох основних розділів, указані покажчики.

Розділ 1 «Мартиролог» складений на основі записів актів цивільного стану та містить у собі поіменний список 65 332 виявлених та документально підтверджених жертв Голодомору 1932—1933 років. У зв'язку з тим, що зазначати голод, як причину смерті, у 1932—1933 роках було заборонено, до мартирологу занесені всі громадяни, померлі у цей період. Публікація першого масового списку загиблих у 1932—1933 рр. є суттєво важливим для викриття фальсифікації історії колишнім компартійним режимом, який до 1988 р. упродовж 55—56 років старанно приховував правду минулого, всіляко сприяв нерозголошенню злочину проти людності. Повна публікація мартирологу свідчить про масштаби народної трагедії 1932—1933 рр., а також те, що жертвами тодішньої злочинної політики влади ставали люди, незалежно від віку, статі, етнічного походження, хоча здебільшого українці, які проживали на теренах Дніпропетровської області.

До розділу 2 «Документи» ввійшло 98 документів, які всебічно, найбільш адекватно та яскраво висвітлюють соціально-економічний перелом в українському селі кінця 20-х — початку 30-х рр. Насамперед це накази, постанови, розпорядження, акти, повідомлення і довідки вищих органів влади СРСР та УРСР, окружних, районних і партійних органів, сільських рад, колгоспів, органів прокуратури, міліції, охорони здоров'я. Значна частина цих документів введена до наукового обігу вперше.

Розділ 3 «Свідчення очевидців» містить 192 свідчення очевидців трагічних подій Голодомору 1932—1933 рр. на Дніпропетровщині. Переважна частина цих спогадів була зібрана учнями і вчителями шкіл області та друкується вперше.

Публікація документів та наративів підготовлена за всіма сучасними археографічними канонами, включаючи атрибуцію, легенди першоджерел.

У розділі 4 «Фотодокументи» вміщено фотоматеріали та фотодокументи 1932—1933 рр., що стосуються Голодомору та наочно відображають події того часу. Так, важливою формою роботи було проведення виховних годин з відповідної тематики в академічних групах та на курсах [179, с. 28—30].

Велику роботу по виявленню документів трагічних подій кінця 1920-х — початку 1930-х рр. провели тодішній заступник голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації, історик Є. І. Бородін і співробітники Державного архіву Дніпропетровської області О. Є. Касьянов, Н. В. Киструська (директор ДАДО), К. В. Левчук, Л. М. Новікова, І. І. Шапошнікова. Результатом цієї роботи стало видання в 2008 р. збірника документів «Розкуркулення. Колективізація. Голодомор на Дніпропетровщині (1929—1933 роки)». В археографічному виданні вміщено 274 документи, які тривалий час мали гриф «таємно» або «цілком таємно». Документи розкривали більшовицьку політику розкуркулення, хлібозаготівель, причини і наслідки жакливого голодомору, показували селянський опір політиці «диктатури пролетаріату». Важливим доповненням документів стало оприлюднення 47 свідчень очевидців голодомору [178].

У 2009 р. громадськість і науково-освітнянські кола побачили ще один збірник документів і матеріалів «Павлоградське повстання 1930», який упорядкував відомий київський історик Василь Даниленко. Основу видання склали спогади очевидців та нащадків драматичних подій на Павлоградщині 1930 р., зібрані співробітниками МГО «Інститут Україніки», а також документи, що зберігаються в Галузевому Державному архіві СБУ. Цінність цього опублікованого джерельного комплексу полягає в тому, що в ньому розкрито масовий спротив селянства більшовицькій політиці колективізації, розкуркулення, хлібозаготівель та показано роль ДПУ УСРР у проведених репресивних заходів тодішньої влади [133].

У тому ж 2009 р. вийшла цікава книга М. Дніпренка «Куркулі. Спогади, свідчення, роздуми», де вміщено змістовні родинні спогади, які подають широку панораму життя двох поколінь селян від скасування кріпацтва до 30-х рр. ХХ ст. Значна увага сфокусована у книзі на таких питаннях, як утворення куркульських господарств, національно-визвольна боротьба заможного селянства на Катеринославщині періоду 1918—1922 рр. Матеріал книги М. Дніпренка показує утвердження радянської влади на селі в післяреволюційний період, яке супроводжувалося політикою ліквідації куркульства як класу, депортацією, засланням заможного селянства, трагедією голодомору [40].

Розв'язати проблему історичної пам'яті складної наукової тематики, якою є насильницька колективізація кінця 20-х — початку 30-х рр. ХХ ст. та Голодомор 1932—1933 рр., у регіо-

нальному вимірі було неможливо без написання нових наукових і науково-популярних праць, які б спростовували старі міфологеми і прямі фальсифікації радянського історіографічного періоду.

У 2003 р. вийшла в світ змістовна монографія проф. В. В. Іваненка «Біль і звитяга: ХХ століття в українському вимірі», в якій проаналізовано найбільш дискусійні сюжети з історії Української революції 1917—1921 рр. та громадянської війни, політики сталінського керівництва стосовно України, селянських рухів, голодоморів, репресій, воєнного лихоліття 1941—1945 рр., «хрущовської відлиги» тощо [60]. Однією з перших науково-популярних спроб досягнути проблему Голодомору на регіональному рівні на матеріалах Дніпропетровщини було зроблено в нарисі Б. П. Іванченка «Викорінення: Голодомори 1921—1922, 1932—1933 років у Дніпропетровській області» (Павлоград: Гравіс, 2003.— 68 с.).

У 2006 р. проф. В. В. Іваненко разом з доц. І. В. Іщенком підготували цікаву монографію — «Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону». У книзі вперше на ґрунтовному першоджерельному матеріалі розкриті різноманітні аномалії тодішньої повсякденності, зокрема безпритульність, жебракування, бродяжництво, пияцтво, проституцію, показані особливості державної політики і соціальної практики витіснення «пережитків минулого» [71].

У 2007—2009 рр. проф. В. В. Іваненко разом з доц. Н. Р. Романець сконцентрували свої творчі зусилля на підготовці цілої низки наукових статей, науково-популярних праць і монографії, які суттєво розширили уявлення про причини, перебіг і наслідки «великого перелому» на селі в нашому краї. В цьому контексті слід особливо виділити такі праці, як «Голодомор 1932—1933 років на Дніпропетровщині та Запоріжчині» (2008), «Дніпропетровщина і «великий перелом» на селі кінця 1920—30-х років: монографія» (2009), «Опір селянства Дніпропетровщини сталінському режиму в 1928—1933 рр.» (2009) та ін. Ці наукові студії заслуговують на увагу не тільки численними новими фактами, а й оригінальними інтерпретаціями минулого [61; 62; 65; 69].

Поряд з актуалізацією архівних матеріалів важливою складовою відродження і збереження історичної пам'яті став пошук і документалізація свідчень громадян Дніпропетровщини про народну трагедію 1932—1933 рр. У цьому контексті слід відзначити роботу шефа-редактора часопису «Бористен» Ф. А. Сухоноса, який у 2007 р. упорядкував і видав у світ

змістовний збірник «Не підлягає забуттю.— Голодомор — геноцид українського народу 1932—1933 рр.». У книзі зібрано яскраві зразки публіцистики, прози, поезії українських і діаспорних поетів, спогади очевидців трагедії 1932—1933 рр., яка представлена як цілеспрямований голодомор-геноцид [131].

У жовтні 2007 — жовтні 2008 рр. було організовано збір спогадів очевидців Голодомору 1932/33 років за участю доцентів університету О. Ф. Нікілева та О. В. Іщенко. У січні 2008 р. за ініціативою історичного факультету ДНУ (декан — проф. С. І. Світленко) та часопису «Бористен» (шеф-редактор Ф. А. Сухоніс) розпочато огляд-конкурс «Про Голодомор вустами молодих», який тривав до жовтня 2008 р. В огляді-конкурсі взяли участь понад 100 студентів та учнів. Студенти-історики, філологи збирали свідчення очевидців, писали публіцистичні есе, віршовані твори, творчі роботи тощо. 14 листопада 2008 р. у Палаці студентів ДНУ відбулася презентація книги «Про Голодомор вустами молодих» (Д., 2008.— 171 с.), а також підбиття підсумків огляду-конкурсу в науковій та художній номінаціях [164; 179, с. 30].

У справі відродження і збереження історичної пам'яті суттєве значення мала й популяризація знань про трагічні події 1932—1933 рр. Так, 1 листопада 2007 р. були проведені наукові читання «Голодомор 1932/33 років в Україні: витоки, перебіг, наслідки» за участю проф. С. І. Світленка, доц. О. Ф. Нікілева. У клубі творчої молоді ДНУ за участю професорів В. В. Іваненка та С. І. Світленка пройшло спеціальне засідання, присвячене 75-й річниці початку народної трагедії. З публічною лекцією на цю тему виступив декан історичного факультету ДНУ проф. С. І. Світленко. 17 вересня 2008 р. на історичному факультеті відбулася презентація книги проф. В. В. Іваненка і доц. Н. Р. Романець «Голодомор 1932/33 рр. на Дніпропетровщині і Запоріжчині», в якій взяли участь понад 120 студентів-істориків [179, с. 30—31].

У роки незалежності України чимало дискусійних проблем нагромадилося в історії Великої Вітчизняної і Другої світової війн, що пов'язано з проблематикою історичної пам'яті та історичної свідомості. Спробою дати відповіді на пізнавальні й теоретико-методологічні виклики часу стала монографія М. А. Слободянюка та І. А. Шахрайчука «Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945)» [190].

У 2005 р. у Дніпропетровському національному університеті до 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні була

проведена міжнародна науково-теоретична конференція «Велика Вітчизняна війна 1941—1945 років: сучасні проблеми історичної освіти і науки», яка виявила різні підходи вітчизняних і зарубіжних учених до важливих теоретико-методологічних проблем світової воєнної катастрофи [17]. Своєрідним продовженням дискусії, яка безпосередньо торкалася проблем історичної пам'яті, зокрема розуміння причин, характеру, історичного значення війни 1939—1945 рр., стала монографія В. В. Іваненка і В. К. Якуніна «ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології» (2006) [69], яка мала помітний резонанс у наукових колах України.

Пошук нових підходів до оцінки подій 1939—1945 рр. у контексті історії України тривав і на міжнародному «круглому столі» «Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війні (1939—1945 рр.): актуальні проблеми вивчення», який пройшов у Дніпропетровському національному університеті ім. Олеса Гончара 7 травня 2010 р. [198].

На шляху до правдивого осягнення минулого особливе значення має розширення документальної бази досліджень. У цьому зв'язку важливим уявляється підготовка нових археографічних публікацій документів. Так, у 2010 р. завдяки зусиллям співробітників Державного архіву Дніпропетровської області О. В. Касьянова та Н. В. Киструської було видано збірник документів і матеріалів «Окупаційний режим на Дніпропетровщині в хронологічних довідках місцевих органів влади», який розширює уявлення про «новий порядок» нацистів на Дніпропетровщині з 1941-го по березень 1944 р. [117]. Нові архівні матеріали вводить до наукового обігу і двотомний збірник документів «Державно-церковні відносини та становище Дніпропетровської єпархії Руської православної церкви (1945—1953 рр.)», підготовлений до друку А. Ю. Шевченком у 2011—2012 рр. [37; 37 а].

Збереженню історичної пам'яті ріднокраю сприяла й низка презентаційно-популярних видань історико-інформаційного характеру. Це, зокрема, «Скарби Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. Альбом / авт. тексту й упоряд.: Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова» (2005) [187], «Неповторна Дніпропетровщина. До 15-ї річниці незалежності України: нариси / редкол.: О. В. Сокульська та ін.» (2006) [132], «Дніпропетровська область: історія та сучасність (До 75-річчя створення): іст.-інф. зб. / ред.кол.: Н. М. Деєва [та ін.]; авт. кол.: Є. І. Бородин, Н. С. Абросімова, Н.І. Капустіна, В. М. Бекетова» (2007) [43], «Православні храми Дніпро-

петровська. До 75-ї річниці Дніпропетровської області: нариси: у 2 т.» (2007) [146] та ін.

Відродженню і збереженню історичної пам'яті сприяли не тільки соціально й науково значущі проекти обласного і міського рівнів, а й робота в межах окремих навчально-наукових, архівних та музейних установ. У цьому ряду слід відзначити деякі ювілейні видання, присвячені 75-річчю, 85-річчю і 90-річчю Дніпропетровського національного університету в 1993, 2003 і 2008 рр. [73; 74; 75].

Особливо слід виділити перероблене й доповнене 4-ге видання колективної монографії «Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеса Гончара», для написання якої доклали зусиль професори А. Г. Болебрух, В. В. Іваненко, С. І. Світленко (науковий редактор), доценти М. Е. Кавун, В. Д. Мирончук, Т. М. Кондратюк, В. Я. Яценко, старші викладачі О. В. Бойко та І. А. Шахрайчук та ін.

У праці на конкретно-історичному, в тому числі архівному матеріалі, показано процес розвитку визнаного флагману освіти і науки на Дніпропетровщині. Особлива увага приділена періоду від 1933 р., коли навчальний заклад відновив свою діяльність як Дніпропетровський державний університет. У колективній монографії не обминаються й сюжети, які в радянський період були ідеологічно «незручні» для висвітлення. Зокрема, йдеться про складний і суперечливий довоєнний період, розкрито період евакуації часів Великої Вітчизняної війни, складний і неоднозначний процес виховання студентської молоді за часів пізнього сталінізму і в постсталінський період [75].

Крім зазначеної праці, історики університету взяли активну участь у підготовці до друку науково цінного біобібліографічного довідника «Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеса Гончара» (науковий редактор — проф. С. І. Світленко). Перше видання праці вийшло в 2003 р., а друге, суттєво перероблене й доповнене, — в 2008 р. [165; 166]. В останньому є відомості про 442 університетських професорів різних поколінь, у тому числі 80 забутих і нових.

Справі збереження історичної пам'яті в царині організації й розвитку космічного напрямку в освіті, науці й техніці сприяло видання книги ««Секретний» підрозділ галузі: нариси історії фізико-технічного інституту Дніпропетровського національного університету» (2001) [185]. Збереженню кращих традицій класичного університету, безсумнівно, слугує й науково-популярне видання ДНУ — «Славне сузір'я окрилених університетом: нариси» [189].

На історичному факультеті Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара ведеться системна робота з відродження і збереження історичної пам'яті про визначних учених-істориків. З цією метою були започатковані та вже стали традиційними наукові читання на пошану професора Д. П. Пойди, професора А. М. Черненка, професора М. П. Ковальського, академіка Д. І. Яворницького.

Наслідком цих наукових заходів стали відповідні тематичні збірники наукових праць. Це «Питання аграрної історії України та Росії» (відп. ред. проф. В. В. Іваненко), які видаються на кафедрі російської історії на пошану проф. Д. П. Пойди, починаючи з 1995 р. [134 — 142], «Проблеми політичної історії України» (відп. ред. проф. О. Б. Шляхов), що розвивають наукову тематику проф. А. М. Черненка і виходять у світ на кафедрі української історії та етнополітики з 2006 р. [157—163]. В цьому ж ряду слід відзначити тематичні випуски збірника наукових праць «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» (відп. ред. проф. С. І. Світленко), який видається на кафедрі історії України з 2001 р. і продовжує й розширює тематику, започатковану в працях першого завідувача цього підрозділу акад. Д. І. Яворницького [118—127].

Важливе значення для відродження і збереження пам'яті про великого українського патріота і знавця козаччини мало започаткування Всеукраїнських Яворницьких наукових читань, які вперше пройшли на базі Дніпропетровського національного університету та Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького 7—8 листопада 2007 р. Другі Всеукраїнські Яворницькі наукові читання відбулись у Дніпропетровському національному університеті ім. Олеся Гончара 4—5 листопада 2010 р. Матеріали цих наукових форумів були опубліковані у випусках фахового збірника наукових праць «Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті» [122; 125].

5—6 жовтня 2007 р. у Національному університеті «Острозька академія» за участю істориків Дніпропетровського національного університету були започатковані Перші Всеукраїнські наукові читання, присвячені пам'яті проф. М. П. Ковальського. Відтоді вони поперемінно проходять у двох зазначених університетах. 21—22 березня 2008 р. і 18—19 березня 2011 р. у Дніпропетровському національному університеті ім. Олеся Гончара відбулися відповідно Другі й Четверті Всеукраїнські читання на пошану М. П. Ковальського. Матеріали останніх читань були опубліковані в ювілейному 25-му випуску

ку фахового збірника наукових праць «Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Книга в історії і культурі» (відп. ред. проф. А. Г. Болебрух), який видається з 1975 р. [72].

Збереженню історичної пам'яті про визначних істориків слугують і наукові семінари меморіального характеру. Так, 20 квітня 2010 р. за ініціативою кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства (завідувач — проф. О. І. Журба) на історичному факультеті ДНУ ім. Олесь Гончара пройшов науковий семінар «Радянський історик: 20 років потому», присвячений 100-річчю з дня народження проф. В. Я. Борщевського. 23 грудня 2011 р. там же за ініціативою кафедри російської історії (завідувач — проф. В. В. Іваненко) відбувся науковий семінар, присвячений 75-річчю з дня народження проф. В. В. Крутікова.

У 2004 р. у журналі «Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія» (відп. редактор — проф. С. І. Світленко) започаткована спеціальна рубрика «Портрети істориків». У ній уже вийшли статті до 90-річчя з дня народження професора Ф. С. Павлова та до 60-річчя від дня народження професора В. В. Іваненка, до 70-річчя проф. А. Г. Болебруха і проф. В. К. Якуніна, до 80-річчя проф. І. Ф. Ковальнової і д-ра іст. наук І. С. Стороженка [20, с. 149—152; 24, с. 3—15; 26, с. 3—28].

Співробітники історичного факультету публікують змістовні статті про відомих учених-істориків не тільки у власному журналі, а й інших виданнях. Велику увагу роботі в цьому напрямку приділяє проф. В. В. Іваненко, який опублікував цілу низку змістовних персоналістичних статей на пошану професорів: А. М. Черненка, Д. П. Пойди, А. І. Голуба, А. Г. Болебруха, В. В. Крутікова [59; 63; 68; 66; 64].

У перше десятиліття ХХІ ст. на сторінках «Вісника Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія» активніше стала вирізнятися рубрика «Історія України». На шпальтах журналу вміщено чимало змістовних розвідок з історії України, зокрема, нашого краю, які сприяють відродженню історичної пам'яті про забуті або незнані сторінки вітчизняної минувшини. З цього погляду слід відзначити наукові статті таких дослідників, як О. І. Безносів, О. В. Бойко, В. Л. Борисов, Є. І. Бородин, Н. М. Буланова, Н. В. Венгер, А. І. Голуб, О. В. Дяченко, О. І. Журба, В. В. Іваненко, С. М. Каюк, М. Е. Кавун, І. Ф. Ковальова, І. О. Кривий, А. О. Лимар, Т. Ф. Литвинова, Л. М. Лучка, З. П. Маріна,

О. О. Марінченко, В. Д. Мирончук, О.Ф. Нікілев, Н. Р. Романець, В. А. Ромашко, С. І. Світленко, Ю. А. Святець, І. С. Стороженко, А. С. Струкуленко, А. М. Терновський, Д. Л. Тесленко, Є. Л. Фещенко, О. О. Чепурко, О. Б. Шляхов, В. К. Якунін та ін. [18—28].

Ще однією формою збереження історичної пам'яті про творчий доробок науково-педагогічного працівника є біобібліографічні покажчики. Останнім часом з'явилася ціла низка таких публікацій, які стосуються творчості С. В. Абросимової, В. В. Іваненка, М. П. Ковальського, Ю. А. Мицика, А. М. Черненка, Г. К. Швидько [46; 58; 99; 108; 203; 208].

Активна робота зі збереження історичної пам'яті на рівні вищого навчального закладу велася і в інших ВНЗ Дніпропетровщини. В цьому контексті, крім класичного національного університету, варто особливо відзначити найстаріший вищий навчальний заклад Дніпропетровська — Національний гірничий університет. Так, у 2009 р. в НГУ під редакцією проф. Г. К. Швидько вийшла у світ колективна монографія «Історія і сучасність Національного гірничого університету (1899—2009)», яка дозволяє простежити утворення й розвиток цього вищого навчального закладу впродовж 110 років його функціонування [86]. В цьому технічному університеті приділяється велика увага осягненню історичної минувшини. Реалізації цього завдання слугують такі фахові видання, як «Гуманітарний журнал» (відп. ред. проф. В. Ю. Пушкін) та збірник наукових праць «Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник» (голов. ред. проф. Г. К. Швидько) [76—86].

Важливим чинником проведення новітніх історико-краєзнавчих досліджень з відродження і збереження історичної пам'яті є організація на базі Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара низки обласних наукових історико-краєзнавчих конференцій — «Історія Дніпровського Надпорожжя», які після тривалої перерви з часу проведення першої обласної історико-краєзнавчої конференції 14—15 квітня 1989 р. відновилися з 2004 р. Із 2007 р. ці наукові форуми стали щорічними.

Співорганізаторами зазначених конференцій виступають Дніпропетровська обласна державна адміністрація, Дніпропетровський національний університет імені Олеса Гончара, Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького, Дніпропетровський обласний центр з охорони історико-культурних цінностей, Державний архів Дніп-

ропетровської області, Дніпропетровський обласний осередок Всеукраїнської національної спілки краєзнавців, ГО «Інститут суспільних досліджень». Останнім часом до проведення цих конференцій долучилося управління внутрішньої політики Дніпропетровського міськвиконкому. Робота наукових зібрань проводиться на базі Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, а в ряді випадків із залученням бази Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького.

У результаті в період від 1989 до 2012 р. у нашому краї відбулося вже дев'ять обласних історико-краєзнавчих наукових форумів, на яких уже традиційно розглядаються такі проблеми, як методологія і методика історико-краєзнавчих досліджень, історія міст і сіл, історичні постаті ріднокраю, освіта, наука, духовність та культура, суспільно-політичне життя, соціально-економічний розвиток тощо. Чисельність учасників конференцій «Історія Дніпровського Надпорожжя» коливається, як правило, від 30 до 50 доповідей. На цих наукових історико-краєзнавчих форумах виступають не тільки історики Дніпропетровська, а й Дніпродзержинська, Кривого Рогу, Новомосковська, Павлограда. Тематика зазначених конференцій викликала інтерес у вчених Києва, Запоріжжя, Бердянська, Маріуполя, Нікополя та інших міст і селищ міського типу України.

Останнім часом Дніпропетровські обласні історико-краєзнавчі конференції набувають все більшої тематичної спрямованості, фокусуючи увагу учасників і громадськості на різних історико-краєзнавчих проблемах, розв'язання яких прямо стосується відродження і збереження історичної пам'яті. Так, наприклад, IV Дніпропетровська обласна історико-краєзнавча конференція, яка відбулася 21 і 27 листопада 2008 р., поставила в центрі уваги проблему Голодомору 1932—1933 рр. на Дніпропетровщині. На VI обласній історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпорожжя» 23 квітня 2010 р. було актуалізовано проблему урбогенезису м. Дніпропетровськ. На VII обласній історико-краєзнавчій конференції 13 травня 2011 р. тематика урбогенезису розглядалася вже ширше, в контексті підготовки нового історико-краєзнавчого проекту «Історія міст і сіл України. Дніпропетровська область». [151, с. 4; 154, с. 3; 155, с. 5—17].

На конференції йшлося про те, що з часу виходу у світ першого 26-томного видання «Історія міст і сіл Української РСР» уже минуло 35 років. Відтоді наклад багатотомної серії,

що становив 15 тис. примірників, а Дніпропетровського тому — 25 тис., уже давно став бібліографічною рідкістю, недоступною широкому колу професіоналів й аматорів вивчення історичного минулого [180, с. 6].

До того ж, 26-томне видання «Історія міст і сіл Української РСР» писалася за радянських часів, коли панівною була марксистсько-ленінська методологія історії. «Методологічною основою для написання історії міст і сіл області,— йшлося у вступі редакційної колегії до Дніпропетровського тому,— були твори класиків марксизму-ленінізму, рішення партійних з'їздів та Пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України» [180, с. 7]. Усе це позначилося на змісті видання, яке писалася на основі принципів класовості й партійності, які робили декларативними інші теоретико-методологічні принципи — історизму та наукової об'єктивності. Зазначене суттєво обмежувало творчий діапазон дослідників, помітно звужувало предметне поле історико-краєзнавчих нарисів, збіднювало їхній проблемно-тематичний репертуар.

Утвердження незалежної України сприяло переходу істориків-краєзнавців від теоретико-методологічного монізму до плюралістичного бачення минулого, загального розвитку історико-краєзнавчих студій. Усе це актуалізувало постановку питання про підготовку нової редакції «Історії міст і сіл України». Свідченням цього стало розпорядження Президента України Л. Д. Кучми «Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України» від 19 жовтня 2000 р., яке зобов'язувало Кабінет Міністрів України «...забезпечити підготовку за участю Національної академії наук України на основі сучасних історичних, економічних та інших наукових досліджень і видання енциклопедичного багатотомного зібрання «Історія міст і сіл України» у новій редакції».

На виконання зазначеного документа 10 червня 2002 р. тодішній прем'єр-міністр України А. К. Кінах підписав постанову Кабміну України «Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року». У ній, зокрема, йшлося про доручення Міністерству освіти і науки, Міністерству фінансів, Національній академії наук «...внести пропозиції про видання енциклопедичного багатотомного зібрання «Історія міст і сіл України» у новій редакції». Характерно, що у самій «Програмі розвитку краєзнавства на період до 2010 року» серед завдань щодо її виконання містилося положення про «перевидання багатотомної енциклопедії «Історія міст і сіл України» [180, с. 7].

«Нинішня підготовка і перевидання багатотомної «Історії міст і сіл України», — писав П. Т. Тронько, — має ще раз засвідчити перед світом, що ми великий народ, який, незважаючи на жорстокі удари долі протягом багатьох тисячоліть, зберіг свою ментальність, культуру, традиції» [180, с.7—8]. Проте, на жаль, сьогодні доводиться вести мову про те, що «Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року» у зазначеному пункті не була виконана. Головні причини цього вбачаються у тому, що упродовж 2000-х рр. на загальнодержавному рівні не вдалося сконцентрувати необхідних організаційних, кадрових, фінансових, матеріально-технічних ресурсів для втілення цього важливого завдання в життя.

Утім науково-пізнавальну й суспільно-політичну актуальність реалізації цього проекту важко переоцінити на загальноукраїнському і регіональному рівнях. Системне вивчення історії міст і сіл України, зокрема Дніпропетровської області, у рамках єдиного всеукраїнського проекту є важливою складовою історичної регіоналістики та краєзнавства і уявляється актуальним науковим та соціально значущим завданням за умов складного процесу соціально-економічної та суспільно-політичної трансформації українського суспільства, у перебігу якого ще не завершено становлення української модерної нації.

Забезпечення незворотності переходу від пострадянської до модерної демократичної України вимагає активного подолання наслідків впливу застарілих імперських та радянських стереотипів історичної пам'яті, історичної свідомості та історичного мислення й пошуку нових ідейних та ментальних основ сучасного й майбутнього суспільства на основі поєднання загальнолюдських і національних вартостей, здорової етнонаціональної традиції і модерних інтелектуальних інновацій. Зазначений процес має ґрунтуватися на впровадженні в науково-дослідницьку й соціальну практику нових креативних проектів, метою яких є системне відродження історичної пам'яті й широке вивчення історичних глибинних пластів соціуму та культури українського народу на основі сучасної історіософії, теорії пізнання та методології історії [180, с. 8].

Остання VIII обласна історико-краєзнавча конференція «Історія Дніпровського Надпорожжя» відбулася 16 листопада 2012 р. на базі історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара. Поряд з розробкою традиційної історико-краєзнавчої тематики на цьому науковому форумі була зроблена спроба пошуку нових форм

збереження історичної пам'яті в нашому регіоні, до яких належить усна історія.

На основі нашого аналізу сучасної літератури було зроблено висновок, що в Дніпропетровській області розробка проблематики усної історії на теоретичному і прикладному рівнях помітно відстає. Однією з перших спроб змінити ситуацію на краще став наукознавчий та історико-краєзнавчий проєкт «Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олесья Гончара», який почав здійснюватися в 2012 р. у межах держбюджетної теми «Проблеми дослідження регіональної історії України ХІХ—ХХ ст.: прикладні аспекти» в рамках науково-дослідної лабораторії «Теоретико-методологічні та прикладні проблеми регіональної історії України ХІХ—ХХ ст.» кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олесья Гончара та за планом навчальної практики з історичного краєзнавства цього ж підрозділу.

Історики Дніпропетровського національного університету ім. Олесья Гончара вже нагромадили чималий досвід у наукознавчій та історико-краєзнавчій галузях. Свідченням цього є підготовка вже чотирьох видань колективної монографії «Історія Дніпропетровського національного університету імені Олесья Гончара» та двох видань біобібліографічного довідника «Професори Дніпропетровського національного університету імені Олесья Гончара», які останній раз вийшли в світ 2008 р. до 90-річчя створення навчального закладу [73—75; 165—166]. Проте робота над зазначеними працями показала наявність серйозних лагун конкретно-історичного матеріалу, які не можна почерпнути з документів через їхню своєрідність. Водночас ці пробіли не можна було заповнити і через брак оповідних першоджерел у вигляді мемуарів, спогадів, щоденників, які якщо і створюються авторами, можуть побачили світ лише через тривалий проміжок часу.

За цих обставин особливу роль відіграють дані усної історії, які після відповідного документування за згодою сторін (інтерв'юера і респондента) можуть бути опубліковані і становитимуть змістовне доповнення до документальних матеріалів. Вищезазначений проєкт має синтетичний характер, оскільки органічно поєднує два складники — наукознавчий та історико-краєзнавчий, адже ставить на меті засобами усної історії реконструювати минувшину одного з найпотужніших в Україні науково-освітніх центрів, яким є Дніпропетровський університет, показавши в багатьох деталях на мікроісторичному рівні його унікальне і неповторне значення впродовж декіль-

кох десятиліть другої половини ХХ — початку ХХІ ст., що відповідає предметному полю історико-краєзнавчого дослідження. Серед інших усно-історичних досліджень зазначений наукознавчий та історико-краєзнавчий проект є інноваційним, оскільки попередні ставили на меті реконструкцію соціальної, економічної, суспільно-політичної, духовної, культурної, жіночої історії, практично залишаючи поза межами свого предметного поля системне усно-історичне вивчення значного науково-освітнього центру.

У січні — лютому 2012 р. розпочалася підготовка до наукознавчої й історико-краєзнавчої експедиції. Була розроблена її загальна концепція, зокрема, визначені мета, завдання, етапи її організації та проведення, які почали втілюватися в життя. На першому з них здійснювалося концептуальне обґрунтування дослідження, вибір типу і розробка схеми інтерв'ю та формування колективу учасників експедиції. Вся ця робота тривала впродовж січня і до середини лютого 2012 р. за участю автора цих рядків (керівника експедиції), а також провідного наукового співробітника В. В. Ващенка і завідувача кафедри історії України, доц. Ю. А. Святця. Розробляючи методичну модель дослідження, керівництво проекту спиралося й на відповідні рекомендації, нагромаджені у Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна Г. Г. Грінченко.

Важливою основою наукового забезпечення проекту стала його кадрова складова. Для реалізації мети на базі кафедри історії України була створена група висококваліфікованих фахівців у складі трьох докторів історичних наук, професорів, п'яти кандидатів історичних наук, доцентів, одного магістра історії та понад 80 студентів бакалаврату (2—3-х курсів), які спільно розв'язували поставлену мету, підпорядкувавши їй утилітарні завдання технічного завдання держбюджетної теми і навчальної практики. До того ж, кожний підрозділ університету на рівні факультету висунув по одному координатору, який відіграв роль своєрідного зв'язкового між інтерв'юерами та респондентами. Таке поєднання було необхідним за умов проведення досить масових опитувань респондентів.

Не менш важливим стало вироблення критеріїв відбору останніх, оскільки експедиція була обмежена в часі та у своїх технічних можливостях. За цих обставин такими загальними критеріями стали: вік респондентів — від 60 років, тривалість роботи в університеті, неординарність особистості респондента, який вніс вагомий внесок у підготовку кадрів, у

розвиток наукових досліджень, виховання молоді, в організацію міжнародної співпраці, зміцнення матеріально-технічної бази.

Персональний вибір респондентів залежав від позиції конкретного підрозділу (кафедри, факультету тощо), яка розглядалася й затверджувалася на загальноуніверситетському рівні. В окремих випадках респонденти визначалися не знизу, в підрозділах, а зверху, за допомогою ректорату. У цьому контексті слід особливо відзначити поради проректора з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді, професора В. В. Іваненка, який чудово знає кадри університету за кілька десятиліть.

Визначивши загальний склад інтерв'юєрів, респондентів і координаторів від підрозділів, керівництво проекту підрозділило їх на певні групи, кожна з яких очолював науково-педагогічний або науковий працівник. До складу групи входило по 3—5 студентів, на яких покладалися різні функції: проведення інтерв'ю, його технічний запис на аудіо- і відеотехніку, фотографування і подальша розшифровка. При цьому враховувалися уподобання й можливості кожного студента. За кожною з таких технічних груп закріплювалися 3—5 респондентів.

Безсумнівно, ключовим завданням стала розробка самої моделі інтерв'ю. Слід враховувати, що аналогів усної історії вищого навчального закладу нами не було знайдено, а відтак бракувало необхідних методик, на які можна було б спиратися. Тому вирішальну роль у складанні переліку орієнтовних запитань респондентам мав відіграти досвід власної науково-педагогічної й наукової діяльності в нашому університеті.

Загалом протокол усного опитування учасника археографічної експедиції нараховував 75 запитань. Головним орієнтиром цього переліку була комплексність опитування, яке мало стати універсальним для респондентів різного віку, статі, кваліфікації, життєвого досвіду тощо. Низка запитань (1—7) впливала з необхідності застосування історико-генетичного методу пізнання з використанням генеалогічних та біографічних підходів. Такі запитання мали подати перші штрихи до портрета науково-педагогічного та наукового працівника університету, показати його родинні традиції, основні віхи на шляху становлення як особистості та життєвого вибору освітньо-наукової справи. Подібний підхід уявляється логічним, тому що доктори наук та професори з'являються на світ не водночас, а зростають поступово, часом упродовж десятиліть.

Не менш важливим принципом формування переліку орієнтовних питань була системність, структурно-функціональний підхід. Це повною мірою мало сприяти реалізації завдання показати різноманітне університетське життя крізь призму конкретної життєвої долі персоналії співробітника науково-педагогічної галузі. Відтак досягнення загального мало бути реалізоване через застосування мікроісторичного. За цих умов цілком закономірним виглядає те, що значна частина запитань (8—33) стосувалася навчального процесу, науководослідних робіт (33—56), виховної роботи (57—64), профорієнтаційної діяльності (66—67), університетського міжнародного співробітництва (56, 69—70), матеріальної бази та функціонування служб (65, 71), соціальної сфери та добробуту співробітників (56, 69—70). Деякі запитання стосувалися впливу різних зовнішніх чинників на поступ університетського життя (46, 68, 72).

Загалом модель опитування, маючи суто наукову спрямованість, дозволяла актуалізувати історичну пам'ять у різних напрямках: інтелектуальної та соціальної, суспільно-політичної історії, історії повсякденності, мікроісторії, біографістики, просопографії. Все це дозволяло реалізувати проект як наукознавчий і водночас історико-краєзнавчий.

Важливим етапом організації експедиції стала технічна підготовка до інтерв'ю, що відбувалася в першій декаді березня 2012 р. Під час неї науково-педагогічні й наукові працівники (проф. Світленко С. І., проф. Ващенко В. В., доц. Святець Ю. А., доц. Виноградов Г. М., доц. Посунько О. М., доц. Іщенко О. В., доц. Репан О. А.) проводили методичні інструктажі зі студентами щодо роботи з респондентами, а студенти готували засоби аудіо-відеозапису. Водночас готувалися формуляри супровідної документації (бланк паспортного листа (картки обліку) до інтерв'ю, протоколу інтерв'ю, короткої біографії респондента, договору на проведення, зберігання й подальше використання інтерв'ю).

За планом проведення експедиції від середини березня 2012 р. до середини квітня 2012 р. мав відбутися процес проведення інтерв'ю. Для цього учасники експедиції були поділені на 18 груп. До кожної з них входили інтерв'юер, технік і транскриптор. За групами студентів був закріплений науково-педагогічний або науковий працівник, який здійснював координацію дій і контроль за ходом роботи з опитування респондентів.

Звичайно, життя вносило свої корективи. Адже слід враховувати завантаженість як інтерв'юєрів, так і респондентів

поточними справами напруженого навчального процесу, який у зв'язку з проведенням в Україні європейського чемпіонату з футболу зазнав певних змін у бік часового скорочення. До того ж, справа фіксації усної історії була нова і незвична для всіх учасників процесу, вимагала терпіння, толерантності та відповідальності, врахування вікових і психологічних особливостей осіб, які брали в ньому участь.

В окремих випадках деякі потенційно визначені респонденти через різні причини не дали згоду на проведення інтерв'ю. Проте переважна більшість не тільки погодилася на участь у проекті, а й виявила неабияку зацікавленість й ентузіазм, прагнула найбільш повно і автентично закарбувати свої свідчення для створення унікального усного наративу університетської історії. Тому на практиці етап проведення інтерв'ю вийшов за рамки запланованого проміжку часу. Деколи він був тимчасово перерваний весняною сесією і тривав по її завершенню і в червні 2012 р. Усього в ході експедиції було опитано близько 50 осіб.

Учасники експедиції не тільки записували інтерв'ю, а й оформлювали відповідну супровідну документацію: заповнювали бланк паспортного листа (картки обліку) до інтерв'ю, протокол інтерв'ю, коротку біографію респондента, договір на проведення, зберігання й подальше використання інтерв'ю. Досить відповідальним завданням стала підготовка транскрипту інтерв'ю, яка виконувалася студентами під контролем викладачів від 4 до 20 червня 2012 р. В результаті розшифровки записів усних свідчень у розпорядженні експедиції опинився надзвичайно цікавий першоджерельний комплекс, який нараховує близько 600 сторінок тексту.

Надзвичайно важливим є відбір зібраних матеріалів для публікації, який супроводжується науковою редакцією. Ця робота має на меті підготовку наукового археографічного видання «Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара» до 95-ї річниці від створення нашого навчального закладу.

Апробовані на Дніпропетровських обласних історико-краєзнавчих конференціях матеріали у вигляді наукових статей публікуються у спеціальному збірнику наукових праць «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження», започаткованому в 2004 р. За 2004—2012 рр. уже вийшло 10 випусків цього збірника, який видається спільно історичним факультетом Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, Дніпропетровським обласним центром з охорони істо-

рико-культурних цінностей та Громадською організацією «Інститут суспільних досліджень» (м. Дніпропетровськ) [147—156].

На сторінках збірника публікуються не тільки матеріали обласних конференцій, а й наукових історико-краєзнавчих зібрань у районах і містах Дніпропетровщини. Так, наприклад, у 2-му випуску збірника наукових праць «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження» вийшли у світ матеріали Першої Новомосковської історико-краєзнавчої конференції «Історія м. Новомосковська, його околиць та поселень нижньої течії р. Самара», яка відбулася наприкінці травня 2005 р. у м. Новомосковськ за сприяння відділу культури Новомосковського міськвиконкому [148, с. 2]. У 10-му випуску того ж збірника опубліковані матеріали I Дніпродзержинської міської історико-краєзнавчої конференції «Історія Кам'янського — Дніпродзержинська», присвяченої 260-річчю міста Дніпродзержинська, що пройшла 3 грудня 2010 р. на базі Музею історії м. Дніпродзержинська [156, с. 5]. Зазначені конференції та опубліковані на їх основі матеріали є реальним внеском у справу відродження і збереження історичної пам'яті на регіональному рівні.

Важливого значення набули ініціативи істориків-краєзнавців Національного гірничого університету, на базі якого у 1999 р. було проведено IX Всеукраїнську наукову конференцію «Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи». З 2002 р. на базі кафедри історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет» щороку відбуваються регіональні краєзнавчі конференції, присвячені різним аспектам історичного розвитку Дніпропетровщини від давнини до сьогодення. Перша конференція відбулася 29 березня 2002 р. і мала назву — «Дослідники Придніпровського краю». З того часу конференція традиційно проходить наприкінці першого місяця весни.

Тематика конференцій різноманітна: життя і діяльність видатних особистостей, проблемні питання історії міст і сіл, збереження історико-культурної спадщини та інші. Зазвичай під час роботи конференції розглядається вузьке коло питань, пов'язаних із визначеною темою. Однак двічі конференція присвячувалася важливим датам: IV — «Придніпров'я давнє і сучасне: невідомі та маловідомі сторінки історії та культури» була присвячена 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні; VIII — «Розвиток науки, освіти і культури на Придніпров'ї у XVIII—XIX ст.» — 110-річчю Національного гірни-

чого університету. Через це в межах роботи конференції виокремлювались секції, в яких мова йшла про події війни 1941—1945 рр. (на IV конференції) та історію розвитку Національного гірничого університету (на VIII конференції).

Кількість учасників конференції з року в рік варіюється і складає в середньому 30 осіб. Найбільше доповідей (57 тем доповідей) було представлено на X конференції: «Придніпров'я: давнє і недавнє», що відбулась 25 березня 2011 р. Представництво на конференції доволі різноманітне: від студента до професора і доктора наук. Основу доповідачів складають історики, але є й географи, біологи, музейні співробітники, журналісти та ін. Географія учасників охоплює переважно південно-східну Україну. Найбільше доповідачів завжди представлено Дніпропетровською областю, що обумовлено місцем проведення конференції. Найбільш активними є дослідники з Дніпропетровська, Кривого Рогу, Нікополя, Новомосковська, Павлограда, Царичанки, які на даний час є регіональними центрами краєзнавчого руху на Придніпров'ї.

Починаючи з II конференції в її роботі стали брати участь колеги-краєзнавці із Запорізької області (міста Запоріжжя, Бердянськ). Згодом до них долучилися дослідники з Сімферополя, Києва, Одеси, Херсона, Ніжина (Чернігівська область), Долинського (Черкаська область), Чигирина (Черкаська область) і навіть Ростова-на-Дону (Росія). Загалом за 11 років роботи конференції в ній взяли участь 177 учасників, які представили 329 доповідей. Зважаючи на таку широку географію учасників, XI регіональна краєзнавча конференція отримала статус Всеукраїнської. Тож у березні 2013 р. відбудеться вже II Всеукраїнська краєзнавча конференція на тему: «Побут, етнографія і фольклор Придніпров'я у минулому і сьогоденні».

Конференції проводяться Інститутом гуманітарних проблем, який очолює проф. В. Ю. Пушкін, спільно з Дніпропетровською обласною організацією Національної спілки краєзнавців України. Із 1990-х р. головою обласного осередку цієї організації була проф. Г. К. Швидько, а з 2008 р.— доц. І. О. Кочергін [129, с. 312—314; 210—212].

Питання відродження і збереження історичної пам'яті порушувалося й на міжрегіональних історико-краєзнавчих конференціях. У 1998 і 2002 рр. з ініціативи історичного факультету Дніпропетровського національного університету проведено два такі наукові заходи. Перша подібна конференція під назвою «Історичне краєзнавство Подніпров'я» відбулась 8—9 жовтня 1998 р. на історичному факультеті Дніпропет-

ровського державного університету. Науковий форум було присвячено 350-річчю початку Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., хоча конференція продемонструвала прагнення відновити пласти історичної пам'яті у значно ширшому часовому діапазоні — від козацького періоду до новітньої історії Подніпров'я. Тематика конференції викликала інтерес у дослідників Дніпропетровської, Луганської, Миколаївської, Полтавської, Харківської областей та Автономної Республіки Крим. У роботі 5 секцій взяли участь понад 60 фахівців-істориків. Матеріали конференції вийшли у світ у випуску нового видання «Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник» (Д., 1998).

26 квітня 2002 р. у Малій залі Палацу студентів Дніпропетровського національного університету відбулась II Міжрегіональна науково-практична історико-краєзнавча конференція «Історичне краєзнавство Наддніпрянщини». Матеріали цієї конференції були опубліковані в 10-му випуску журналу «Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія» (Д.: ДНУ, 2002) [18].

Різні аспекти відродження і збереження історичної пам'яті, особливо в царині історичної україністики, шевченкознавства, історії науки і техніки обговорюються на щорічних наукових сесіях Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Дніпропетровську, які відбуваються з кінця 1990-х рр. У 2007 і 2011 рр. видавалися «Записки осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Дніпропетровську» (відп. ред.— проф. С. І. Світленко) [47; 48].

Таким чином, відродження і збереження історичної пам'яті на Дніпропетровщині в період незалежності України набуло нової позитивної динаміки. Важливим засобом при цьому стали історико-краєзнавчі дослідження, які помітно розширили потенціал «книжної» і «живої» історичної пам'яті. Особливо слід відзначити розширення предмета відродження і збереження історичної спадщини, поширення плюралістичного бачення на складні й неоднозначні сюжетні лінії минулого, включаючи козацький, імперський, радянський і новітній український періоди.

Формами осягнення минувшини були монографічні дослідження, археографічні публікації першоджерел, наукові статті. Історико-краєзнавчі публікації містилися в заснованих журналах, збірниках наукових праць, серійних виданнях. Збереженню історичної спадщини сприяли важливі соціальні й наукові проекти загальнонаціонального й регіональ-

ного рівнів. Апробація наукових дослідів проходила на низці наукових конференцій всеукраїнського, міжрегіонального і регіонального рівнів.

Особливу роль в активізації процесу відродження і збереження історичної пам'яті відіграли вищі навчальні заклади, архівні, музейні та бібліотечні установи. Важливі ініціативи інтелігенції в цьому напрямку знаходили підтримку на рівні обласної державної влади, в обласних і міських органах самоврядування. Тим самим закладено добру інтелектуальну основу для подальшого відродження і збереження історичної пам'яті в Дніпропетровському регіоні, що сприятиме утвердженню сучасної історичної свідомості та мислення, зміцненню його інтелектуального потенціалу й авторитету.

ПІСЛЯСЛОВО

Отже, шановний читачу, завершилась оповідь про історичну пам'ять Дніпропетровщини. Безсумнівно, одна праця монографічного характеру не може претендувати на вичерпність конкретно-історичного матеріалу, оцінок, інтерпретацій і висновків. У цьому учасники авторського колективу віддають собі звіт і не претендують на неможливе. Проте навіть ті першоджерела, які вдалося актуалізувати, дають шанс винести певні історичні уроки.

По-перше, проблема історичної пам'яті в загальнонаціональному і регіональному вимірах була злободенною в різні історичні періоди і є досить актуальною сьогодні. І це не випадково, адже закарбована пам'ять про минуле визначає ту інтелектуальну і навіть ментальну основу, на якій базується система часових і просторових координат сучасної людини і скеровується її світоглядний погляд у майбутнє. Відтак історична пам'ять — надзвичайно тонка й важлива інтелектуальна матерія, яка безпосередньо впливає на суспільне мислення й ідентичність, дозволяє поставити і дати відповідь на запитання: «Хто ми, звідки і куди прямуємо?».

По-друге, історична пам'ять — це категорія інтелектуального усвідомлення минулого, яка дає можливість уявити образи минулих епох в усьому розмаїтті. На характер, структуру, зміст і форми історичної пам'яті впливали різні чинники: державотворчі, суспільно-політичні, геополітичні, соціальні, економічні, етнонаціональні, етнокультурні, духовно-релігійні тощо. Безумовно, перерви поступовості в історичній пам'яті як нашого регіону, так і України загалом були пов'язані з численними історичними компромісами й конфліктами, в тому числі цивілізаційного характеру, яких не бракувало впродовж ранньомодерного й модерного періодів історії. Втім, попри строкатість епох і їх образів, можна і треба вести мову й про ті фактори, які об'єднали їх в єдине ціле історичного процесу.

По-третє, історична пам'ять в усіх її вимірах, зокрема індивідуальна й колективна, «книжна» і «жива», потребує надійного захисту як з боку держави, так і громадянського суспільства, важливими інтелектуально-утворюючими елементами якого є історична освіта і наука. Саме освітні і наукові осередки, поряд з музейними і архівними установами, громадськими організаціями тощо мають гідно виконувати свою місію —

сприяти процесу відродження і збереження історичної пам'яті. Саме на цій основі держава і суспільство отримають інтелектуальний імунітет від історичних помилок, що часто ведуть до непоправних драм і трагедій мільйонів людей.

Сподіваюсь, що вдумливий читач, на якого розрахована ця книга, зрозуміє цю працю як запрошення до подальшого знайомства й осмислення складних і суперечливих процесів формування, становлення, функціонування й еволюції історичної пам'яті. Впевнений, що саме така копітка робота сприятиме встановленню історичної істини, утвердження якої має винятково важливе значення для майбутнього Дніпропетровщини та України загалом.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Вступне слово

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРАХ

1. Бондаренко Геннадій. Історичне пізнання: питання теорії і практики : навч. посібник / Геннадій Бондаренко.— Луцьк : РВВ Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998.

2. Відроджена пам'ять : книга нарисів / за наук. ред. д-ра іст. наук, проф. В. В. Іваненка.— Д. : Наук.-ред. центр обл. редкол. по підгот. й вид. темат. серії книг «Реабілітовані історією», 1999.

3. Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси : у 2 т. / редкол. : Ю. Г. Вілкул (голова редкол.) та ін.; відп. ред. С. І. Світленко.— Д. : АРТ-ПРЕС, 2010.— Т. 2.

4. Козеллек Райнгарт. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. Зі статтю Ганса-Георга Гадамера.— К. : Дух і літера, 2006.

5. Світленко С. І. Історична компонента в системі вищої освіти України С. І. Світленко // Гуманітарно-виховні процеси, тенденції і перспективи вищої професійної освіти (присвячується 90-річчю ДДАУ) : зб. наук. пр.— Вип. 4.— Д., 2012.— С. 59—65.

6. Світленко С. І. Українська історична свідомість в контексті етнонаціонального поступу / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII — початку XX ст. : зб. наук. пр.— Д. : Герда, 2007.— С. 117—129.

7. Українська афористика X—XX ст. / під заг. ред. Івана Драча, Володимира Черняка; голов. ред. Роман Коваль; упоряд. : Роман Коваль, Валерій Шевчук, Микола Михальченко.— К. : Видав. центр «Просвіта», 2001.

Розділ 1

ІНДУСТРІАЛЬНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

1. Бесплатное приложение к газете «Звезда».— 1928.— № 5.— Май.

2. Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918—1920 г.г.) : документы и материалы / сост. : Ф. П. Москалейчик, П. Н. Рашев, Е. Е. Сергеева, Е. Г. Яременко.— Д. : Промінь, 1968.

3. Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО).— Ф. 416.— Оп. 1.— Спр. 124.

4. ДАДО.— Ф. 416.— Оп. 1.— Спр. 173.

5. ДАДО.— Ф. 416.— Оп. 1.— Спр. 213.

6. ДАДО.— Ф. 416.— Оп. 1.— Спр. 289.

7. Днепр вечерний.— 1979.— 16 апр.

8. Днепровская правда.— 1939.— 3 апр.

9. Днепровская правда.— 1940.— 8 июня.

10. Днепропетровск : архит.-ист. очерк / сост. Н. П. Андрущенко, С. Е. Зубарев, В. А. Ленченко.— К. : Будівельник, 1985.

11. Днепропетровск: краткий путеводитель.— Д. : Промінь, 1966.

12. Днепропетровску — 200 : ист.-публицист. очерк / под общ. ред. В. Я. Борщевского.— Д. : Промінь, 1976.

13. Днепропетровску 200 лет, 1776—1976 : сборник документов и материалов / сост. Б. Я. Бриккер и др.— К. : Наукова думка, 1976.

14. Дніпропетровськ: віхи історії / упоряд. А. Г. Болебрех, С. А. Квітка; редкол. : С. А. Квітка (гол. ред.) та ін.— Д. : Грані, 2001.

15. За реконструкцию города чугуна и стали.— 1934.— 11 авг.

16. Задорожна Л. В. Усна народна творчість 30-х рр. ХХ ст. в Україні як історичне джерело / Л. В. Задорожна // Придніпров'я: Історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / ред. кол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін.— Д. : Вид-во ДНУ, 2008.— Вип. 5.— С. 112—118.

17. Золотые звезды: книга о дважды Героях и Героях Советского Союза, уроженцах Днепропетровщины.— Д. : Промінь, 1967.

18. Зоря.— 1933.— 17 червня.

19. Зоря.— 1934.— 7 січня.

20. Зоря.— 1934.— 4 березня.

21. Зоря.— 1934.— 17 березня.

22. Зоря.— 1934.— 20 квітня.

23. Зоря.— 1934.— 26 квітня.

24. Зоря.— 1934.— 28 квітня.

25. Зоря.— 1934.— 1 травня.

26. Зоря.— 1934.— 8 травня.
27. Зоря.— 1934.— 10 липня.
28. Зоря.— 1934.— 30 липня.
29. Зоря.— 1935.— 1 квітня.
30. Зоря.— 1936.— 30 січня.
31. Зоря.— 1936.— 8 січня.
32. Зоря.— 1936.— 1 березня.
33. Зоря.— 1936.— 21 червня.
34. Зоря.— 1937.— 10 лютого.
35. Зоря.— 1937.— 20 травня.
36. Зоря.— 1938.— 12 березня.
37. Зоря.— 1938.— 9 квітня.
38. Зоря.— 1939.— 6 січня.
39. История городов и сел Украинской ССР : в 26-ти т. Днепропетровская область / ред. кол. : И. В. Васильев (пред.) и др.— К. : Гл. ред. УСЭ, 1977.
40. Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара / ред. кол. : М. В. Поляков (голова) та ін.— Д. : Вид-во ДНУ, 2008.
41. Козар П. А. На Дніпрельстан через пороги (вибране) / П. А. Козар / упорядк. і вступ. стаття М. Чабана.— Д. : УкО ІМА-прес, 2000.
42. Лойк В. І. Севастопольський парк міста Дніпропетровська — місце поховання жертв Голодомору 1932—1933 рр. / В. І. Лойк, М. Е. Кавун // Придніпров'я: Історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / ред. кол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін.— Д. : Вид-во ДНУ, 2008.— Вип. 5.— С. 123—138.
43. Маркова Л. М. Про перейменування вулиць м. Катеринослава — Дніпропетровська в 1920—1930 роках / Л. М. Маркова // Музей і місто: Музезнавчі аспекти збереження і відтворення своєрідності міської культури : матер. обл. наук. конф., присв. 225-річчю м. Дніпропетровська / упор. В. М. Бекетова, Н. І. Капустіна.— Д. : РВВ ОП «Дніпропетр. книжк. друкарня», 2001.— С. 76—83.
44. Матвієвський П. 25-річчя Дніпропетровського краюго історично-археологічного музею // Збірник / Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей / за гол. ред. проф. Д. І. Яворницького.— Дніпропетровське : Б.в., 1929.— Т. I.— С. 5—43.
45. Моє Придніпров'я: Література до знаменних і пам'ятних дат Дніпропетровської області на 1989 рік : бібліогр. покажч. / скл. Л. А. Глушак, Л. М. Лебедева.— Д., 1988.

46. Мороз В. Героям революції / В. Мороз // Днепропетровская правда.— 1984.— 6 нояб.
47. Мороз В. С. Памятные места революционной славы Днепропетровщины: путеводитель / В. С. Мороз.— Д. : Промінь, 1985.
48. Народне господарство Дніпропетровської обл. : стат. збірн. / відп. за випуск В. Ф. Приходько.— Донецьк : Статистика, 1966.
49. Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара : біобібліографічний довідник.— Д. : Вид-во ДНУ, 2008.
50. Стародубов А. Ф. Записки очевидця: (Дневник в 2-х книгах) / А. Ф. Стародубов.— Д. : Gaudeamus, 2001.— Кн. I.
51. Старостін В. С. Столиця степового краю. Дніпропетровськ. Нариси з історії міста / В. С. Старостін.— Д. : Дніпрокнига, 2004.
52. Терещенко Р. К. Минуле з гірким присмаком: репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства / Р. К. Терещенко, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко.— Д., 2002.
53. Яворницький Д. И. История города Екатеринослава / Д. И. Яворницький.— Д. : Промінь, 1989.

Розділ 2

«ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ» НА СЕЛІ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

1. Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.) / В. Васильєв, Л. Віола.— Вінниця, 1997.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України.— Ф. 16.— Оп. 25.— Спр. 3.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Дніпропетровськ.— Ф. к. с.— Спр. П-23866.— Т. 2, 9.
4. Гаркуша Л. А. Здійснення колективізації на Дніпропетровщині / Л. А. Гаркуша, Н. Р. Романець // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та суспільна думка.— Д., 1991.— С. 113 — 119.
5. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / упор. Р. Я. Пиріг.— К., 1990.
6. Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921—1923, 1932 — 1933 років на Криворіжжі / упор. О. О. Мельник.— Кривий Ріг, 2003.— 384 с.

7. Голодомор 1932 — 1933 років в Україні: документи і матеріали / упор. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України.— К., 2007.

8. Голуб А. І. Терор «червоної інквізиції» проти селянства Катеринославщини-Дніпропетровщини у міжвоєнну добу / А. І. Голуб // Важкий шлях до правди: Наукове осмислення репресивної політики радянського тоталітаризму на Дніпропетровщині / уклад. : В. В. Іваненко, А. І. Голуб, Л. Л. Прокопенко.— Д., 2006.— С. 166 — 189.

9. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький.— К., 1991.

10. Данилов В. Введение / В. Данилов, Н. Верт, А. Берелович, Л. Самуэльсон // Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918—1939. Документы и материалы : в 4-х т. / Т. 3. 1930—1934 гг. Кн. 2. 1932—1934 гг. / под ред. А. Береловича області (далі ДАДО).— Ф. 18.— Оп. 1.— Спр. 890., В. Данилова.— М., 2005.— С. 7 — 36.

11. З. Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО).— Ф. 18.— Оп. 1.— Спр. 890.

12. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 1.— Спр. 495.

13. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 1.— Спр. 588.

14. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 1.— Спр. 609.

15. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 1.— Спр. 873.

16. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 1.— Спр. 1471.

17. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 1.— Спр. 1478.

18. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 1.— Спр. 1494.

19. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 1.— Спр. 1865.

20. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 1.— Спр. 1866.

21. ДАДО.— Ф. 305.— Оп. 1.— Спр. 82.

22. ДАДО.— Ф. 305.— Оп. 1.— Спр. 94.

23. ДАДО.— Ф. 305.— Оп. 1.— Спр. 103.

24. ДАДО.— Ф. 305.— Оп. 2.— Спр. 42.

25. ДАДО.— Ф. 305.— Оп. 2.— Спр. 60.

26. ДАДО.— Ф. 305.— Оп. 2.— Спр. 69.

27. ДАДО.— Ф.1109.— Оп. 1.— Спр.25.

28. ДАДО.— Ф.1518.— Оп. 1.— Спр. 4.

29. ДАДО.— Ф.1520.— Оп. 3.— Спр. 2.

30. ДАДО.— Ф.1520.— Оп. 3.— Спр. 5.

31. ДАДО.— Ф.1520.— Оп. 3.— Спр. 9.

32. ДАДО.— Ф.1520.— Оп. 3.— Спр. 24.

33. ДАДО.— Ф.1520.— Оп. 3.— Спр. 35.

34. ДАДО.— Ф.1520.— Оп. 3.— Спр. 36.

35. ДАДО.— Ф.1520.— Оп. 3.— Спр. 37.

36. ДАДО.— Ф.1520.— Оп. 3.— Спр. 61.
37. ДАДО.— Ф.1520.— Оп. 3.— Спр. 63.
38. ДАДО.— Ф.1520.— Оп. 3.— Спр. 76.
39. ДАДО.— Ф. 1520.— Оп. 3.— Спр. 79.
40. ДАДО.— Ф.1520.— Оп. 3.— Спр. 85.
41. ДАДО.— Ф.1520.— Оп. 3.— Спр. 86.
42. ДАДО.— Ф.1520.— Оп. 3.— Спр. 90.
43. ДАДО.— Ф.1520.— Оп. 3.— Спр. 134.
44. ДАДО.— Ф.1520.— Оп. 3.— Спр. 175.
45. Єлінов І. М. Розкуркулення всупереч марксизму (документована хроніка) / І. М. Єлінов // З минування Подніпров'я.— Д., 1995.— С. 158 — 164.
46. Єрмак О. П. Здійснення ленінської політики обмеження і витіснення капіталістичних елементів міста і села на Україні в 1927—1929 рр. : [рукопис дис. канд. іст. наук] / О. П. Єрмак.— К., 1974.
47. Зірка.— 1929.— 28 квітня.
48. Зоря.— 1932.— 24 липня.
49. Зоря.— 1932.— 30 серпня, 12 вересня.
50. Зоря.— 1932.— 20 жовтня.
51. Зоря.— 1932.— 24 грудня.
52. Іваненко В. Голодомор 1932—1933 років на Дніпропетровщині та Запоріжчині / В. Іваненко, Н. Романець.— К., 2008.
53. Іваненко В. В. Дніпропетровщина і «великий перелом» на селі кінця 1920 — початку 30-х років / В. В. Іваненко, Н. Р. Романець.— Д., 2009.
54. Іваненко В. Опір селян насильницькій колективізації та Голодомору. Дніпропетровщина / В. Іваненко, Н. Романець.— К., 2009.
55. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс.— М., 1939.
56. Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства (1927—1935 гг.).— М., 1957.
57. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932—1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала.— К., 2001.
58. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.— М., 1983.— Т. 4.
59. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : у 2 т.— К., 1976 — 1977.— Т. 1 : 1918 — 1941.

60. Кульчицький С. В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931—1933 рр. // УІЖ.— 1988.— № 3.— С. 15 — 27.

61. Кульчицький С. В. Опір селянства суцільній колективізації / С. В. Кульчицький // УІЖ.— 2004.— № 2.— С. 31 — 50.

62. Народна трагедія: Документи і матеріали про голод 1932—1933 рр. на Дніпропетровщині / відп. ред. В. В. Іваненко.— Д., 1993.

63. Не підлягає забуттю: Голодомор-геноцид українського народу 1932 — 1933 рр. / Упор. Ф.А.Сухоніс.— Д., 2007.

64. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української культури 1920—1930-х років / В. Нол.— К., 1999.

65. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации.— Д., 1979.

66. Панчук М. І. Злочин Сталіна та його оточення / М. І. Панчук // Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / упоряд. Р. Я. Пиріг.— К., 1990.— С. 35 — 66.

67. Пащенко А. Я. Проведення суцільної колективізації та організаційно-господарське зміцнення колгоспів (1929—1937 рр.) / А. Я. Пащенко.— Д., 1961.

68. Розкуркулення в УСРР // УІЖ.— 1992.— № 4.— С. 77—95.

69. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929—1933 роки) : збірник документів.— Д., 2008.

70. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 — 1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД.— К., 2008.

71. Романець Н. Р. Маловідома сторінка історії колективізації / Н. Р. Романець, В. В. Ченцов // З минування Подніпров'я.— Д., 1995.— С. 164 — 170.

72. Слинько І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927—1932 рр.) / І. І. Слинько.— К., 1961.

73. Соболев П. І. Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929—1933) : монографія / П. І. Соболев.— Суми, 2010.

74. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939. Документы и материалы : в 5-ти тт. / Т. 2. Ноябрь 1929 — декабрь 1930 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы.— М., 2000.

75. Український голокост 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив : в 7 т. / за ред. о. Ю. Мицика.— К., 2003.— Т. 1; К., 2004.— Т. 2; К., 2006.— Т. 3.— 4; К., 2007.— Т. 4; К., 2008.— Т. 5; К., 2008.— Т. 6.; К., 2010.— Т. 7.

76. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Ш. Фицпатрик.— М., 2001.

77. Хоптяр Ю. А. Судочинство і селянство України в 1929—1933 рр. / Ю. А. Хоптяр // Історія України. Маловідомі імена, події факти.— Вип. 31.— К., 2005.— С. 151—159.

78. Центральний державний архів вищих органів державної влади та державного управління України (далі — ЦДАВО України).— Ф.1.— Оп. 5.— Спр. 154.

79. ЦДАВО України.— Ф. 1.— Оп. 5.— Спр. 927.

80. ЦДАВО України.— Ф. 27.— Оп. 11.— Спр. 90.

81. ЦДАВО України.— Ф. 27.— Оп. 11.— Спр. 93.

82. ЦДАВО України.— Ф. 27.— Оп. 11.— Спр. 683.

83. ЦДАВО України.— Ф. 27.— Оп.11.— Спр. 1557.

84. ЦДАВО України.— Ф. 559.— Оп.1.— Спр. 1005.

85. ЦДАВО України.— Ф. 559.— Оп.1.— Спр. 1016.

86. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України).— Ф. 1.— Оп. 20.— Спр. 4288.

87. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 20.— Спр. 5491.

88. Шарлай Г. Н. Курс партии на коллективизацию сельского хозяйства и задачи рабочего класса в ее осуществлении / Г. Н. Шарлай // Деятельность КПСС по осуществлению ленинского кооперативного плана на Украине.— Д., 1969.— С. 3—22.

Розділ 3

МАСОВІ ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ 30-х рр. ХХ ст. НА ПРИДНІПРОВ'Ї В ПАМ'ЯТІ НАЩАДКІВ

1. Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області.

2. Бикова Н. Справа ректора // Реабілітовані історією. Дніпропетровська область / упоряд. : О. Г. Бажан, Є. І. Бородин, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко.— Д. : Монолит, 2009.— Кн. 1; Відновлення історичної справедливості // Там само.

3. Вісті в Україні.— 1995.— 1 берез.

4. Державний архів Дніпропетровської області.— Ф.19.— Оп. 2.

5. Єлінов І. Професор маркшейдерського мистецтва // Реабілітовані історією. Дніпропетровська область / упоряд. : О. Г. Бажан, Є. І. Бородін, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко.— Д. : Монолит, 2009.— Кн. 1. За відсутності складу злочину : зб. докум. і матер.— Д., 2000.

6. З любові і муки: Розповідь про літературу і письменників.— Д., 1999.

7. Зоря (Дніпропетровськ).— 1937.

8. Іваненко В., Голуб А., Удод О. Очищення правдою (Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя).— К., 1997.

9. Іваненко В., Ченцов В. Кому це потрібно? Навіщо? // Реабілітовані історією. Дніпропетровська область / упоряд. : О. Г. Бажан, Є. І. Бородін, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко.— Д. : Монолит, 2009.— Кн. 1.

10. Іваненко В. Один з номенклатурного клану // Там само.

11. Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 7.

12. Національні процеси в Україні: історія і сучасність : докум. і матер. : у 2 ч. / упоряд. : І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка; за ред. В. Ф. Панібудьласки.— К., 1997.— Ч. 2.

13. Повернення із небуття: Докум. і матер. про жертви сталінського свавілля в Дніпропетровському університеті / упоряд. : В. В. Іваненко, А. І. Голуб, В. В. Ченцов.— Д. : Промінь, 1995.

14. Реабилитация: Политические процессы 30—50-х гг.— М., 1991.

15. Савчук В. Перший професор фізики у Дніпропетровську // Реабілітовані історією. Дніпропетровська область / упоряд. : О. Г. Бажан, Є. І. Бородін, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко.— Д. : Монолит, 2009.— Кн. 1.

16. Сталин И. В. Политический отчет ЦК XVI съезду ВКП(б) : стенограф. отчет.— М., 1930.

17. Терещенко Р. Викорінюючи служителів культу // Реабілітовані історією. Дніпропетровська область / упоряд. : О. Г. Бажан, Є. І. Бородін, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко.— Д. : Монолит, 2009.— Кн. 1.

18. Терещенко Р. «Директор — шкідник» Криворізького металургійного заводу // Там само.

19. Терещенко Р. За стандартними звинуваченнями // Там само.

20. Терещенко Р. Захисник «ворогів народу» // Там само.

21. Терещенко Р. Із когорта петровців // Там само.

22. Терещенко Р. Комісар // Там само.
23. Терещенко Р. «Монгольський шпигун» // Там само.
24. Терещенко Р. Наклеп як доказ вини // Там само.
25. Терещенко Р. Терорист з Дніпропетровського міському КП(б)У // Там само.
26. Терещенко Р. Хто намагався відірвати Україну від СРСР // Там само.
27. Хлевнюк О. 1937: Сталин, НКВД и советское общество / О. Хлевнюк.— М., 1992.
28. Чабан М. Розстріляна редакція // Реабілітовані історією. Дніпропетровська область / упоряд. : О. Г. Бажан, Є. І. Бородін, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко.— Д. : Монолит, 2009.— Кн. 1.
29. Чемерис В. Священик, син священика // Там само.
30. Ченцов В., Єлінов І. Арешт і засудження безпідставні // Там само.
31. Ченцов В., Іваненко В. Комкор // Там само.
32. Швидько Г. «Речових доказів... Немає» // Там само.
33. Яценко В. Гортаючи сторінки кримінальної справи Артема Наріжного // Там само.
34. Яценко В. «Ставив дуті оцінки учням...» // Там само.

Розділ 4

ДНІПРОПЕТРОВЩИНА В РОКИ ВОЄННОГО ЛИХОЛІТТЯ (1941—1944 рр.)

1. Бістрікер А.З. Фольксдойче в планах і політиці НСДАП напередодні і в період Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей.— Вип. 3.— К., 1999.— С. 154—169.
2. Ветров І. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941—1944 рр.— К., 2000.
3. Гальчак С. Сили національно-визвольного спрямування на теренах Поділля в період нацистської окупації краю // Наукові записки Вінницького педагогічного університету : зб. наук. пр.— Вип. 4. Серія : Історія.— Вінниця, 2002.— С. 135—144.
4. Голубович В. С. Маршал Малиновський.— К., 1988.
5. Грозные версты.— Д. : Промінь, 1985.
6. Грушовий К. С. Тоді, в сорок першому.— К., 1973.
7. Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО).— Ф. 18.— Оп. 2.— Спр. 3457.
8. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 8.— Спр. 1.

9. ДАДО.— Спр. 467.
10. ДАДО — Ф. 19.— Оп. 3.— Спр. 432.
11. ДАДО.— Оп. 8.— Спр. 466.
12. ДАДО.— Ф. 2276.— Оп. 1.— Спр. 22.
13. ДАДО.— Спр. 2.
14. ДАДО.— Спр. 183.
15. ДАДО.— Оп. 2.— Спр. 5.
16. ДАДО.— Спр. 10.
17. ДАДО.— Ф. 2281.— Оп. 1.— Спр. 3.
18. ДАДО.— Спр. 11.
19. ДАДО.— Ф. 2282.— Оп. 1.— Спр. 2.
20. ДАДО.— Спр. 4.
21. ДАДО.— Спр. 7.
22. ДАДО.— Ф. 2308.— Оп. 2.— Спр. 1.
23. ДАДО.— Спр. 2.
24. ДАДО.— Ф. 2310.— Оп. 1.— Спр. 1.
25. ДАДО.— Ф. 2311.— Оп. 1.— Спр. 44.
26. ДАДО.— Спр. 91.
27. ДАДО.— Спр. 127.
28. ДАДО.— Ф. 2311.— Оп. 2.— Спр. 4.
29. ДАДО.— Спр. 18.
30. ДАДО.— Спр. 36.
31. ДАДО.— Спр. 38.
32. ДАДО.— Спр. 54.
33. ДАДО.— Спр. 108.
34. ДАДО.— Ф. 2538.— Оп. 1.— Спр. 15.
35. ДАДО.— Ф. 2540.— Оп. 1.— Спр. 1.
36. ДАДО.— Ф. 2545.— Оп. 1.— Спр. 1.
37. ДАДО.— Ф. 3235.— Оп. 1.— Спр. 148.
38. ДАДО.— Оп. 2.— Спр. 149.
39. ДАДО.— Ф. 3268.— Оп. 1.— Спр. 1.
40. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза : сб. док. и материалов.— Д., 1962.
41. Днепропетровску — 200. Историко-публицистический очерк.— Д., 1976.
42. Днепровская правда.— 1941.— 24 июня.
43. Днепровская правда.— 1941.— 20 июля.
44. Золотые звезды.— Д., 1967.
45. Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область.— К., 1969.
46. Історія міста Дніпропетровська.— Д., 2006.
47. Книга Пам'яті України. Дніпропетровська область.— Д., 1995.— Т. 1.

48. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні.— Львів, 1993.
49. Лето 1941. Украина: Документы и материалы. Хроника событий.— К., 1991.
50. Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни.— К., 1965.
51. Малахов Г. М., Шостак А. Г., Стариков Н. И. История горного дела в Криворожском бассейне.— К., 1956.
52. Матла Зиновій. Південна похідна група.— Мюнхен, 1952.
53. Молодь України.— 1992.— 25 вересня.
54. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941—1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории.— М., 1974.
- 54 а. Немыкин А. К. Боевая слава Днепропетровщины. Очерки о героях Советско Союза: в 2 т./А. К. Немыкин, В. М. Коцур.— Д., 2000.— т. 1.
55. Ніколаєць Ю. О. Становище на українських землях у 1941—1942 рр. за оцінками німецьких військовослужбовців // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету : зб. наук. пр.— Вип. 2.— Серія : Історія.— Вінниця, 2000.— С. 170 — 181.
56. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации.— Д., 1979.
57. Правда України.— 1949.— 29 січня.
58. Перехрест О. Г. Організація нацистськими окупантами виробництва сільськогосподарської продукції на території України 1941—1942 рр.: плани та результати // Безсмертя подвигу.— К., 2006.
59. Першина Т. С. Фашистский геноцид на Украине. 1941—1944.— К., 1985.
60. Промінь.— 1942.— 21 липня.— № 61 (78).
61. Рибак І. Соціально-побудова сфера українського села в період фашистської окупації // Історія в школі.— 2001.— № 11—12.— С. 3 — 10.
62. Регей В. Від Сяну до Дніпра.— Калуш, 1994.
63. Слободянюк М. А., Шахрайчук І. А. Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945).— Д., 2004.
64. Слободянюк М. А. Пасивний спротив населення України німецько-фашистським окупантам в 1941—1944 рр. // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей.— Вип. 8.— Ч. I.— К., 2004.— С. 298 — 305.

65. Слободянюк М. А., Шахрайчук І. А. Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945).— Д., 2004.

66. Титаренко Д. М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело 1941—1945 рр. : дис. ... канд. іст. наук.— Донецьк, 2002.

67. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза : в 3-х т.— Т. 1.— К., 1975.

68. Хобот П., Куделя Д. Діяльність організації українських націоналістів (ОУН) бандерівців на Дніпропетровщині в роки німецької окупації (1941—1944 рр.) // Борисфен.— 1993.— № 11.— С. 9 — 12.

69. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВОВУ).— Ф. 1.— Оп. 23.— Ч. I.— Спр. 141.

70. ЦДАВОВУ.— Ф. 166.— Оп. 3.— Спр. 145.

71. ЦДАВОВУ.— Ф. 3206.— Оп. 2.— Спр. 385.

71а. ЦДАВОВУ.— Ф. 3676.— Оп. 4.— Спр. 375.

72. ЦДАВОВУ.— Спр. 395.

73. ЦДАВОВУ.— Ф. 4620.— Оп. 3.— Спр. 257.

73а. ЦДАВОВУ.— Спр. 258.

74. ЦДАВОВУ.— Спр. 259.

75. ЦДАВОВУ.— Спр. 350В.

76. ЦДАВОВУ.— Спр. 353.

77. ЦДАВОВУ.— Спр. 358.

78. ЦДАВОВУ.— Спр. 359.

79. Шанковський Л. Похідні групи ОУН.— Мюнхен, 1958.

80. Шахрайчук І. А. Деякі аспекти діяльності легальних українських громадських організацій на Дніпропетровщині в період німецької окупації. 1941—1944 рр. / І. А. Шахрайчук, М. А. Слободянюк // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник : матеріали 1-ї міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції.— Д., 1998.— С. 298 — 305.

80а. Цит. за текстом І. Кам'янецького // Український історик.— № 3 — 4 (35 — 36).— Рік IX,— Нью-Йорк-Мюнхен, 1972.— С. 117.

81. <http://www.volksbund-sachsen.de>.

Розділ 5

ПОВОЄННА ЕКОНОМІКА ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ
ОБЛАСТІ: ВІД РУЙН ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
ДО КОСМІЧНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ

1. Борисов Г. Н. Неизвестный Днепропетровск // Спадщина.— Д., 1989.— С.189 — 198.
2. Восстановление Приднепровья. Документы и материалы / редкол. : Курас И. Ф. (предс.) и др.— К., 1988.
3. Гаврилюк А. Хрущов и крестьянство / А. Гаврилюк // Сельская молодежь.— 1989.— №2.— С. 6 — 11.
4. Голод в Україні. 1946—1947. Документи і матеріали / редакційна рада Толочко П. П. (голова) та ін.— К.; Н.-Й., 1996.
5. Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО).— Ф. 19.— Оп. 4.— Спр. 5.
6. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 4.— Спр. 11.
7. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 4.— Спр. 13.
8. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 4.— Спр. 88.
9. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 4.— Спр. 106.
10. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 4.— Спр. 256.
11. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 4.— Спр. 262.
12. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 5.— Спр. 99.
13. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 5.— Спр. 102.
14. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 5.— Спр. 107.
15. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 5.— Спр. 108.
16. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 5.— Спр. 109.
17. ДАДО.— Ф.19.— Оп. 5.— Спр. 122.
18. ДАДО.— Ф.19.— Оп. 5.— Спр. 182.
19. ДАДО.— ф. 19.— Оп. 5.— Спр. 209.
20. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 5.— Спр. 294.
21. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 5.— Спр. 409.
22. ДАДО.— ф. 19.— Оп. 11.— Спр. 75.
23. ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 29.— Спр. 60.
24. ДАДО.— Ф. 33.— Оп. 1.— Спр. 59.
25. ДАДО.— Ф. 33.— Оп. 1.— Спр. 106.
26. ДАДО.— Ф. 33.— Оп. 1.— Спр. 156.
27. ДАДО.— Ф. 33.— Оп. 1.— Спр. 233.
28. ДАДО.— Ф. 45.— Оп. 25.— Спр. 37.
29. ДАДО.— Ф. 719.— Оп. 1.— Спр. 1.
30. ДАДО.— Ф. 1703.— Оп. 1.— Спр. 610.
31. ДАДО.— Ф. 1703.— Оп. 1.— Спр. 324.
32. ДАДО.— Ф. 1703.— Оп. 1.— Спр. 396.

33. ДАДО.— Ф. 1703.— Оп. 1.— Спр. 415.
34. ДАДО.— Ф. 1703.— Оп. 1.— Спр. 588
35. ДАДО.— Ф. 1703.— Оп. 1.— Спр. 605.
36. ДАДО.— Ф. 1703.— Оп.1.— Спр. 605.
37. ДАДО.— Ф. 1703.— Оп. 1.— Спр. 623.
38. ДАДО.— Ф. 3386.— Оп. 2.— Спр. 206.
39. ДАДО.— Ф. 4464.— Оп. 1.— Спр. 1.
40. ДАДО.— Ф. 4464.— Оп. 1.— Спр. 1-ч.
41. ДАДО.— Ф. 4429.— Оп. 1.— Спр. 1.
42. ДАДО.— Ф. 4492.— Оп. 1.— Спр. 833.
43. ДАДО.— Ф. 4492.— Оп. 1.— Спр. 952.
44. ДАДО.— Ф. 4492.— Оп.1.— Спр. 953.
45. ДАДО.— Ф. 4492.— Оп. 1.— Спр. 989.
46. ДАДО.— Ф. 4492.— Оп. 1.— Спр. 1138.
47. ДАДО.— Ф. 4492.— Оп. 1.— Спр. 1161.
48. ДАДО.— Ф. 4492.— Оп. 1.— Спр. 1162.
49. ДАДО.— Ф. 4492.— Оп. 1.— Спр. 1199.
50. ДАДО.— Ф. 4492.— Оп. 1.— Спр. 1929.
51. ДАДО.— Ф. 4492.— Оп. 1 — Спр. 2607.
52. ДАДО.— Ф. 4492 — Оп. 7.— Спр. 7.
53. ДАДО.— Ф. 4492.— Оп. 7.— Спр. 7.
54. ДАДО.— Ф. 5932.— Оп. 1.— Спр. 20.
55. ДАДО.— Ф. 9823.— Оп. 2.— Спр. 31.
56. ДАДО.— Ф. 9823.— Оп. 2.— Спр. 45.
57. Дзержинець (м. Дніпродзержинськ).— 1945.— 13 жовтня.
58. Дзержинець.— 1945.— 20 листопада.
59. Дзержинець.— 1946.— 2 квітня.
60. Дзержинець.— 1946.— 14 квітня.
61. Дніпропетровська область: історія та сучасність (До 75-річчя створення) / ред. кол. Н. М. Деєва та ін.— Д., 2007.
62. Народне господарство Дніпропетровської області. Статистичний збірник.— Д., 1966.
64. Особистий архів Нікілева О. Ф. Спогади Л. А. Довбань.
65. Російський державний архів соціально-політичної історії.— Ф. 17.— Оп. 123.— Спр. 535.— Арк. 3.
66. Світленко С. І. Приорілля: історико-краєзнавчі нариси / С. І. Світленко, А. М. Білокінь.— Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. Фотоілюстрації.
67. Социально-экономическое развитие Днепропетровщины за 1986 — 1990 гг.— Д., 1991.
68. Хрущов М. С. Будівництво комунізму в СРСР і розвиток сільського господарства / М. С. Хрущов.— К. : Держполіт-видав України, 1963.— Т. 4.— С. 69.

69. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ).— Ф.1.— Оп. 23.— Спр. 348.
70. ЦДАГОУ.— Ф.1.— Оп. 30.— Спр. 15.
71. ЦДАГОУ.— Ф.1.— Оп. 31.— Спр. 707.
72. ЦДАГОУ.— Ф.1.— Оп. 31.— Спр. 997.
73. ЦДАГОУ.— Ф.1.— Оп. 31.— Спр. 2788.
74. ЦДАГОУ.— Ф.1.— Оп. 31.— Спр. 2494.
75. ЦДАГОУ.— Ф.166.— Оп. 15.— Спр. 4757.

Розділ 6

ЗМІНИ У СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ ЖИТЕЛІВ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ: ВІД КУЛЬТУ ОСОБИ СТАЛІНА ДО ІНАКОДУМСТВА І ГЛАСНОСТІ

1. Апанович О. Життєвий і творчий шлях Юрія Андрійовича Мицика Мицик Юрій Андрійович : біобібліогр. покажч. / уклад. Т. О. Патрушева.— К. : Видавн. Дім «KM Akademia», 2000.

2. Бажан О. Г. Дисидентський рух на Дніпропетровщині в 1960 — 80-х рр. / О. Г. Бажан // Історія України: маловідомі імена, події, факти.— К. : Рідний край, 1999.— С. 326—332.

3. Бажан М. Слово, напоєне світлом // Гончар Олесь. Твори : у 2 т.— К., 1983.— Т. 1.

4. Брегеда М. Процес десталінізації і суспільні настрої українського населення у 1953 — 1964 рр. / М. Брегеда.— Миколаїв : Іліон, 2010.

5. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 — червень 1941 рр. / В. Гриневич.— К.; Д., 2012.

6. Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (др. пол. 50-х — 80-ті рр. XX ст.) / Ю. З. Данилюк, О. Г. Бажан.— К. : Рідний край, 2000.

7. Днепровская правда.— 1953.— 1 апреля.

8. Днепровская правда.— 1953.— 2 апреля.

9. Днепровская правда.— 1953.— 5 апреля.

10. Днепровская правда.— 1953.— 8 апреля.

11. Днепровская правда.— 1953.— 11 апреля.

12. Днепровская правда.— 1953.— 12 апреля.

13. Днепровская правда.— 1953.— 20 апреля.

14. Днепровская правда.— 1953.— 4 июля.

15. Днепропетровскому государственному университету — 70 лет : учеб. пособие.— Д., 1988.— С. 70—72.

16. Дніпропетровськ на рубежі тисячоліть.— Д. : Проспект, 2001.
17. Зоря.— 1953.— 5 березня.
18. Зоря.— 1953.— 13 березня.
19. Зоря.— 1953.— 14 березня.
20. Зоря.— 1953.— 18 березня.
21. Зоря.— 1953.— 3 квітня.
22. Зоря.— 1953.— 18 квітня.
23. Зоря.— 1954.— 1 квітня.
24. Зоря.— 1954.— 20 квітня.
25. Зоря.— 1956.— 3 липня.
26. Зоря.— 1956.— 12 липня.
27. Зоря.— 1956.— 12 серпня.
28. Зоря.— 1956.— 27 серпня.
29. Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара / голова редкол. М. В. Поляков.— 4-е вид., доп. і перероб.— Д. : АРТ-ПРЕС, 2008.
30. Історія міста Дніпропетровська / за ред. А. Г. Болебуха.— Д. : Грані, 2006.— С. 497—546.
31. Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 — 1980-х років / Г. В. Касьянов.— К. : Либідь, 1995.
32. Ковальова Н. А. Суспільно-політичне життя Дніпропетровщини у 1970-ті — першій половині 1980-х рр. / Н. А. Ковальова // Проблеми політичної історії України : зб. наук. пр.— Д. : ДДУ, 2008.— С. 198—207.
33. Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні: (60-ті — перша половина 80-х рр. ХХ ст.) / Ю. О. Курносів.— К. : Ін-т історії України НАН України, 1994.
34. Попович М. Червоне століття / М. Попович.— К. : АртЕк, 2007.— С. 578—679.
35. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років / А. М. Русначенко.— К. : Наук. думка, 1998.
36. Сіренко В. Велика зона злочинного режиму / В. Сіренко.— Д. : Пороги, 2005.
37. Сокульський Іван. Листи на світанку : у 2 кн.— Кн. 1. Епістолярна спадщина 1980—1982 років, документи, фотографії / Іван Сокульський; уклад. Марія Сокульська.— Д. : Січ, 2001.
38. Сокульський Іван. Листи на світанку : у 2 кн.— Кн. 2. Епістолярна спадщина 1983 — 1988 років, документи, фотографії / Іван Сокульський; уклад. Марія Сокульська.— Д. : Січ, 2002.

39. Терещенко Р. К. Бунтівник / Р. К. Терещенко // Відроджена пам'ять: Книга нарисів.— Д. : Вид-во «Монолит», 1999.— С. 553 — 560.

40. Терещенко Р. К. Минуле з гірким присмаком. Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства / Р. К. Терещенко, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко.— Д. : Вид-во «Монолит», 2002.

41. Тронько П. Т. Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60 — 80-х рр. ХХ ст. : зб. док. та матеріалів / П. Т. Тронько.— К., 1999.

42. Чорновіл Вячеслав. Твори : в 10-ти т.— Т. 6 : Документи та матеріали (листопад 1985 — квітень 1990) / Вячеслав Чорновіл; упоряд. Валентина Чорновіл.— К. : Смолоскип, 2009.

43. Швидько Г. Минуле у променях пам'яті / Г. Швидько.— К. : Генеза, 2004.

44. Шевченко Т. Г. Біографія / В. С. Бородін, Є. П. Кирилюк, В. Л. Смілянська та ін.— К., 1984.

45. Zhuk S. Rock and roll in the rocket city. The West, Identity, and Ideology in Soviet Dnepropetrovsk, 1960 — 1985 / S. Zhuk.— Washington : Woodrow Wilson Center Press, 2010.

Розділ 7

РАДЯНСЬКА ОСВІТА, НАУКА, КУЛЬТУРА У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1945—1991 рр.)

1. Белич В. Я. Днепропетровск: справочник-путеводитель / В. Я. Белич, З. Г. Сумина.— Д. : Промінь, 1985.

2. Ватченко А. Ф. Днепропетровск: путеводитель-справочник / А. Ф. Ватченко, Г. И. Шевченко.— Д. : Промінь, 1974.

3. Бідняк Г. П. Журавлине прощання : зб. пісень / Г. П. Бідняк.— Д. : Поліграфіст, 2000.

4. Говорит и показывает Днепропетровск.— Режим доступа : <http://citex.info/html/element/govorit-i-pokazyvajet-dnepropetrovsk-2010-11-18>.

5. Днепропетровский горный институт : историч. очерк : в 2 кн. / под ред. А. А. Ренгевича, М. П. Теселько.— М. : Недра, 1990.— Кн. 1 : История и развитие (1899—1989).

6. Днепропетровску 200 лет. 1776—1976 : сб. док-тов и мат-лов / редкол. : И. В. Васильев (пред.), В. Я. Борщевский, А. Ф. Ватченко и др.— К. : Наук. думка, 1976.

7. Днепропетровску 200: историко-публицистический очерк / под общ. ред. В. Я. Борщевского.— Д. : Промінь, 1976.

8. Дніпропетровськ: віхи історії / А. Г. Болебрух, І. Ф. Ковальова, І. С. Стороженко та ін.— Д. : Грані, 2001.
9. Дніпропетровськ на рубежі тисячоліть.— Д. : Проспект, 2001.
10. Дніпропетровська консерваторія імені М. Глінки (1898—2008).— Д. : АРТ-ПРЕС, 2008.
11. Дніпропетровський художній музей.— Д. : Дніпрокнига, 2001.
12. Еловских Л. Под куполом цирка / Л. Еловских.— Д. : Лира, 2005.
13. Земля и люди Приднепровья.— Д. : ИМА-пресс, 2002.
14. Зубаха О. Г. Сторінки історії Дніпропетровського інституту удосконалення вчителів / О. Г. Зубаха, Л.М. Архипенко; за заг. ред. Л. Л. Прокопенка.— Д. : ДЮ, 1999.
15. Ефименко Г. Г. Высшая школа Украинской ССР: успехи, проблемы развития / Г. Г. Ефименко, В. М. Красников, А. Н. Новоминский; под общ. ред. Г. Г. Ефименко.— К. : Вища школа, 1978.
16. История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область.— К. : Гл. ред. УСЭ, 1977.
17. История Украинской ССР : в 10 т.— К. : Наук. думка, 1985.— Т. 9.
18. История Украинской ССР : в 10 т.— К. : Наук. думка, 1985.— Т. 10.
19. Історія Української РСР : у 8 т.— К. : Наук. думка, 1979.— Т. 8, кн. 1.
20. Історія Дніпропетровського національного університету/ гол. редкол. М. В. Поляков.— 3-є вид., перероб. і доп.— Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003.
21. Історія селянства Української РСР : у 2 т.— К. : Наук. думка, 1967.— Т. 2.
22. Історія Української РСР : у 2 т. / гол. ред. К. К. Дубина.— К. : Наук. думка, 1967.— Т. 2.
23. Капітонова А. Палац студентів ДНУ / А. Капітонова / Джерело.— 2003.— № 2.— С. 5.
24. Козаков Е. А. Научные кадры и их подготовка / Е. А. Козаков, В. Ф. Присняков.— Д. : Изд-во ДГУ, 1991.
25. Кривому Рогу 200: историко-экономический очерк / ред. кол. : Варгатюк П. Л., Нивалов Н. Н., Осадчук Г. С.— Д. : Промінь, 1975.
26. Кривчик Г. Г. Від «відбудови» до «перебудови» (9 травня 1945—1991 рр.) // Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха.— Д. : Грані, 2006.— С. 497 — 546.

27. Крисюк С. В. Розвиток післядипломної освіти педагогічних кадрів в Україні (1944—1995 рр.).— Л. : ЛОНМІО, 1997.

28. Кубишкіна С. Джерело знань — бібліотека // С. Кубишкіна / Дніпропетровський університет.— 2009.— 2 лютого.— С. 1—2.

29. Куделя П. О. Дніпропетровськ на шляхах освітянських / П. О. Куделя // Директор школи.— 1999.— № 12.— С. 2.

30. Лебедева Л. П. Роль музеїв на общественных началах в культурном розвитку г. Днепропетровска / Л. П. Лебедева // Музей і місто.— Д. : Дніпропетровська книжкова друкарня, 2003.

31. Ленін В. І. Проект Програми РКП(б) // Повн. збір. тв.— Т. 38.— С. 93.

32. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко.— К. : Знання; КОО, 2003.

33. Лютий Володимир Іванович // Електронний ресурс.— Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org/wiki/Колос>

34. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917—1985 рр.).— К. : Либідь, 1992.

35. Мирончук О. Д. Петриківський орнамент в школі / О. Д. Мирончук // Школа і виробництво.— К. : Радянська школа, 1972.— С. 15 — 21.

36. Москаленко Д. В. От «Алькора» до «Днепра»: История футбола в Днепропетровске : в 3-х кн. / Д. В. Москаленко.— Д. : Герда, 2012.

37. Народное образование в СССР.— М. : Изд-во АПН, 1957.

38. О мерах дальнейшего улучшения работы средней общеобразовательной школы : постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 10 ноября 1966 г. № 874 // Народное образование в СССР : сб. нормат. актов.— М. : Юрид. лит., 1987.— С. 93 — 97.

39. О завершении перехода ко всеобщему среднему образованию молодежи и дальнейшем развитии общеобразовательной школы : постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 20 июня 1972 г. № 463 // Народное образование в СССР : сб. нормат. актов.— М. : Юрид. лит., 1987.— С. 99—100.

40. О дальнейшем совершенствовании общего среднего образования молодежи и улучшении условий работы общеоб-

разовательной школы : постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 12 апреля 1984 г. № 314// Народное образование в СССР : сб. нормат. актов.— М. : Юрид. лит., 1987.— С. 114—117.

41. О мерах по улучшению условий работы сельской общеобразовательной школы // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК.— М. : Политиздат, 1978.— Т. 12.

42. О реформе общеобразовательной и профессиональной школы : сб. док-тов и мат-лов.— М. : Просвещение, 1986.

43. Освіта України за роки незалежності: стан, факти, події / за заг. ред. В. Г. Кременя.— К. : Вища школа, 2001.

44. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации / ред кол. : И. В. Васильев (пред.), А. Ф. Батарина, В. К. Брызгалова, И. К. Воропай и др.— Д. : Промінь, 1979.

45. Развитие общеобразовательной и профессиональной школы на Днепропетровщине / под общ. ред. В. В. Иваненко : учеб. пособ.— Д. : ДГУ, 1989.

46. Савчук В. С. Будник В. С. (1913—2007) / В. С. Савчук // Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара : біобібліограф. довідник.— Д. : Вид-во ДНУ, 2008.— С. 64 — 65.

47. «Секретний» підрозділ галузі: нариси історії фізико-технічного інституту Дніпропетровського національного університету / редкол. М. В. Поляков (кер.).— Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001.

48. Скульптор Петро Куценко. Творчо-біографічний альбом-довідник.— Д. : АРТ-ПРЕС, 2005.

49. Тарасов К. К. В те трудные годы: Днепропетровск 1941—1955 гг. / К. К. Тарасов, П. Ф. Храпунов.— 2-е изд., доп.— Д. : Промінь, 1981.

50. Художники Дніпропетровщини / Л. В. Богданова, О. П. Годенко, Л. В. Тверська.— Д. : Дніпрокнига, 2004.

51. Чирич Л. М. Видатні спортсмени Дніпропетровщини (за матеріалами музейного зібрання) / Л. М. Чирич // Електронний ресурс.— Режим доступу : <http://museum.dp.ua/article0203.html>.

52. Шпаковська Т. Дніпропетровська філармонія. Нариси з елементами фантазії, польоту в минуле і майбутнє / Т. Шпаковська.— Д. : Дніпрокнига, 2006.

53. Шпаковська Т. Перший державний. Дніпропетровський український музично-драматичний театр імені Т. Г. Ше-

вченка. Нариси, спогади і враження / Т. Шпаковська — Д., 2001.

54. Шпаковская Т. Пленительная игра в жизнь. Театральная повесть, посвященная 75-летию со дня основания Днепропетровского русского драматического театра имени М. Горького.— Д., 2002.

55. Электрометаллург — НЗФ // Электронний ресурс.— Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org/wiki/Колос>

56. Центральний державний архів громадських організацій України (далі — ЦДАГО України).— Ф. 1.— Оп. 241.— Спр. 33.— Арк. 61.

57. ЦДАГО України.— Ф. 18.— Оп. 241.— Спр. 33.— Арк. 61.

58. ЦДАГО України.— Ф. 18.— Оп. 42.— Спр. 1.— Арк. 24 — 25.

59. ЦДАГО України.— Ф. 18.— Оп. 60.— Спр. 28.— Арк. 73; Оп. 60.— Спр. 18.— Арк. 74.

60. Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО).— Ф. 416.— Оп. 2.— Спр. 1928.— Арк. 8.

61. ДАДО.— Ф. 416.— Оп. 2.— Спр. 1609.— Арк. 6.

Розділ 8

ПАМ'ЯТНІ ДАТИ ПРИДНІПРОВ'Я: ДОСВІД ВІДЗНАЧЕННЯ У ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

1. Актуальні проблеми літературознавства.— Т. 10 : зб. наук. пр. / наук. ред. проф. Н. І. Заверталюк.— Д. : Навчальна книга, 2001.

2. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків / О. М. Апанович.— К. : Дніпро, 1991.

3. Бородін Є. І. 75-річчя Дніпропетровської області: досвід відзначення регіонального ювілею / Є. І. Бородін // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / ред. кол. : С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.].— Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008.— Вип. 6.— С. 4 — 15.

4. Бородін Є. І. Щербицький Володимир Васильович (1918—1990) / Є. І. Бородін // Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси / гол. ред. кол. Ю. Г. Вілкул.— Д. : АРТ-ПРЕС, 2009.— С. 88— 93.

5. В облдержадміністрації діє документальна виставка «Від вільного степу до незалежності, 1932—2012 рр.», присвячена 80-річчю Дніпропетровщини.— Режим доступу : <http://>

[www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/\(docweb\)/E7794D419867C371C22579B100536186?OpenDocument](http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/(docweb)/E7794D419867C371C22579B100536186?OpenDocument).— Назва з екрана.

6. Виступ Президента України В. А. Ющенко на урочистому зібранні з нагоди святкування 75-річчя Дніпропетровської області.— Режим доступу : <http://www.adm.dp.ua>.— Назва з екрана.

7. Виступ Президента України на урочистостях з нагоди 80-річчя утворення Дніпропетровської області.— Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/23099.html>.— Назва з екрана.

8. Віктор Янукович: «Мені імпонує діловий стиль у роботі влади Дніпропетровської області».— Режим доступу : [http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/\(docweb\)/E4685D5217FDC6B5C22579AE004366F3?OpenDocument](http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/(docweb)/E4685D5217FDC6B5C22579AE004366F3?OpenDocument).— Назва з екрана.

9. Віхи музейної біографії: до 160-річчя заснування Дніпропетровського музею імені Д. І. Яворницького / авт.-упоряд. Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова.— Д. : Герда, 2009.

10. Голова Верховної Ради України Володимир Литвин привітав керівництво регіону та усіх жителів Дніпропетровщини з 80-річчям утворення області.— Режим доступу : [http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/\(docweb\)/9DAF0368B149CCB0C22579AC00390C5C?OpenDocument](http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/(docweb)/9DAF0368B149CCB0C22579AC00390C5C?OpenDocument).— Назва з екрана.

11. Голуб І. Історія та сучасний стан краєзнавчої роботи Дніпропетровської обласної універсальної наукової бібліотеки. Історія України / І. Голуб // Маловідомі імена, події, факти : зб. статей.— Вип. 11.— К. : Рідний край, 2000.— С. 245—255.

12. Государственные архивы СССР : справочник. Ч. 1 / Главное архив. упр. при Совете Министров СССР; редкол. : Ф.М. Ваганов (пред.) и др.— М. : Мысль, 1989.

13. Государственные архивы СССР : справочник. Ч. 2 / Главное архив. упр. при Совете Министров СССР; редкол. : Ф.М. Ваганов (пред.) и др.— М. : Мысль, 1989.

14. Державний архів Дніпропетровської області : путівник.— у 2 т.— Том 1.— Д. : Герда, 2009.

15. Дніпропетровська область: історія та сучасність (До 75-річчя створення).— Д. : АРТ-Прес, 2007.— С. 254.

16. Дніпропетровщина: Історична довідка та загальна характеристика // Зоря.— 2000.— 24 лют.— С. 3.

17. Ефремов В. Президент поздравил днепропетровцев с весомыми достижениями // Днепр вечерний.— 28 февр.— 2007.— С. 1.

18. Капустіна Н. І. Перспективи розвитку Дніпропетровського історичного музею: ретроспективний аналіз музейних

завдань та їх реалізації (До 160-річчя музею) / Н. І. Капустіна // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку: збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького).— Вип. 11.— Д. : АРТ-ПРЕСС, 2009.— С. 5 — 17.

19. Комунальний заклад культури «Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія» : путівник / уклад. : Т. О. Абраїмова.— Д. : ТОВ «ЕНЕМ», 2011.

20. Маркова Л. Днепропетровская область встречает свое семидесятилетие // Днепр вечерний.— 2002.— 13 февр.

21. Маркова Л., Сацута В., Шейміна Н., Чирич Л., Якушенко В. Тематико-експозиційний план стаціонарної виставки «Дніпропетровській області 75 років: події та постаті» / Міністерство культури і туризму України; Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького // Архів Дніпропетровської обласної державної адміністрації.— 2006.

22. Микола Швець, голова облдержадміністрації: «Дніпропетровщина — надійна основа держави. Такою її зробили наші талановиті й працьовиті люди» // Наше місто.— 2002.— 15 берез.— С. 2.

23. Мороз О. Достатку, злагоди й натхнення! // Зоря.— 2007.— 27 лютого.— С. 2.

24. Надежда Деева: «Уважаем историю, уверенно смотрим в будущее» // Днепр вечерний.— 27 февр.— 2007.— С. 1—2.

25. Олександр Вілкул: «До 80-річчя Дніпропетровської області пройде конкурс шкільних творів «Якою я бачу Дніпропетровщину на її 100-річному ювілеї».— Режим доступу : [http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/\(docweb\)/EF90751E454323A4C225798F003DB799?OpenDocument](http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/(docweb)/EF90751E454323A4C225798F003DB799?OpenDocument).— Назва з екрана.

26. Олександр Вілкул: «Завтра на засіданні Ради регіонів, яка вперше пройде на Дніпропетровщині, наша область вперше буде представлена новим логотипом».— Режим доступу : [http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/\(docweb\)/EFABA9CF66746F89C225795F0058C385?OpenDocument](http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/(docweb)/EFABA9CF66746F89C225795F0058C385?OpenDocument).— Назва з екрана.

27. Олександр Вілкул: «Напередодні 80-річчя області ще 30 родин Дніпропетровщини отримали нові квартири».— Режим доступу : <http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/>

(docweb)/DA1AB6FD49374EED C22579A70042398E? Open Document.— Назва з екрана.

28. Первое десятилетие Екатеринославской губернской ученой архивной комиссии // Синявський Антін. Вибрані праці.— К. : Наукова думка, 1993.— С. 98 — 107.

29. План щодо підготовки до відзначення 75-річчя Дніпропетровської області : затверджено головою обласної державної адміністрації від 25 жовт. 2006 р. № 60/20/06-10 // Архів Дніпропетровської обласної державної адміністрації.— 2006.

30. Понад 180 тисяч школярів Дніпропетровщини взяли участь в єдиному уроці Петриківського розпису, який пройшов за підтримки Олександра Вілкула.— Режим доступу : [http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/\(docweb\)/8968CB00BD106898C22579AE003BBE5E?OpenDocument](http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/(docweb)/8968CB00BD106898C22579AE003BBE5E?OpenDocument).— Назва з екрана.

31. Президент України Віктор Федорович Янукович привітав губернатора Дніпропетровщини Олександра Вілкула та всіх жителів області із 80-річчям регіону.— Режим доступу : [http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/\(docweb\)/CDD3AD8A5C862CA2C22579AE002AA828?OpenDocument&PrintForm](http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/(docweb)/CDD3AD8A5C862CA2C22579AE002AA828?OpenDocument&PrintForm).— Назва з екрана.

32. Прем'єр-міністр України Микола Азаров привітав губернатора Олександра Вілкула та жителів Дніпропетровщини із 80-річчям області.— Режим доступу : [http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/\(docweb\)/6B64946B50ACC352C22579AC00460234?OpenDocument](http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/(docweb)/6B64946B50ACC352C22579AC00460234?OpenDocument).— Назва з екрана.

33. Привітання Президента України В. А. Ющенко жителів Дніпропетровської області з нагоди 75-річчя утворення Дніпропетровської області.— Режим доступу : <http://www.adm.dp.ua>.— Назва з екрана.

34. Про відзначення 100-річчя від дня народження видатного українського письменника, громадського діяча Валер'яна Підмогильного : розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 січ. 2001 р. № 26—р.— Режим доступу : www.rada.gov.ua — Назва з екрана.

35. Про відзначення 100-річчя від дня народження Михайла Янгеля : указ Президента України від 8 квіт. 2011 р. № 412/2011 // Офіційний вісник Президента України.— 2011.— № 11.— Ст. 580.

36. Про відзначення 160-річчя Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького : указ Президента України від 8 лип. 2009 р. № 513/2009 // Урядовий кур'єр.— 2009.— 21 лип.

37. Про відзначення 85-річчя від дня народження В. В. Щербицького : розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 лип. 2002 р. № 372—р.— Режим доступу : www.rada.gov.ua

38. Про відзначення 90-річчя від дня народження Олеса Гончара : указ Президента України від 20 берез. 2008 р. № 251/2008 // Урядовий кур'єр.— 2008.— 27 берез.

39. Про відзначення державними нагородами України працівників підприємств, установ та організацій Дніпропетровської області : указ Президента України від 21 лют. 2007 р. № 132/2007 // Архів Дніпропетровської обласної державної адміністрації.— 2007.

40. Про відзначення державними нагородами України працівників підприємств, установ та організацій з нагоди Дня незалежності України : указ Президента України від 20 серп. 2007 р. № 715/2007 // Архів Дніпропетровської обласної державної адміністрації.— 2007.

41. Про відзначення державними нагородами України працівників підприємств, установ та організацій Дніпропетровської області : указ Президента України від 23 лют. 2012 р. № 139/2012.— Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/14540.html>.— Назва з екрана.

42. Про відзначення Подякою голови облдержадміністрації : розпорядження голови обласної державної адміністрації від 6 берез. 2007 р. № 74-р-07 // Архів Дніпропетровської обласної державної адміністрації.— 2007.

43. Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні : указ Президента України від 4 листоп. 2005 р. № 1544/2005.— Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/3456.html>.

44. Про голодомор 1932 — 1933 років в Україні : Закон України від 28 листоп. 2006 р. № 376—V.— Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=376-16>.

45. Про затвердження плану заходів з підготовки та відзначення 100-річчя від дня народження М. К. Янгеля : розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 квіт. 2011 р. № 318—р // Урядовий кур'єр.— 2011.— 19 трав.

46. Про надання Дніпропетровському історичному музею імені Д. І. Яворницького статусу національного : указ Президента України від 15 лют. 2010 р. № 165/2010 // Урядовий кур'єр.— 2010.— 19 лют.

47. Про підготовку до відзначення у 2012 році 80-ї річниці створення Дніпропетровської області : розпорядження голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації від

3 лют. 2012 р. № Р-47/0/3-12.— Режим доступу : <http://www.adm.dp.ua>

48. Про присвоєння Дніпропетровському національному університету імені Олеся Гончара : розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 черв. 2008 р. № 884—р // Урядовий кур'єр.— 2008.— 3 лип.

49. Про програму розвитку Українського козацтва в Дніпропетровській області на 2008 — 2012 роки : розпорядження голови Дніпропетровської обласної ради від 23 трав. 2008 р. № 413—15/V // Державна політика щодо збереження історичної пам'яті в Україні : зб. документів і матеріалів / упоряд. Є. І. Бородін, Л. Л. Прокопенко, Ю. В. Пшеничний.— Д. : Науково-редакційний центр Дніпропетровської обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Монолит», 2011.— С. 338 — 350.

50. Програма робочої поїздки Президента України Віктора Андрійовича Ющенка до Дніпропетровської області 27 лютого 2007 року: // Архів Дніпропетровської обласної державної адміністрації.— 2007.

51. Пшеничний Ю. Судна сурма Валер'яна Підмогильного // Зоря.— 2000.— 23, 25, 27 трав.

52. Світленко С. І. Методичні матеріали для надання практичної допомоги лекторам до єдиного дня інформування населення області «75 років Дніпропетровщині: здобутки та перспективи» / Дніпропетровська обласна державна адміністрація, Управління з питань внутрішньої політики ОДА, Дніпропетровська обласна організація товариства «Знання».— Дніпропетровськ, 2007.

53. 75 років на карті держави. Дніпропетровська область: історія та сучасність : наук.-допоміжн. бібліограф. покажчик / упоряд. І. Голуб.— Д. : ДОУНБ, 2007.

54. Стешко А. Письмецо на память // Наше місто.— 2007.— 28 лют.— С. 1.

55. Телеграми й вітальні адреси з нагоди 75-ї річниці утворення області // Зоря.— 6 берез.— 2007.— С. 3.

56. Художники Днепропетровщины и Украины создают новую площадь имени 80-летия области.— Режим доступу : <http://gorod.dp.ua/news/75044>.— Назва з екрана.

57. Чабан М. Скутий геній за деспотії: плазування або страта // Зоря.— 2001.— 6 лют.

58. Яворницький Д. І. Иван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорізьких низових козаків / Д. І. Яворницький.— Д. : Промінь, 1990.

59. Янукович В. Нехай плідними будуть ваші здобутки! / Зоря.— 2007.— 27 лют.— С. 2.

Розділ 9

ВІДРОДЖЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В ІСТОРИКО-КРАСЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1991—2012 рр.)

1. Абросимова С. В. Д. І. Яворницький в соціальному контексті Наддніпрянщини кінця ХІХ — початку ХХ ст. / С. В. Абросимова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр.— Вип. 5.— Д., 2007.— С. 20—31.

2. Абросимова С. В. Дмитро Яворницький.— Запоріжжя, 1997.

3. Абросимова С. В. Д. Яворницький: мережі інтелектуальних зв'язків / С. В. Абросимова // Ейдос : Альманах теорії та історії історичної науки.— К., 2009.— Вип. 4.— С. 417—436.

4. Абросимова С. В. Енциклопедист козаччини / С. В. Абросимова // Укр. істор. журн.— 2005.— № 4.— С. 4—43.

5. Андерсен Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон.— 2-е вид., перероб.— К., 2001.

6. Бинкевич В. В. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В. В. Бинкевич, В. Ф. Камеко.— Д. : Пороги, 2000.

7. Богомаз К. Ю. Петриківський край: історія та сучасність / К. Ю. Богомаз, Н. М. Буланова, Л. М. Сорокіна.— Д. : ІМА-прес, 2011.

8. Бористен.— 1992.— № 1.

9. Брехуненко Віктор. Дніпропетровський СНІД (синдром наукового імунodefіциту) / Віктор Брехуненко // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 7.— Т. 10.— К.; Н.-Й., 2002.— С. 413—431.

10. Буланова Н. М. Зачарований словом. Життя та творчість Олекси Коваленка : наук. вид. / Н. М. Буланова.— Д. : ІМА-прес, 2012.

11. Буланова Н. М. Історія християнських конфесій Катеринославщини останньої чверті ХVІІІ — початку ХХ ст.— Д. : «ІМА-прес», 2007.

12. Буланова Н. М. Кам'янські етюди в стилі ретро. 2-е вид., оновл. і доп.— Д. : ІМА-прес, 2011.
13. Бушин В. С. Нариси з історії Павлограда (до 220-річчя міста).— Павлоград, 2004.
14. Гуляев Г. И. А так ли это было? Полемические очерки истории Екатеринослава — Днепропетровска / Г. И. Гуляев, В. И. Большаков, В. С. Мороз.— Д. : ПГАСА, 2004.
15. Гуляев Г. И. Очерки истории Екатеринослава — Днепропетровска (А так ли это было?) : в 2 кн.— Кн. 1 (1775—1886) / Г. И. Гуляев, В. И. Большаков, В. С. Мороз.— 2-е изд., испр. и доп.— Д. : ПГАСА, 2007.
16. Гуляев Г. И. Очерки истории Екатеринослава — Днепропетровска (А так ли это было?) : в 2 кн.— Кн. 2 (1887—2006) / Г. И. Гуляев, В. И. Большаков, В. С. Мороз.— 2-е изд., испр. и доп.— Д. : ПГАСА, 2007.
17. Велика Вітчизняна війна 1941—1945 років: сучасні проблеми історичної освіти і науки : матеріали міжнар. наук.-теорет. конф., Дніпропетр. нац. ун-т 12—13 трав. 2005 р.— Д. : Пороги, 2005.
18. Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія / відп. ред. С. І. Світленко [та ін.].— Вип. 10.— Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2002.
19. Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія / відп. ред. С. І. Світленко [та ін.].— Вип. 11.— Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003.
20. Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія / відп. ред. С. І. Світленко [та ін.].— Вип. 12.— Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2004.— № 5.
21. Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія / відп. ред. С. І. Світленко [та ін.].— Вип. 13.— Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2005.— № 5.
22. Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія / відп. ред. С. І. Світленко [та ін.].— Вип. 14.— Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2006.— № 6.— 216 с.
23. Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія / відп. ред. С. І. Світленко [та ін.].— Вип. 15.— Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2007.— № 6.
24. Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія / відп. ред. С. І. Світленко [та ін.].— Вип. 16.— Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2008.— Т. 16.— № 1/1.
25. Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія / відп. ред. С. І. Світленко [та ін.].— Вип. 17.— Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2009.— Т. 17.— № 1/1.

26. Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія / відп. ред. С. І. Світленко [та ін.].— Вип. 18.— Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2010.— Т. 18.— № 1/1.

27. Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія / відп. ред. С. І. Світленко [та ін.].— Вип. 19.— Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2011.— Т. 19.— № 1/1.

28. Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія / відп. ред. С. І. Світленко [та ін.].— Вип. 20.— Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2012.— Т. 20.— № 1/1.

29. Віхи музейної біографії: До 160-річчя заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького / авт.-упор. : Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова.— Д. : Герда, 2009.

30. Вопросы германской истории. Немцы в Украине : матер. укр.-герм. науч. конф., Днепрпетровск, 26 — 29 сент. 1995 г. / отв. ред. А. С. Завьялов.— Д. : ДГУ, 1996.

31. Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / отв. ред. С. Й. Бобылева.— Д. : Пороги, 2007.

32. Вопросы германской истории / отв. ред. С. Й. Бобылева.— Д. : Пороги, 2008.

33. Грані. Альманах / відп. ред. С. А. Квітка.— 1998.— № 1.

34. Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід : матеріали «круглого столу» 24 верес. 2008 р. / за заг. ред. В. Г. Панченка.— Д. : Герда, 2008.

35. Двуреченська О. С. Органи місцевого самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII — початок XX ст.) / О. С. Двуреченська.— Д. : НГУ, 2006.

36. Джусов А. Б. Історія міста Новомосковська.— Д. : Пороги, 2003.

37. Державно-церковні відносини та становище Дніпропетровської єпархії Руської православної церкви (1945—1953 рр.) : зб. док. / упоряд. та авт. передм. А. Ю. Шевченко.— Д. : ІМА-прес, 2011.— Кн. 1.

37 а. Державно-церковні відносини та становище Дніпропетровської єпархії Руської православної церкви (1954—1963 рр.) : зб. док. / упоряд. та авт. передм. А. Ю. Шевченко.— Д. : ІМА-прес, 2012.— Кн. 2.

38. Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси : у 2 т. / ред. кол. : Ю. Г. Вілкул (голова) та ін.— Д. : Арт-Прес, 2009.— Т. 1.

39. Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси : у 2 т. / ред. кол. : Ю. Г. Вілкул (голова) та ін.— Д. : Арт-Прес, 2010.— Т. 2.
40. Дніпренко М. Куркулі. Спогади, свідчення, роздуми / М. Дніпренко.— Д. : Монолит, 2009.
41. Дніпропетровськ: віхи історії / під ред. проф. А. Г. Болебруха.— Д. : Грані, 2001.
42. Дніпропетровськ: минуле і сучасне : наук.-популярне вид. / авт. проекту Г. Ф. Губанова; кер. авт. кол. О. А. Куценко.— Д. : Дніпроніга, 2001.
43. Дніпропетровська область: історія та сучасність (До 75-річчя створення) : іст.-інф. зб. / ред. кол. : Н. М. Деєва [та ін.]; авт. кол. : Є. І. Бородин, Н. С. Абросімова, Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова.— Д. : АРТ-ПРЕС, 2007.
44. Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины / С. И. Бобылева, А. И. Безносков, О. В. Безносорова [и др.] / под ред. проф. С. И. Бобылевой.— Д., 2006.
45. З минувшини Подніпров'я : зб. матер. наук. конф., присвяч. Міжнар. Дню музеїв, 17 травня 1994 р. / упор. і відп. за вип. В. М. Бекетова.— Д. : ВПОП «Дніпро», 1995.
46. За професією — історик, за покликанням — учений : До 50-річчя Абросимової Світлани Вікторівни, пров. наук. співроб. Дніпропетр. іст. музею, канд. іст. наук / ред. кол. Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова, Т. І. Зворикіна та ін.— Д. : Вид. центр ДОУНБ, 2003.
47. Записки осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Дніпропетровську : зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко [та ін.].— Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2007.
48. Записки осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Дніпропетровську : зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко [та ін.].— Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2011.
49. Заруба Віктор. Історик держави і права України академік Михайло Слабченко (1882 — 1952): моногр. / Віктор Заруба.— Д. : Ліра ЛТД, 2004.
50. Заруба Віктор. Постаті. Студії з історії України. Кн. друга / Віктор Заруба.— Д. : Україна, 1993.
51. Евангельское движение в Российской империи (1850—1917) Екатеринославская губерния (сб. докум. и матер.) / сост. и ред. О. В. Безносорова.— Д.; Штайнхаген : Samensorn, 2006.
52. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького.— Вип. 1 : Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд. : С. В. Абросімова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карачиша.— Д. : Гамалія, 1997.

53. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького.— Вип. 2 : Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд. : С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; вступ. ст. С. В. Абросимової; під заг. ред. Н. І. Капустіної.— Д., 1999.

54. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького.— Вип. 3 : Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / уклад. : С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін. / за заг. ред. Н. І. Капустіної.— Д. : АРТ-ПРЕС, 2005.

55. Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького.— Вип. 4 : Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд. : С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; за заг. ред. Н. І. Капустіної.— Д. : АРТ-ПРЕС, 2005.

56. Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького.— Вип. 5 : Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / упоряд. : С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.]; за заг. ред. Н. І. Капустіної.— Д. : АРТ-ПРЕС, 2010.

57. Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького.— Вип. 6 : Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького / упоряд. : С. Абросимова, В. Бекетова, Н. Василенко, В. Єкшов [та ін.]; за заг. ред. Н. І. Капустіної.— Д. : АРТ-ПРЕС, 2012.

58. Іваненко Валентин Васильович (До 60-річчя від дня народження) : Біобібліографічний покажчик / уклад. : С. І. Світленко (старш. уклад., наук. ред.) [та ін.].— Д. : АРТ-ПРЕС, 2008.

59. Іваненко В. В. Біоісторіографічні нотатки до портрета професора А. М. Черненка / В. В. Іваненко // Проблеми політичної історії України : зб. наук. пр. / ред. кол. : О. Б. Шляхов (відп. ред.) та ін.— Д., 2006.— Вип. 1.— С. 6—12.

60. Іваненко В. В. Біль і звитяга: ХХ століття в українському вимірі : монографія / В. В. Іваненко.— Д. : АРТ-ПРЕС, 2003.

61. Іваненко В. В. Голодомор 1932—1933 років на Дніпропетровщині та Запоріжчині / В. В. Іваненко, Н. Р. Романець.— К., 2008.

62. Іваненко В. В. Голодомор 1932—1933 рр. у загальноукраїнському та регіональному вимірах: історіографічні та методологічні сюжети / В. В. Іваненко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / ред. кол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін.— Вип. 5. Спеціальний ви-

пуск, присвячений 75-річчю трагедії Голодомору 1932—1933 рр. в Україні.— Д., 2008.— С. 7—16.

63. Іваненко В. В. Дмитро Павлович Пойда (1908—1992): подвижник історичної науки і освіти в Дніпропетровську (нарис життя та діяльності) / В. В. Іваненко, М. Е. Кавун // Дмитро Павлович Пойда (1908 — 1992) : біобібліогр. покажчик (до 100-річчя від дня народження) / укл. : В. В. Іваненко, М. Е. Кавун, О. С. Кучерук.— Д., 2008.— С. 3—11.

64. Іваненко В. В. Дніпропетровський період в житті та діяльності професора В. В. Крутікова (1966—1981 рр.) / В. В. Іваненко, В. Д. Мирончук // Наук. записки : Серія : історичні науки.— Вип. 15 / ред. кол. : О. І. Киян (наук. ред.), Л. М. Філоретова (відп. ред.) та ін.— Кіровоград, 2012.— С. 3—9.

65. Іваненко В. В. Дніпропетровщина і «великий перелом» на селі кінця 1920—30-х років : монографія / В. В. Іваненко, Н. Р. Романець.— Д., 2009.

66. Іваненко В. В. До 70-річчя доктора історичних наук, професора А. Г. Болебруха / В. В. Іваненко // Укр. іст. журн.— 2010.— № 5.— С. 229—231.

67. Іваненко В. В. Дослідження аграрної історії у Дніпропетровському держуніверситеті / В. В. Іваненко // Питання аграрної історії України та Росії : матер. других наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди.— Д., 1997.— С. 5—15.

68. Іваненко В. В. Дослідник призабутої історичної україністики: штрихи до портрета професора А. І. Голуба / В. В. Іваненко // Проблеми політичної історії України : зб. наук. пр. / ред. кол. : О. Б. Шляхов (відп. ред.) та ін.— Д., 2008.— Вип. 3.— С. 5 — 17.

69. Іваненко В. В. Опір селянства Дніпропетровщини сталінському режиму в 1928—1933 рр. / В. В. Іваненко, Н. Р. Романець.— К., 2009.

69. Іваненко В. В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології : монографія / В. В. Іваненко, В. К. Якунін.— Д. : АРТ-ПРЕС, 2006.

70. Іваненко В. В. Очищення правдою (Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя : монографія / В. В. Іваненко, А. І. Голуб, О. А. Удод.— К. : Генеза, 1997.

71. Іваненко В. В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону : монографія / В. В. Іваненко, І. В. Іщенко.— Д. : Вид-во ДНУ, 2006.

72. Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Книга в історії і культурі : міжвуз. зб. наук. пр. /

ред. кол. : А. Г. Бolečух (відп. ред.) [та ін.]— Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2012.

73. История Днепропетровского государственного университета.— 2-е изд., доп.— Д., 1993.

74. Історія Дніпропетровського національного університету / голова редкол. проф. М. В. Поляков.— Вид. 3-є, перероб і доп.— Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003.

75. Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.— Вид. 4-е, доп. і перероб. / голова редкол. проф. М. В. Поляков.— Д. : АРТ-ПРЕС, 2008.

76. Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки : науковий щорічник / редкол. : Г. К. Швидько (голов. ред.) та ін.— Вип. 1.— Д. : НГУ, 2004.

77. Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки : науковий щорічник / редкол. : Г. К. Швидько (голов. ред.) та ін.— Вип. 1.— Д. : НГУ, 2004.

78. Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки : науковий щорічник / редкол. : Г. К. Швидько (голов. ред.) та ін.— Вип. 2.— Д. : НГУ, 2005.

79. Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки : науковий щорічник / редкол. : Г. К. Швидько (голов. ред.) та ін.— Вип. 3.— Д. : НГУ, 2006.

80. Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки : науковий щорічник / редкол. : Г. К. Швидько (голов. ред.) та ін.— Вип. 4.— Д. : НГУ, 2007.

81. Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки : науковий щорічник / редкол. : Г. К. Швидько (голов. ред.) та ін.— Вип. 5.— Д. : НГУ, 2008.

82. Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки : науковий щорічник / редкол. : Г. К. Швидько (голов. ред.) та ін.— Вип. 6.— Д. : НГУ, 2009.

83. Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки : науковий щорічник / редкол. : Г. К. Швидько (голов. ред.) та ін.— Вип. 7.— Д. : НГУ, 2010.

84. Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки : науковий щорічник / редкол. : Г. К. Швидько (голов. ред.) та ін.— Вип. 8.— Д. : НГУ, 2011.

85. Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки : науковий щорічник / редкол. : Г. К. Швидько (голов. ред.) та ін.— Вип. 9.— Д. : НГУ, 2012.

86. Історія і сучасність національного гірничого університету (1899—2009 рр.) : монографія / за ред. проф. Г. К. Швидько.— Д. : НГУ, Ліра, 2009.

87. Історія міста Дніпропетровська / за ред. А. Г. Болебуха.— Д. : Грані, 2006.
88. Кавун М. Е. Сади и парки в истории Екатеринослава — Днепропетровска.— Кн. 1 : Парк имени Т. Г. Шевченко / М. Е. Кавун // Д. : Герда, 2009.
89. Казки, прислів'я і т.п., записані в Катеринославській і Харківській губерніях І. І. Манжурою.— Д. : Січ, 2003.
90. Камеко В. Ф. Городок запорозьких козаків Новий Кодак. Краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпорожжя / В. Ф. Камеко, В. В. Бінкевич.— Д. : Пороги, 2007.
91. Ковальова І. Ф. Дослідження Богородицької фортеці 2007 року / І. Ф. Ковальова // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця : темат. зб.— Д. : Вид-во ДНУ, 2008.— С. 59—62.
92. Ковальова І. Ф. Дослідження Богородицьком фортеці 2008 року / І. Ф. Ковальова // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця : темат. зб.— Д. : Вид-во ДНУ, 2008.— С.62—69.
93. Ковальова І. Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко.— Д. : Вид-во ДНУ, 2007.
94. Ковальова І. Ф. Козацькі пам'ятки Присамар'я за археологічними дослідженнями / І. Ф. Ковальова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.— Темат. вип. XXVI. Військо Запорозьке як символ свободи і незалежності.— Запоріжжя : Просвіта, 2009.— С. 130—133.
95. Ковальова І. Ф. Місце Самари у системі пам'яток Наддніпрянщини козацьких часів // Перлини козацького Присамар'я... — С.73—77.
96. Ковальова І. Ф. Новий житлово-господарський комплекс розкопу V Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. пр.— Вип. 20.— Ч. I.— К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011.— С. 6—9.
97. Ковальова І. Ф. Нові свідчення входження української козацької старшини до складу гарнізону Богородицької фортеці напередодні війни 1735—1739 рр. // Перлини козацького Присамар'я... — С. 70—73.
98. Ковальова І. Ф. Джерела про існування лазарету та аптеки у Богородицькій фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я... — С. 115—122.

99. Ковальський Микола Павлович : матеріали до бібліографії / за ред. проф. Ігоря Пасічника; з передм. проф. Любомира Винара; вступ. ст. доц. Алли Атаманенко.— Острог, 2002.

100. Ковальський М. П. Невтомний дослідник (про Д. І. Яворницького) / М. П. Ковальський // Козацтво.— 1993.— № 1.— С. 36—41.

101. Ковальський М. П. Нове про Д. І. Яворницького: Документальні свідчення про складання Дмитром Яворницьким магістерських екзаменів у Варшавському університеті (1895—1896 рр.) / М. П. Ковальський // Бористен.— 1993.— № 8.— С. 8—11.

102. Костюк Микола. Поруч з Яворницьким. Спогади писаря козацького батька / Микола Костюк; упоряд., передмова та примітки Миколи Чабана.— Д. : ІМА-прес, 2008.

103. Кочергін Ігор. Земське самоврядування Катеринославщини (Персонологічний вимір) : монографія / Ігор Кочергін.— Д. : Герда, 2011.

104. Кочергін Ігор. Олександр Польш: мрії, справи, спадщина / Ігор Кочергін.— Д. : НГУ, 2002.

105. Лазебник В. И. Неизвестная Екатеринославщина. Исторические очерки.— Д. : Дніпрокнига, 2012.

106. Макарєвський Феодосій. Матеріали для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия / Феодосій Макарєвський.— Д. : ВАТ «Дніпрокнига», 2000.

107. Маріна З. П. Археологічні дослідження Богородицької фортеці / З. П. Маріна // Проблеми археології Подніпров'я.— 2003.— С. 35—40.

108. Мицик Юрій Андрійович : бібліогр. покажч. / уклад. Т. О. Патрушева.— К. : Видавн. дім «КМ Academia», 2000.

109. Мицик Ю. А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття / Ю. А. Мицик.— Д. : Дніпро, 1996.

109а. Мицик Ю. А. Засвіт встали козаченьки / Ю. А. Мицик, І. С. Стороженко.— Д. : Промінь, 1990.

110. Мицик Ю. А. Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини XV — XVIII ст. / Ю. А. Мицик.— Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1997.

111. Мицик Ю. А. Місто на Самарі / Ю. А. Мицик, Н. В. Мосьпан, С. М. Плохій.— Д. : Вид-во ДДУ, 1994.

112. Мицик Ю. А. Сполохи козацької звитяги / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко.— Д. : Січ, 1991.

113. Мицик Ю. А. Тії слави козацької повік не забудем: Іст.-краєзн. нариси про пам'ятні місця Дніпропетровщини пе-

ріоду Визвольної війни українського народу 1648—1654 років / Ю. А. Мицик, І. С. Стороженко, С. М. Плохій, А. М. Ковальов.— Д. : Промінь, 1990.

114. Мицик Ю. А. Царичанка козацька: До 400-ліття за-
снування Царичанки / Ю. А. Мицик.— К., 2004.

115. Мицик Ю. А. Як козаки воювали: історичні розпо-
віді про запорізьких козаків / Ю. А. Мицик, С. М. Плохій,
І. С. Стороженко.— 2-е вид.— Д. : Січ; К. : МП «Пам'ятки
України», 1991.

116. Мороз В. С. Краєзнавчі нариси з історії Придніпро-
в'я: історичні події і люди : монографія / В. В. Мороз, В. С. Мо-
роз.— Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2010.

117. Окупаційний режим на Дніпропетровщині в хронологіч-
них довідках місцевих органів влади : зб. докум. і матер. / авт.-
упоряд. О. В. Касьянов, Н. В. Киструська.— Д. : Герда, 2010.

118. Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події,
постаті : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.)
[та ін.].— Вип. 1.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2001.

119. Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події,
постаті : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.)
[та ін.].— Вип. 2.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2004.

120. Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події,
постаті : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.)
[та ін.].— Вип. 3.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2005.

121. Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події,
постаті : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.)
[та ін.].— Вип. 4.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2006.

122. Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події,
постаті : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.)
[та ін.].— Вип. 5.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2007.

123. Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події,
постаті : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.)
[та ін.].— Вип. 6.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2008.

124. Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події,
постаті : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.)
[та ін.].— Вип. 7.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2009.

125. Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події,
постаті : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.)
[та ін.].— Вип. 8.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2010.

126. Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події,
постаті : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.)
[та ін.].— Вип. 9.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2011.

127. Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події,
постаті : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.)
[та ін.].— Вип. 10.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2012.

128. Народна трагедія : док. і матер. про голод 1932—1933 рр. на Дніпропетровщині / відп. ред., укл. В. В. Іваненко.— Д. : Вид-во ДДУ, 1993.

129. Наукові краєзнавчі видання Дніпропетровщини // Краєзнавство.— 2009.— №3 — 4.— С. 312 — 314.

130. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні. Дніпропетровська область / відп. ред. С. І. Світленко.— Д. : АРТ-ПРЕС, 2008.

131. Не підлягає забуттю. Голодомор — геноцид українського народу 1932—1933 рр. Публіцистика. Проза. Поезії / упоряд. Ф. А. Сухоніс.— Д. : Пороги, 2007.

132. Неповторна Дніпропетровщина. До 15-ї річниці незалежності України : нариси / редкол. : О. В. Сокульська та ін.— Д. : АРТ-ПРЕС, 2006.

133. Павлоградське повстання 1930 : докум. і матер. / упоряд. Василь Даниленко.— К., 2009.

134. Питання аграрної історії України та Росії : матер. наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / відп. ред. В. В. Іваненко.— Д., 1995.

135. Питання аграрної історії України та Росії : матер. других наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / відп. ред., автор передмови В. В. Іваненко.— Д., 1997.

136. Питання аграрної історії України та Росії (XVIII — XX ст.) : матер. третіх наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / відп. ред. В. В. Іваненко.— Д., 1999.

137. Питання аграрної історії України та Росії : матер. четвертих наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / відп. ред. В. В. Іваненко.— Д., 2002.

138. Питання аграрної історії України та Росії : матер. п'ятих наук. читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди / відп. ред. В. В. Іваненко.— Д., 2004.

139. Питання аграрної історії України та Росії : матер. шостих наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / відп. ред. В. В. Іваненко.— Д., 2007.

140. Питання аграрної історії України та Росії : матер. сьомих наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / відп. ред. В. В. Іваненко.— Д., 2008.

141. Питання аграрної історії України та Росії : матер. восьмих наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / відп. ред. В. В. Іваненко.— Д., 2010.

142. Питання аграрної історії України та Росії : матер. дев'ятих наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / відп. ред. В. В. Іваненко.— Д., 2012.

143. Платонов Владимир. Человек-легенда: Александр Польш/ Владимир Платонов.— Д. : Проспект, 2002.
144. Повернення із небуття : докум. і матер. про жертви сталінського свавілля в Дніпропетровському університеті / відп. ред. В. В. Іваненко; уклад. : В. В. Іваненко, А. І. Голуб, В. В. Ченцов.— Д. : Промінь, 1995.
145. Портнова Тетяна. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини ХІХ — початку ХХ ст. / Тетяна Портнова.— Д. : Інновація, 2008.
146. Православні храми Дніпропетровська. До 75-ї річниці Дніпропетровської області : нариси : у 2 т.— Т. 1.— Д. : АРТ-ПРЕС, 2007.
147. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко [та ін.].— Вип. 1.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2004.
148. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко [та ін.].— Вип. 2.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2005.
149. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко [та ін.].— Вип. 3.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2006.
150. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко [та ін.].— Вип. 4.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2007.
151. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко [та ін.].— Вип. 5.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2008.
152. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко [та ін.].— Вип. 6.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2008.
153. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко [та ін.].— Вип. 7.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2009.
154. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко [та ін.].— Вип. 8.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2010.
155. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко [та ін.].— Вип. 9.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2011.
156. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко [та ін.].— Вип. 10.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2012.
157. Проблеми політичної історії України : зб. наук. пр. / відп. ред. О. Б. Шляхов [та ін.].— Вип. 1.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2006.

158. Проблеми політичної історії України : зб. наук. пр. / відп. ред. О. Б. Шляхов [та ін.].— Вип. 2.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2007.

159. Проблеми політичної історії України : зб. наук. пр. / відп. ред. О. Б. Шляхов [та ін.].— Вип. 3.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2008.

160. Проблеми політичної історії України : зб. наук. пр. / відп. ред. О. Б. Шляхов [та ін.].— Вип. 4.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2009.

161. Проблеми політичної історії України : зб. наук. пр. / відп. ред. О. Б. Шляхов [та ін.].— Вип. 5.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2010.

162. Проблеми політичної історії України : зб. наук. пр. / відп. ред. О. Б. Шляхов [та ін.].— Вип. 6.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2011.

163. Проблеми політичної історії України : зб. наук. пр. / відп. ред. О. Б. Шляхов [та ін.].— Вип. 7.— Д. : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2012.

164. Про Голодомор вустами молодих / уклад. Ф. А. Сухоніс.— Д., 2008.

165. Професори Дніпропетровського національного університету : біогр. довідн. / голова редкол. проф. М. В. Поляков.— Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003.

166. Професори Дніпропетровського національного університету : біобібліогр. довідн. / голова редкол. проф. М. В. Поляков. 2-е вид., перероб. і доп.— Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2008.

167. Реабілітовані історією. Дніпропетровська область : у 5 т. / за наук. ред. д-ра іст. наук, проф. В. В. Іваненка.— Д. : Монолит, 1999.— Т. 1. : Відроджена пам'ять : Книга нарисів.

168. Реабілітовані історією. Дніпропетровська область : у 5 т. / за наук. ред. д-ра іст. наук, проф. В. В. Іваненка.— Д. : Монолит, 2001.— Т. 2 : Свідчення з минувшини: Мовою документів.

169. Реабілітовані історією. Дніпропетровська область : у 5 т. / за наук. ред. д-ра іст. наук, проф. В. В. Іваненка.— Д. : Монолит, 2002.— Т. 3 : Минуле з гірким присмаком: Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства: монографія / В. В. Іваненко, Р. К. Терещенко, Л. Л. Прокопенко.

170. Реабілітовані історією. Дніпропетровська область : у 5 т. / за наук. ред. д-ра іст. наук, проф. В. В. Іваненка.— Д. : Монолит, 2002.— Т. 4 : Повернені імена. Мартиролог : у 4 кн.— Кн. 1 [А — Й].

171. Реабілітовані історією. Дніпропетровська область : у 5 т. / за наук. ред. д-ра іст. наук, проф. В. В. Іваненка.— Д. : Монолит, 2003.— Т. 4 : Повернені імена. Мартиролог : у 4 кн.— Кн. 2 (К — О).

172. Реабілітовані історією. Дніпропетровська область : у 5 т. / за наук. ред. д-ра іст. наук, проф. В. В. Іваненка.— Д. : Монолит, 2003.— Т. 4 : Повернені імена. Мартиролог : у 4 кн.— Кн. 3 (П — Ц).

173. Реабілітовані історією. Дніпропетровська область : у 5 т. / за наук. ред. д-ра іст. наук, проф. В. В. Іваненка.— Д. : Монолит, 2004.— Т. 4 : Повернені імена. Мартиролог : у 4 кн.— Кн. 4 (Ч — Я).

174. Реабілітовані історією. Дніпропетровська область : у 5 т. / за наук. ред. д-ра іст. наук, проф. В. В. Іваненка.— Д. : Монолит, 2006.— Т. 5 : Важкий шлях до правди. Наукове осмислення репресивної політики радянського тоталітаризму на Дніпропетровщині.

175. Реабілітовані історією : у 27 т. Дніпропетровська область : у 2 кн. / за наук. ред. д-ра іст. наук, проф. В. В. Іваненка; ред. кол. : В. В. Іваненко (наук. ред.) та ін.; уклад. : О. Г. Бажан, Є. І. Бородін, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко.— Д. : Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Монолит», 2009.— Кн. 1.

176. Реабілітовані історією : у 27 т. Дніпропетровська область : у 2 кн. / за наук. ред. д-ра іст. наук, проф. В. В. Іваненка; ред. кол. : В. В. Іваненко (наук. ред.) та ін.; уклад. : О. Г. Бажан, Є. І. Бородін, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко.— Д. : Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Монолит», 2009.— Кн. 2.

177. Репан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI—XVIII століть в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан; Концепція і проект видання О. Лазька.— К. : Українські пропілеї, 2008.

178. Розкуркулення. Колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929—1933 роки) : зб. докум. / упоряд. : Є. І. Бородін, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська, К. В. Левчук, Л. М. Новікова, І. І. Шапошнікова.— Д., 2008.

179. Світленко С. І. Відродження історичної пам'яті про Голодомор 1932—1933 рр. у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр.— Вип. 5. Спец.

випуск, присвячений 75-річчю трагедії голодомору 1932—1933 рр. в Україні.— Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008.— С. 26—32.

180. Світленко С. І. Про актуальні питання щодо підготовки проекту «Історія міст і сіл України. Дніпропетровська область» / Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр.— Вип. 9.— Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2011.— С. 5 — 17.

181. Світленко С. І. Приорілля: історико-краєзнавчі нариси / С. І. Світленко, А. М. Білокін : навч. посіб. / за заг. ред. проф. М. М. Дроня.— Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2004.

182. Світленко С. І. Професор історії класичного університету (до 60-річчя від дня народження Валентина Васильовича Іваненка) / С. І. Світленко // Вісн. Дніпропетр. ун-ту.— Т. 16 : Серія Історія та археологія.— Вип. 16.— Д., 2008.— № 1/1.— С. 3—15.

183. Світленко С. І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50 — 80-х роках ХІХ століття : монографія / С. І. Світленко.— Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006.

184. Світленко С. І. Урбогенезис Дніпропетровська: особливості процесу в домодерні часи // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр.— Вип. 8.— Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010.— С. 13—25.

185. «Секретний» підрозділ галузі: нариси історії фізико-технічного інституту Дніпропетровського національного університету / редкол. : М. В. Поляков (кер.); наук. ред., автор ідеї, «Слова до читача», упоряд. В. В. Іваненко.— Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001.

186. Січеславщина : краєзн. альм. / ред. Г. Швидько; Всеукр. Спілка краєзн.; Дніпропетр. обл. б-ка.— Вип. 1.— Д., 1997.

187. Скарби Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького : альбом / авт. тексту й упоряд. : Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова.— Д. : АРТ-ПРЕС, 2005.

188. Скарбниця ріднокраю : зб. матер. наук.-практ. конф. з музейної справи і краєзнавства.— Д. : ВПОП «Дніпро», 1993.

189. Славетне сузір'я окрилених університетом : нариси / ідея та заг. ред. проф. В. В. Іваненка; авт.-упоряд. : О. В. Гонюк, В. В. Іваненко, І. С. Попова.— Д. : Вид-во ДНУ, 2008.

190. Слободянюк М. А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945) / М. А. Слободянюк, І. А. Шахрайчук.— Д. : ВКФ «Оксамит — Текс», 2004.

191. Стародубов А. Ф. Записки очевидця (Дневники в 2-х кн.) — Кн. 1 : Катеринослав, 1918 — 1923 гг. / А. Ф. Стародубов.— Д. : Gaudeamus, 2001.

192. Стародубов А. Ф. Записки очевидця (Дневники в 2-х кн.).— Кн. 2 : Катеринослав, 1924 — 1929 гг. / А. Ф. Стародубов.— Д. : Gaudeamus, 2001.

193. Спадщина : зб. наук. ст. / упоряд. Н. Л. Юзбашева; ред. : Н. В. Киструська, Н. Л. Юзбашева; Держ. архів Дніпропетр. обл.— Д. : Герда, 2012.— Вип. 3.

194. Старостін В. Історія Старого Кодака.— Д., 2007.

195. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття.— Кн. 1. Воєнні дії 1648—1652 рр. / І. С. Стороженко.— Д. : Вид-во ДДУ, 1996.

196. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI — середини XVII століть.— Кн. 2. Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / І. С. Стороженко.— Дніпродзержинськ : Видавн. дім «Андрій, 2007.

197. Удод Олександр. Історія в дзеркалі аксіології. Роль історичної науки і освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920—1930-х роках : наук. моногр.— К. : Генеза, 2000.

198. Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війні (1939—1945 рр.) : актуальні проблеми історії : матер. «круглого столу», Дніпропетровськ, Дніпропетр. нац. ун-т, 7 трав. 2010 р. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін.— Д. : Герда, 2010.

199. Чабан Микола. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905—1921) : біобібліограф. словн. Близько 670 імен : наук. вид. / Микола Чабан.— Д. : ІМА-прес, 2002.

200. Чабан Микола. Птахи з гнізда Придніпров'я / Микола Чабан.— Д. : ВАТ «Дніпрокнига», 2005.

201. Чабан Микола. Січеславці в Центральній Раді / Микола Чабан.— Д. : РВВ ДНУ, 2000.

202. Чабан Микола. У старому Катеринославі (1905—1920 рр.) : хрестоматія: місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів / Микола Чабан.— Д. : ІМА-прес, 2001.

203. Черненко Анатолій Михайлович : біобібліогр. покажчик / уклад. : Є. І. Бородін, О. В. Дяченко, Г. М. Кшиш, С. І. Поляков, О. І. Савченко, О. Б. Шляхов.— Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2011.

204. Шалобудов В. М. Виробниче приміщення з території Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я... — С. 130—133.

205. Шалобудов В. М. Місце нумізматичних знахідок у вирішенні питань датування поселень Нижнього Присамар'я

/ В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я... — С. 83—86.

206. Шалобудов В. М. Нумізматичні колекції з містечка Самарь — Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я... — С. 87—92.

207. Шалобудов В. М. Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я... — С. 92—104.

208. Швидько Ганна Кирилівна: До 60-річчя від дня народження : бібліограф. покажчик / упоряд. О. Н. Нефедова, В. Г. Римар; вступ. ст. Т. Ф. Литвинової.— Д. : НГУ, 2004.

209. Швидько Г. К. Катеринославський Піквікський клуб. 1858—1860.— Д. : ДОУНБ, 2003.

210. Швидько Г. К. Краєзнавство на Дніпропетровщині на сучасному етапі / Г. К. Швидько // Історія України: Мало-відомі імена, події, факти : зб. ст.— К. : Рідний край, 1999.— Вип. 8.— С. 225—230.

211. Швидько Г. К. Краєзнавство Придніпров'я і його постаті / Г. К. Швидько, В. Ю. Пушкін // Гуманітарний журнал.— 2002.— № 2.— С. 3—6.

212. Швидько Г. К. Краєзнавці і краєзнавство Придніпров'я / Г. К. Швидько // Краєзнавство.— 2000.— № 1—2.— С. 69—76.

213. Швидько Ганна. Михайло Комаров і Катеринославщина : монографія / Г. Швидько.— Д. : НГУ, 2011.

214. Швидько Г. К. Пошуки істини (до початкової історії м. Дніпропетровська) / Г. К. Швидько // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті / відп. ред. С. І. Світленко.— Вип. 1.— Д. : Вид-во ДНУ, 2001.— С. 107 — 121.

215. Швидько Г. К. Унікальна історична пам'ятка Придніпров'я / Г. К. Швидько // Перлини козацького Присамар'я... — С. 3.

216. Шумрікова-Карагодіна Л. П. Талановиті співвітчизниці (Історикобіогр. нариси) : монографія / Л. П. Шумрікова-Карагодіна.— Д. : Видавн.-творчий центр «Гамалія», 2003.

З М І С Т

ВСТУПНЕ СЛОВО	
ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ	
В НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРАХ . . .	3
Розділ I	
ІНДУСТРІАЛЬНА МОДЕРНІЗАЦІЯ	
ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ	21
Розділ 2	
«ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ» НА СЕЛІ В КОНТЕКСТІ	
РОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ	51
Розділ 3	
МАСОВІ ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ 30-х рр. ХХ ст.	
НА ПРИДНІПРОВ'І В ПАМ'ЯТІ НАЩАДКІВ	83
Розділ 4	
ДНІПРОПЕТРОВЩИНА	
В РОКИ ВОЄННОГО ЛИХОЛІТТЯ (1941—1944 рр.)	123
Розділ 5	
ПОВОЄННА ЕКОНОМІКА ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ	
ОБЛАСТІ: ВІД РУІН ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	
ДО КОСМІЧНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ	235
Розділ 6	
ЗМІНИ У СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ ЖИТЕЛІВ	
ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ: ВІД КУЛЬТУ ОСОБИ	
СТАЛІНА ДО ІНАКОДУМСТВА І ГЛАСНОСТІ	275
Розділ 7	
РАДЯНСЬКА ОСВІТА, НАУКА, КУЛЬТУРА	
У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ	
ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1945—1991 рр.)	300
Розділ 8	
ПАМ'ЯТНІ ДАТИ ПРИДНІПРОВ'Я: ДОСВІД	
ВІДЗНАЧЕННЯ У ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ . .	344
Розділ 9	
ВІДРОДЖЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ	
В ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	
НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	
УКРАЇНИ (1991—2012 рр.)	385
ПІСЛЯСЛОВО	428
Бібліографічні посилання	430

Наукове видання
ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ
Колективна монографія

Редактор Ю. В. Пшеничний
Технічний редактор В. В. Олешкевич
Коректор В. М. Орищій

Підписано до друку 03.10.12. Формат 60x84 1/16.
Папір друкарський. Гарнітура шкільна.
Ум.друк.арк. 27,67. Обл.-вид.арк. 27,56.
Тираж 500 прим. Вид. № 129.

Науково-редакційний центр Дніпропетровської обласної
редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг
«Реабілітовані історією».

Виготовлено ПП «Монолит»
49038, м. Дніпропетровськ, вул. Ленінградська, 56.
Тел.: (0562) 340-873, E-mail: monolit97@i.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДК № 273 від 08.12.2000

Історична пам'ять Дніпропетровщини: колективна
І-90 монографія.— Д.: Дн-ська обл. ред. по підгот. й вид.
тематичної сер. книг «Реабілітовані історією»; Вид-во
«Монолит», 2012.— 476 с.

ISBN 978-966-2252-67-5

У монографії висвітлено ключові етапи восьмидесятирічної історії Дніпропетровської області. На широкій джерельній базі проаналізовано процес відродження і збереження історичної пам'яті як в національному, так і в регіональному вимірах.

Книга розрахована на істориків-професіоналів, аспірантів, студентів та широкий читацький загал, який цікавиться історією Придніпров'я.

УДК 94(477) «19/20»
ББК 63.3(4Укр)6